J. ADAMSON

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

III

GÜMNAASIUMI HUMANITAAR- JA REAALHARU III KLASSILE

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU TALLINN

J. ADAMSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III

GÜMNAASIUMI HUMANITAAR- JA REAALHARU III KLASSILE

25057

Haridusministeeriumi poolt koolidele tarvitamiseks lubatud

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU 1939 TALLINN

2

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1939: 01261

160440
A- 10977

O./ü. „Ilutrükk", Tartu, 1939.

Üldajalugu.

I. Üldeuroopaline reaktsioon.

1. Prantsuse revolutsiooni mõju XIX sajandi ajalukku ja viimase iseloomujooni.

Liberalism. Vana kord oma iseloomustavate joontega valitses XVIII s. nii Prantsusmaal kui ka teistes Euroopa mandririikides. Seepärast omandaski Prantsuse Suur revolutsioon, hoolimata kohalikust ja rahvuslikust laadist, universaalse tähtsuse, julgustades ka muid rahvaid asuma reformide teele. Nii pani ta aluse uuele ajajärgule Euroopa ajaloos, mille iseloomulikumaks nähtuseks on vabameelsus ehk liberalism.

Liberalismi peapüüdeiks olid rahvaesindusliku korra teostamine, seisuslikkude eesõiguste kaotamine, talupoegade vabastamine feodaalseist kohustusist, tsunftikorra lammutamine ja vabadus majanduselus, kodanikkude poliitiline üheväärsus ja vabadus.

Suure revolutsiooni ajal Prantsusmaal ja mujal kehtima pandud demokraatlikkudel konstitutsioonidel polnud küll pikka iga, kuid võitlus rahvaesindusliku korra pärast jätkus kogu XIX sajandi, kuni ta lõpuks ikkagi suuremas või vähemas ulatuses ellu viidi. Kõigi Euroopa konstitutsioonide lähtekohaks ongi Suur Prantsuse revolutsioon, täpsemalt, 1791. a. konstitutsioon.

Natsionalism. Suure Prantsuse revolutsiooni ajajärk oli lähtekohaks ka uuema aja rahvuslikele püüdeile. Revolutsiooniline liikumine ja revolutsiooni ning Napoleoni aja sõjad tekitasid nii prantslastes enestes kui ka itaallastes, hispaanlastes, poolakates, iirlastes jt. rahvastes tugeva rahvusliku tunde. Prantslaste poolt vallutatud mais tekkis tugev opositsioon võõra võimu vastu, mis muutus varsti jõurikkaks rahvuslikuks liikumiseks. Viimane püüdis vabastada rahvast võõrvalitsuse alt või ühendada poliitiliselt killustatud rahvast üheks rahvuslikuks riigiks.

Sotsialism. Liberalismi ja natsionalismi kõrval väärib XIX s. ajaloos tähelepanu sotsialistlik liikumine, mille lähtekohaks mõnel määral oli Suur Prantsuse revolutsioon. Üksikud ajakirjanikud (eesotsas Babeuf'iga) propageerisid sotsialistlikke ideid ja direktooriumi ajal tekkis isegi salaselts sotsialismi teostamiseks. Ometi oli Suure revolutsiooni mõju sotsialismi arengusse kaugelt väiksem kui rahvusluse ja liberalismi levikusse.

2. Rahvusvahelisest poliitikast reaktsiooni ajal. Ta reaktsioonilised ja liberaalsed tendentsid.

Üldist reaktsioonist. Liberalismi ning rahvusluse edukäik XIX s. ei toimunud kaugeltki sirgjooneliselt. Napoleoni keisririigi kokkuvarisemisele järgnev aeg 1814.—1830. aastani on ajaloos tuttav restauratsiooni ja reaktsiooni aja nime all. Reaktsiooniks lõi soodsa pinna pettumus revolutsioonist laiades ühiskonnakihtides. Revolutsiooniga kaasunud terror, ainelised hädad, sisetülid ja sõjad olid paljudes tekitanud umbusu rahvaesindusliku korra vastu ja tüdimuse selle eest võitlemiseks. Sellist meeleolu kasutasid monarhid ja nende pooldajad. Peaaegu kõigis Euroopa riikides lakkas nüüd edumeelsete uuenduste teostamine ja võimaluste piires püüdsid valitsused restaureerida (taastada) enne Suurt Prantsuse revolutsiooni kehtinud olukorda. Valgustatud absolutismi ajal olid monarhid võidelnud kõrgemate seisuste eesõiguste vastu. Suure revolutsiooni ja Napoleoni ajal aga taipasid nad, et koos seisuste vaheseinte langemisega langeb kergesti ka kuningate autoriteet ning võim, ja seepärast hakkasid nad mõtlema vana korra taastamisele. See õnnestus ainult osaliselt. Reaktsiooniline ei olnud üksnes riikide sise-, vaid ka välispoliitika. Selleks, et välismailt sisse ei tungiks revolutsioonilised ideed, oli nende võidulepääsu vaja sealgi pidurdada.

Viini kongress (1814—1815). Reaktsiooniline meelsus avaldus selgesti neis põhimõtteis, mille alusel Euroopa valitsejad Viini kongressil püüdsid korraldada rahvusvahelist olukorda. L e g i t i m i s m i p õ h i m õ t t e järgi peeti vajaliseks legitiimseile dünastiaile kaotatud troonide tagasiandmist. T a s u p õ h i m õ t e nõudis tasuandmist neile riikidele, kes etendasid tähtsat osa võitluses Prantsusmaaga, ja temaga liidus olnud riikide karistamist. Täiesti arvestamata jättis Viini kongress r a h v u s l i k u p õ h i m õ t t e: mõned rahvused (poolakad ja itaallased) jaotati mitme riigi vahel, kuna teised aga vägivaldselt ühendati (Belgia ja

Madalmaad, Soome ja Vene). Samuti ignoreeriti kongressil rahvaste vabadusi. Võitluses Napoleoniga olid valitsejad andnud ses suhtes küll lubadusi oma rahvaile, kuid nüüd ei mõeldudki nende teostamisele. Ainult üksikuis mais pandi kehtima konstitutsiooniline kord, nii näiteks Prantsusmaal ja Venemaaga ühendatud Poolas.

Kongressi otsusel seati Pürenee riiges ja Prantsusmaal troonile endised dünastiad. Prantsusmaa suruti ennerevolutsiooniaegseisse piiridesse ning pidi maksma võrdlemisi suurt sõjakulu. Preisimaa oleks soovinud küll Prantsusmaale veel suuremat karistust, Elsass-Lotringi eraldamist tema territooriumist, ent teiste riikide mõjul jäid rahutingimused Prantsusmaale üsna mõõdukaiks. Venemaa omandas suure osa Varssavi hertsogiriigist — Poola kuningriigi nime all, Soome ja Bessaraabia. Preisimaa sai tagasi Poznani, omandas poole Saksimaast, keda karistati liitumise eest Napoleoniga, suuremaid alasid Reini ääres ning Rootsi Pommeri. Napoleoniga sõbrutsenud Taanilt võeti Norra ning ühendati Rootsiga, kes niiviisi sai tasu kaotatud Soome eest. Austria säilitas Galiitsia ning sai tagasi Tirooli, Salzburgi ja Illüüria. Peale selle omandas ta Lombardia Milaano linnaga ja endise Veneetsia vabariigi maad, kuid pidi sealjuures loobuma Belgiast. Viimane ühendati Hollandiga üheks Madalmaade kuningriigiks. Itaalia jäi paljudesse väikeriikidesse killustatuks nagu ennegi. Muuseas seati jälle jalule Kirikuriik. Inglismaa omandas Euroopas Helgolandi ja Malta saare ning protektoraadi Joonia saarte üle, mis Inglismaa võimu Vahemerel täiesti kindlustas. Aasias omandas ta Tseiloni ja suure osa Hindustanist, Aafrikas Hollandilt äravõetud Kapimaa, peale selle veel rea muid saari.

Saksamaal vähendas kongress, legitimismipõhimõtet rikkudes, iseseisvate riigikeste arvu 360-lt 39-le, jättes väiksemaile valitsejaile neilt äravõetud maad tagasi andmata. Säilinud riigikestest moodustati Saksa liit, mis pidi kaitsema Saksamaad välisohtude vastu ning hoolitsema rahulikkude suhete eest liidu liikmete vahel. Liidupäev, liidu juhtiv organ, mis Frankfurdis Maini ääres oma istungeid pidas, polnud mingi rahvaesindus, vaid valitsuste delegaatide kogu. Et aga tema võimupiirid olid üsna kitsad, jäi Saksamaa endiselt konföderatsiooniks.

Kongressi tähtsus Euroopa rahvusvahelises elus oli suur. Ta pani Euroopas kehtima rahu, mis kestis Euroopa suurriikide vahel ligi 40 aastat. Kinnitanud Prantsuse suurvõimu languse, jõudis kongress lähemale Euroopa poliitilisele tasakaalule. Inglis-

maa oli küll mõneti võimsam mandririikidest, aga ta ei kasutanud oma vägevust ekspansiooniks Euroopa mandrile. Suurejoonelisemat koloniaalpoliitikat mandririigid aga mõnda aega ei ajanud — nii puudusid siingi alused konfliktideks. Hirm revolutsiooni ees ja võitlus liberaalsete ideedega sundisid reaktsioonilisi valitsusi koostööle. Läksid moodi Euroopa riikide kongressid, mis omakorda aitasid kaasa rahvusvahelise olukorra rahulikumaks muutmisele. Mõõtuandvaiks jõududeks Viini kongressil ning sellele järgnenud rahu ajal tõusevad viis suurriiki: Austria, Inglismaa, Preisi, Vene ja Prantsusmaa. Mainitud riikide kokkuleppest ei olenenud ainult Euroopa rahvusvaheline kord, vaid tihti ka väiksemate riikide sisepoliitika. Eriti segasid suurriigid end väiksemate riikide siseasjusse, kui seal puhkesid revolutsioonilised liikumised. Seesugune interventsioonipoliitika leidis järjekindla teostaja Pühas liidus, millise suurriikide valitsejad lõid 1815. a. sügisel.

Püha liidu asutajad ja nende sihid. Püha liit asutati Aleksander I algatusel, kes oma aja suurte sündmuste mõjul oli andunud usulis-müstilistele meeleoludele ning arvas, et ainult ristiusule tugedes võib Euroopas alal hoida rahu ja korda. Liitu astusid kõik Euroopa suurriikide valitsejad, välja arvatud muhamediusuline Türgi sultan, Inglise kuningas ja paavst. Inglise kuningas jäi eemale sellepärast, et ta parlamentaarse riigi valitsejana ei saanud iseseisvat poliitikat ajada. Kuid esialgu teotses ka Inglismaa võrdlemisi tihedas kontaktis Püha liiduga. Liidu peaülesandeiks olid absolutistliku korra kaitsemine ja püsiva rahvusvahelise rahu kindlustamine. Osalt oli Püha liit seega oma ülesannete poolest Rahvasteliidu eelkäijaks. Pühaks nimetati liitu seepärast, et tema liikmed tõotasid valitseda kristlikus vaimus ja õigluses, pidada omavahel igavest rahu ja aidata üksteist vennalikult.

Aleksander I püüdel, korraldada Euroopa rahvaste elu kristliku armastuse ja õigluse alusel, oli vähe tulemusi. Tegelikult muutus liit reaktsiooni tööriistaks. Eriti tähtsat osa mängis Pühas liidus Austria kantsler Metternich. Tema püüdis kogu Euroopas pidurdada rahvuslikke ja liberaalseid liikumisi, surudes neid maha kas Austria enese jõududega või teiste liidu liikmete abiga. Rahvuslikult liiga kirjus Austrias kardeti, et natsionaalsed ja liberaalsed liikumised mujal võivad aidata kaasa ka Austria territoriaalriigi killunemisele.

Püha liidu interventsioon Itaalias (1821) ja Hispaanias (1823). Eriti tõhusalt teostas Püha liit oma reaktsioonilist polii-

tikat kahekümnendail aastail Lõuna-Euroopas, surudes seal maha reaktsiooni vastu puhkenud revolutsioone.

Hispaanias, Portugalis ja Itaalia riiges vallandunud revolutsioonide põhjused olid mitmesugused. Ühiseks põhjuseks kõigil mail oli suur surve vaimuelule, trüki- ning sõnavabaduse piiramine, vaimuelu allutamine kiriku juhtimisele ja järelevalvele.

Oma reaktsioonipüüdeis läks kirik ilmliku võimu toetusel vahel väiklusteni. Roomas näit. keelas paavst rõugepanemise ja tänavate valgustamise kui prantslastelt ülevõetud uuendused.

Langenud seisuslikku korda Itaalias ei restaureeritud. Küll aga moodustasid üksikute seisuste eesõigused (ka riigimaksude alal) tähtsa rahulolematuse põhjuse Pürenee riiges. Itaalias etendas mõningat osa veel rahulolematus üksikute vööraste dünastiatega, kuigi tugevamat liikumist rahvusliku ühinemise kasuks ei olnud.

Revolutsioonide kandjaks polnud veel laiu rahvakihte, vaid üksnes kitsad ohvitseride ja linnaharitlaste ringkonnad, kes olid organiseerunud salaseltsidesse (Hispaanias vabamüürlaste loožid, Itaalias eeskätt „söepõletajate" (*carbonari*) salaühing). See asjaolu tegi Püha liidu interventsiooni kergeks. Püha liidu suurriigid tulid kokku kongressiks [1], kus Inglismaa esindaja erapooletuks jäämisel Austriale tehti ülesandeks Itaalia revolutsiooni mahasurumine. See toimuski 1821. a. Revolutsiooni mõjul Napolis ja Sardiinias kehtima pandud liberaalsed konstitutsioonid tühistati, revolutsionääre karistati valjult. Järgmisel aastal (1822) tulid suurriigid kokku uueks kongressiks (Veronas), kus tehti, Inglismaa esindajate protestist hoolimata, Prantsusmaale ülesandeks, suruda maha revolutsioon Hispaanias. Prantsuse väed sooritasidki selle ülesande 1823. a. kevadel koos kohalikkude jõududega. Kõige kauem võttis absoluutse monarhia jaluleseadmine aega Portugalis (1828. aastani), ent ilma välisinterventsioonita, rahvahulkade toetusel.

Inglismaa eemaldumine Pühast liidust. Hispaania asumaade iseseisvumine. Esialgu Inglismaa enamvähem toetas Püha liidu poliitikat. Inglismaa oli liitunud Prantsuse revolutsiooni vastastega eeskätt selle revolutsiooni „vallutava iseloomu" pärast. Nüüd, millal võimu ülekaal Euroopas oli läinud konservatiivsete riikide kätte, polnud mõõdukal Inglismaal mingisugust põhjust karta liberaalseid taotlusi üksikuis Lääne-Euroopa riikides. Polnud mõeldav, et vabameelne Hispaania oleks muutunud selliseks Euroopa vallutajaks, nagu seda oli sajandi murrangul Prantsusmaa. Küll aga oli Hispaanialt loota tuge ülikonservatiivse Venemaa ja Austria võimutsemise vastu Euroopas. Seepärast astuski Inglismaa diplomaatilisi samme Hispaania

[1] Esmalt Troppausse, kust hiljem siirduti Laibachi.

revolutsiooni kaitseks, mis aga, nagu nägime, mingisuguseid tulemusi ei andnud. Mandri suurriigid pooldasid interventsiooni ja Inglismaal üksi oleks olnud raske seda tõkestada, kuigi interventsiooni vastu protesteeris Inglise välisminister Canning. Äsja välisministriks saanud George Canningi juhtimisel kujunes Inglismaast tähtis liberaalne tegur maailmapoliitikas.

Teissuguseks kujunes olukord Lõuna-Ameerika revolutsiooni puhul, kus Euroopa suurriigid võisid teostada interventsiooni ainult Inglise laevastiku abil. Lõuna- ja Kesk-Ameerika koloniate iseseisvuse küsimus oli esimene tähtis rahvusvaheline küsimus, kus Inglismaa opositsioon tühistas Püha liidu poliitika.

Kui Napoleon Hispaania vallutas ja seal oma venna Josephi kuningatroonile asetas, leidsid Hispaania asumaad soodsa hetke emamaast lahkulöömiseks. Aga hiljemgi, kui restauratsiooni ajal troonile pääses legitiimne dünastia, otsustasid asumaad jääda iseseisvaks, sest Hispaania valitsus polnud nõus kolooniaile andma majanduselu vabadust ja omavalitsust. Iseseisvaks kuulutas enda ka Portugalile allunud Brasiilia.

Inglismaal suhtuti Ladina-Ameerika iseseisvumisse algusest peale heatahtlikult. Kadus ju koos sellega Hispaania kaubandusmonopol oma asumaadega läbikäimises. 1822. a. teatas Inglise välisminister Canning avalikult, et Inglismaa pole kohustatud revolutsioonide kaudu kõrvaldatud valitsusi jälle jalule seadma, vaid tal on koguni õigus interventsioonipoliitika teostamist takistada. Hispaania asumaade suhtes tulevat leppida sündinud faktiga ja neid iseseisvate riikidena tunnustada. Samuti protesteeris Ühendriikide president Monroe 1823. a. Püha liidu kavatsuste vastu ning kuulutas Inglise saadiku heakskiitmisel välja kuulsa põhimõtte — Ameerika ameeriklastele. Püha liit ei suutnud teostada interventsiooni Ameerikas — vastu Inglismaa ja Ühendriikide tahtmist.

Kreeklaste vabadusvõitlus (1821—29) ja Püha liidu lagunemine. Juba Lõuna-Ameerika interventsiooni küsimuses ilmnes Püha liidu nõrkus. Hoopis lagunes aga Püha liit ühenduses kreeklaste võitlusega iseseisvuse eest.

Türgi riik oli XVIII s. sõdades minetanud oma suure välisvõimu. Ta oli kaotanud suuri maa-alasid. Ka sisemiselt elas absolutistlik Türgi riik üle langusaega. Kõikjal lokkasid ametnikkude vägivald, kuritarvitused ja altkäemaksud. Riiki nõrgestas veel tema rahvastiku liiga kirju koosseis. Türgi riigi sisemine kõdunemine ja välisvõimu langemine julgustasid Türgi piires elavaid ristiusku rahvaid võitlusele iseseisvuse eest. Kõige suure-

joonelisem ja veetlevam neist võitlustest oli kreeklaste oma, mis puhkes aastal 1821. Kreeka vabadusvõitluses mängisid kandvat osa ühelt poolt salaühingud Hetairia, mille liikmeiks olid jõukamad kreeklased, teisalt aga vaesemast rahvakihist moodustunud pooleldi röövlite iseloomuga mässajate jõugud.

Kreeklaste visa vastupanu, nende rahvuslik sugulus vanade kultuursete hellenitega, samuti türklaste eriline julmus mässu mahasurumisel (massilised tapmised) äratasid Lääne-Euroopas suure filhellenistliku elevuse. Ent Püha liidu suurriigid ei asunud toetama revolutsiooni, leides selle olevat legitimismiprintsiibi vastu. Vene seisukoha revolutsionääride abistamise küsimuses muutis aga järsult Aleksandri järglane Nikolai I (alates a. 1825). Nikolai I, kes ei pidanud end Püha liiduga seotuks, leidis, et on tulnud sobiv aeg Türgi vastu väljaastumiseks, ning asus oma sõjajõude mobiliseerima. Nüüd taipasid ka Inglis- ja Prantsusmaa, et nad peavad Balkanil vahele segama, et Venemaa seal liiga võimsaks ei muutuks. Nii ühinesid Kreekamaa kaitseks Vene-, Inglis- ja Prantsusmaa. Lepinglaste ühine laevastik hävitas Navarino lahingus (1827. a.) Türgi-Egiptuse merejõud. Prantsus- ja Inglismaa, kes ei tahtnud Türgimaad liialt nõrgestada, loobusid nüüd edaspidisest sõjategevusest, ainult Vene- ja Türgimaa vahel puhkes tõsine sõda, mis lõppes türklaste täieliku kaotusega. Adrianoopoli rahus a. 1829 Türgi tunnustas Kreeka iseseisvust ja Venemaa protektoraati autonoomsete Moldaavia ja Valahhia üle. Vabastatud Kreekamaa muudeti 1832. a. konstitutsiooniliseks monarhiaks. Esimeseks kuningaks sai Baieri prints Otto I nime all. Kreekamaast kujunes esimene iseseisev rahvusriik Balkanil ja juba oma olemasoluga julgustas ta teisi Balkani rahvaid taotlema samasugust iseseisvust.

Ameerika ja Balkani poolsaare rahvaste vabaduspüüete võidulepääs tõestas kindlasti pururеaktsioonilise „Metternichi süsteemi" elujõuetust. Veel rängema hoobi andsid sellele süsteemile aga rahvusvahelises poliitikas 1830. a. revolutsioonilised liikumised.

3. Euroopa riikide sisepoliitikast reaktsiooni ajal.

Üldisi mõtteid. Reaktsioon Euroopas avaldus mitmeti. Oli riike, kes Suure revolutsiooni ja Napoleoni ajal polnud teostanud mainimisväärseid uuendusi, näit. Austria ja Venemaa. Neis polnudki õigupoolest kuigi palju vaja restaureerida vana korda, vaid

ainult säilitada. Teisal, näit. Prantsusmaal, Itaalia riiges ja Pürenee poolsaarel tuli vana korra jaluleseadmiseks valitsejail poliitilisel, sotsiaalsel ja kultuurilisel alal teostada suuremaid ümberkujundusi. Kõige rohkem jäi revolutsiooni saavutistest püsima sotsiaalsel alal. Peaaegu kõikjal, kus kord oli kehtima pandud kodanike üheõiguslus seaduse ees ja vähendatud seisuste privileege, jäi uus olukord kehtima. Sügavad muudatused siin oleksid tekitanud üldise opositsiooni. Palju sügavam oli reaktsioon poliitilisel ja kultuurilisel alal. Vanad legitiimsed dünastiad asetati troonidele tagasi, riigikord püüti kujundada võimalikult ainuvalitsuslikuks, liberaalsed põhiseadused kaotati või unustati nende kehtimapaneku lubadused. Kultuurilisel alal hakkasid valitsejad rangelt summutama kõiki uuendusmeelsuse avaldusi. Samuti ei lubatud maailmavaatelistes küsimustes avaldada kiriku seisukohtadele teravalt vastukäivaid arvamusi. Kiriku püüdeid toetati kõigiti. Isegi 1814. a. uuestiasutatud jesuiitide ordusse suhtusid nüüd valitsejad sõbralikult. Kultuurireaktsioon polnud siiski puhtnegatiivne nähtus, nagu seda tavaliselt mõistetakse. Ta viljastas mitmeti vaimset elu ja tarve ta järele avaldus rahvamassides tihtigi spontaanselt — valitsuse surveta.

Reaktsioon Saksamaal. Üheks tähtsaimaks vana korra kantsiks kujunes Saksamaa. Juba Napoleoni ajal unistasid Saksa patrioodid maa vabastamisest, Saksamaa ühinemisest ja rahvaesinduslikust korrast. Kaks viimast soovi ei läinud täide. Viini kongress arvestas rohkem Saksa valitsejate kui rahva huve, jättes Saksamaa 39-ks riigiks killustatuks. Viimaseid ühendav S a k s a l i i t oli oma sisemise korralduse tõttu jõuetu. Liidupäev pidi kõik tähtsamad otsused tegema ühel häälel ning iga riik võis seepärast viivitada küsimuste otsustamist lõpmatuseni. Pealegi võistlesid liidus A u s t r i a ja P r e i s i m a a. Mõlemad püüdsid väiksemaid riike oma mõjualusteks teha. Lõpuks andis tagurliku Austria ülekaal end kõigis küsimustes tunda. Liidul puudusid s õ j a v ä g i ja r a h a. Ka majanduslikult oli Saksamaa killustatud olek väga kahjulik. Hulk riike oma rahasüsteemiga ning tollipiiridega takistas tunduvalt kaupade ringkäiku ja tööstuse arenemist.

Saksamaa killustatuses ja reaktsioonis oli süüdi ka Saksamaa elu üldine a r e n e m a t u s. Saksamaa oli XIX s. esimesil aastakümneil majanduslikult mahajäänud maa. P õ l l u n d u s püsis elatusaladest esikohal ning talupoeg elas enamasti naturaalmajanduse tingimustes. Tollipiirid pidurdasid kaubandust. Suurtööstuse edenemist takistasid vabade kapitalide puudus, Saksamaa

tehnika arenematus ning tugev välisvõistlus (eriti Inglismaa poolt). Tähtsaima linnaelanikkude kihi moodustasid väikekaupmehed ja käsitöölised. See kitsa silmaringiga, kõrgemate püüeteta keskkiht ja talupojad ei tundnud huvi üldpoliitiliste küsimuste vastu. Peaaegu ainukese aktiivsema rahvaosa moodustasid haritlased (professorid, üliõpilased, ametnikud, kirjanikud, ajakirjanikud) ja väikesearvuline liberaalne linnakodanlus. Nii puudusid Saksamaal need ühiskondlikud jõud, kes oleksid suutnud teostada Saksamaa ühendamist ning rahvaesinduslikku korra elluviimist.

Nii oli Saksa valitsejail kerge teostada reaktsioonilisi püüdeid. Reaktsioon oli iseäranis vali Põhja-Saksamaal ja Austrias, kus kantsleriks oli vürst Metternich. Tsensuur ja kõikvõimas politsei lämmatasid Austria vaba mõtte täiesti. Rahvaharidus anti kiriku järelevalve alla, riigialamaile keelati ära välismail õppimine ning ei lastud sealt ka vabalt raamatuid sisse tuua. Metternich arvas, et riigile on kõige kasulikum, kui kodanikud üldse ei mõtle poliitiliste küsimuste üle, ning paralüseerides kirjanduse ja seltskonna eneseavaldusi pani ta riigis kehtima „surnuaiarahu". Austria ja Ungari aadel omas ikka veel mitmesuguseid eesõigusi: oli vabastatud väeteenistusest, kasutas maksukergendusi ja allus kohtumõistmisel eriseadustele. Talupojad kandsid veel mitmesuguseid feodaalkoormisi.

Samuti Preisimaal peeti vanast korrast kinni. Võitluses Napoleoniga oli rahvas avaldanud suurt vaimustust ning toetanud valitsust. Selle tasuks lubas kuningas mitmel korral (muuseas Waterloo lahingu eel) rahvale põhiseaduse anda. Nüüd, reaktsiooniajastul, ei mõelnudki kuningas oma lubadust täita.

Ainult reas Lõuna-Saksa riikides teostati mõõdukas rahvaesinduslik kord.

Bourbon'ide restauratsioon Prantsusmaal. Pärast Bourbonide uuesti troonile asetamist näeme ka Prantsusmaal reaktsiooniavaldusi, kuid reaktsioon polnud siin kaugeltki nii sügav ning järjekindel kui Saksamaal. Louis XVIII ei hakanud Prantsusmaad absolutistlikult valitsema, vaid oktruajeeris 1814. a. Prantsusmaale uue konstitutsiooni (*charte*). Viimane jättis kuningale üsna suured võimupiirid, kogu täidesaatva ja osa seadusandlikust võimust (initsiatiivi ainuõiguse). Rahvaesindus polnud küllaldaselt demokraatlik (kõrge varandusliku tsensuse tõttu saadikutekoja valimistel) ja valitsemisviis polnud parlamentaarne, sest ministrid ei vastutanud poliitiliselt parlamendi ees. Kodanikele põhiseadus siiski kindlustas nende põhilised

õigused, nagu kodanlik üheväärsus, isikupuutumatus, mõttevabadus ja ususallivus. Konfiskeeritud varanduste ostjaile tagati nende omandi puutumatus ning Napoleoni koodeks jäeti kehtima.

Kuninga mõõdukat poliitikat ohustasid äärmised tagurlased, ultrarojalistid. Nende erakonnas olid tooniandjaiks emigrandid, kes „polnud midagi õppinud ega midagi unustanud", nad olid „kuningriiklased suuremal määral kui kuningas ise". Nemad organiseerisid kuningriigi algusajal „valge terrori", mis oli sihitud bonapartistide ja vabariiklaste vastu, kuigi selleks polnud sundivat riiklikku vajadust. Täiesti tagurlik oli ka uue põhiseaduse alusel valitud esimene saadikutekoda. Mõõdukamat suunda pooldav kuningas saatis 1816. a. saadikutekoja laiali. Uued valimised andsid enamuse põhiseadusetruudele konstitutsionistidele. Konstitutsionistide valitsus andis rea vabameelsete tendentsidega seadusi ja hoolitses maa majandusliku tervenemise eest, ent ei leidnud üldist pooldamist. Kui 1820. a. langes mõrva ohvriks dünastia ainus meesjärglane, kuninga vennapoeg hertsog Berry ja Lõuna-Euroopas puhkesid revolutsioonid, muutus kuningas tagurlikumaks ja kutsus ultrad valitsusse. Ultrate võimutsemise tõttu iseloomustabki Louis XVIII viimaseid eluaastaid süvenev reaktsioonimeelsus nii sisepoliitikas (ajalehtede allutamine eeltsensuurile, tagurlik valimisseadus) kui ka välispoliitikas (Hispaania interventsioon).

Louis XVIII venna Charles X valitsusajal (1824—30) süvenes reaktsioon veelgi. Riigi majanduspoliitikat aeti nüüd eeskätt emigrantide, kultuurpoliitikat katoliku kiriku huvides. Valitsus hankis rahvaesinduselt loa, maksta rahvusvarade endisile omanikele ligi miljard franki tasu, kusjuures see hiiglasumma soetati riigilaenupaberite protsente viielt kolmele alandades. Viimane valitsuse samm riivas väga tunduvalt paljude kodanikkude huve[1] ja tekitas neis äärmise pahameele.

Samuti tekitas meelepaha valitsuse kultuurpoliitika. Valitsus toetas jesuiite, kes püüdsid oma mõju suurendada eriti noorsoo keskel. Haridusministeeriumi juhiks määrati üks piiskopest, kohtadel oli kõrgemail vaimulikel valveõigus kooliõpetajate üle, ametnikelt ja sõjaväelasilt nõuti usukommete täitmist jne. Paavsti võimu pooldajad hakkasid juba jutlustama vaimuliku võimu domineerivusest ilmliku üle.

Selline tagurlik kirikupoliitika ja emigrantide majanduslik soodustamine tekitasid isegi rahvaesinduses tugeva oposit-

[1] Pariisis üksi oli riigilaenupaberite omanikke üle 100 000.

siooni. Charles X püüdis küll saavutada rahva poolehoidu eduka välispoliitika abil, alustades nimelt 1830. a. Alžeeria vallutamist, kuid seegi ei summutanud rahulolematust.

Venemaa Aleksander I ajal (1801—25). Despootliku Paul I järel pääses Vene troonile Aleksander I. Teda olid kasvatanud Katariina II ja šveitslane La Harpe valgustussajandi vaimus. Aleksander I kaotas kohe Paul I poolt väljastatud kitsendused, lubas näiteks välismailt jälle raamatuid sisse tuua ning andis ka uduseid tõotusi riigikorra reformeerimise kohta. Reformide väljatöötamiseks kogus keiser enda ümber rea noori aadlikke, nn. intiimkomitee. Viimase reformid ei olnud aga kuigi kaugele ulatuvad. Keelati küll talupoegi laatadel müüa ja neid ajalehekuulutustes pakkuda, kuid pärisorjusest vabastada neid ei julgetud. Ainult omal vabal soovil ja vastava tasu eest võisid mõisnikud ise 1803. a. seaduse põhjal vabastada pärisorje. Vene talupoegade vaesuse tõttu ei olnud sel seadusel suuremat tegelikku väärtust.

Et intiimkomitee polnud küllaldaselt teovõimne, siis otsis Aleksander endale kohaseid kaastöölisi kõrgemais riigiametnikes. Tema paremaks käeks sai vaimuliku akadeemia professor M. M. Speranski. Viimane töötas isegi vabameelse riigi põhiseaduse välja ning Aleksander kiitis selle heaks, kuid konstitutsioon jäi lõpuks ainult paberile. 1812. a. tagandati Speranski kui Prantsuse asutiste ja ideede pooldaja tagurlike mõisnike survel ametist ning saadeti Ida-Venemaale sundasumisele.

Viini kongressi ajal oli Aleksander veel võrdlemisi liberaalne. Ta mõjutas Louis XVIII Prantsusmaale konstitutsiooni andma, säilitas Soomes maapäeva ning andis Venemaaga ühendatud Poola kuningriigile võrdlemisi vabameelse põhiseaduse (1815). Aleksander I ajal vabastati ka eesti ja läti talupojad pärisorjusest (1816—1819).

Poola põhiseaduse järgi kuulus seadusiandev võim kahekojalisele seimile, mis ainult kuninga poolt iga kahe aasta tagant kokku kutsuti ning mil polnud seaduseandluses initsiatiiviõigust. Ülemkoja (magnaatidest koosneva) liikmed nimetas kuningas, alamkoja valisid tsensusliku valimisõiguse põhjal šlahta ja linnad. Talupoegadest ei räägi põhiseadus üldse. Põhiseadus kindlustab rahvale kodanlikud vabadused, ametlikuks keeleks kuulutati poola keel ning ainult Poola alamad võisid pääseda riigiteenistusse. Vaatamata paljudele puudustele võeti Poola põhiseadus teatava rahulolemisega vastu.

Oma viimaseil eluaastail andus Aleksander reaktsioonile. Reaktsiooni all kannatas kõigepealt haridustöö. Aleksandri valitsuse alguses tegeles vastasutatud haridusministeerium väga viljakalt: asutati 6 ülikooli, rida keskkoole jne. Nüüd ühen-

dati haridusministeerium vaimulikkude asjade peavalitsusega ning kogu haridustööle anti usuline siht. Ülikooli õppetegevus pidi sündima pühakirja alusel, näit. pidid filosoofia professorid loenguis tugema Pauluse kirjadele. Ülikooles pandi maksma otse keskaegne kloostridistsipliin. Kuraatorid valvasid selle järele, et ülikoolis ei leviks vaba mõte. Rida professoreid vabastati, üliõpilasi heideti ülikoolist välja ja anti sõjaväeteenistusse. Raamatud, mis paistsid olevat kahjulikud oma sihi poolest, hävitati. Mõttevabadust hakkas piirama äärmiselt vali tsensuur. Ajalehtedel oli keelatud arvustada ametnikke, isegi riigiteatri näitlejaid.

Sõjaväele hakati asutama sõjakolooniaid. Nende asutamisel etendas tähtsamat osa toores kindral Araktšejev, Aleksandri uus usalduseosaline. Suured maa-alad anti sõjaministeeriumile. Neil mail elutsevad sõdurid harisid ühtaegu põldu ja tegid ka sõjaväelisi harjutusi. Sõjakolooniatega tahtis Aleksander parandada sõduri olukorda: sõjakolonistina on sõduril võimalik põllutööd teha ja koduse elu mõnususi maitseda. Kuid sõjakolooniad ei andnud loodetud tagajärgi. Talupoegadest sõjakolonistidest ei saanud kas häid sõdureid või sõdureist ei saanud häid põllumehi. Kolooniais valitses väga range distsipliin ning elu sarnanes sunnitööga.

Vene aadli enamik pooldas reaktsiooni. Ainult osa mõisnikke, kes Napoleoni sõja ajal olid sõjaväes teeninud ning tutvunud Prantsuse revolutsiooni ideedega ja eluga Lääne-Euroopas, polnud olukorraga rahul. Neile paistis ebaõiglasena, et vene rahvas, kes Euroopa Napoleoni ikkest vabastanud, ise ägab täieliku pärisorjuse all. Konstitutsioonilise korra teostamiseks organiseerusid noored aadlikud, peamiselt ohvitserid, salaühinguisse.

Lõuna-Vene ühinguis, kus silmapaistvat osa etendas selge mõistuse ning raudse tahtega polguülem Pestel, unistati Venemaast kui hästitsentraliseeritud vabariigist, Põhja-Vene ühinguis (juhid Rõlejev ja Muravjev) taheti Venemaast teha konstitutsioonilist monarhiat. Aleksander teadis mitme aasta jooksul salaseltside olemasolust, aga ei võtnud nende vastu midagi ette. Oli ju temagi oma nooruses unistanud konstitutsioonilisest korrast ja kaasteadja olnud sellele salaühingule, kes troonilt kõrvaldas ta isa Paul I.

Vaatamata salaühingute laialdasele võrgule ei puhkenud Aleksander I eluajal siiski revolutsiooni.

Reaktsioon Inglismaal. Reaktsioonist ei jäänud puutumata ka Inglismaa. Prantsuse revolutsiooni algul sümpatiseerisid temaga üsna paljud mõjukad inglased. Hiljemini, revolutsiooni äärmustesse kaldudes, hakati kartma revolutsiooniliste ideede ning meetodite tungimist Inglismaale ning nende hukutavat mõju sealse poliitilise elu vapustusteta käiku. Valitsevad kihid arvasid enamasti nii, nagu whig Burke oma kuulsas teoses „Mõtisklused Prantsuse revolutsioonist", et uusi riigivorme ei tohi luua kor-

raga, abstraktsete teooriate põhjal, vaid aeg-ajalt ja vähehaaval tuleb vana korda elunõuetega kohastada. Selleaegseis ärevais oludes kardeti, et uuenduste üritamine käärival ajal annab tõuke kogu kehtiva korra kokkuvarisemisele. Nii loobus parlament igasugustest reformidest, nende seas ka alamkoja valimiskorra demokraatlikumaks muutmisest, mis XVIII s. lõpul oli parlamendis korduvalt kaalumisel. Rahulolematuseks oli laiadel Inglise rahvahulkadel XIX s. esimesel veerandil tõesti põhjust. Kaua kestnud sõdade tõttu oli riigivõlg kasvanud mitmekordseks. Sellest hoolimata kaotas tory'de parlament ühe otsemaksu, mis koormas eriti mõisnikke, ja püüdis riigi väljaminekuid katta kaudsete maksudega esmajärgulistelt tarbeainetelt (nagu sool, tee, suhkur, puud jne.). Kontinentaalblokaadi ajal olid viljahinnad tõusnud väga kõrgele. Pärast sõdade lõppu püüdis parlament (1815. a. vastu võetud) viljaseadustega ja kõrgete sisseveotollidega kindlustada mõisnikele kõrgeid viljahindu. Tekkinud elukallidusele seltsisid majanduskriisid ja tööpuudus. Kontinentaalblokaadi ajal olid Inglise vabrikud töötanud ladudesse. Aga ka peale sõdade lõppu ei suurenenud välisturu maht loodetud määral. Mõnel aastal valitses kohutav tööpuudus, mis viis töölised kohati meeleheitlikele tegudele (näit. masinate hävitamisele). Tööliste olukorda raskendas veelgi 1800. a. Prantsusmaa eeskujul kehtima pandud töölisühingute ja streikide keeld. Tööliskaitse puudus. Riigi ülal pidada jäi üha enam ja enam töövõimetuid ning laostunud inimesi.

Antud oludes üritas tõsist kihutustööd parlamendireformi ja muude uuenduste kasuks XVIII s. lõpul tekkinud radikaalide partei, kelle juhtkonda kuulusid William Cobbet ja filosoof Jeremias Bentham. Nende agitatsiooni paralüseerimiseks kaotati 1819. a. ajutiselt isegi Habeas corpus act. Nii avanes politseil võimalus kohtust mööda minnes inimesi vangistada. Samuti piirati trüki- ja koosolekuvabadust. Osalt saavutasidki valitsus ja parlament oma sihi: mõneks ajaks jäi avalik kihutustöö reformi heaks soiku ning elu muutus palju rahulikumaks.

Mõõdukad reformid Inglismaal. Ometi ei muutunud reaktsioon Inglismaal iialgi nii teravaks kui mandril. Valitsemine survevahendite abil oli ajutine — kui Inglise traditsioonidele risti vastu käiv nähtus. Kahekümnendate aastate alguses pääsesid valitsusse mõõdukad toryd, neist tähtsamad Peel ja Canning, kes tegid järeleandmisi rahva soovidele. Senikehtinud kriminaalseadused, mis määrasid tühiste süütegude eest surmanuhtluse ja milliste rakendamisest kohtunikud ammugi püüdsid kõrvale põigelda, asendati uute ja humaansematega. Viljaseadusi

revideeriti, välisvilja sissevedu muutus kergemaks. Liberaalne välispoliitika, revolutsioonilise Lõuna-Ameerika ja Kreekamaa soodustamine tõid endaga kaasa suure kaubavahetuse tõusu nende maadega. Majanduslik surutis vähenes, tööliskond rahunes. Ka sisepoliitika võttis liberaalsema ilme. 1824. a. kaotati tööliste koaleerumist tõkestavad seadused ning tööliskonnas algas hoogus ametiühingute (trade-union'ide) asutamine. Salaühingute asemele astusid nüüd legaalsed organisatsioonid, mis pole kunagi nii kardetavad ühiskonnale ja avalikule korrale kui esimesed.

Parlamendi valimisseaduse reformi kahekümnendail aastail veel ei teostatud. Küll aga võeti konservatiivse ministeeriumi juhi krahv Wellingtoni ajal parlamendi poolt vastu katoliiklaste emantsipatsiooni bill. 1829. a. kinnitas kuningas selle. Test Act kaotati ning katoliiklastele avanes pääs riigiameteisse ja parlamenti. Tähtsaimaks teguriks, mis aitas läbi suruda katoliiklaste emantsipatsiooni, oli Iirimaal loodud suur poliitiline organisatsioon, Katoliiklik Assotsiatsioon, mille juhiks oli O'Connel. Nüüd võisid ka iirlased, kes teatavasti on katoliku usku, pääseda Inglise parlamenti, kaitsema oma kaasmaalaste huve. Iiri küsimust see veel kaugeltki ei lahendanud, kuid oli siiski mainimisväärseks edusammuks selles suunas.

4. Vaimuelu ja selle reaktsioonilised, rahvuslikud ja liberaalsed tendentsid.

Kultuurireaktsiooni tekkimine ning iseloomustavaid jooni. Suure Prantsuse revolutsiooni aegsed liialdused (nagu jakobiinide terror) ning revolutsiooni ja Napoleoni ajal peetud kurnavad sõjad ei tekitanud üksnes pettumust revolutsioonis, vaid ka neis ideis, mille nimel ta puhkes. Sankülottide terrori koledused kirjutati XVIII s. ratsionalistliku filosoofia arvele. Tema ideed tunnustati tegeliku elu seisukohalt kõlbmatuiks ning hädaohtlikeks ja nende vastu tekkis Euroopa seltskonnas kultuurireaktsioon. See liikumine juurdus tõsiselt juba Napoleoni ajal, kuid haripunktile jõudis ta pärast Napoleoni langust.

XVII sajand oli ratsionalistliku filosoofia sajand, millal usuti inimese mõistuse ilmeksimatusse. Valgustajad arvasid, et inimmõistus omal jõul, usu ja ilmutuse abita suudab leida inimesele kõige kohasema „loomuliku" ühiskondliku korra ja selle kehtima panna. Reaktsiooni ajal kaob usk mõistuse kõikvõimsusse. Arvatakse, et ühiskondliku elu korraldamisel ja muude küsimuste

otsustamisel ei tohi mõistusele anda piiramata vabadust, vaid mõistust peab vaos hoidma religioon oma dogmadega. Külma mõistuse kõrval rõhutatakse enam tundmuste ja aimuste, eriti usutunnete väärtust. Pöördutakse jälle katoliku kiriku poole, mis tagakiusamise tõttu on võitnud aina uusi sümpaatiaid. Vabamõtluse asemele astub kiriklikkus ja uute ühiskonnakordade loomise asemele mõistuse abil ajalooliselt ning orgaaniliselt kujunenud korra järgimine ning austamine. Valgustusaja filosoofe huvitas inimene kui niisugune või kui mingi abstraktse, rahvuselt iseloomustamatu ühiskonna liige, mitte kui ühte või teise orgaanilisse rahvustervikusse kuuluv inimene. Nüüd näeme aga huvi tõusvat rahvusliku omapära vastu.

Reaktsiooniaja vaimuelule iseloomustavamad jooned, nagu tundmuste ning usu tähtsustamine ja ajalooliselt kujunenu hindamine ei etendanud ajaloo käigus siiski ainult reaktsioonilist, vaid ka edasiviivat osa. Usule ja tundmustele suurema tähelepanu osutamise läbi leidis heatahtlikku valgustamist see külg terviklikust inimesest, millesse valgustajad olid suhtunud üleolekuga. Reaktsiooniline oli tundmuste ja usu ülistamine ainult seni, kui nende nimel nõuti terve loogilise mõistuse ärasalgamist. Tähelepanu juhtimine ühiskondlikkude institutsioonide ajaloolisele kujunemisele sisendas küll ühelt poolt mõtet, et neid ei tule vägivaldselt muuta, aga teisalt osutas sellele, et kõik on arenemas ning muutumas, ja nii viis seegi reaktsiooniline idee mõned mõtlejad edasiviivaile mõtteile. Eriti suur progressiivne tähtsus oli aga XIX s. reaktsiooni ajal tekkinud huvil rahvusliku omapära vastu. See aitas muuta rahvused tihedamaiks tervikuiks ning soodustas seega rahvusriikide tekkimise protsessi jätkamist, mis XIX s. ajaloos nii tähtsat osa etendas ja Euroopas enamvähem lõpule jõudis alles pärast Maailmasõda.

Romantism kui reaktsiooni kajastus ilukirjanduses. Usulised tunded, mille tähtsust teataval määral oli juba rõhutanud Rousseau, leidsid XIX s. alguses kujuka väljenduse uues kirjanduslikus voolus, romantismis. Viimane astus kuiva ning mõistusepärase valeklassitsismi asemele ja nõudis kirjanduslikus loomingus kujutlusvõime ja poeetilise tunde täielikku vabadust. Romantikud ülistasid kaugemat ajaloolist minevikku, keskaega, mis paistis neile olevat eriti veetlev ning omapärane. Nad idealiseerisid mungaelu ja rüütliseisust ning otsisid rahvaluulest (rahva kollektiivse loomingu saadusest), mis seni oli põlatud, enesele uusi motiive. Rahvusliikust tundest juhituina on romantikud vaimustatud oma maa ja rahva minevikust ning ülistavad seda oma töis.

Romantismile pani Prantsusmaal aluse revolutsiooniaegne emigrant Chateaubriand, kelle religioosseid tundeid süvendas raske maapao-elu. Oma töös „Rístiusu vaim“ (1802) Chateaubriand ülistab katoliku usku, mis olevat kõige veetlevam ja poeetilisem. Ta olevat avaldanud kõige jaatavamat mõju kirjan-

duse, kunsti ja teaduste arenemisse, rikastades kirjanikke ja kunstnikke ilusate ja kohaste motiividega. Chateaubriand ülistab igal võimalusel „vana head aega", millal valitsenud katoliku usk ja feodaalaja lihtsad suhted. Ta kiidab kloostrielu, misjonäride ennastsalgavat tegevust ning üldse keskaega ja tema omapära, aega, mida XVIII s. filosoofia nimetas „gooti barbaarsuse" ajaks.

1. joonis. Chateaubriand.

Chateaubriandile tundus katoliku usk veel sellepärast tähtsana, et see aitab säilitada ühiskonna mineviku traditsioone ning siduda seega sugupõlvi tervikuks. Chateaubriandi teose hiiglaedu on tõenduseks, et usu ülistamine ja „vana hea aja" idealiseerimine vastasid täielikult tolle aja ühiskonna meeleolule. Mitmed haritlased, kirjanikud ja koguni poliitikategelased loobusid protestantismist ning astusid katoliku usku.

Saksa kirjanduses tekkis romantism juba XVIII s. lõpul. Selle teerajajaks oli Herder. XIX s. alguses omandas romantism siin koguni domineerivama koha kui Prantsusmaal. Saksa romantismi esindajaist võiks nimetada kõigepealt luuletaja Novalis't. Viimane seletab oma teoses „Ristiusk", et ilusad olnud need ajad, „millal Euroopa oli üksainus ristiusumaa" ja katoliku usk valitses täielikult inimeste üle. Siis hoiti inimese mõistus vaos, kuna tunded ja kujutlusvõime nautisid piiramata vabadust.

Romantikute armastus katolitsismi vastu oli tihti tingitud enam esteetilistest põhjustest kui usulistest või kõlblatest veenetest. Neid võlusid vanade kirikute arhitektuur, jumalateenistuste ilu ja salapärane, imederikas vagajuttude maailm seepärast, et kõigest sellest kõneldes nad lootsid saavutada tundelist elevust. Fantaasia ja ilu olid neile tähtsamad tõest.

Üksikutel juhtudel esinevad romantikud ka liberaalsete tendentside pooldajaina. Nii kutsus näit. inglise romantik Byron hispaanlasi üles revolutsioonile ja suri vabatahtlikuna Kreeka

vabadusvõitluses. Liberaalseid vaateid pooldasid ka mõned prantsuse romantikudki.

Romantism kujutavas kunstis. Romantism ei jätnud mõjutamata ka kujutavat kunsti. Ehituskunstis avaldub kindel huvi gooti stiili vastu: oli ju viimane keskaja usulise tunde kujukaimaks kehastiseks. Maalikunstis ja skulptuuris leiavad ülistamist nii usulised kui ka puhtrahvuslikud motiivid. Terve rida Euroopa andekaid kunstnikke ammutab rahva minevikust aineid, elustades sel teel huvi möödunud aegade vastu ja luues sidet mineviku ja oleviku vahel.

Veel tähtsama koha omandas romantiline vool muusikalises loomingus. Ka jäi ta siin kauemaks, enamvähem kogu XIX sajandiks valitsema. Romantiline vool rikastas muusikat uute, julgemate harmooniate ning kõlaefektidega, leiti uusi vahendeid tundmuste ja kirgede väljendamiseks.

Ajalooline vool ühiskonnateaduses. Romantismi mõjul elavad ühiskonnateadused üle põhjaliku pöörde. XVIII s. kirjanikud ei näinud ajaloolises minevikus midagi head, vaid ainult nähtusi, mis käivad risti vastu terve mõistuse nõudeile. Seepärast püütigi XVIII s., ignoreerides ajaloolise mineviku saavutisi, ainult riikliku võimu ja seadusandluse abil järsult ja radikaalselt ümber luua olevaid eluvorme. Seejuures ei arvestatud rahva harjumusi, kombeid ega õiguslikke mõisteid.

Reaktsiooniajal tekib uus vool sotsiaalteadustes, nn. a j a l o o l i n e v o o l. Ajaloolise voolu esindajad peavad rahvaste ajaloolist minevikku seaduspäraseks arenemisprotsessiks, mille suunda ja tulemusi üksik isik ei suuda muuta. Seepärast peab täieliku sallivuse ja lugupidamisega suhtuma kujunenud poliitilisse ja ühiskondlikku korda, rahva kommetesse, traditsioonidesse, harjumustesse jne., sest need on salapärase rahvavaimu loomingu ja arenemise saadused.

Saksamaa andis rea silmapaistvaid ajaloolise voolu esindajaid. Kuulus ajalooteadlane N i e b u h r, lähtudes ajaloolise voolu põhimõtteist, pani aluse vana Rooma ajaloo teaduslikule uurimisele. Berliini ülikooli professor v. S a v i g n y algatas ajaloolise kooli õigusteaduses. Ta õpetas, et õigus on rahva loomingu arenemise saadus. Seda ei saa seadusandjad kunstlikult luua. Õigus kui osa rahva eluavaldusist on orgaaniliselt seotud rahva teiste eluavaldustega, nagu usuga, kommetega, kunstiga, keelega. Hiljemini tekkis ajalooline vool ka majandusteaduses. Selle rajajaks peetakse Wilhelm R o s c h e r'it. Ajalooline vool majandusteaduses õpetab, et rahva majanduselu nähtused muutuvad alatasa ning

on mõistetavad ainult siis, kui uuritakse nende tekkimist ja arenemist ajalooliselt ning arvestatakse teisi ühiskondliku elu nähtusi, millega nad on orgaanilises seoses.

Reaktsiooni teoreetikud. Ühenduses reaktsiooniga esineb rida autoreid, kes ei tunnusta riigi tekkimist ühiskondliku lepingu teel, vaid arvavad, et ta on sündinud orgaanilise arenemise läbi. Tähtsamaid neist on Joseph de Maistre ja Bonald Prantsusmaal ning Ludwig Haller Saksamaal.

Nii Bonald kui ka Maistre uskusid, et inimene on loomult paheline ning ei vaja seepärast vabadust, vaid kindlat autoriteetset valitsust. Maistre'i, teravmeelse, „reaktsiooni Voltaire'i" arvates peab inimesi vaos hoidma piiramata võimuga m o n a r h. Selline olevat õige riigikord, mis ajaloo vältel orgaaniliselt välja kasvanud rahva eneseteadvusest. Monarhist seisku kõrgemal ainult vaimulik võim Rooma paavsti näol, kes juhiks monarhe, lahendaks nende vahelisi tüliküsimusi ja vaataks, et monarhide valitsus ei muutuks despootlikuks ja rahvas revolutsiooniliseks. Et riik saaks täita oma kõrgeid ülesandeid, selleks on vaja p a a v s t i v õ i m ilmeksimatuks kuulutada.

Bonaldi ja Halleri vaated sarnanevad üldjoontes Joseph de Maistre'i omadega. H a l l e r käsitleb oma töös „Riigiteaduse restauratsioon" reaktsioonilist ideoloogiat kõige süstematiseeritumal kujul. Temagi eitab ühiskondliku lepingu teooriat kui ajalooliselt valet ning tegeliku elu seisukohalt hädaohtlikku õpetust. Ainuke loomulik seadus, millele tugeb õige riigikord, seisvat selles, et tugevam valitseb ning nõrgemad alistuvad. Kõige tugevam on monarh ning riik on tema omand, nagu mõis on mõisniku oma. Nagu pärisorjad mõisnikule, nii alluvad kodanikud valitsejale. Ainult kirik, jumalariigi kehastus maa peal, ei allu riigile, vaid valitseb tema üle.

Nii on reaktsiooni teoreetikute ideaaliks mineviku eluvormid: absolutism, seisuslikud eesõigused ja katoliku kiriku ülemvõim kogu maailma üle. Loomulikule õigusele asetavad nad vastu a j a l o o l i s e. Nii langeb nende kaudu avalduv ajavaim täiesti kokku valitsevate dünastiate huvidega.

Filosoofia. Ka filosoofiasse tõi reaktsiooniaeg muutusi. Võrreldes valgustusajaga on filosoofia muutunud palju religioonisõbralikumaks. Filosoofid näevad oma ülesannet pigemini religiooni õigustamises kui selle kritiseerimises. Nii prantsuse kui ka saksa filosoofid püüavad luua sidemeid usu ja filosoofia vahel. See õnnestub neil seda kergemini, et materialism, mille järgi maailmas olevat ainult m a t e e r i a ning inimese mõtted ei olevat

muud kui peaaju aatomite liikumised, kaotab nüüd oma valitseva seisukoha. Nimetatud õpetuse hävimiseks aitas kaasa juba „kriitilise idealismi" isa Kant. Kanti järeltulijad Fichte, Schelling ja Hegel on küll idealistid, kuid nad on loobunud Kanti krititsismist. Hegeli õpetuse järgi olevat tõeliselt olemas ainult vaim, absoluutne vaim. Absoluutne vaim areneb täiuslikuma eneseavalduse suunas. Kogu materiaalne loodus, kõik sündmused ja inimsoo ajalugu pole muud kui absoluutse vaimu eneseavaldused, üldise evolutsiooni avaldusmomendid. Evolutsiooniidee ongi Hegeli süsteemi iseloomulikumaid jooni. Et vaim oma loomult on mõistuslik, siis on kõik olelevad nähtused mõistuslikud. Nii tekkis kuulus Hegeli lause: „Kõik, mis olemas, on mõistlik", mille siht on kõige olemasoleva õigustamine. Absoluutse vaimu objektiivse eneseavalduse ülim kuju on riik. Kõige ülemaks inimese tegevuseks on riigi teenimine, milleks inimesed peavad täiesti anduma talle kui „maapealsele jumalale". Hegeli arvates oli Preisi riigis, kus väljavalitud ja kõige targemad rahvajuhid rahva hüve eest hoolitsevad, absoluutse vaimu objektiivne eneseavaldus arenenud haripunktini. Seepärast toetaski Preisi valitsus Hegeli filosoofia levimist ja ta mõju kasvamist.

2. joon. G. W. Fr. Hegel.

Vaatamata Hegeli õpetuse reaktsioonilisele iseloomule lähtus sellest ometi ka väga viljakaid mõjutusi: 1) riigi ülistamine tiivustas saksa patrioote nende kodumaa ühendamise püüdeis ning 2) evolutsiooniidee avaldas suurt mõju hilisemaisse radikaalseisse teooriaisse ja teaduste arengusse.

Liberalism. Ajal, mil aadel, vaimulikud ja valitsused andusid reaktsioonile, jäi suur hulk kodanlust ja intelligentsi truuks vabameelsetele püüetele. Nad said seega uue poliitilise voolu, liberalismi kandjateks. Liberaalid nõudsid inimisiku sõltumatust ja täielikku vabadust. Ainult isik, kelle algatusvõime riigis pole piiratud, loob nende arvates uusi väärtusi ja edendab kultuuri. Seepärast nõuavad liberaalid kõigepealt kodanikule individuaalseid vabadusi (usu-, sõna-, mõtte-, trüki-, koosolekuvabadusi ja isikupuutumatust) ja konstitutsioonilist monarhiat. Seejuures jätavad nad valimisõiguse jõukamaile kodanikele, kuna muidu võivat karta harimata masside võimutsemistunge. Riigi ülimaks ülesandeks olevat inimisiku sõltumatuse ja vabaduse kaitsemine.

Seisusliku korra suhtes asusid liberaalid aga täiesti eitavale seisukohale. Nagu üksikisikuile, nii nõudsid liberaalid vabadust ka rahvastele; poliitiline vabadus paistis neile teostatav olevat ainult sõltumatuis ja terviklikes rahvusriiges. Seepärast olid rahvuslikud püüded väga lähedalt seotud liberalismiga. Vastavalt oma põhimõtteile pooldasid nad majanduselus A. Smith'i õpetust ning nõudsid vabadust kaubanduses ja tööstuses.

Teatud määral tegid liberaalid kaasa ka kultuurireaktsiooni. Nemadki loobusid materialismist ning hakkasid huvituma u s u s t ja romantismist.

Liberalismil oli terve rida teoreetikuid: Saksamaal Wilhelm Humboldt, Prantsusmaal Benjamin Constant, Guizot ja teised. Kõige tähtsam neist oli B e n j a m i n C o n s t a n t. Tema töös „Konstitutsioonilise poliitika kursus" on liberalismiideed kõige süstemaatilisemalt kokku võetud. Tema ei tunnusta aga Rousseau õpetust rahva suveräniteedist, piiramatust võimust. Piiramatu võim, olgu ta ükskõik kelle käes, on alati kahjulik. Ka rahva käes, nagu Prantsuse revolutsioon näidanud, ta võivat muutuda despotismiks. Rahva vabadus, ütleb Constant, ei tähendavat veel rahva võimu. Seepärast olevat parimaks riigivormiks k o n s t i t u t s i o o n i l i n e m o n a r h i a, mis kõige enam tagab isikuvabaduse teostamist riigis. Konstitutsioonilises monarhias on ministrite kätte usaldatud täidesaatev võim eraldatud seadusandlikust võimust, mis on rahvaesinduse käes, kuna kohtuvõim eksisteerib täiesti sõltumatuna. Kuninga võim esineb Constant'i järgi lahus rahvaesinduse vastutavast täidesaatvast võimust — kõrgema ning erapooletu võimuna. Ta ülesanne on lahendada teiste võimude vahel tekkivaid konflikte ja nende tegevust kokkukõlastada. Kuningas olevat sääraseks tegevuseks kõige kohasem: ta seisab erakondadest kõrgemal ja teotseb ainult rahva hüve silmas pidades.

Nii ihkasid reaktsionäärid (valitsused, vaimulik seisus ja aadel) vana korda. Neile olidki Joseph de Maistre'i ja L. Haller'i õpetused lähtekohaks. Liberalismi pooldajad kuulusid peaasjalikult linnakodanlusse. Viimane tugevnes järjekindlalt ühes majandusliku arenguga. Liberaalid üldeuroopalise reaktsiooni päevilt on individualismi kaitsejad ja seega humanistide, reformatsiooni esindajate ja XVIII s. valgustajate järeltulijad ja nende asja jätkajad. Liberaalsete ja reaktsiooniliste voolude vahel tekkis äge võitlus, mis on iseloomulik XIX s. esimesile aastakümneile.

II. Liberalismi tõusuaeg (juulimonarhia-aastad).

1. Kodanluse võidud, eriti Lääne-Euroopas.

Juulirevolutsioon Prantsusmaal ja selle tähtsus. Charles X valitsusaja lõpp, mil ministeeriumi juhtis tagurlik Polignac, oli eriti reaktsiooniline. Konflikti sattudes saadikutekojaga saatis ta selle 1830. a. laiali ja andis 26. juulil rea ordonnantse. Nendega kuulutati uus, veel kokkutulemata koda laialisaadetuks, kaotati sõna- ja trükivabadus ning anti uus valimisseadus, mis oleks kindlustanud saadikutekojas enamuse suurmaaomanikele ning vähendanud tööstus-kaubanduslikkude kihtide esindajate arvu. Selline põhiseaduse muutmine valitsuse poolt tekitas suure ärevuse Pariisi liberaalides ning radikaalides. Valitsuse prestiiži ei päästnud ka valitsuse sõjaline edu 1830. a. alanud Alžeeria vallutamisel. (Alžeeria lõplik alistumine võttis siiski üsna hulga aega — kestes 1830.—47. a.) 1830. a. juuli viimastel päevadel toimus revolutsioon, mille tagajärjel valitsema pääses liberaalidele vastuvõetav Orléans'i hertsog Louis Philippe ja saadikutekoda teostas mõningaid muutusi Prantsuse põhiseaduses. Endine sissejuhatus, milles räägiti Jumala armust valitsevast kuningast ja tema õiguste oktruajeerimisest, kustutati osalt maha, kui haavav rahvuslikule aule. Nüüd õigustati kuningavõimu vaid rahva tahtega. Mõlemaile seaduslikele kodadele kindlustati algatusõigus seaduseandluses, kuna kuningale jäi keeluõigus. Saadikute vanuse alammäära vähendati 40 a. 30-ni, valijail 30-st 25-ni. Seega pääses poliitilisest elust aina enam osa võtma see põlv, kes ei tundnud oma kogemustest Suurt revolutsiooni ega omanud ka isiklikke pettumusi temas. Varanduslikku tsensust alandati väga vähe: valijaile 300 frangilt 200-ni ja saadikuile 1000-lt 500-ni. See muutus suurendas valijate arvu küll üle poole, kuid kaugelt suurem osa rahvast jäi endiselt poliitilisist õigusist ilma. Uus põhiseadus vastas kodanluse jõukama osa, suurkodanluse huvidele, kes oli huvitatud majanduselu arendamisest. Nii võttis Juulirevolutsioon võimu maa-aadlilt ja andis selle linna-suurkodanlusele, kes nüüd hakkas riiki valitsema. Muudest uuendustest, mida tõi uus põhiseadus, on tähtis see, et katoliku usku ei loeta enam riigiusuks. Valitsus ja koolid vabanevad nüüd kiriku mõju alt. Trükivabadus pandi jälle kehtima.

Louis Philippe võitluses opositsiooniga 1830—1840. Louis Philippe'i valitsusaega jagavad ajaloolased tavaliselt kahte ossa. Esi-

mene järk on täis rahutusi. Töölised ja üliõpilasnoorus nõudsid põhjalikumaid reforme, kui võimutsev suurkodanlus võis lubada. Valitsus püüdis töölisi rahustada mõningate järeleandmistega: revolutsiooniohvrite perekondadele anti abi ja langenute auks püstitati endise Bastille' kohal mälestussammas, kuningas andis audientsi neile, kes Bourbonide ajal poliitiliste süütegude eest kannatanud, ning soodustas nende pääsemist riigiteenistusse. Ka püüdis kuningas lasta end paista demokraatliku valitsejana, viibides sageli rahva keskel. Kuid vaatamata kuninga rahvasõbralikkusele tuli valitsusel ikkagi kokku põrgata tugeva opositsiooniga nii paremalt kui ka pahemalt poolt. Legitimistid, kelle hulka kuulus enamik aadlit ning kelle poolt oli ka palju vaimulikke, keda pahandas uue valitsuse jahe suhtumine kirikusse, püüdsid Bourbonide vanemat haru jälle troonile tõsta. Bonapartistid tahtsid anda trooni Louis Napoleonile, Hollandi kuninga Louis' pojale. Pahempoolsed ihkasid vabariiki, kas demokraatlikku või sotsialistlikku. Vabariiklaste hulka ei kuulunud nüüd ainult töölised ja üliõpilasnoorus, nagu Juulirevolutsiooni päevil, vaid nendega ühinesid ka teised rahvastiku erirühmitised, kes olid eemale surutud poliitilisest võimust ning kellele Louis Philippe'i suurkodanlust soodustav majanduspoliitika tundus vastuvõetamatuna. Samuti olid valmis vabariiklastega koos välja astuma arvukad itaalia, saksa ja poola emigrandid Pariisis.

Kõige rohkem tuli valitsusel võidelda pahempoolse opositsiooniga, kes kuni 1839. a. korraldas terve rea vastuhakke. Mõned neist taotlesid ka majanduslikke sihte, nii üldstreigist välja kasvanud Lyoni töölismäss (1831. a.) ja 1839. a. vabariiklaste pahema tiiva poolt Louis Blanqui'ga eesotsas teostatud katse salaühingu „Nelja Aastaaja" kommunistlike teooriate läbiviimiseks. Kuigi vabariiklastel poolehoid ei puudunud, õnnestus valitsusel jääda seisukorra peremeheks. Hoopis kergemini kui vabariiklastest sai riik jagu legitimistide mässukatsest Vendée's (Berry hertsogi poja krahv Chambord'i heaks) ning Louis Napoleoni kahest troonihaaramise katsest.

Guizot' ministeerium 1840—48. Pärast Louis Napoleoni vangistamist 1840. a. valitses Prantsusmaa siseelus seitsme aasta jooksul täielik rahu. Valitsuse eesotsas seisis 1840.—48. a. Guizot, kes toimis suurkodanluse huvides ning arvestas vähe teiste rahvakihtide soove ja huve. Saadikutekojas oli valitsusele poolehoid kindlustatud: $^1/_3$ saadikuist oli ametnikke, kes majanduslikult sõltuvad valitsusest, teisi suurkodanluse saadikuid rahul-

das täiesti valitsuse majanduspoliitika, mis andis ka neile teenimisvõimalusi riiklikes üritustes ja mujal. Välispoliitikas taotles Guizot rahu. Ta lähenes tagurlikule Euroopale, eriti Austriale, uskudes, et ainult Metternich'iga koos võib tagajärjekalt võidelda „revolutsioonilise ja anarhistliku vaimuga". Kui osavalt Guizot oma poliitikat ka ei ajanud, lähenevat revolutsiooni ei suutnud ta siiski ära hoida. 40-ndate aastate lõpul puhkes revolutsioon nii Prantsus- kui ka Saksamaal, mis sai saatuslikuks ühteviisi Guizot'le kui ka Metternichile.

Louis Philippe'i majanduspoliitika. Survest vaimueluſe liberaalse „barrikaadide kuninga" valitsuse ajal ei saa palju kõnelda. Rahulolematuse tähtsaks põhjuseks uue põhiseaduse kõrval oli valitsuse majanduspoliitika, mida juhiti suure osavusega, kuid mis siiski ei suutnud kõiki rahuldada. Valitsus soodustas kõigiti vabrikutööstust. Restauratsiooni ajal oli Prantsusmaal jõudsasti edenenud üleminek käsitöölt mehaanilisele valmistamisviisile. Kesk- ja väikeettevõtjail oli raske võistelda suurettevõtjatega. Kapitalistlik suurtööstus edenes Louis Philippe'i ajal takistamatult. Valitsus ja ettevõtjad ehitasid koos suure hoolega raudteid, mis tunduvalt edendasid kaubanduse ja tööstuse arengut. Rahva käes liikuv rahakapital kasvas kiiresti. Kõigest sellest said ka töötavad kihid kasu, leides kõikjal tööd. Kõrgete kaitsetollide tõttu püsisid aga kaubad siseturul kalleina, mille all kannatasid laiad tarbijate kihid. Töökaitse alal ei võetud midagi tähtsat ette. Tööpäev kestis vabrikuis 15—16 tundi, kusjuures palka maksti mõnigikord loonus, pealegi väheväärtuslikkude ainetega. Töötõrge ja ühingute asutamine olid keelatud. Tööliste abipalvetele vastas valitsus või saadikutekoda, et nad ei tohi kitsendustega rikkuda majanduselu vabadust.

Revolutsioonilised liikumised mujal Euroopas. Juulirevolutsiooni mõjul puhkesid mässulised liikumised ka mujal Euroopas. Pärast Prantsuse äralangemist Pühast liidust kartsid ülejäänud liidu liikmed, et Prantsusmaa hakkab toetama revolutsioonilisi püüdlusi Euroopas. Interventsioon vana korra restaureerimiseks Prantsusmaal olnuks aga väga raske. Reaktsiooniliselt häälestatud kodanike hulk oli Prantsusmaal väiksem kui Suure revolutsiooni järel, Inglismaa oli eemaldunud Pühast liidust ja tema abi poleks olnud liidul loota. Austria majanduslik kandejõud polnud kuigi suur. Ent peagi võis konservatiivne Euroopa rahuneda. Välja arvatud Belgia, ei andnud Prantsusmaa revolutsionääridele mainimisväärset abi.

Samuti puudus Juulimonarhia-aegsel Prantsusmaal igasugune sõjalise ekspansiooni tung, osalt seepärast, et valitsevail kihtidel oli küllalt tegemist majanduslikkude võimaluste ärakasutamisega kodumaal. Prantsusmaa passiivsus oli üheks põhjuseks, miks teiste Euroopa rahvaste poliitilise vabaduse ja rahvusliku iseseisvuse püüded enamikus ruttu kokku varisesid.

Kõigepealt levis revolutsiooniline liikumine B e l g i a s, kes kannatas pealesunnitud liidu all Hollandiga. Novembris 1830 kokkuastunud rahvuskogu kuulutas Belgia iseseisvaks kontitutsiooniliseks monarhiaks. Samal 1830. a. puhkes rahvuslikku sõltumatust taotlev revolutsioon ka P o o l a s. Halvastivarustatud poolakail, kes Prantsusmaalt loodetud abi ei saanud, oli raske enesele iseseisvust kätte võidelda. Hoolimata mässajate vaprast vastupanust vallutasid Vene väed Varssavi 1831. a. Nikolai I käitles Poolat väga karmilt. Maa kaotas põhiseaduse, iseseisva seimi ja sõjaväe. Varssavi ülikool suleti, ametiasutistes pandi kehtima vene keel. Tuhanded poola haritlased rändasid kodumaalt välja mujale Euroopasse, kus nad kõikjal võitlesid vabaduse eest ja politseiriigi vastu. Tekkis rikkalik emigrantide kirjandus, mille keskuseks oli Pariis, — kirjandus, mis aitas säilitada poola rahva eneseteadvust pärast rahvusriigi hävimist.

Juulirevolutsiooni sündmuste mõjul oli Prantsusmaa sunnitud lähenema Inglismaale. Reaktsioonilised Euroopa riigid vaatasid skeptiliselt uuele Prantsusmaa valitsusele, ning seepärast pidi Prantsusmaa otsima tuge parlamentaarselt Inglismaalt. Need mõlemad maad eitasid interventsioonipoliitikat ning kindlustasid Belgia iseseisvuse. Belgiat kui lähedast naabermaad oleks prantslastel ja inglastel olnud võrdlemisi kerge kaitseda teiste riikide interventsiooni vastu. Hoopis raskem oli seda teha aga Poola või Itaaliaga.

Samuti I t a a l i a s puhkesid 1830. a. rahutused. Nagu poolakad, nii lootsid itaallasedki asjata prantslastelt toetust. Austria väed lämmatasid mässu.

Täiesti mõjuta ei jäänud Juulirevolutsioon S a k s a m a a l g i. Saksimaal, Hannoveris ja mõnes väikeriigis tekkisid rahutused ja valitsused olid sunnitud põhiseaduse kehtima panema.

Belgia iseseisvusega leppisid aja jooksul ka tagurlikud mandririigid. 1839. a. sõlmisid viis suurriiki, Inglismaa, Prantsusmaa, Preisimaa, Austria ja Venemaa lepingu, milles nad tagasid Belgia erapooletuse. Eriti oli huvitatud viimasest Inglismaa. Inglismaale oli tähtis, et tema lähimas naabruses mandril ei asuks võimast suurriiki. Neutraliteedileping püsis rikkumatuna seitse-

kümmend viis aastat, kuni Saksamaa ootamatu sissetungini Belgiasse Maailmasõja algul.

Inglise esimene parlamendireform (1832. a.). Inglismaal toimus kodanluse võimulepääs ilma revolutsioonita. Siingi oli vastuolu maa-aadli ja kaubandus-tööstusliku kihi vahel väga terav. Maa-aadli peakantsiks Inglismaal oli parlament, mida valiti iganud valimissüsteemi põhjal. Seepärast olid whigide pearünnakud sihitudki vana valimissüsteemi vastu. Koos radikaalidega hakkasid nad pärast katoliiklaste emantsipatsiooni teostamist korraldama miitinguid, kus propageeriti valimisõiguse reformi. Kaua aega ei tahtnud valitsus, keda kahekümnendate aastate lõpul juhtis hertsog Wellington, midagi teada reformist. Lõpuks aga tuli reformisõpradele appi kaks täiesti juhuslikku sündmust. Nimelt suri George IV ja troonile astus William IV (1830—37), kes oli parlamendireformi suhtes leplikum kui ta isa. Juulirevolutsiooni mõjul tekkisid Inglismaalgi tõsised rahutused, mis avaldusid hiiglakoosolekute korraldamises, sadu tuhandeid kodanikke haaravate, reformenõudvate ühingute asutamises. Selliste asjaolude survele andis alamkoda lõpuks järele ja võttis whigide poolt esitatud reformiakti vastu. Ülemkoda jäi esialgu tõrksaks, aga kui kuningas ähvardas määrata sinna rea uusi liikmeid, kelle abil reforme teostataks, võttis ülemkodagi reformi vastu.

1832. a. parlamendireform polnud kuigi täielik. Ainult mõnesugusel määral vähendas ta senise valimisõiguse puudusi. Võimalus valijaid ära osta või mõjutada vähenes seega, et valimiste aega, mis varem vahel nädalaid kestis, piirati kahe päevaga. Paraku jäid valimised avalikuks ja seega säilis küllaltki võimalusi nende mõjutamiseks. Suhe rahvaesindajate ja valijate arvu vahel muutus õiglasemaks, kui paljud nn. pehkinud kohakesed pidid loovutama oma saadiku valimise õigused suuremaile linnadele või krahvkondadele. Valimisõiguslikkude kodanikkude arv suurenes tunduvalt, tõustes $^1/_{32}$-lt elanike koguarvust $^1/_{22}$-le. Inglise alamkojas oli nüüd esindatud umbes kolm korda rohkem valijaid kui selleaegses Prantsuse saadikutekojas. Töölised jäid siiski kehtiva varandusliku tsensuse tõttu enamasti valimisõigusest ilma. Nii tähendab esimene parlamendireform peamiselt suurkodanluse võitu, kellele ta kapitalid ja ettevõtted andsid suure erikaalu majanduslikus ja sotsiaalses elus.

Vaatamata parlamendireformi poolikusele oli ta tähtsus Inglise ajaloos ometi suur. Tema vastuvõtmisega oli parlament tunnustanud, et traditsiooniline pühakspeetud kord ometi muutmist

vajab. Järgnevate reformide teostamine võis toimuda nüüd kergemini. See, et reform teostati seaduslikul ning veretul teel, võttis reaktsiooni tekkimiselt aluse. Inglise vanameelsedki mõistsid, et järeleandmine tõusvatele ühiskondlikkudele kihtidele oli paratamatu, ning ei püüdnud iial restaureerida kadunud olukorda.

Vabakaubanduse võit. 1832. a. seaduse alusel korraldatud valimised andsid whigidele alamkojas suure enamuse. Neid kutsuti siitpeale liberaalideks, torysid aga konservatiividek s. Uuelt parlamendilt loodeti üldist valimisõigust, püsiva sõjaväe kaotamist, kiriku lahutamist riigist ning isegi Inglismaa muutmist vabariigiks. Kuid midagi sellist ei juhtunud. Liberaalid, teotsedes majandusliku vabaduse põhimõtteil, kasutasid riigivõimu eeskätt omis kitsais kihihuves. Sealjuures nad tugesid Smith-Malthus-Ricardo ja Constant'i teooriaile, mis nõudsid majandusalal vaba võistlust ning riigi mittevahelesegamist.

Üheks tähtsamaks kaubanduslik-tööstusliku kihi võiduks parlamendireformile järgnenud ajajärgul oli vabakaubanduse teostumine Inglismaal. Eriti palju tähendas siin viljaseaduste kaotamine 1846. a. Viljaseadused andsid isegi pehmendatud kujul end valusasti tunda laiemaile rahvahulgile, eriti tööstuskriiside ajal. Seda fakti hakkasid vabakaubanduse nõudjad ehk freetrader'id kasutama omis huvides. Nad õpetasid, Smith'i vaateile tugedes, et kaitsetollid kõrgendavad kaupade hindu ning vähendavad sel teel kaubavahetuse intensiivsust. Vabakaubandusega teostuks rahvusvaheline loomulik tööjaotus, iga maa valmistaks neid saadusi, mille tootmine tuleb talle kõige odavam. Seetõttu oleks maailmaturul produktsioon suurem, kaubad odavamad ja tarbijaile kättesaadavamad. Vabakaubanduse-põhimõtte eest võitlemiseks asutasid (a. 1838) paljud Inglise töösturid Anti-Corn-Law-League'i (Viljaseaduste Vastu Võitlemise Liiga), kus juhtivale kohale tõusis Richard Cobden. Liiga korraldas suurejoonelist agitatsiooni miitingute, loengute, avalikkude vaidluste ja kirjanduse kaudu.

Parlamendis ei leidnud vabakaubanduse-idee 30-ndail aastail kuigi suurt poolehoidu. 1845. a. tuli aga freetrader'itele appi juhuslik sündmus: Iirimaal oli raske kartuliikaldus, mis sundis parlamenti viljaseadusi kaotama. Peaminister Robert Peel'i ettepanekul, kes juba varemini oli kaotanud rea tolle Inglise vabrikuile vajalisilt tooraineilt, otsustati viljaseadused kaotada (a. 1846). Viljaseaduste kõrval kadusid ka masinate ja kivisöe Inglismaalt väljaveo kitsendused, mistõttu toodang masinavabrikuis ja kaevandustes muutus suuremaks.

Sajandi keskpaiku (täies ulatuses 1851. a.) kaotati ka Cromwell'i navigatsiooniakt. Nii pääses pika ja ägeda võitluse järel vabakaubandus Inglismaal võidule. Siit levisid selle ideed aegamööda ka Euroopa mandrile.

Muid reforme Inglismaal pärast keskkihtide võimulepääsemist. 1832. a. parlamendireformile järgnenud aastail teostati Inglismaal peale vabakaubandusele siirdumise rida muidki väljapaistvaid uuendusi. Linnavalitsused muudeti demokraatsemaks. Teostati põhjalik hoolekandereform, mille järel abi anti ainult vanadele ning töövõimetutele, töövõimelised hoolekannet vajavad paigutati töömajadesse. Et töömajades valitses väga vali kord ja töö polnud kuigi mõttekalt organiseeritud, siis ei tahetud naljalt sinna minna ning ühiskonna hoolealuste arv vähenes tunduvalt ja vaestemaks langes võrdlemisi lühikese aja jooksul 7 milj. naelsterlingilt 4 miljonile. Tööjõupakkumine vabrikuisse ja farmidesse aga suurenes. Seega said keskkihid uuest hoolekandeseadusest tunduvat ainelist kasu.

1833. a. vastuvõetud billiga kaotati orjapidamine kogu Briti impeeriumis. Juba varem (1807) oli Inglise parlament keelanud orjadega kauplemise. Need seadused ei tõotanud mingit kasu Inglise kaubandusele ega kolooniate põllundusele. Ka ei avaldanud nende vastuvõtmiseks rahvamassid survet parlamendile. Nende vastuvõtmine on üheks näiteks humaansuseidee mõjust XIX sajandil. Humaansuseidee nõuab kaastunnet kaasinimese kannatustele, kuulugu ta mistahes rahvusse või riikkondsusse.

Inglismaal levinud humaansusetunded olid ka üheks põhjuseks, mispärast parlament võttis vastu mõningaid töölis-kaitse seadusi. Kuigi valitsevais klassides olid mõõtuandvad vabamajanduslikud vaated, asus parlament siiski seadustega kaitsema ka töölisi, peamiselt küll alaealisi ja naistöölisi. 1833. a. vastuvõetud seadused jagasid kaitse alla kuuluvad töölised kahte rühma: lapsed 9—13 ja alaealised 13—18 aastani. Esimeste tööpäeva piirati 8, teistel aga 12 tunniga. Ka keelati neil ööt öö ja loodi vabrikute-inspektsioon, mille ülesandeks oli valvata töökaitseseaduste täitmise järele. Neljakümnendail aastail piirati ka naiste tööaega 12 tunniga. 1847. a. vähendati alaealiste ja naiste tööpäeva 10 tunnile. Tööstustes, kus alaealisi ja naisi töötas suurel arvul, muutus ka meeste tööpäev faktiliselt 10-tunniliseks, sest polnud mõtet mehi üksi kauem töötada lasta.

Põhjused, miks Inglise parlament asus töökaitseseaduste andmise teele, olid mitmesugused. Esiteks tuleb arvestada rahulolematust tööliskonnas eneses ja tööliste jõu kasvamist ametiühin-

guisse organiseerumise tõttu. Teiseks aitas töökaitseseaduste läbiviimisele tunduvalt kaasa inimarmastusetunne, mis oli haaranud paljusid valitsevate klasside liikmeid. Tööliste viletsale seisundile juhiti korduvalt avalikkuse tähelepanu, muuseas ka vabrikuinspektorite poolt. Valitsevais kihtides levisid mõnesugusel määral kristliku sotsialismi ideed. Puutumata jättes eraomandi küsimuse, tahtsid kristlikud sotsialistid parandada tööliste meeleheitlikku majanduslikku seisundit. Selle voolu ideid kaitsesid kuulus publitsist ning kirjanik Carlyle ja mitmed teised tuntud filantroobid, nagu lord Ashley. Kolmandaks aitas töökaitseseaduste vastuvõtmisele kaasa vastuolu liberaalide ja konservatiivide vahel. Viimased, esindades enam põllunduslikke kui kaubandus-tööstuslikke kihte, polnud huvitatud vabrikantidele maksimaalse majandusliku vabaduse kindlustamisest. Pealegi ihkasid nad laiemate rahvahulkade toetust liberaalide vastu, kellega nad olid eriarvamusel põllunduse kaitsepoliitika küsimuses. Tähelepanu väärib, et töökaitseseadused kaitsesid esijoones alaealisi ja naisi, kuna täiskasvanud meestööliste ja vabrikantide vahekorda nad palju ei korraldanud. Nende puhul püüti ikka kinni hoida vabamajanduslikust mittevahelesegamise põhimõttest. Vaatamata üksikuile erandeile domineerisid Inglismaal valitsevais kihtides ikka vabamajanduslikud vaated. Kuid XIX s. esimesel poolel polnud kõik vabamajanduslikud teoreetikud nii optimistlikud kui klassikalise majandusteaduse isa A. Smith.

Suurkapitalismi teoreetikud Malthus ja Ricardo. A. Smith oli lootnud, et koos majanduselu vabadusega tekib üldine hüveolu: mida rohkem edeneb tööstus, seda suurem on nõudmine tööjõu järele ja seda kõrgem on töötasu. Hilisemad vabakaubanduse teoreetikud nägid, et suurkapitalismi arengu algul ei paranenud tööliste seisund sugugi. Malthus arvab, et nii ühiskond kui ka riik on jõuetud tööliste seisundit parandama. Töötavate kihtide viletsuse ja vaesuse põhjus peituvat selles, et rahvaarv kasvab geomeetrilises progressioonis, elatusvahendite koguhulk aga ainult aritmeetilises. Töötavate kihtide seisund paranevat ainult siis, kui nad hoiduvat ülemäärasest sigimisest, sest nii kujunevat tasakaal rahvaarvu ja elatusvahendite hulga vahel.

Ricardo seletab töötavate kihtide viletsuse põhjusi teisiti. Ta õpetas, et ühiskondlikkude klasside vahel valitsevad kindlad huvide vastuolud. Kapitalisti kasu on pöördvõrdeline tööliste töötasuga: mida kõrgem töötasu, seda väiksem kapitalisti kasu ning vastupidi. Tööjõud on kaup ning ta hind oleneb nõudmise ja pakkumise vahekorrast. Edasi arvab Ricardo, et loomulik

töötasu langeb ühte elatusmiinimumiga, võimaldades töölisel rahuldada enese ja perekonna kõige tungivamaid tarbeid. Kui tööpalk elatusmiinimumist kõrgemale tõuseb, siis kasvab paranenud elutingimuste mõjul tööliste arv kiiresti ning suurenev tööjõu pakkumine surub hinna endisele tasemele. Nii pole tööliste palkade kauemaaegsem püsimine üle elatusmiinimumi võimalik.

Inglise majanduslik edu. Suurkodanluse pääsemine riigitüürile 1832. a. aina suurendas Inglise tööstuse ja kaubanduse tõusu. Tootmistehnikas tehti uusi avastusi ja täiendusi. Juba a. 1814 oli George Stephenson (1781—1848) konstrueerinud esimese tarvitamiskõlbliku veduri, kuid hoogus raudteede ehitamine Inglismaal algas alles 1830. a. ümber. Kogu maa kattus tiheda raudteevõrguga. Aurikute arv aina suurenes. Hiljemini võeti tarvitusele ka telegraaf. Kõik mainitud tehnika edusammud kiirendasid kaupade valmistamist või ümberpaigutamist. Tekkisid hoopis uued tootmisharud. Kui lõpuks ka vabakaubandusele üle mindi, sai Inglise majanduselu uut hoogu ja Inglise saadused kujunesid odavuselt ja headuselt võistlematuiks.

Reaktsiooni püsimine Saksa- ja Venemaal. Tugeva linnakodanluseta Saksamaal oli Juulirevolutsiooni mõju palju väiksem kui Inglismaal. 1830. a. rahutused jäid enamasti tulemusteta. Kehtiv kord jäi enamikult püsima ning reaktsioon kestis edasi. Eriti terava kuju omandas reaktsioon peale 1833. a., millal mõned üliõpilased tegid Frankfurdis katse liidupäeva liikmeid vangistada ja Saksamaal vabariiki välja kuulutada. Suuremate Saksa riikide ministrite kongress (Metternichi juhatusel) töötas välja rea määrusi, mis kitsendasid peamiselt ülikoolide, ajakirjanduse ja rahvaesinduste vabadust. Liberaale jälitati, paljud neist emigreerusid välismaile.

Venemaal oli reaktsioon Nikolai I ajal (1825—55) veel tugevam kui Saksamaal. Nikolai I troonileastumisega seoses olevat ärevat õhkkonda [1] püüdsid ära kasutada vabameelsed ringkonnad revolutsiooni tegemiseks. Ent vähe kandepinda omav dekabristide mäss nurjus. Nii dekabristide mäss kui ka Poola revolutsioon (1830. a.) tegid Nikolai I väga umbusklikuks seltskonna suhtes ning temast sai järjekindel absolutismi pooldaja. Pealegi oli Nikolai saanud puhtsõjaväelise kasvatuse ning harjunud sõjaväelise eluga. Keisriks saanud, püüdis ta sõjaväes omandatud võtteid

[1] Liikusid kuuldused, et Nikolai püüab vägivaldselt oma venna Konstantini asemel troonile pääseda. Viimane aga oli troonipärimisõigustest loobunud.

ja harjumusi kanda üle ka riigivalitsemisse. Nii siin kui seal pidi kehtima piiramatu autoriteedi printsiip. Keisri arvates ei vajanud Venemaa konstitutsiooni, vaid keskvalitsusest sõltuvaid vooruslikke kubernere, kes ülemuse käsku sõjaväelise täpsusega täitvate ametnikkude kaudu looksid riigis kindla korra. Nikolai I valitsemisaega iseloomustabki bürokraatlik absolutism.

Teisteks Nikolai I valitsemise põhimõtteiks olid kreeka-katoliku kiriku mõju suurendamine ja Venemaa rahvusliku omapära säilitamine. Nn. vanausuliste ja teiste sektantidega käituti Nikolai I ajal karmilt. Nende järele valvamiseks, nagu öeldi, tegelikult aga nende tagakiusamiseks loodi erilised komiteed. Vanausulistel keelati näit. ehitada palvemaju; nende kodanlikke õigusi piirati, neil ei lubatud näiteks esineda kohtus tunnistajatena õigeusuliste vastu tsiviilasjus, kohati ei tohtinud nad kinnisvara omandada jne. Vaatamata survele jäi usust taganevate vanausuliste arv väikeseks.

Isevalitsuse ja kiriku ühtluse kõrval taotles Nikolai I veel Venemaa vaimset ühtlust. Valitsus uskus, et ainult rahvuslikult omapärasel Venemaal võib püsida senine poliitiline kord. Seepärast püüti igati takistada Lääne-Euroopa vabamate ideede pääsemist Venemaale. Selle eest hoolitses nii tsensuur kui ka ametlik koolipoliitika.

Tsensuur keelas ära kõik raamatud, mis ükskõik millisel viisil „võiksid nõrgendada vajalikku austust" valitsusvõimu ja temast sõltuvate võimude vastu.

Tsensor pidi võtma oma ülesannet väga põhjalikult, muidu tuli tal endal kanda karistust. Nii saadeti peavahti istuma keegi tsensor, kes laskis läbi novelli, kus koomilise kujuna esines ohvitser, kes armastab kokku lüüa kannuseid, keerutada oma vurre ning võida neid tugevasti lõhnava pumatiga. Filosoofiliste raamatute trükkimise keelas tsensuuriseadus peaaegu täiesti.

Reaktsioonilisi sihte taotles ka valitsuse koolipoliitika. Alamaid rahvaklasse püüti kesk- ja kõrgema hariduse saamisest eemale hoida seega, et algkoolid lahutati teravalt keskkoolest. Ülikooles piirati ülemalt poolt üliõpilaste maksimaalarvu. Keskkoolid ja ülikoolid omasid väga bürokraatlikku korraldust. Kõik koolid allusid ringkonna kuraatorile, kes määras kohtadele õpetajad; isegi ülikoolide dekaanid ja rektorid polnud Nikolai valitsusaja lõpupoolel enam valitavad. Üliõpilaste vormirõivastise kohta kehtisid väga üksikasjalised ja ranged määrused. Õppeainete valik ja käsitlus koolis pidid aitama kaasa reaktsioonilise mentaliteedi loomisele. Keskkoolide kavast kustutati poliitiline ökonoomia, enamikus keskkoolest loobuti ka kreeka keele õpetamisest, kartes, et tutvumine Vana-Kreeka eluga äratab õpilastes vabariiklikke ja paganlikke aateid. Samal põhjusel algasid paljud selleaegsed vana ajaloo õpperaamatud oma kursust alles Augustuse ajaga. Ülikooles tõrjuti tagaplaanile filosoofia ning soodustati kõigiti Vene ajaloo ja muude slaavi teaduste uurimist.

Igasuguse valitsusvastase opositsiooni avastamise eest hoolitses laialiselt organiseeritud salapolitsei („kolmas osakond") ning tema summutamiseks teotsesid karme karistusi määravad kohtud.

Vaimsed voolud vene seltskonnas. Valju ning karmi bürokraatliku valitsemissüsteemi tõttu ei jäänud haritud vene seltskonnal muud üle, kui piirduda puhtvaimsete huvidega. Erilise huvi esemeks said kirjandus ja filosoofia. Nikolai I aega langebki vene kuulsate kirjanikkude — Puškin'i, Gogol'i ja Lermontov'i — tegevus. Filosoofest leidsid erilist tähelepanu Hegel ja Schelling. Vene aatlejad ja kirjanikud jagunesid tol ajal kahte rühma: slavofiilid olid Vene omapära austajad ja kaitsejad, läänlased nõudsid lähenemist Lääne-Euroopa kultuurile.

Mõlema rühma teoreetiliste arutluste lähtekohaks olid nimetatud filosoofide põhiideed. Slavofiilid, kellest silmapaistvam on I. S. Aksakov, õpetasid, et igas rahvas peitub temale omapärane „rahvavaim". Iga rahva ajalugu pole muud kui rahva vaimu arenemine, enesevaldus, mis sünnib täieliku omapärasusega. Slavofiilid leidsid, et Venemaa on alati elanud omapärast, Lääne-Euroopast erinevat elu. Nad idealiseerisid vana Vene elu, leides, et siin on puudunud vastuolud kiriku ja teadusmaailma, valitsuse ja rahva ning mitmesuguste rahvaklasside vahel. Vene õigusemõiste põhinevat suuremal määral „sisulisel õigusel", erinedes nii Lääne-Euroopa „formaalsest õigusest". Peeter Suure püüdes Venemaad Euroopale lähendada nägid nad Lääne orjalikku järeleaimamist ning rahva omapärase elu vägistamist. Tulevikus tulevat Peeter I viga parandada.

Vastupidisel seisukohal asusid läänlased. Nemad õpetasid, et enne Peeter Suurt ei valitsenud Vene elus mingi omapära, vaid harimatus, vaimupimedus ja toored aasia kombed. Tulevikus pidavat Venemaa Lääne-Euroopa sihis arenema. Samasugune riigikord kui Lääne-Euroopas pidavat kehtima ka Venemaal. Tähtsamaiks läänlaste esindajaiks olid kriitik Belinski, üldise ajaloo professor Granovski ja kirjanik Herzen.

Mõlemad rühmad, hoolimata nende diametraalselt lahkuminevaist seisukohist, eitasid aga täielikult pärisorjust ja nõudsid talupoegade vabastamist. Ka polnud nad nõus Nikolai I aegse bürokratismiga ja paljude teiste Vene elu pahedega. Seepärast said nemadki tagakiusamise osaliseks. Slavofiilide ja läänlaste rühmist võrsusid mitmed Aleksander II reformide tegelased.

Kodanluse majanduslik tähtsus Saksa- ja Venemaal tõuseb. Kuigi reaktsioon ei lasknud Saksa- ja Venemaal kodanlust poliitiliselt riiki juhtima, kasvas ometi pidevalt kodanluse majanduslik tähtsus. Eriti ilmne oli see Saksamaal. Kolmekümnendail aastail oli Saksamaal juba rida eeldusi vabrikutööstuse arenemiseks. Talupoegade vabanemise tõttu pärisorjusest (mis mõnes Saksa osariigis algas juba XVIII s. lõpupoolel) oli tekkinud palju maatamehi, kes polnud jõudnud endile maad osta. Suuri hulgi voolasid nad linna tööd otsima. Nii oleksid vabrikud leidnud küllalt töölisi. Peapõhjuseks, miks Saksamaa majandus-

lik areng ei võtnud hoogu, pidasid kaubanduslik-tööstuslikud ringkonnad Saksamaa killustatud olekut — arvukate tollipiiridega — ning seltskondlikkude jõudude eemalseismist riiklikust tegevusest. Seepärast soovisid Saksamaa kapitalistid Saksamaa majanduslikku liitumist ning liberaalsemat riigikorda.

Saksamaa majanduslikku liitumist nõudis muuseas ka Friedrich List (1789—1846), üks ajaloolise kooli asutajaid majandusteaduses. Listi arvates elab iga rahvuslik riik oma majanduslikus arengus üle põllumajandusliku, põllumajandus-tööstusliku ja tööstusliku astme. Põllumajandus-tööstuslikul arenguastmel tuleb ajada protektsionistlikku majanduspoliitikat, et tööstus võiks kasvada välisvõistlusest lämmatamata. On aga rahvuslik tööstus juba küllaldaselt arenenud, siis võib riik siirduda vabakaubandusele, sest „kaubanduse kitsendamine on ainult abinõu, siht aga vabadus". Et Saksamaa saaks ajada rahvuslikku majanduspoliitikat protektsionismi kujul, selleks tuleb kaotada omavahelised tollipiirid ning Saksamaa peab majanduslikult ühinema.

Saksa riikidest kannatas killustatud oleku all kõige rohkem Preisimaa. Seepärast esineski Preisi valitsus juba üsna varakult (1818) Saksamaa tollipiiride kaotamise ettepanekuga. Võttis kaua aega, enne kui tolliliidu mõte läbi lõi ja suur osa Saksamaa kesk- ja väikeriike ühines Preisimaaga. Nii tekkis 1834. a. Saksa tolliliit. Liidu liikmete vahel toimus kaupade vahetus täiesti vabalt. Tolliliidu mõju Saksamaa majanduslikku arenemisse oli suur: kaubandus ja tööstus kasvasid hoogsalt, üks raudtee ehitati teise järel. Kapitalistlik suurtööstus arenes elavalt kõigepealt Sileesias, Saksimaal, Preisimaa Reini provintsides ja Vestfaalias. Tootmisaladest olid siin kõige tähtsamad tekstiiltööstus, mäekaevandus, raud- ja teraskaupade valmistamine. Neis mais, eriti Reini provintsides, kasvas kodanlus iseteadvaks poliitiliseks jõuks, kelle ideaaliks oli konstitutsiooniline monarhia ning riigi juhtimine suurettevõtjate huvides. Tekkiva tööstusproletariaadi seisund oli esialgu üsna halb: tööaeg pikk ja palgad madalad.

Tolliliit omas ka suurt poliitilist tähtsust. Ta oli eelastmeks Saksamaa ühinemisele. Järjest rohkem liginesid nüüd üksteisele Saksa riigid ja riigikesed, järjest pidevamalt hakkasid nüüd sakslased mõtlema üldrahvuslikult. Tolliliidu loomisega kasvas tunduvalt Preisimaa mõju Saksa riikide peres ning Austria oma kahanes.

Palju väiksem oli tööstuse ja kaubanduse edu Nikolai I aegsel Venemaal. Nikolai I soodustas küll seda, ajades töös-

tuse kaitseks protektsionistlikku poliitikat, ehitades raudteid ja sundides Pärsia ja Türgimaa oma turud Vene tööstusele avama. Ometi ei teinud tööstus ja kaubandus kiireid edusamme. Kodumaal ei leidnud Vene tööstuse saadused küllaldast turgu, sest linnades elas vähe inimesi ning pärisorjuses olevate talupoegade ostujõud oli äärmiselt väike. Lääne-Euroopa turgudel ei olnud Vene tööstustooted veel võistlusvõimelised.

Samuti ei osutanud autokraatselt toimiv keiser mõnigikord õiget arusaamist majanduselu vajadustest. Kui näit. hakati ehitama Peterburi-Moskva raudteed, määras keiser selle suuna kaardil joonlaua abil, kuigi raudtee niiviisi jäi eemale kõigist suuremaist asustuskeskustest ja läbis korduvalt suuri soid.

Seoses majanduselu aeglase arenguga tõusis Venemaal ka kodanluse tähtsus üsna aeglaselt.

2. Demokraatlikud, rahvuslikud ja sotsialistlikud voolud tugevnevad.

Üldist. Kolmekümnendate aastate saavutised ei rahuldanud kaugeltki laiemaid rahvahulki. Neis riikides, kus suurkodanlus võimule pääses, ei esine ta enam kehtiva korra ründaja, vaid kaitseja osas. Teised rahvakihid, tema endised abilised võitluses reaktsiooni jõududega, jätkavad võitlust üldise valimisõiguse ja demokraatliku korra eest. Ühtlasi suureneb nende ühiskonnaliikmete arv, kellele kehtiv eraomandusele, eraalgatusele ning vabavõistlusele rajatud majanduskord ei tundu õiglane olevat ning kes tahaksid, et hüviste tootmist ja jaotamist reguleeriks ühiskond. Kuigi sotsialismile juulimonarhia ajal langeb osaks rida teoreetilisi arutlusi, ei teki veel Euroopas tugevat sotsialistlikku liikumist. Palju laialdasemat poolehoidu leiab r a h v u s l i k l i i k u m i n e neis mais, kus seni polnud saavutatud sõltumatut rahvusriiki.

Demokraatlikke liikumisi Inglis- ja Prantsusmaal. Kõige silmapaistvamal kujul esines demokraatlik liikumine Inglis- ja Prantsusmaal. Inglismaal Londoni Tööliste Assotsiatsioon ja radikaalid kuulutasid 1838. a. välja rea p õ h i n õ u d e i d uue parlamendireformi jaoks. Need olid kokkuvõetult j ä r g m i s e d: üldine valimisõigus (ka naistele), iga-aastased alamkojavalimised, salajane hääletamine, valimistsensuse kaotamine, tasu rahvaesindajaile ja ühesuurused valimisringkonnad. Nii tekkis kuulus rahva *charta* (*People's charter*), mispärast seda liikumist kutsutaksegi t š a r t i s m i k s. Tšartistlik liikumine läks elavaks

1838. ja 1839. a. majanduskriisi tagajärjel. Viletsusse sattunud töölised lootsid poliitilist võimu saavutades parandada ka oma majanduslikku olukorda. Korraldati miitinguid ja parlamendile esitati korduvalt palvekirju. Ent parlament lükkas tšartistide petitsioonid tagasi. Tšartistide enamik ei soovinud aga asuda vägivaldse revolutsiooni teele, kuigi seda pooldasid mõned juhid, näit. iirlane O'Connor. Tšartistlik liikumine oli elav olnud tööstuse kriisiaastail (1838—39, 1841—42 ja 1847), kui aga 50-ndail ja 60-ndail aastail Inglismaa kaubandus ja tööstus järjekindlalt laienema hakkasid ja töölised tööd leidsid, siis kadus tšartism täiesti poliitiliselt näitelavalt. Neljakümnendaist aastaist peale levis tööliste keskelgi vabamajanduse teoreetikute põhimõte, et riik ärgu segagu end tööliste ja tööandjate vahele. Kuid enda huvide kaitseks tööandjate ees ja edukaks streikide korraldamiseks tarbe korral hakkasid töölised enam ja enam ametiühinguisse organiseeruma. Ametiühingud liitusid omavahel ülemaalisteks liitudeks. Samuti oli tööliste omaabi seisukohalt tähtis tarbijateühistute asutamine. 1844. a. lõid Rochdale'i kangrud esimese ühispoe, kuuskümmend aastat hiljem kuulus veerand Inglismaa elanikkonnast tarbijateühistuisse.

Tugevam demokraatlik liikumine esines ka Prantsusmaal, kus kolmekümnendail aastail demokraatlikuma korra pooldajad korraldasid mässe, demonstratsioone, atentaate kuninga elule. Nagu Inglismaal, nii lootsid siingi töölised demokraatlikust korrast ka majanduselu reformimist. Paljud demokraadid olid ühtlasi sotsialistid. Aga demokraatlikud ideed ei levinud üksnes tööliskonnas. Isegi katoliku vaimulikkude juures tekkis demokraatlik vool, mille esindajad püüdsid lepitada vabariiklikku liikumist katoliku kiriku ja paavstivõimuga.

Mitmesugused revolutsioonilised üritused demokraatliku korra saavutamiseks ei andnud aga soovitud tulemusi enne neljakümnendate aastate lõppu (Veebruarirevolutsioon 1848). Alles siis oli vabariiklaste selgitus- ja kihutustöö sel määral pinda leidnud, et õnnestus monarhia kukutamine.

Saksamaa vabanemine kultuurireaktsioonist. Saksamaal levisid demokraatlikud ideed peamiselt haritud kihtides, sest siin polnud nii eneseteadlikke käsitöölisi ja töölisi kui Inglis- ja Prantsusmaal. Siin tundsid endid veel liitlastena ainuvalitsusliku korra vastu mõõdukad liberaalid ja radikaalsed demokraadid. Saksamaa hakkas 30-ndail ja 40-ndail aastail juba vabanema kultuurireaktsioonist. Rahva mõttemaailma tõid palju uut

„Noor-Saksamaa“ vool ilukirjanduses ja noorhegeliaanid filosoofias. Reaktsioonilisele romantismile vaenliku „Noor-Saksamaa“ kirjandusvoolu tähtsamad esindajad olid publitsist Börne ja luuletaja Heine. Nad jälgisid hoolega Prantsusmaa demokraatlikku liikumist ning lootsid seda Saksamaa pinnale üle kanda. Olles ükskõiksed sotsiaalsete probleemide suhtes, nõudsid saksa radikaalid demokraatliku vabariigi kehtimapanekut.

Pööre toimus ka saksa mõtteteaduses. Kuni 30-ndate aastateni oli kõige mõjuvamaks filosoofiliseks süsteemiks Hegel'i oma. Tema evolutsiooniidee sai hilisemaile aatlejaile juhtivaks printsiibiks. Hegeli teooria järgi toimub edenemine dialektiliselt, kindla loogilise skeemi järgi. Üks üldine idee, mõiste või mõistete süsteem — tees — vaheldub enesele vastupidisega — antiteesiga — ning viimaks sulavad mõlemad ühte — sünteesiks. Nii purustab absoluutne vaim arenedes oma senise vormi ja esineb nüüd mingi kõrgema, väärtuslikuma vormi — sünteesi — kujul. Seesuguses vormide vahelduses avaldubki absoluutse vaimu arenemine, kusjuures iga arenemismoment on tingitud eelmisest. „Kõik, mis olemas, on mõistlik.“ Kuid kõik, mis praegu olemas, variseb paratamatult omakorda kokku kõrgemate eluvormide ees.

Peale Hegeli surma jagunesid tema õpetuse pooldajad kahte leeri. Ühed leidsid, et absoluutne vaim on oma arenemises haripunktini jõudnud (Preisi riik) ja edasi minna pole enam kuhugi. Nad tunnustasid oma õpetaja konservatiivseid vaateid ja Preisimaa poliitilist olukorda. Teised, noorhegeliaanid, õpetasid, et absoluutse vaimu arenemine kestab edasi. Nad loobusid valitsevast usust, ei tunnustanud oleviku riiklikke eluvorme ja jõudsid oma filosoofilisis juurdlusis idealismilt materialismini, poliitilisis vaateis — järjekindla demokratismini.

Noorhegeliaanidest olid tähtsamad Strauss, Feuerbach ja Marx. David Strauss võttis oma töös „Jeesuse elu“ ristiusu arvustuse alla ja püüdis tõendada, et teated Kristuse kohta ei kujuta mitte ajaloolist Kristust, vaid Kristust, kelle rahva elav fantaasia on loonud sügavate usuliste elamuste mõjul. Ludwig Feuerbach oli moraalis utilitarist ja filosoofias materialist. Feuerbach väidab oma töös „Ristiusu olemus“, et usuliste süsteemide valitsus inimeste vaimuelu üle on lõppenud. Inimese kõrgem elusiht peitub temas eneses ja maises elus. Väljaspool iseennast, oma tarbeid, nõudeid ja kirgi pole ühtki teist sihti. „Jumal oli minu esimene mõte, mõistus — teine, inimene — kolmas ja viimane,“ ütleb Feuerbach. Armastust kõrgeimaks jõuks tunnistades kutsub ta noorsugu saama Jumala sõbrust inimese sõbruks ning täiuslikult arenenud inimesiks.

Rahvuslikkude liikumiste kasv. Rahvuslikud liikumised osutavad Euroopas kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail suurt tõusu. Taotletakse nii r a h v u s p o l i i t i l i s i eesmärke (rahvusriiklik iseseisvus ja rahvusriiklik terviklus) kui ka r a h v u s k u l t u u r i l i s i sihte (omakultuuri olemuse selgitamine ja rahva kultuuriline arendamine). Osa rahvaste juures esinevad tugevalt mõlemad tendentsid — poolakate, itaallaste, sakslaste, osalt ungarlaste juures. Teised rahvad, eriti väiksemad, piirduvad rahvuskultuuriliste taotlustega, poliitilist iseseisvust nõudmata — nii mitmesugused Austria pinnal asuvad slaavi hõimud ja soomlased. Rahvuslik-kultuurilistel taotlustel oli suur kultuuriline väärtus. Rahvaste ajalugu, keel, rahvaluule, kombed leidsid senisest hoolikamat viljelemist. Omakeelne rahvuslik kirjandus ja kunst lõid õitsele. Mõneski keeles, kus seni ainsaiks raamatuiks olid piibel ja mõni palveraamat, tekkis alles nüüd seda nime vääriv omakeelne kirjandus, näit. kroaatide ja soomlaste juures. Tšehhi kirjandus, mille areng Kolmekümneaastase sõja ajal katkes, ellus uuesti, poola ja ungari oma värskendusid uute ideedega. Mõnegi rahva juures, kus rahvakeelele truuks olid jäänud ainult talupojad, hakati seda jälle kõnelema ka haritud kihtides.

Paljude positiivsete nähtuste kõrval tõi rahvuslikkude kultuuride taastõus endaga kaasa ka mõningaid omapäraseid liialdusi. Üsna mitme rahva hulgas tõusis ideolooge, kes väitsid, et just antud rahvas ületab oma väärtuselt kõiki teisi, ja leidsid selliste romantiliste arvamustega isegi laiemat poolehoidu. Saksa filosoof Fichte oli väitnud, et ainult sakslased on suutelised elust ja vaimsest elust õieti aru saama. Itaallane Gioberti kirjutas itaallaste moraalsest üleolekust teistest rahvastest, vene slavofiilid ja Austria slaavi rahvaste ideoloogid asetasid slaavi kultuuri ja vaimsuse kõrgemale muudest kultuuridest ja poola kirjanikud mõtlesid, et poolakad on oma eeskujuga kutsutud Euroopas rahvaid lunastama.

Rahvuslikud liikumised põrkasid enamasti kõikjal suurte takistuste vastu. Saksamaal ei soovinud ühtsa rahvusriigi loomist Austria, kelle koosseisu kuulus palju mittesaksa alasid ja Saksa väikeriikide valitsejaid, kes ei tahtnud kaotada oma senist võimu. Saksa riigest pooldas Saksamaa ühinemist üksnes Preisi, kelle maa-alad olid killustatud mitmeks tükiks ja kellel Saksamaa killustatuse tõttu oleks tülikas olnud kaitseda tööstuslikult tähtsat Reinimaad.

Üsna tugev, risorgimento-nimeline rahvuslik liikumine tekkis kolmekümnendail aastail Itaalias. Selle liikumise üldine siht oli Itaalia poliitiline iseseisvus. Ta tõmbas kaasa peaasjalikult keskkihid ja intelligentsi ning avaldus väga mitmesugusel kujul. Korraldati perioodiliselt teadusmeeste, tehnikute jt. k o n g r e s s e,

kus alguses käsitleti põllumajanduse, tööstuse ja Itaalia mineviku uurimist, kuid hiljemini asuti poliitiliste ja üldiste majanduslikkude küsimuste arutamisele. Mainitud koosolekuil valitses tunne, et Itaalia ühinemine kuulub pühimate ülesannete hulka. Kuid Itaalia tulevase riigikuju küsimuses läksid arvamused lahku. Ühed tahtsid, et Itaaliast saaks vabariik. Nende juhiks oli Mazzini, kes 30-ndail aastail teotses välismaal ja asutas (1831) salaühingu „Noor-Itaalia", mille siht oli Itaalia ühendamine demokraatlikuks vabariigiks. Hiljemini kutsuti tema poolt ellu uus ühing „Noor-Euroopa" (rahvuslikkude haruühingutega), mille avaraks sihiks oli demokraatliku vabariigi teostamine kõigis Euroopa riikides. Teised soovisid Itaaliat näha konstitutsioonilise monarhiana. Itaalia ühendajaks pidi saama Sardiinia kuningas Karl Albert (1831—49), kes oli tuntud oma vabameelsete vaadete poolest ning oli ainuke Itaalia valitsejaist, kes omas tugevat sõjaväge sõja puhuks Austriaga. Konstitutsiooniline monarhia leidis kõige enam poolehoidu liberaalide ringkonnis. Kolmandad, kelle juhiks oli Gioberti, arvasid, et Itaalia ühinemine võib toimuda ainult paavsti kaudu, kes nagu keskajalgi pidi valitsema Itaaliat ja kogu maailma. Kui 1846. a. paavstiks valiti vastu Austria tahtmist Pius IX, siis näisid teostuvat Gioberti ideed. Uus paavst oli heatahtlik inimene, suur rahvuslane ja Austria vaenlane. Paavstiks saades andis ta amnestia poliitilisile süüdlasile, pehmendas tsensuuri, korraldas Roomas rahvuskaardi ja moodustas ilmlikest riiginõukogu. (Seni olid vaimulikud valitsenud Kirikuriiki.) Kuuldused, et kirikujuht võtab vabameelse liikumise oma kaitse alla, tekitasid kogu Itaalias palju vaimustust ja lootusi. Mujalgi teostasid valitsejad nüüd väiksemaid uuendusi, kuid neist ei piisanud — kõikjal nõuti konstitutsioonilist korda, avalikku võitlust Austriaga ja ka jesuiitide tegevuse lõpetamist. Valitsused aga kõhklesid.

Austria territooriumil asuvaist slaavi rahvaist elasid tšehhid ja kroaadid liberalismi ajal üle rahvuskultuurilise ärkamise. Selleaegseile meeleoludele on iseloomustav, et rahvusliku ärkuse tegelased alatasa rõhutasid kõigi slaavi rahvaste kultuurilist kokkukuuluvust ja väärtuslikku osa maailma ajaloo käigus. Rahvusliku iseseisvuse nõuetega veel ei esinetud. Aga isegi läänеslaavlaste kultuurilisi püüdeid katsus Metternich pidurdada, näit. seega, et Austria piires ei lastud avada ülikooles slaavi teaduste õppetoole, kuigi selliseid leidus mujal Euroopas. Poliitiliselt nõudlikumad olid poolakad, kes rahvusliku iseseisvuse saavutamiseks püüdsid organiseerida mässe, mis aga loodetud tulemusi

ei andnud. Paljud poola emigrandid muudes Euroopa riikides võtsid osa ka revolutsioonilistest liikumistest võõrsil, uskudes, et demokraatlikuma korra saabumine teistes riikides soodustab ka Poola vabanemist.

Rahvusluse tõusu elas juulimonarhia ajal üle ka Ungari. Ungari ametlikuks keeleks tunnustati ungari keel senise ladina keele asemel. Esimene hakkas kehtima nii seadusandluses, administratsioonis kui ka kohtus ja koolis. Tema tarvituselevõtt riigipäeval ärritas väga kroaatide saadikuid, kes leidsid oma rahvuslikud huvid riivatud olevat. Üldse kasvas ungarlaste rahvustunde tõusuga ka slaavlaste opositsioon nende vastu. Seda vastuolu kasutas Viini valitsus hiljemini korduvalt võitluses madjaritega. Mitmesuguste reformide nõudmine Ungaris kasvas. Mõned poliitikategelased, nagu krahv Szechenyi, nõudsid mõõdukaid liberaalseid reforme, nagu aadli maksuvabaduse ja talupoegade sõltumuse kaotamist. Radikaalseimaid reforme ja isegi Ungari sõltumatust taotlesid L. Kossuth ja tema ümber koondunud poliitikud.

Eriti visa ning kauakestvat võitlust oma rahvuslikkude eesmärkide pärast pidasid iirlased inglastega. Vastuolud inglaste ja iirlaste vahel olid kiriklikku ja sotsiaalset laadi. Katoliiklikud iirlased püüdsid vabaneda koormistest anglikaani kiriku kasuks ja kindlustada endid inglastest suurmaaomanike omavoli vastu. Vahetevahel, eriti kui iirlaste konfessionaalsed ja sotsiaalsed nõuded inglaste poolt küllalt vastutulelikku suhtumist ei leidnud, ähvardasid nad lõpetada uniooni Inglismaaga ja nõudsid Iirile autonoomiat. Iirlaste tähtsaima juhina kolmekümnendail ning neljakümnendail aastail esines O'Connell, kelle pooldajad Inglise alamkojas etendasid kaalukeele osa liberaalide ja konservatiivide vahel. Iiri talupoegkond toetas teda väga üksmeelselt, kui tarvis, isegi valitsuse käskude täitmata jätmisega, näit. maksude mittetasumisega. Ometi püüdis O'Connell hoida iirlaste liikumist võimalikult seaduslikult lubatud piires. O'Connelli taotlustel oli kirikuküsimuses rohkem edu kui maaküsimuses. 1838. a. vabastati iirlastest rentnikud kümnisemaksust anglikaani kiriku kasuks. Aga rentnikkude kaitsetusse seisundisse maalordide suhtes ei suutnud ta tuua mõjuvaid parandusi. Vahetevahel korraldas O'Connelli organisatsioon ka hiiglamiitinguid Iirile autonoomia nõudmiseks. Ent selliste püüete teostumiseks polnud aeg kaugeltki veel küps.

Sotsialism. Rahvuslikkude ja demokraatlikkude aadete kõrval levisid liberalismi ajal ka sotsialistlikud. Sotsialistlik liikumine ei olnud küll nii kaalukas poliitiline tegur kui kaks esimest.

Sotsialistliku õpetuse tekitas humaansemalt mõtleva intelligentsi mure tööliste viletsa seisundi pärast. Sotsialism nõuab kapitalistliku majanduskorra kaotamist. Tema sihiks on selline majanduskord, milles tootmisvahendid, maa ja kapital, ei oleks üksikute indiviidide, vaid ühiskonna omad. Kõikide huvisid esindav ühiskondlik võim peab arvutama, kui palju saadusi vajab rahvas, ning selle järgi reguleerima ka tootmist. Eraomandi kaotamisega kaob ka sissetulek, mida andsid senised tähtsaimad omandusesemed — maa ja kapital. Nii üksikisik kui ka kogu ühiskond saab sissetulekut ainult oma tööst. Nii on sotsialistlik kord täielik vastand kapitalistlikule korrale.

Sotsialismi eriharuna esineb kommunism. Sotsialistlikkude õpetuste järgi jaotatakse valmistatud saadused võrdeliselt tööliste töö ja teenetega. Kommunistlikud õpetused lähevad palju kaugemale; nad nõuavad, et saadused jaotataks vastavalt igaühe tarbeile, hoolimata tööst, hoolsusest ja talendist, mis tööline ühiskondlikku tootmisse paigutab. Igaüks teeb tööd nii palju, kui suudab, ja tarvitab nii palju, kui vajab. Sotsialistlikus korras säilib ühiskonnaliikmete individuaalne sissetulek, kuna kommunistlikus korras isikliku sissetuleku mõiste üldse kaob.

Sotsialistlikud õpetused jaotatakse traditsiooniliselt kolme kategooriasse: utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism.

Sotsialismi teoreetikud. Sotsialistlikkude teooriatega esinesid üksikud autorid juba reaktsiooniajal. Nende sotsialism oli oma laadilt utopistlik. Sotsialistid-utopistid ei arvestanud kuigi palju ajalugu, nad uskusid, et uut sotsiaalmajanduslikku korda võib kehtivaist olusuhetest hoolimata kehtima panna. Enamik utopiste suhtus kaunis ükskõikselt selleaegsesse poliitilisse ellu ja võitlusse reaktsiooni ja liberalismi vahel. Utopistliku sotsialismi esindajaist on silmapaistvad Owen, Fourier ja Saint-Simon. Owen'i ja Fourier' õpetused andsid tugeva tõuke ainult tarbijateühistute ja tootmisühistute asutamiseks.

Saint-Simon'i õpetuse väärtuslikumaks osaks on sotsiaalse evolutsiooni idee, mis mõjutas hiljemini Auguste Compte'i ja Karl Marx'i.

Juulirevolutsiooni ajal tekkisid sotsiaalsete teooriate vallas hoopis uued voolud. Anarhistliku õpetusega esines Proudhon (1809—65). Proudhon ei lugenud eraomandiinstituudi kaotamist vajaliseks, kuid soovitas asutada tootmisühistuid, mis võivad omavahel liituda föderatsiooniks, et nii korraldada varade vahe-

tust. Uue korra kehtimapanek toimub tema arvates rahuliku propaganda tagajärjel.

Hoopis teissugusel seisukohal asub Louis Blanc (1811—82), kes põhjendas riikliku sotsialismi teooria. Tema arvates on sotsialistlikkude kavatsuste elluviimine ainult riigi abiga võimalik. Riik, kel on tarvitada hiiglakapitalid, asutagu suured ja hästikorraldatud „sotsiaalsed töökojad", milledega ükski eraettevõte ei suudaks võistelda. Sellisele teele asub riik aga Blanc'i arvates ainult siis, kui valitsusvõim on tööliste käes. Seepärast olgu tööliste esimeseks sihiks poliitiliste õiguste ja võimu saavutamine.

Louis Blanc'i ideedel oli Prantsuse tööliskihtides suur poolehoid. Tema raamat „Töö organiseerimine" oli seal üheks loetuimaks raamatuks, mida oma menult ületas ainult kommunist Cabet' fantastiline romaan „Reis Ikaariasse". Proudhon'i loeti töölisringkondades võrdlemisi vähe. Nii jäid eeskätt Louis Blanc ja Cabet nendeks teoreetikuiks, kes äratasid huvi sotsiaalsete küsimuste vastu laiemates kihtides ning valmistasid neid ette 48. a. revolutsiooniks.

III. Natsionalismi tõusuaeg (1848—71).

1. Iseloomustavaid jooni.

Kolmekümnendate ja neljakümnendate aastate kõige silmapaistvamaks ajalooliseks nähtuseks oli liberalism, samuti ta saavutised ning võitlused mitmesuguseis Euroopa mais. 1848. a. revolutsioonile järgneval kahel aastakümnel on Euroopa ajaloos kõige iseloomustavamaks jooneks rahvusriikide tekkimine. Sellesse aega langevad Itaalia ja Saksamaa ühendamine ja uute rahvusriikide tärkamine Balkanil, endisel Türgi maa-alal. Muidugi mõjutas antud ajajärgul ajaloo käiku endiselt demokraatlik ja liberaalne ning osalt ka sotsialistlik liikumine. Kõige väljapaistvamad olid siiski rahvusliku liikumise saavutised.

2. 1848. a. liikumised.

Üldist. Kolme aastakümne jooksul, Viini kongressist 1848. a. revolutsioonini, elas Euroopa küll üle mõnesuguseid rahutusi, kuid üldjoontes jäi püsima Viini kongressi loodud seisund. Nii

poolakate kui ka itaallaste rahvuslikud taotlused näisid olevat luhtunud. Tšehhid ja ungarlased kannatasid ikka veel Metternich'i despotismi, serblased ja bulgaarlased Türgi vägivalla all. Saksamaa ühendamine ei teinud märgatavaid edusamme ning Prantsusmaal oldi kaugel Suure revolutsiooni aegse ideaali — demokraatliku korra — teostamisest. Ometi ei suutnud absolutism muutuda Euroopas täiesti kindlaks — demokraatlikud, rahvuslikud ja sotsialistlikud voolud ei surnud, hoolimata igasugusest survest, ning 1848. a. tungisid nad avalikult Euroopa poliitilisse ellu terve rea revolutsioonide näol.

Esimesed revolutsioonikatsed 1848. a. toimusid Itaalias, kuid tõuke suuremaks, rahvusvaheliseks revolutsiooniliseks liikumiseks andis ometi, nagu ikka, Prantsusmaa, täpsemalt öeldes Pariis. Peale Prantsusmaa, kus revolutsioonis sotsialistlikud suunad juba teatud osa etendasid, kandsid 1848. a. liikumised puhtalt rahvuslik-liberaalset ilmet. Kõikjal toimusid riigipöörded väga suure vaimustuse ning lootusrikkusega, ja nagu see liberaalsete revolutsioonide puhul tavaline, võimult tõugatud vana korra tegelastesse suhtuti võrdlemisi kättemaksuhimuta.

Veebruarirevolutsiooni põhjused. Rahvuslikud töökojad. Juulirevolutsiooniga võimu saavutanud suurkodanlus valitses Prantsusmaad peamiselt omis huvides, jättes teostamata uuendused, mida teised kodanlikud kihid ja töölised nõudsid. Ka talupoegade poolehoid valitsusele jahtus, kui nad harjusid tundma endid kindlana feodaalse reaktsiooni ja kunagiste emigrantide vastu. Kodanlikud keskkihid nõudsid oma esindajate kaudu mitmel korral valimissüsteemi reformi, valimisõigust kõrgema haridusega isikuile ja ametnikkude eemaldamist saadikutekojast. Radikaalsed elemendid ihkasid koguni üldist valimisõigust või isegi ühiskondliku korra muutmist sotsialismi suunas. Neljakümnendate aastate lõpul puhkenud majanduskriis ja elukallidus andsid opositsioonile häid kihutustöö võimalusi. Kui Guizot katsus Pariisis korraldatavaid propagandabankette ära keelata, oli juba hilja. 22. veebruaril algasid tänavarahutused, mis paisusid revolutsiooniks. 24. veebruaril lahkus Louis Philippe troonilt.

Loodud ajutises valitsuses olid esindatud ka sotsialistid Louis Blanc ja Albert. Nende ja teiste radikaalide mõjul, keda toetas osa Pariisi rahvastikust, kuulutati vabariik välja. Korraldatud meeleavalduste survel oli ajutine valitsus sunnitud asutama nn. rahvuslikud töökojad, kus pidid tööd leidma tööta töölised. Sinna läksid ka need, kes tööst üldse polnud

huvitatud. Et rahvuslikud töökojad nõudsid riigilt suuri väljaminekuid, siis pidi valitsus rahvastikult, peamiselt maaomandilt, 45% ulatuses lisamaksu võtma. Öeldu tekitas talupoegkonnas, linnakodanluses ja ka haritlaskonnas suure pahameele. Kõik see mõjus asutava kogu valimistesse, mida peeti üldise valimisõiguse alusel. Enamuse said asutavas kogus kodanliku korra pooldajad.

Asutav kogu otsustas sulgeda rahvustöökojad kui kulukad asutised, revolutsioonilise meelsuse pesad ja korralageduse tekitajad. Sel puhul tekkinud pahempoolse mässukatse (nn. Juunipäevad) surus kindral Cavaignac sõjaväe ja rahvuskaardi abil maha, et kindlustada riigis rahu. Kirjeldatud mäss — nn. Juunipäevad — andis raske hoobi ka vabariiklikule ideele, sest üleelatud sündmuste mõjul tekkis tugev reaktsioon vabariikliku korra vastu. Kui Juulirevolutsioon kandis poliitilist ilmet, siis Veebruarirevolutsioon oli mõnel määral juba sotsiaalse iseloomuga.

1848. a. konstitutsioon. 1848. a. sügiseks töötas asutav kogu välja vabariikliku konstitutsiooni, mille järgi seadusiandev võim kuulus üldise valimisõiguse põhjal valitud seadusiandvale kojale, täidesaatev võim — valitsusele ja rahva poolt 4 aastaks valitud presidendile. Viimasel polnud õigust lasta end valida järgmiseks neljaks aastaks. Demokraatliku voolu tähtsat võitu näitab uues põhiseaduses fikseeritud üldine valimisõigus (meessoost kodanikele). Konstitutsioon ei pääsenud mööda ka mööndusist vasempoolsele voolule, näit. pidi riiklik võim toetama tööliste tootmisühistute asutamist, hoolitsema võimalust mööda puudustkannatajate eest, võimaldama kõigile maksuta alghariduse jne.

Presidendivalimised. Teise keisririigi loomine. Presidendivalimised võeti ette detsembrikuus. Mõõdukate vabariiklaste kandidaadiks oli Cavaignac. Üsna ootamatult võitis teda aga prints Louis Bonaparte, kellele tuli kasuks vabariigivaenuline meeleolu. Tema toetamiseks ühinesid näit. legitimistid ja orleanistid, kes seni olid temasse vaenlikult suhtunud, ja üldise kindla korra pooldajad kõigist kihtidest. Mõjuta polnud ka sugulus Napoleon I-ga. Uus president mõtles algusest peale keisririigi restaureerimisele. Tema esimeseks mureks oli kindlustada oma isiku populaarsust. Presidendi õhutusel ja kaitsel võeti ette mitmel pool kasulikke ühiskondlikke töid. President tegi ringreise provintsis, võttis osa tööstuslikkude näituste ja raudteede avamisest, osutas elavat huvi põllunduse ja tööstuse moderniseerimise vastu. Kõik-

jal esines ta rahu ja materiaalse edu kaitsejana. Sõjaväe erilise poolehoiu saavutas ta silmapaistva hoolitsusega sõdurite ja ohvitseride eest. Katoliku kiriku ja koos sellega talupoegade toetuse võitis ta sellega, et saatis Rooma sõjaväelise ekspeditsiooni, mis pidi jalule seadma Itaalia vabariiklaste poolt kukutatud paavsti ilmliku võimu.

Riigipöörde edukaks läbiviimiseks hakkas president tähtsaile kohtadele sõjaväes ja administratiivalal määrama oma pooldajaid. Napoleoni kavatsuste teostamiseks mõjus tunduvalt kaasa seadusiandev koda, mis 1849. a. astus asutava kogu asemele. Siin oli täielik enamus monarhistidel. Koda andis välja rea reaktsioonilisi seadusi. Näit. piirati trüki- ja koosolekuvabadust ning rahvahariduse juhtimine anti vaimulikkude kätte. 1850. a. 31. mai seadus lubas valimisõiguse ainult neile, kes kolm aastat oma valimisringkonnas elanud; ilma jäid valimisõigusest ka need, kes olid osa võtnud salaühingute tegevusest, mässudest jne. Napoleoni soovidest hoolimata ei muutnud koda aga põhiseadust sel viisil, et presidenti oleks võinud tagasi valida järgmiseks neljaks aastaks. Saadikutekoja reaktsioonilised seadused võtsid temalt ta populaarsuse ning andsid Louis Napoleonile võimaluse esineda rahva huvide kaitsejana. Ta esines saadikutekojas ettepanekuga, et 1850. a. 31. mai seadus tühistataks. Seadusiandev kogu lükkas ettepaneku tagasi. Nüüd, 2. detsembril 1851 teostas president riigipöörde. Seadusiandev koda saadeti laiali ja üldine valimisõigus kuulutati välja endisel kujul. Rahvast kutsuti rahvahääletuse kaudu oma arvamust avaldama, kas ta tunnustab presidendi sammu õigeks, pikendab tema ametisoleku aega järgmiseks kümneks aastaks ning annab talle õiguse luua uut riigikorda. Rahva suur enamik kiitis riigipöörde heaks. Tugedes rahvahääletuse tulemusile, andis Louis Napoleon 1852. a. uue konstitutsiooni. Uue põhiseaduse järgi oli suur võim koondatud presidendi kätte, seadusiandev korpus ja senat sõltusid temast täiesti. Seadusiandev korpus valiti küll enamvähem üldise valimisõiguse alusel, kuid tema võim oli võrdlemisi väike. Nii omas president tegelikult keisrivõimu. Veel samal aastal pani senat rahvahääletusele küsimuse, kas ei peaks Louis Napoleonile andma keisritiitli ning tunnistama selle tiitli tema perekonnas päritavaks. Jälle otsustas rahvahääletus küsimuse jaatavalt ning 2. detsembril 1852. a., riigipöörde aastapäeval, kuulutas senat printspresidendi keisriks — Napoleon III nime all. Nii pääses Prantsusmaa üle rahututest aegadest ja sammus vastu kiirele tõusule.

Revolutsiooni põhjused Saksamaal üldse ja Preisimaal eriti. Nagu Prantsusmaal, nii oli Saksamaalgi 1848. a. palju süütematerjali revolutsiooniks. Valitsused ei teinud ajavaimule mingisuguseid mööndusi, kuigi vabameelsed poliitilised ideed ja uued sotsiaalsed õpetused, mis tulid Prantsusmaalt, leidsid rahvastikus rohkem ja rohkem pinda. Saksamaal vajati kõigepealt poliitilisi reforme ning rahvuslikku ühinemist. Kuid ka paljud sotsiaalsed küsimused ootasid lahendust. Saksa talupoja seisund 1848. a. revolutsiooni eel oli umbes samasugune kui prantsuse talupoja oma enne Suurt revolutsiooni. Talupoegade vabanemine pärisorjusest oli alanud küll juba XVIII s. lõpupoolel. Kuid talupojad, saavutanud isikliku priiuse, ei vabanenud enamasti feodaalsetest kohustustest. Ka tööliskküsimus kerkis 40-ndail aastail päevakorrale. Masinatööle ülemineku halvenes tööliste seisund ja, samuti kui Inglismaalgi, tekkisid ka siin „masinahävitajate" rahutused. Rahutust põhjustasid tihti ka toiduainete puudus ja nende kallidus (näit. 1847. a. „kartulisõja" puhul Berliinis). Poliitiliste õigusteta kodanlus, kelle jõud seisis kapitalides ja ettevõtetes, õigustas rahva seas tekkivaid rahutusi. Viimased pidid, kodanluse väidete järgi, näitama, et valitsus ja maa-aadel ei mõista ega suuda juhtida maa ja rahva elu arenemist. Kodanlus ja töölised teotsesid solidaarselt.

Preisimaal lisandus üldisele rahulolematusele rahva pettumine kuningas Friedrich Wilhelm IV-ndas (1840—61), kes osutus Haller'i vaadete pooldajaks ja Preisi vana seisusliku korra kaitsejaks. A. 1847 kokkukutsutud ühendatud maapäev hakkas varsti nõudma endale seadusandluseõigust, konstitutsioonilisi riike eeskujuks võttes, ning oli kõigi valitsuse ettepanekute vastu. Samal aastal saatis kuningas maapäeva laiali, mis aga küsimust ei lahendanud.

Berliini Märtsirevolutsioon (1848). Pärast Veebruarirevolutsiooni süttis revolutsioonituli kiirelt ka mujal Euroopa maades. Saksamaa ja Austria elasid üle üsna tugeva liberaalse revolutsiooniliikumise.

Teated Veebruarirevolutsioonist ja revolutsioonide puhkemisest Lõuna-Saksas ning isegi Austrias julgustasid ka Berliini reforminõudjaid. Kuningas otsustas asuda reformide teele. Ta lubas konstitutsioonilise korra kehtima panna ja avaldas võrdlemisi vabameelse valimisseaduse-eelnõu.

Preisi rahvuskogu (1848). 22. mail 1848 tuli Berliini rahvuskogu kokku. Suurimaks erakonnaks rahvuskogus olid mõõ-

dukad liberaalid, kes tahtsid näha Preisimaad konstitutsioonilise monarhiana ning Saksamaad ühendatuna. Nende mõjul töötatigi välja uus konstitutsioon, kus olid ette nähtud üldine valimisõigus, ministeeriumi vastutavus, omavalitsus, sõltumatu kohus ning isiku-, südametunnistuse-, trüki- ja koosolekuvabadus. Edasi viis rahvuskogu lõpule ka talupoegade vabastamise Preisimaal, mis 1816. a. oli seisma jäänud.

Kuningas tundis salajast hirmu rahvuskogu ees, arvestades selle senist tegevust. Kui Austrias puhkes reaktsioon, asus ka Friedrich Wilhelm reaktsiooni teele. Ta kuulutas välja piiramisseisukorra ja laskis sõjaväel rahvuskogu laiali ajada. Nüüd oktruajeeris kuningas ise Preisimaale konstitutsiooni, mis oli võrdlemisi mõõdukas ja kindlustas jõukamaile kodanikele ülekaalu. See konstitutsioon viidi ellu 1850. a. Nii ei olnud Preisimaal 1848. a. liikumiste saavutised kuigi suured.

Revolutsioon Austrias. Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ning omandas riigile äärmiselt kardetava iseloomu. Austria rahvastik koosnes paljudest eri rahvusist. Peale kahe valitseva rahvuse, sakslaste ja madjarite, elas siin veel slaavlasi (tšehhe, slovakke, poolakaid, kroaate, serblasi jt.), itaallasi ja rumeenlasi. Kõik need eri rahvused taotlesid oma rahvuslikke sihte ja püüdsid tekkinud revolutsiooni selleks kasutada. Rahvuslik idee, mis muul Saksamaal oli ühendavaks jõuks, mõjus seega Austrias killustavalt. Eriti olid täis vastastikust vihavaenu valitsevad ja valitsetavad rahvad.

Kui esimesed teated Pariisi revolutsioonist Viini jõudsid, puhkes siingi revolutsioon. Siingi andis keiser järele, nimetas vabameelse ministeeriumi, kuulutas välja trükivabaduse ja lubas kokku kutsuda asutava kogu üldise valimisõiguse alusel.

Samal ajal tekkisid revolutsioonilised liikumised ka teiste Austria rahvaste aladel. Madjarid nõudsid endile peaaegu iseseisvat riiki, Lombardia ja Veneetsia kuulutasid endid täiesti iseseisvaks, tšehhid soovisid endile seimi ühes vastutava ministeeriumiga. Samalaadilised liikumised tekkisid ka kroaatidel ja poolakail.

Slaavlaste ja itaallaste rahustamine. Austria olukord oli raske, sest eri rahvuste huvide kokkukõlastamine näis olevat võimatu. Valitsusel ei jäänud muud üle, kui eri rahvuste vihavaenu üksteise vastu kasutades alustada nendega võitlust. Eeskätt suruti mäss maha Galiitsias, siis tuli järg tšehhide kätte. Prahas peeti panslavistide kongressi, kus püstitati nõud-

mine, et kõik slaavi rahvad ühineksid (panslavism) ja moodustaksid autonoomse riigi oma parlamendiga. Tšehhide vastuhaku mahasurumise võttis oma ülesandeks kindral Windischgrätz, kes kerge vaevaga vallutas Praha, mille järel kongress suleti. Sama 1848. a. juuli- ja augustikuus likvideeris kindral Radetzky mässu Lombardias ja Veneetsias.

Asutav kogu. Talupoegade vabastamine. Austria asutav kogu, kus olid esindatud kõik rahvused peale madjarite, tuli 1848. a. juulikuus Viinis kokku. Slaavlased olid enamuses, sakslased vähemuses. Asutava kogu tähtsamaks tööks oli talupoegade vabastamine. Viini asutava kogu otsused olid agraarküsimuses palju radikaalsemad kui Berliini asutava kogu omad. Austrias vabastati talupojad ühes maaga, kusjuures valitsus võttis enese kanda ühe osa talupoegadel lasuvate feodaalkohustuste väljaostu summadest. Asutava kogu muud tööd ei kandnud slaavlaste ja sakslaste vaheliste hõõrumiste tõttu vilja.

Revolutsioon Ungaris. Kõige jõulisemalt kogu keisririigis avaldusid liberaalsed ja natsionaalsed püüdlused Ungaris. Madjarid saavutasid lühikeseks ajaks peaaegu kõik, mis nad soovisid.

Kui 1848. a. veebruari lõpus teade Pariisi revolutsioonist Ungarisse jõudis, hakkasid haritud ja edumeelsed ringkonnad siingi nõudma põhjalikke uuendusi. Pesti üliõpilaskonnas tekkisid rahutused: Petöfi ja Jókai, madjari tuntud kirjanikkude juhatusel nõuti trükivabadust, ja see saavutatigi varsti. Ungari riigipäev esines rea nõudmistega Viini valitsuse ees. Nõuti iga-aastasi riigipäevi, vastutavat ministeeriumi, mõisnikkude eesõiguste kaotamist, vannutatud meeste kohut, trüki-, südametunnistuse- jt. vabadusi. Osalt olid need nõudmised mõlema koja omad, osalt kuulusid ainult revolutsioonilisele alamkojale, kus radikaalne Kossuth hakkas aina suuremat osa etendama.

Keiser Ferdinand I täitis kõik nimetatud nõudmised. Riigipäev ja teised riigi keskasutised viidi Bratislavast Pesti, kus 1848. a. juuli alguses asutav kogu kokku astus. Siitpeale hakkas Ungari esinema peaaegu iseseisva riigina. Asuti looma valitsusest sõltumatut rahvuslikku sõjaväge, astuti diplomaatilisse läbikäimisse teiste riikidega jne.

Et end Ungaris jälle kehtima panna, õhutas Austria valitsus kroaatide keskel vaenu madjarite vastu. Kroaadid tõstsid madjarite vastu mässu, olles salajases liidus Viini keisriõuega. Sama tegid ka serblased, tungides madjarite küladesse, põletades ja tappes seal. Ungari rasket seisundit püüdis kasutada Viini

valitsus, nõudes 1848. a. konstitutsiooni muutmist. Asutav kogu pidi laiali saadetama, endine tugev seos Austriaga pidi uuesti jõusse astuma. Kui ungarlased Viini valitsuse poolt Pesti saadetud komissari tapsid, tekkis Ungari ja Austria vahel avalik vaen. Samal ajal kui Päris-Austriast pidid valitsuse sõjaväed slaavi vägedele appi tõttama, tõstsid demokraatlikud viinlased, kes madjareile kaasa tundsid, mässu. Nüüd piirati Viin ümber ja vallutati. Madjarid püüdsid küll abistada piiratud Viini, kuid nad said raskesti lüüa ning pidid taganema. Juba pealinna piiramise ajal lahkus Ferdinand I troonilt oma vennapoja Franz Josephi kasuks, keda ei sidunud tema eelkäija lubadused. Viimane saatis Austria asutava kogu laiali ja oktruajeeris ise konstitutsiooni 4. märtsil 1849, mida aga tegelikult ellu ei viidud.

Ungari rahustamine (1849). Viini langemisega lõppes revolutsioon Päris-Austrias. Ka Ungari saatus näis olevat otsustatud. 1848. a. detsembris tungis Windischgrätz oma vägedega Ungarisse, tõsisemat vastupanu leidmata. 1849. a. jaanuaris vallutati Budapest. Ungari valitsus ja riigipäev põgenesid Debreceni. Peale austerlaste pidasid ungarlastega õelalt sissisõda mitmed slaavi rahvad. Hoolimata raskest olukorrast kuulutas 1849. aasta aprillis riigipäev Ungari täiesti iseseisvaks vabariigiks ja moodustas ajutise valitsuse, energilise L. Kossuth'iga eesotsas. Samal kuul asusid madjarite vabatahtlikud väed (honvedid), kes endid vaheajal olid suutnud korraldada, võidurikkalt rünnakule, puhastades maikuuks kogu maa Austria vägedest, võites muu seas tagasi ka Buda, kus austerlased endid eriti vaprasti kaitsesid.

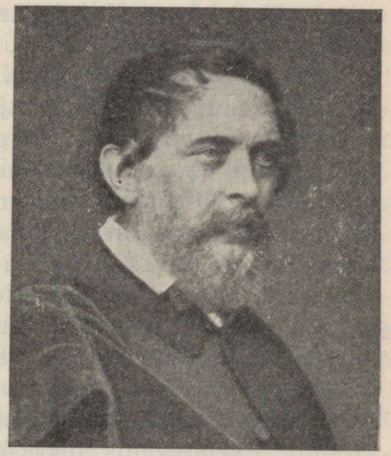

3. joonis. L. Kossuth.

Nähes, et Austria oma jõududega ei suuda võita madjareid, palus äsja troonile astunud Franz Joseph Vene keisri Nikolai I abi. Tsaar täitis meelsasti keisri soovi, kartes, et Ungari vabariigi püsimine võiks julgustada poolakaid revolutsioonile. 1849. a. suvel liikusid suured Vene väed Ungarisse. Hoolimata

madjarite vaprast vastupanust lämmatasid nüüd Vene ja Austria väed vabadusvõitluse. Vilagosi kapitulatsiooniga 13. augustil 1849 alistus enam kui 25 000 madjarit. Vabadusvõitluse summutamisel sai muuseas surma ka madjari suurim lüürik, vabaduslaulik S. Petõfi. Kossuth'il õnnestus põgeneda. Austria valitsus asus nüüd repressioonide teele ja hävitas mitte ainult ungarlaste 1848. a. saavutised, vaid isegi need riiklikud asutised, mis neil olid enne revolutsiooni. Maa valitsemine läks täiesti Viinist määratud saksa ametnikkude kätte. Kogu Austria-Ungarit hakati Viinist valitsema absolutismi vaimus. Nii lõppes 1848. a. revolutsioon ka Austrias tugeva reaktsiooniga, kuigi kõiki revolutsiooniaasta saavutisi ei võidud tühistada — näit. talupojad jäid vabaks.

Saksamaa ühendamise küsimus Frankfurdi parlamendis 1848/49. Revolutsiooni võit Saksa riiges, eriti Austrias ja Preisimaal, lõi soodsa pinna ka rahvusliku ühinemise küsimuse lahendamisele Saksamaal. Saksa liit ja üksikud valitsused avaldasid oma nõusolekut Üld-Saksa rahvaesinduse kokkukutsumiseks Frankfurti Maini ääres. Frankfurdi parlament astus kokku 18. mail 1848. a., et välja töötada üldriiklikku konstitutsiooni ja ühendada Saksamaad poliitiliselt. Samal ajal, kui parlament eht saksa põhjalikkusega ja pedantsusega põhiseadust välja töötas, tekkis ja pääses lõpuks mõjule peaaegu kõigis Saksa riiges reaktsioon. Kui parlament avaldas 1849. a. üldriikliku konstitutsiooni, mis oli võrdlemisi demokraatlik ja täidesaatva võimu andis keisrile, kes pidi riiki valitsema rahvaesinduse ees vastutava ministeeriumi kaudu, siis muutusid valitsejad Frankfurdi parlamendi vastu üsna vaenlikuks. Konstitutsiooni elluviimiseks polnud parlamendil ega riigihooldajal, Austria ertshertsogil, mingit võimu; see oleks pidanud seepärast toimuma kas Austria või Preisi kaudu. Ühele neist valitsejakodadest pidi parlament pakkuma keisrikrooni. Parlamendis tekkiski kaks erakonda: Suur-Saksa ja Väike-Saksa erakonnad. Esimene nõudis, et Saksamaa ühineks Austriaga, teine aga, et Preisimaaga eesotsas, kusjuures Austria oleks tulevasest ühendatud Saksamaast hoopis välja jäänud. Vaidlused mõlema erakonna vahel lõppesid sellega, et Saksa keisriks valiti Preisi kuningas Friedrich Wilhelm IV. Viimane ei võtnud aga krooni vastu, teatades parlamendile, et ta võtab keisrikrooni vastu ainult Saksa valitsejailt, talitades sel puhul osalt Vene keisri Nikolai I ja Austria mõjul. Esimene kartis tugevat Saksamaad ja nägi Saksamaa

ühinemisepüüdes ainult revolutsioonilise vaimu avaldust. Nüüd ei olnud Frankfurdi parlamendi tegevusel enam mingit mõtet, mispärast selle mõõdukad liikmed lahkusidki. Radikaalne vähemus siirdus Stuttgarti, kust Württembergi valitsus nad veel samal aastal laiali ajas. Nüüd tuli Saksa liit Austria nõudmisel kokku ja tühistas 1849. a. konstitutsiooni. Frankfurdi parlamendi otsuseile jäi ainult nende moraalne ja propagandaväärtus. Saksamaa jäi ühendamata.

Revolutsiooni nurjumise põhjused. Saksamaa revolutsioon lõppes õnnetult seepärast, et ta kandvad jõud killunesid. Enamvähem rahuldati talupoegade nõudmised, mispärast nende huvi revolutsiooni vastu soikus. Kodanluse ja tööliste vahekord muutus alatasa teravamaks ning revolutsiooni algul nende vahel valitsenud solidaarsus kadus. Kodanlus kartis töölisi nende radikaalsete nõudmiste ja sotsialistlikkude tendentside pärast. Austrias seltsis nimetatud asjaoludega eriti tähtsana rahvuslik antagonism.

Rahulolematuse põhjused Itaalias. Viini kongress killustas teatavasti Itaalia üksikuiks väikesiks riigikesiks, kusjuures osa neist alistati võõraile dünastiaile. Viimaseist seisid mitmed täiesti Austria mõju all, millele kuulus pealegi osa Põhja-Itaaliat. Ainult Sardiinias valitses rahvuslik Savoja dünastia. Territoriaalne killustus, Itaalia rohkearvulised tollid ning piirid ja heade teede puudumine takistasid tööstuse ja kaubanduse arengut. Igal pool valitses absolutistlik kord, puudusid kohalik omavalitsus ja rahvaesindus. Nii polnud Itaalia intelligentsil võimalust oma teadmusi ja energiat suurejooneliselt ja otstarbekohaselt kasutada. Seesugune seisund ei võinud püsida kaua. Juba Napoleoni ajal tärganud rahvustunne tekitas 20- ja 30-ndate aastate alguses revolutsioonilised liikumised, mis Austria vägede poolt maha suruti.

Revolutsioon Itaalias. Ent rahvuslik liikumine ei kadunud ja Itaalias tekkis suur rahvuslik ärkamine, „risorgimento". Kedagi Itaalia patriootidest ei rahuldanud kehtiv poliitiline seisund, ent küsimuses, milline peaks olema tuleviku Itaalia, erinesid konstitutsioonilise monarhia pooldajad, vabariiklased ja paavsti ülemvalitsusele lootjad. Nii erinesidki revolutsionääride taotlused mitmesuguseis Itaalia osades.

Revolutsioon algas juba enne Veebruarirevolutsiooni (12. jaanuaril 1848) Sitsiilias, Palermos, kus konstitutsioonilise korra pooldajad tõrjusid valitsuse väed saarelt välja. Siit levis liikumine Napolisse, kus kuningas Ferdinand oli sun-

Ex bibl. univ. Tart.

nitud põhiseadusliku korra välja kuulutama. Nüüd tegid ka Itaalia teiste riikide valitsused avalikule arvamisele mööndusi. Sardiinia kuningas ja Toskaana hertsog panid oma riikides konstitutsiooni kehtima. Kõik see toimus enne Veebruarirevolutsiooni. Ka paavst oli nõus kahekojalist rahvaesindust kokku kutsuma.

Liikumine levis ka Lombardias ja Veneetsias. Austria väed tõrjuti välja ja loodi ajutised valitsused. Toibunud jõuküllase liikumise mõjust, asusid valitsejad reaktsiooni teele. Sardiinia kuninga väed aga purustati Austria vägede poolt. Viimased vallutasid Lombardia.

Revolutsiooni lõpp. Sardiinia kuningas Albert otsustas oma populaarsuse tõstmiseks alustada uuesti sõda Austriaga. See lõppes aga õnnetult ning Karl Albert loobus troonist oma poja Viktor Emanuel II kasuks (1849—78), kes tegi Austriaga rahu. Toskaanas, Veneetsias ja mujal panid Austria väed vana korra uuesti kehtima. Rooma vabariigi hävitasid Prantsuse väed, kes saadeti sinna printspresident Louis Napoleoni poolt. Südika vastupanu järel, mida juhtis kuulus Garibaldi, langes Rooma Prantsuse vägede kätte. Pius IX sai jälle Rooma valitsejaks. Siitpeale algas kogu Itaalias äge reaktsioon. Ainult Sardiinia jäi reaktsioonist puutumata. Viktor Emanuel II säilitas konstitutsiooni ja jäi Itaalia ühinemise mõttele truuks. Tema kaitse all leidsid varju tagakiusatud patrioodid. Nii nurjus 1848. a. revolutsioon Itaalias (nagu mujalgi) vabadusvõitlejate üksmeele puuduse ja halva koostöö tõttu. Ei osatud luua ülemaalist parlamenti või mõnd teist vastavat asutist, mis oleks kogu liikumist juhtinud ühest keskusest.

Revolutsiooni mõju muudes maades. Mõjuta ei jäänud 1848. a. liikumised isegi neis maades, kus otseselt revolutsiooni ei puhkenud. Tšartistide liikumine Inglismaal puhkes veel korraks lõkkele, kuigi ei saavutanud otseseid tagajärgi. Hollandis ja Taanis oli reformisõbralik vool nii tugev, et kuningad oma riikides panid kehtima võrdlemisi liberaalse ning parlamentaarse korra (Hollandis toimus see a. 1848, Taanis a. 1849).

3. 50-ndate aastate reaktsioon. Majanduslik areng XIX s. teisel poolel. Positivism.

Reaktsioon. 1848.—49. a. revolutsioon lõppes kõikjal soovitud tagajärgi andmata. Austrias, Itaalias ja Saksamaal jäi otsustamata rahvusküsimus, esimesel kahel maal püsis absolutism täieliselt, välja arvatud konstitutsiooniline Sardiinia.

Täiesti tagajärjetuks ei saa 1848. a. revolutsiooni siiski pidada. Ta vabastas lõplikult talupojad ning mõjus kaasa rahvaesindusliku korra arenemisele. Reaktsioon, mis 50-ndail aastail maad võttis, pidi vastutahtmist leppima Preisimaal rahvaesindusliku korra süvendamisega laialdase valimisõiguse näol. Kuid rahvaesinduslikkugi korda püüdsid reaktsioonilised ringkonnad kasutada omis huvides. Näit. muudeti 1848.—49. a. konstitutsioone: suurendati täidesaatvat võimu seadusandliku võimu arvel, kärbiti valimisõigust ja põhilisi kodanikuvabadusi. Vaatamata reaktsiooni survevahendeile ei kaotanud liberaalsed kihid usku oma ideaalidesse. Seevastu olid konservatiivsed ringkonnad kaotamas oma väärikust rahva silmis. Revolutsiooni ajal olid absolutismi esindajad esinenud liiga kõikuvalt. Kuningad olid liiga tihti oma arvamusi vahetanud, olid uuele korrale truudust tõotanud ja tõotusi murdnud.

Järgmisil aastakümneil näeme aga Euroopa riiges lõplikku siirdumist rahvaesinduslikule korrale: konstitutsiooniline kord pääses kehtima Itaalia kuningriigis, Austria-Ungaris, Saksamaal; Prantsusmaal tehti mööndusi demokraatlikele püüetele; Inglismaa elas üle teise ja kolmanda parlamendireformi jne. Konstitutsioonilise riigikorra mõjulepääs sai võimalikuks majandusliku arengu tõttu, mis suurendas kodanlikkude kihtide ja tööliste ühiskondlikku erikaalu.

Majanduslik areng XIX s. teisel poolel tegi hiiglaedusamme. Kõigepealt on see märgatav Inglismaal, kus 50- ja 60-ndail aastail oli tööstuses ja kaubanduses ennekuulmatu õitseng: eksport kasvas 1840.—70. a. rohkem kui kolmekordseks. Jõudsasti arenesid majanduslikult XIX s. teisel poolel ka Ameerika Ühendriigid ja Saksamaa, nii et Inglismaa hakkas sajandi lõpuks kaotama nende mõjul oma valitsevat positsiooni maailmaturul. Saksamaa arenes nii jõudsasti, et ta Prantsusmaa tunduvalt taha jättis ning Inglismaale hakkas järele jõudma.

Auru ja elektri kasutamine võimaldas tööstuse kontsentratsiooni[1], s. t. tootmise koondumise ikka suuremate ettevõtete kätte. Et suurtööstuse arenemine vajas hiiglakapitali, siis hakati asutama aktsiaühinguid[2], neile järgnesid ettevõtete-ühingud — sündikaadid ja trustid[3]. Esimesed reguleerivad peamiselt müüki, teised tootmist.

Tehnika edenes sajandi teisel poolel jõudsasti nii tootmise kui ka kaupade transpordi alal. Esimesel kohal tehnilisilt leiutisilt ja

---

[1], [2], [3] Vt. Adamson, Majandusteadus, lk. 47—88.

täiendusilt seisavad P.-A. Ühendriigid, kuulsa T. A. Edison'i kodumaa. Üksteisega majanduslikult võisteldes pühendavad kõik nüüdisaja suurriigid erilist tähelepanu tehnilisele haridusele, asutades igasuguseid kutsekoole, kuni kõrgemate tehnikaõppeasutisteni. Samuti võistlevad suurriigid üksteisega ajakohaste teede ehitamises.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine tõi enesega kaasa rahvastiku urbanisatsiooni (linnadesse kogunemise) ning vabade kapitalide jõudsa kasvu. Viimased otsivad endale tegevust, tungides nii oma kui ka välismaa ettevõtteisse ning alalistesse riikide sise- ja välislaenudesse.

Et polnud ühtki ühiskondlikku võimu, kes varade tootmist oleks reguleerinud, siis said möödapääsematuks kriisid[1]. Kriisid tööstuses avalduvad selles, et ületoodangust tekkinud hindade languse tagajärjel ettevõtted jäävad pankrotti ja töölised tööta. Vaatamata tööliste viletsale seisundile kriiside ajal paranes tööliste elutase XIX s. siiski tunduvalt[2].

Materialism, positivism ja realism. Jõurikas tööstuslik areng muutis tunduvalt ühiskondliku elu iseloomu. Tema mõjul kujunesid selgemini eri ühiskonnakihid oma ristlevate huvidega. Ühiskondlik elu muutus keerukamaks, tihedamaks ja raskemaks. Eriti teravaks muutusid teenistuse, töötasu ja teised materiaalsed küsimused. Materiaalsete hüvede hankimine ja tööstusliku sajandi kärsitu meeleolu võtsid inimesilt võimaluse anduda puhtabstraktseile küsimusile sel määral, nagu seda tehtud sajandi esimesel poolel. Seepärast ongi üks uue aja iseloomujooni praktiline materialism — ellusuhtumine, mis hindab ainult materiaalseid hüvesid ning vaimseid väärtusi ainult kui vahendeid materiaalsete hüvede saavutamiseks.

Euroopas esilenihkunud materialism ja kärsitu meeleolu andsid ka vaimsele elule hoopis teise iseloomu. Kui XIX s. esimesel poolel valitses nii kirjanduses kui ka kunstis romantism, filosoofias andumine metafüüsilisile küsimusile, s. o. küsimusile, mis riivavad kogu olemasoleva alust, tema olemust ja struktuuri, siis sama sajandi teine pool pakub hoopis vastupidist pilti. Teadusmehed anduvad üksiknähtuste uurimisele ega luba endile üles ehitada mingisuguseid üldiselt kehtivaid järeldusi ega seadusi, enne kui faktilised andmed selleks küllaldaselt alust ei anna. Nii tõetunnetamisse suhtudes jõuti uuele filosoofilisele

[1] Vt. J. Adamson, Majandusteadus, lk. 54—56.
[2] Vt. sealsamas, lk. 189—203, eriti lk. 202.

õpetusele — positivismile, mis õpetab, et maailma põhiline olemus ei allu üldse meie tunnetusele (nagu uskusid metafüüsikud) ning inimmõistuse tegevus peab piirduma ainult nähtuste uurimisega. Paljud loodusteadlased siiski ei piirdunud ainult nähtuste uurimisega ning nendest loodusseaduste väljalugemisega, vaid nad kaldusid oletusi tegema ka maailma põhilise olemuse kohta teoreetilise materialismi vaimus. Teoreetiline materialism on metafüüsiline teooria, mis väidab, et kõik, mis iial eksisteerib, on aineline. Positivism ja teoreetiline materialism ongi iseloomustavad nähtused XIX s. teaduses. Positivismile teaduses on rööbasnähtuseks XIX s. kunstis ja kirjanduses realism, mis nõuab loomingult enne kõike elu tõelisuse edasiandmist.

4. Teine keisririik Prantsusmaal (1852—70). Prantsusmaa rahvusvahelise mõju kasvamine ja langus.

Napoleon III välispoliitika autokraatsel perioodil. Juulimonarhia ajal oli Prantsusmaa ajanud väga rahusõbralikku poliitikat, kuid Napoleon III keisriks saamisega muutus järsku Prantsusmaa välispoliitika pale.

Oma esimese sõja pidas Napoleon III Venemaaga, kus valitses reaktsiooniline Nikolai I, kes mittelegitiimsesse Prantsuse keisrisse suhtus alati väga üleolevalt. Sõja ajendiks oli idaküsimus.

Juba Katariina II ajast peale, millal Venemaa oma piirid Musta mereni nihutas, sai ristiusuliste rahvaste vabastamine Balkani poolsaarel Vene välispoliitika üheks tähtsamaks ülesandeks. Pärast Adrianoopoli rahu, kui Türgi riigis tekkisid tugevad separatistlikud tendentsid, nii et sultan pidi koguni Venemaalt abi paluma Egiptuse asevalitseja vastu, jõudis Vene mõju Türgimaal haripunktini. Türgi valitsus sulges 1833. a. Dardanellid teiste riikide sõjalaevadele. Türgimaa sattus niiviisi nagu Venemaa protektoraadi alla. Et parandada oma rahvusvahelist seisundit, hakkas Türgimaa aegamööda oma sõjaväge moderniseerima ja võitlusvõimelisemaks muutma. 1841. a. sõlmis ta Euroopa suurriikidega lepingu, mille järgi Dardanellid suleti kõigile välisriikide sõjalaevadele, ka Venemaa omadele. Pärast Ungari revolutsiooni summutamist (1849), kui Austria oli Venemaale tänuvõlglane, otsustas Venemaa lõplikult purustada Türgi võimu Balkanil ja väinade ääres. Kuigi Nikolai I oli valmis Inglismaaga saaki jagama, pakkudes viimasele Kreetat ja

Egiptust, ometi jäi Inglise valitsus, lord Palmerston'iga eesotsas, truuks traditsioonilisele idapoliitikale: ta ei võinud lubada, et mõni Euroopa suurriik Türgimaa kaudu läheneks tema tähtsamale asumaale — Indiale. Inglismaaga seltsis ka Prantsusmaa, kelle sihiks oli Venemaa rahvusvahelise tähtsuse purustamine ja Viini kongressist saadik tihedalt koos töötanud reaktsiooniliste maade (Venemaa, Preisimaa, Austria) vahele umbusalduse külvamine. See siht saavutati. Prantsusmaal ja Inglismaal õnnestus Türgimaad enda nõusse võita ja teda Venemaaga vaenujalale asetada, kusjuures konflikti eriliseks õhutajaks oli just Napoleon III.

4. joonis. Napoleon III.

Tekkinud Krimmi sõjas (1853—56) toetas Türgimaad peale Inglis- ja Prantsusmaa ka Sardiinia, kes püüdis Itaalia ühendamise korraks saada Napoleon III poolehoiu. Vaenliku seisukoha Venemaa suhtes võttis samuti „tänamatu" Austria. Ka Preisimaa ei andnud mingit toetust Venemaale, kes oli takistanud Saksamaa ühendamist Preisimaa juhtimisel. Sõda lõppes Venemaa täieliku kaotusega.

Pariisi rahu põhjal (1856) pidi Venemaa osa Bessaraabiast tagasi andma ja loobuma õigusest pidada Mustal merel sõjalaevastikku. Türgimaale kindlustati tema territoriaalne ja sisepoliitiline puutumatus Euroopa riikide kaitse all. Nii sai idaküsimus ka ametlikult üldeuroopaliseks küsimuseks. Napoleon III oli oma sihi saavutanud, sest Venemaa kaotas oma senise rahvusvahelise tähtsuse ning juhtivat osa Euroopa mandririikidest hakkas etendama Prantsusmaa.

Sardiinia-Austria sõda a. 1859, kus Prantsuse vägede abiga vabastati Lombardia, tõstis veelgi Napoleon III kuulsust. Tasuks abi eest pidi Napoleon Turini lepingu alusel saama Sardiinialt Savoja ja Nizza. Enne mainitud alade annekteerimist aga korraldati seal rahvahääletus ning alles siis toimus annektsioon, kui rahvas oli pooldanud seda erakordselt suure häälteenamusega. Nii esines Napoleon III Euroopa ees rahvaste enesemääramise

printsiibi austajana. Toetades Sardiiniat Itaalia ühendamisel lootis Napoleon III Itaaliat oma mõju alla saada. Ent tema poolikus uue ühendatud Itaalia eest võitlemisel tekitas seal sügava pettumuse. Itaalia patrioodid ei andestanud Napoleonile, et ta Lombardiat vallutades Veneetsia siiski austerlastele jättis ja takistas paavstliku Rooma ühendamist uue kujuneva Itaaliaga, hävitades sel puhul isegi Itaalias nii armastatud Garibaldi vabatahtlikud. Teisalt oli ta lasknud Viktor Emanueli okupeerida küllalt suure osa Kirikuriigi territooriumist, mispärast ta kaotas kodumaal paljude katoliiklaste poolehoiu. Seega tõi Itaalia-poliitika Napoleonile enam kahju kui kasu. Heade suhete loomiseks Inglismaaga, kellele Prantsuse aktiivsus Itaalias muret tekitas, sõlmis Napoleon III kaubalepingu, mis tunduvalt kergendas Inglise vabrikutoodete sissevedu Prantsusmaale. Kaitsetollide kaotamine aga pahandas Prantsuse tööstureid. Nii ei meeldinud keisri välispoliitika just tema senistele pooldajatele — katoliiklikele rahvamassidele ja tööstureile, küll aga ta sisepoliitilistele vastastele, vabariiklastele ja liberaalidele. Kaotanud ikka enam oma senist pooldajaskonda, oli keiser sunnitud kuuekümnendail aastail otsima opositsiooni toetust, tehes sellele järeleandmisi.

Absolutismi võitlus opositsiooniga. Lähenemine parlamentaarsele korrale. Napoleoni valitsusaja esimesel poolel, viiekümnendail aastail, valitses Prantsusmaal absolutism. Seadusiandev korpus, mis küll valiti üldise valimisõiguse põhjal, oli oma õigustes võrdlemisi piiratud ja ei suutnud küllaldaselt mõjutada valitsuse tegevust. Ministrid polnud vastutavad rahvaesinduse ees, viimasel polnud isegi seadusandluse initsiatiiviõigust. Pealegi avaldas valitsus valijaile valimistel survet ning kasutas ametlikkude kandidaatide süsteemi, mispärast saadikutekoda polnudki vastav kodanike soovidele.

Kuigi keisririigi-aegne materiaalne hüveolu avaldas suurt mõju kogu rahvasse, ei suutnud ta ometi murda opositsiooni absolutismi vastu. Vabameelseid haritlasi ärritas eriti terav trüki- ja koosolekuvabaduse piiramine valitsuse poolt. Haritlaste kõrval püsisid opositsioonis ka töölised, kes hoidusid kas vabariiklaste poole või püüdsid teostada Proudhon'i õpetust töölisassotsiatsioonest ning vastastikusest saaduste vahetamisest nende vahel, — pooldasid seega mutualismi. Opositsiooni seisukord oli kaunis raske, vabariiklasena esineda oli äärmiselt kardetav. „Seadused seltskondliku julgeoleku kaitseks" lubasid administratsioonil areteerida poliitiliselt kahtlasi isikuid ja neid maalt välja saata. Siiski kasvas vabariiklike

ideede pooldajate hulk Prantsusmaal 50-ndate aastate lõpul alatasa ning riik lähenes revolutsioonile. Revolutsioonide korraldamine oli Prantsusmaal nagu mingiks traditsiooniks saanud.

Osalt opositsiooni survel, osalt seniste pooldajate kaotamise tõttu tuli 1859. a. Napoleon III mõnel määral vastu seltskonna vabameelseile püüdeile ja laiendas seadusiandvate kodade õigusi. Viimaseile anti näit. õigus vastata troonikõnedele aadressiga, mis sisaldaks rahvaesinduse soove ja arvamusi. Samal aastal lõdvendati tsensuuri ning anti poliitilistele süüdlastele laialdane amnestia. Ka tööliste poolehoidu püüdis keiser võita. 1864. a. ilmus seadus, mis andis töölisile õiguse ühinguid asutada kõrgema töötasu ja paremate töötingimuste kättevõitlemiseks. Oma valitsemise lõpu eel kavatses Napoleon koguni üldist ja sunduslikku töölistekindlustust sisse seada. Üldse peab möönma, et heasüdamlik Napoleon III püüdis oma absolutistlikku võimu kasutada laiade rahvahulkade olukorra parandamiseks. Teise keisririigi aeg ei tähendanud seepärast kaugeltki vana korra ja tema kitsaste kihihuvide poliitika tagasitulekut. Kõik need uuendused olid siiski liiga poolikud selleks, et kaotada opositsiooni.

Opositsioon suurenes veelgi, kui Napoleoni välispoliitika kuuekümnendail aastail hakkas ebaõnnestuma — nii Ameerikas kui ka Euroopas. Katse Mehhikos luua Prantsusmaast sõltuvat keisririiki nurjus Ühendriikide vahelesegamise ja mehhiklaste mässu tõttu. Poola mässajate suhtes osutas keiser lubamatut kõikumist ja otsustamatust. Itaalia jätkuv ühinemine toimus ilma Napoleoni abita, nüüd juba Preisimaa toetusel. Austria ja Preisi vahelist sõda ei osanud ta ära hoida ega ühel või teisel kujul oma huvides kasutada. Keisri kõikuv iseloom ja küündimatus seisukorra hindamises muutusid ikka selgemaks, ning diplomaatilises maailmas läks Prantsusmaa juhtiv osa kaduma.

Pärast välispoliitilisi ebaõnnestumisi püüdis Napoleon veel enam vastu tulla seltskonna liberaalseile püüdeile. Ta muutis riigi põhiseadust vabameelses vaimus: seadusiandvale korpusele anti õigus esineda uute seaduseprojektidega (initsiatiiviõigus), valida enesele presiidium, vastu võtta üldise iseloomuga resolutsioone; ministrid pidid vastutavad olema seadusiandva korpuse ees. Uude valitsusse, mille peaministriks sai rahvasaadik Ollivier, kutsus Napoleon peamiselt vabameelseid bonapartlasi.

Kuid need kuuekümnendate aastate lõpul hilinenult ning kõheldes antud uuendused ei suutnud Napoleoni vastu sümpaatiat

tekitada, andsid aga opositsioonile võimaluse vabamalt avalduda. Mõõduka opositsiooni etteotsa astus Thiers. Radikaalsete vabariiklaste, nn. leppimatu opositsiooni ridades etendas peaosa advokaat ning ajakirjanik Gambetta. Radikaalid nõudsid isiku-, trüki-, koosoleku- ja ühingute asutamise vabadust, vannutatud meeste kohut poliitiliste süütegude jaoks, sunduslikku, tasuta ja ilmlikku haridust, kiriku lahutamist riigist, alalise sõjaväe kaotamist ja ametnikkude valitavust. Neist nõudeist lähtudes arvustas radikaalne ajakirjandus käredalt valitsuse poliitikat, riivates seejuures tihti Napoleon III-ndat ennast, niiviisi seltskonda ette valmistades võitluseks põhjalikumate uuenduste eest.

Napoleon III seisundit raskendas veelgi tunduvalt välispoliitilise horisondi pilveminek. Teisel pool Reini oli tekkinud võimas ning vaenlik Põhja-Saksa liit. Keisrile oli selge, et viimasega on kokkupõrge vältimatu, kuid ettevalmistus eelolevaks võitluseks polnud küllaldane.

Muutusi ainelistes elutingimustes ja seltskonnaelus. Paljude sõdade kõrval ei unustanud keiser rahulikku tööd majanduselu edendamiseks. Sealjuures ei pidanud ta silmas üksnes suurkodanluse huve, nagu Louis Philippe, vaid ka talupoegade, tööliste ja väikekodanluse omi. Valitsus toetas laenuasutiste ja põllumajanduslikkude ühingute asutamist, edendas teede, eriti raudteede ja Suessi kanali ehitamist. Süvendati jõgesid ja parandati sisevete süsteemi. Suurejooneliselt kuivendati soid ja istutati metsi. Pariis oma kõverate ja kitsaste tänavatega võeti pealinna välise hiilguse tõstmiseks süstemaatilisele ümberehitusele. Pariis muutus üheks ilusamaks linnaks. Prantsusmaal kasvas kiiresti mäe- ja metallurgiatööstus. Kivisöe-, raua- ja terasesaak kasvas umbes kahekordseks. Tööstuslik tõus andis töölistele tööd ja lubas Napoleoni koguni vabakaubanduspoliitikale üle minna, kuigi enamik tööstureid seda ei soovinud. Tööstust ja raha ringkäiku elustas mitmesuguste vabrikutoodete tungimine suurtesse rahvahulkadesse. Tekkis tarbimise ning komfordi suur tõus. Üsna üldtarvitatavaks muutusid näit. sellised kaubad, nagu odav naerisuhkur (ja koos sellega tee ja kohv), vabrikus valmistatud riided, kivisüsi kütteainena, mitmesugused metallist tarberiistad, muuseas ka terassuled, jne., jne.

Prantsusmaa tööstusliku tõusu demonstreerimiseks välisriikide ees korraldati Pariisis 1855. a. ja 1867. a. ülemaailmalised näitused, mis tõmbasid kogu Euroopa tähelepanu enesele.

Koos majanduselu ülikiire tõusuga kasvas kaubandus-tööstuslikes kihtides ka luksus. Prantsuse õukond muutus Euroopa

toreduse ja hiilguse keskuseks. Kõigist Euroopa maist voolasid Pariisi need, kes armastasid lõbusat elu ja lootsid Prantsusmaal üleöö rikkaks saada.

Suhtumises religiooni toimus sügav muutus. Välja arvatud mõned provintsid, võõrdusid inimesed enam ning enam kirikuskäimisest, katoliku kiriku abi vajati peaaegu ainult perekondlikkude sündmuste tähistamisel. Vaatamata kirikukommete leigele täitmisele toetas kodanlus kirikut oma raha ning mõjuga; hirmu tundes sotsialismi ees nägi ta kirikus tähtsat eraomandi tuge. Kirikut soodustas igati ka juba enne Napoleoni riigipööret antud seadus (esitaja nime järgi: Lex Falloux), mis soodustas kirikukoolide asutamist ning andis kirikule järelevalveõigusi ka riigikoolides.

Kirjanduses asendus romantism enam ning enam *realismiga* ning hiljem koguni naturalismiga.

5. Itaalia ühinemine (1859—70).

Rahvusliku ühisrinde tekkimine. Pärast 1848. a. rahvusliikumise nurjaminekut süvenes Itaalias veene, et kodumaa ühendamiseks peavad parteid üksmeelsemalt teotsema ja et Itaalia ühendamine võib toimuda ainult mingi kindla *kes'kjõu* abil. Konstitutsioonilise monarhia pooldajad panid oma lootused Sardiinia kuningale *Viktor Emanuel* II-le. Sardiinia dünastiaks ei olnud Habsburg'ide või Bourbon'ide haru, nagu teistes Itaalia riikides. Viktor Emanuel, „kuningas-džentlmen" oli ainuke Itaalia valitsejaist, kes ei asunud reaktsiooni teele ja oli seepärast vabariiklastelegi kõige vastuvõetavam. Nii hakkaski Itaalia ühendamist juhtima Sardiinia kuningriik.

Cavour ja tema sisepoliitika. Tundes hästi itaallaste meeleolu, astus Viktor Emanuel patrioötilise ja liberaalse poliitika teele. Peaministriks kutsus ta osava riigimehe ning diplomaadi *Cavour'i*. Cavour asus Sardiinia sõjalist jõudu suurendama. Kasvavate väljaminekute katteks aktiviseeris ta tööstust ja põllumajandust ning riigistas kirikult (eriti kloostreilt) suure osa varandusi ja sissetulekuid.

Cavour ja Napoleon III. Ometi ei julgenud Cavour panna kõiki lootusi ainult Sardiinia enese jõududele ning lähenes Austria põlisele vastasele *Prantsusmaale*. 1855. a. astusidki Sardiinia ja Prantsusmaa liitu ning Sardiinia võttis osa Krimmi sõjast, millega ta võitis Napoleon III kindla poolehoiu.

Sardiinia ja Austria vahekord teravnes päev-päevalt. Lombardias ja Veneetsias võttis pärast 1848. a. liikumist Austria surve eriti talumatu kuju. Põhja-Itaaliat kurnati majanduslikult viimsete võimalusteni[1]. Maal püsis sõjaseadus ning elanikkonda kohtlesid Austria võimud väga toorelt. Itaalia patrioodid omalt poolt terroriseerisid austerlasi atentaatidega. Enam kui 14 000 Lombardia poliitilist põgenikku, kes olid varju leidnud Sardiinia kuningriigis, hoolitsesid seal selle eest, et vaen austerlaste vastu ei kustuks.

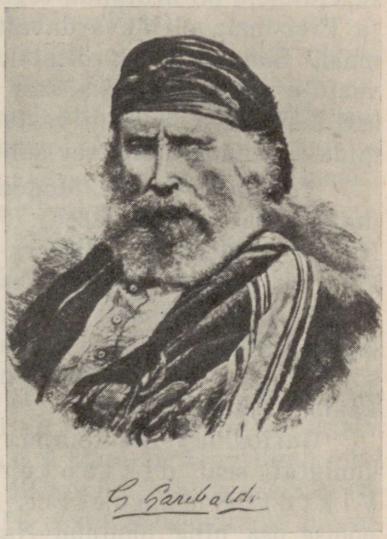

5. joonis. Garibaldi.

Varsti peale Pariisi rahu kuulutas Cavour avalikult, et „püha sõja" puhkemine ei ole enam kaugel. Napoleon III, kes juba noores eas oli tundnud suurt huvi Itaalia vastu ning koguni osa võtnud ta mässukatseist 30. aastail, tegi 1858. a. Sardiiniaga salalepingu. Lepingu järgi pidi Napoleon abi andma Sardiinia kuningale Viktor Emanuel II, kusjuures kogu Põhja-Itaalia ühendamise korral Sardiiniaga Viktor Emanuel oleks loobunud Savojast Napoleoni kasuks.

Austria-Itaalia sõda (1859). Kindlustanud lepingu abil endale seljataguse, hakkas Viktor Emanuel järjekindlalt sõjaks ette valmistuma. 1859. a. kevadel nõudis Austria ultimatiivselt, et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmistused. See ultimaatum andis Sardiiniale ja Prantsusmaale võimaluse kujutada maailma ees Austriat agressorina, kes ähvardab väikeriikide iseseisvust, kuigi tegelikult valmistas vallutussõda ette Sardiinia. Et Sardiinia ultimaatumit ei täitnud, liikusid sama aasta aprillikuus Austria väed Piemonti. Prantsuse väed tõttasid nüüd Napoleon III juhatusel sardiinlastele appi. Peale kaht suurt lahingut, kus peaosa etendasid Prantsuse väed, pidid

[1] Kahe aasta kohta tuli Lombardial ja Veneetsial maksta 200 miljonit liiri erakorralisi kontributsioone, korralistest maksudest 120 miljoni liiri ulatuses läks kaugelt rohkem kui pool maalt välja, Austriasse.

Austria väed Lombardiast lahkuma. Napoleon III astus nüüd austerlastega läbirääkimisisse. Tal oli põhjusi rahu sõlmimiseks. Prantsuse laagris oli ilmnenud taudijuhtumeid, moonatransport lonkas, Veneetsia maakonnas leidus tugevaid kindluslinnu, mille vallutamine oleks tõenäoliselt sõja pikale venitanud; keisri inimsusetundeid oli äratanud tegelikkude lahingukoleduste nägemine [1] ja Preisimaa oli ähvardavalt suurendanud oma sõjaväge Reinimaal. Saades küll Sardiinialt Savoja ja Nizza, andis Napoleon III vastu ainult Lombardia, sest Veneetsia jäi ikkagi Austriale. Sellest tekkiski Napoleoni vastuolu Itaalia patrioodidega, mida süvendas ta kaitsev suhtumine paavsti Kirikuriiki.

Toskaana, Parma, Modena, Romagna, Sitsiilia ja Napoli ühendatakse Sardiiniaga (1860). Itaalia-Austria sõja ajal algas Kesk-Itaalia riikides patriootlik liikumine. Rahvastik kukutas valitsused ja ühines Sardiiniaga. Väheste vabatahtlikkudega asus Garibaldi vabastama Sitsiiliat ja Napolit. Kuigi teda toetas revolutsiooniline rahvastik, jäävad Garibaldi võidud suurte sõjajõudude vastu veenvaks näiteks isiksuse ja tema moraalse jõu kaalust ajaloos.

Garibaldi võitis kõikjal. Napoli linna sissesõitnud Garibaldi kuulutati seal diktaatoriks. Varsti andis ta võimu üle Viktor Emanuelile, kes oli vallutanud Kirikuriigi idapoolse osa ning jõudnud Napolisse. Vabariigil ei oleks Lõuna-Itaalias olnud pinda, sest seal oli vabariiklaste arv väike. Garibaldi ise, oma südames truuks jäädes vabariiklikule ideaalile, lükkas tagasi kõik pakutud tiitlid, autasud ja aumärgid ning taandus paariks aastaks üksildusse.

Itaalia kuningriik (1861). 1861. a. tuli Torinos kokku esimene Itaalia parlament, kus suur enamus kuulus Cavour'i pooldajaile. Nende mõjul sai Viktor Emanuel II Itaalia kuningaks.

Veneetsia ühendamine Itaaliaga (1866). Peagi hakkas Garibaldi üritama katseid Roomat vallutada (1861—67), aga Prantsusmaa ja Viktor Emanueli ühise vastuseismise tõttu need katsed ebaõnnestusid. Viktor Emanuel ei tahtnud vastuollu sattuda Prantsusmaaga. Samal ajal õnnestus aga Viktor Emanuel II-l ühineda Preisimaaga, et viimase abil Itaalia ühendamist lõpule viia. Viktor Emanuel astus Preisimaaga liitu ja võttis osa Austria-Preisi sõjast. Et itaallasil ses sõjas edu polnud ning nende sõjavägi ja sõjalaevastik purustati, muutus nende lootuste

[1] Solferino lahingu koledused äratasid Punase Risti asutamise mõtte.

täideminek väga küsitavaks. Õnneks aga purustati austerlaste väed preislaste poolt 1866. a. Austria loobus Veneetsiast Napoleon III kasuks, kes esines sobitajana. Napoleon III andis Veneetsia omakorda Itaaliale, kuid tingimusega, et ühendataval maa-alal teostataks rahvahääletus. Viimane tõestas, et Veneetsia rahvastiku valdav enamik on Itaaliaga ühinemise poolt. Nii jäi ainult veel Rooma väljapoole Itaalia kuningriiki.

Pius IX reaktsiooni ideoloogina. 1848. a. sündmuste mõjul reaktsiooni teele astunud Pius IX oli täiesti leppimatu Itaalia patriootide soovi suhtes ega tunnustanud mingisuguseid kokkuleppeid Itaalia valitsusega. Oma entsüklikais ei mõistnud ta üksnes hukka sotsialiste, neid „Jumala ja inimkonna vaenlasi", ja valitsejaid, kes vägivalla teel kiriku varandusi omandasid, vaid ta mõistis hukka kogu uuema aja Euroopa hariduse ja ühiskondliku korra üldse. Ühe oma entsüklika lõppsõnas tunnistas paavst enese „edu, liberalismi ja nüüdisaja tsivilisatsiooni" vastaseks. Oma kirikliku autoriteedi tõstmiseks otsustas paavst kehtima panna uut, nimelt paavsti ilmeksimatuse dogmat. Selle dogma järgi olid paavsti käsud ja seletused ilmtingimata õiged ning pühad, kui need on antud *ex cathedra*. 1869. a. kutsus paavst Rooma kokku kirikukogu, kus eriti arvukalt olid esindatud paavsti pooldavad Itaalia piiskopid. Siin erinesid arvamused uue dogma kohta tunduvalt. Ta vastased soovitasid paavstile seda piinlikku küsimust päevakorrast üldse ära võtta. Sellest hoolimata võeti uus dogma lihtsa häälteenamusega vastu ja kuulutati välja.

Rooma ühendamine Itaaliaga (1870). Samal aastal, kui Saksa-Prantsuse sõjas Prantsuse keisririik kokku varises, vallutas Viktor Emanuel Rooma. Seega oli Itaalia ühendamine lõpule viidud. Paavst jäi vabatahtlikult „Vatikani vangiks" ja keelas kõigile usklikele poliitilisest elust osavõtmise.

6. Saksamaa ühendamine.

Itaalia sündmuste mõju. Itaallaste suur edu oma isamaa ühendamisel viiekümnendate aastate lõpul kergitas rahvusliku ühinemine küsimuse Saksamaalgi jälle päevakorda. Väike- ja Suur-Saksa erakonnad elustasid uuesti oma tegevust. Asutati poliitilisi ühinguid ja tehti ühinemise kasuks kihutustööd. Isegi valitsejaile tundus, et Saksa liit senisel kujul ei vasta olusuhteile, ja pidasid aru, kuidas seda reformeerida.

Eriti tugevdasid Itaalia sündmused Väike-Saksa erakonda. Kui väikesel Sardiinial oli õnnestunud ühendada vastu Austria tahtmist suurema osa Itaaliat, siis pidi Saksamaa ühendamine õnnestuma sõjaliselt palju tugevamal Preisimaal. Preisi riigimehed nägid väga hästi Austria välispoliitilise seisundi halvenemist Prantsusmaa ja Itaalia jõu kasvamise tõttu. Ka tegid Austria vähemusrahvused riigile suurt muret. Mõnel määral sümpaatsem tundus Preisimaa ka Saksamaa ühinemisest unistavaile liberaalidele. Hoolimata reaktsioonist oli Preisi kord siiski konstitutsiooniline, kuna Austrias valitses (1861. aastani) absolutism. Eriti tõusid saksa liberaalide lootused, kui Preisimaal 1857. a. reaktsioon muutus leplikumaks. Vaimuhaigeks jäänud Friedrich Wilhelm IV asemele asus valitsema tema vend Wilhelm I, esmalt regendina, hiljemini keisrina. Regendina tuli Wilhelm I vastu liberaalse kodanluse nõudmistele, tagandades konservatiivse ministeeriumi ja moodustades valitsuse mõõdukaist liberaalidest. Uus, vabameelne ministeerium loobus seni praktiseeritud surveavaldusist valijaile ning 1858. a. maapäeva valimisil said vabameelsed enamuse ja poliitiline elu muutus elavamaks.

Konflikt valitsuse ja maapäeva vahel. Kuningas Wilhelm I ajal tekkis Saksamaal kodanlikele ringkondadele tugev suur ning mõjukas „Saksa progressistide" erakond, kellel oli enamus maapäeval ja kes soovis Saksamaad ühendada Preisi eestvõttel. Preisimaa pidi aga enne muutuma vabameelse konstitutsiooniga riigiks. Varsti tekkis aga valitsusel konflikt (1862—66) opositsioonilise maapäevaga sõjaväe suurendamise küsimuses, sest see oleks nõudnud hiiglasummasid. Valitsus saatis maapäeva laiali, aga uued valimised andsid progressistidele veel suurema enamuse.

Bismarck. Nüüd kutsus kuningas valitsuse etteotsa konservatiivi O. v. Bismarck'i, kes oli maailmavaatelt rahvuslane ja pooldas tugevat riiklikku võimu. Tema lähemaks sihiks oli Saksamaa ühendamine üheks poliitiliseks tervikuks, mis oli kaaluvamaid eeldusi saksa rahva igakülgseks arenemiseks. Õeldust lähtudes pidas Bismarck kuninga tahet riigi väljaminekute küsimuses otsustavamaks rahvaesinduse omast. Nähes, et Saksamaa ühendamiseks on vältimatu Preisi sõda Austriaga, tegi Bismarck eelseisvaks sõjaks hoolega eeltöid. Ta ignoreeris maapäeva ja nõudis suurenenud väljaminekute katmiseks maksud sisse. Kõigile etteheiteile vastas ta, et Saksamaa ühendamine ei toimu erakondlikkude võitluste ja „parlamendihääletuse teel, vaid raua ja

verega". Valitsuse ja parlamendi vahelises kokkupõrkes jäi viimane alla. See oli otsustava tähtsusega sündmus.

Austria isoleerimine. Sõda Austriaga võis õnnestuda, kui teised suurriigid Austria kasuks vahele ei sega. Välispoliitiline seisund oli selleks üsna soodus. Kuigi Austria polnud osa võtnud Krimmi sõjast, oli temagi Venemaale survet avaldanud Pariisi rahu sõlmimisel ja nii põhjustanud jahenemise Austria-Vene vahekorras. Vene sõpruse kindlustamiseks rõhutas Bismarck Preisi ja Vene ühiseid huve 1863. a. Poola mässu puhul ja andis sel puhul Preisi territooriumile tulnud poliitilised põgenikud Vene võimudele välja. Austria seevastu oli ühes Inglis- ja Prantsusmaaga esitanud Venemaale märgukirja, milles nõuti amnestiat mässajaile ning Poola autonoomia taastamist. Itaalia toetuse võitis Bismarck sellega, et ta andis lootusi Veneetsia ühendamisele muu Itaalia territooriumiga. Napoleon III tõotas jääda neutraalseks. Vastutasuna lubas Bismarck, et Preisimaa ei takista Prantsusmaad oma piire laiendamast Reini vasemal kaldal.

6. joonis. Vürst Otto v. Bismarck.

Saksa-Taani sõda (1864). Bismarck otsis sõjajuhust Austriaga ja leidis selle Šlesvig-Holsteini küsimuses. Bismarck tegi Austriale ettepaneku ühisel jõul saksa enamusrahvusega Šlesvig-Holstein Taanilt ära võtta, mis 1864. a. toimuski.

Preisi-Austria sõda (1866). Varsti tekkis aga seniste liitlaste vahel sõda, kui Bismarck tahtis nii Šlesvigi kui ka Holsteini Preisimaaga ühendada, milleks tal puudus igasugune õiguslik alus. Austria aga soovis, et võidetud aladest moodustataks iseseisev Saksa liitriik. Kuigi Lõuna-Saksa riigid ja mitmed teised hoidusid Austria poole ja Bismarcki võimupoliitika oli teinud Preisimaa ebapopulaarseks Saksamaal, eriti katoliiklikul Saksa-

maal, ometi lõppes sõda Austria täieliku kaotusega Sadova juures. Austria kiire purustamine tuli kõigile ootamata, ka Napoleon III-le, kes lootis, et Preisi-Austria sõda kestab kaua ja väsitab põhjalikult mõlemad pooled, mille järel ta oleks saanud esineda vahetalitajana Prantsusmaa huvides.

Praha rahu ja Põhja-Saksa liit (1866). Prahas sõlmitud rahu põhjal (1866) kaotas Austria Itaaliale Veneetsia ja pidi ise Saksa liidust välja astuma. Saksa liit tunnustati lõpetatuks. Preisimaaga ühendati peale Šlesvig-Holsteini veel Hannover, Nassau, Hessen-Kassel ja vabalinn Frankfurt Maini ääres, endise liidupäeva asukoht. Nii liideti nüüd Preisi ida- ja läänemaad üheks tervikuks. Endise Saksa liidu asemele, mis oli riikideliiduks, asutati nüüd liitriik Põhja-Saksa liidu nime all, kus Preisimaa etendas juhtivat osa. Peale Preisimaa kuulusid Põhja-Saksa liitu veel 21 riiki Maini jõest põhja poole. Praha lepingu põhjal ei tohtinud Lõuna-Saksa riigid Põhja-Saksa liitu kuuluda. See märkus võeti lepingusse Prantsusmaa soovil, kes tahtis Lõuna-Saksa riigest ise liitu luua vastukaaluks põhjaliidule. Bismarck oskas aga nimetatud märkuse tegelikku tähtsust täiesti paralüüsida. Austria ja Preisimaa vahel lepitaja osa etendades avaldas Napoleon soovi saada tasuks maid Reini kaldalt. Bismarck palus, et Napoleon oma soovi kirjalikult avaldaks, mis sündiski. Nüüd tutvustas Bismarck Lõuna-Saksa riike selle huvitava dokumendiga, ning varsti tekkis lõunariikide ja Preisimaa vahel kindel sõjaline leping.

Põhja-Saksa liidu põhiseaduse järgi sai tema suurte võimupiiridega presidendiks Preisi kuningas. Liidu presidendile oli abiks liidu kantsler, kes tegelikult täitiski suurema osa presidendi funktsioonidest. Presidendiga jagasid võimu liidunõukogu ja riigipäev. Esimese liikmed olid liitu kuuluvate riikide valitsuste esindajad, teise — üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajad. Üldise valimisõigusega tahtis Bismarck hävitada Saksa valitsejate partikularistlikke püüdeid ja riigipäevale anda kogu Saksamaa esindaja iseloomu. Ei olnud Bismarck seejuures täiesti vaba ka töölistejuhi Lassalle'i mõjust, kes üldist valimisõigust nõudis ja töölistesse puutuvate küsimuste pärast Bismarckiga tihti läbirääkimisi pidas. Bismarck lootis tööliste ja kodanluse esindajaid üksteise vastu välja mängides ajada „jaga ning valitse" poliitikat. Riigipäeva võim oli tunduvalt piiratud, temale kuulus peaasjalikult uute maksude otsusta-

mine, kusjuures iga ta otsust arutati liidunõukogus ja see pidi ka presidendi poolt heaks kiidetama.

Bismarcki sõjaka poliitika hiiglaedu mõjul kadus Preisimaal opositsioon tema vastu. Põlatud despoodist, kes rahvaesinduse õigusi ignoreeris, muutus ta rahvuslikuks kangelaseks. Preisi maapäeva ja liidu riigipäeva valimistel said Bismarcki pooldajad täieliku enamuse. Saksa progressistide erakond kaotas valimistel ja lagunes. Osa progressiste moodustas rahvusvabameelse erakonna, kes otsustas toetada valitsuse välispoliitikat ja kaitses peamiselt kaubandus-tööstusliku kodanluse huve. Vabameelsed nõudsid kaubanduse ja tööstuse huvides Saksamaa ühinemise lõpuleviimist, tööstuse arenemist takistavate seaduste kaotamist, mõisnikkude eesõiguste tühistamist ja vaimulikkude mõju vähendamist. Vabameelsed võitsid ka riigipäeva valimistel. Neile toetuski 1867. a. liidu kantsleriks määratud Bismarck.

Saksa-Prantsuse vahekorra halvenemine. Põhja-Saksa liidu tekkimisega kadus Prantsusmaale kasulik rahvusvaheliste jõudude tasakaal. Napoleon III esialgsed kompensatsioonipüüded Reini vasemal kaldal olevate Baieri ja Hesseni maade arvel nurjusid Bismarcki kavala poliitika tagajärjel. Hiljemini püüdis ta tasu saada Belgia kulul. Napoleon kordas nüüd oma endist eksisammu: ta avaldas oma soovi Bismarcki palve peale jällegi kirjalikult. Kui puhkes Saksa-Prantsuse sõda, tõi Bismarck Napoleoni soovid avalikkuse ette. Belgia ja Prantsusmaa vahekord läks nüüd teravaks ja kogu Euroopa muutus Prantsusmaa vastu külmaks. Kui Napoleon lõpuks tahtis Hollandilt Luksemburgi hertsogiriiki osta, astus Bismarck sellele järsult vastu. Ta ähvardas Hollandit sõjaga, ja Luksemburgi ostu-müügitehing jäi teostamata. Oli selge, et Preisimaa Prantsusmaad ei kartnud. Preisimaal oli tugev ning hästiõpetatud sõjavägi, kuna Prantsusmaa püsis endiselt vähe ettevalmistatuna. Bismarck otse ootas sõda, ja nimelt mitmesuguseil põhjusil. Prantsusmaal seisis ees sõjaväe reform ja Austria-Prantsuse-Itaalia liit oli tekkimisel, mispärast sõjaga tuli rutata. Pealegi pidi sõda Prantsusmaaga Saksamaal tugeva patriootilise puhangu esile kutsuma, kaotama sisemised hõõrumised ja partikularistlikud püüded Põhja-Saksa liidus, suurendama Preisimaa autoriteeti ning niiviisi kaasa mõjuma Saksamaa lõplikule ühinemisele. Bismarcki sõjakad kavatsused leidsid vastukõla seltskonnas ja rahvaesinduses. 60-ndate aastate võitude tagajärjel oli Saksamaal tekkinud kindel Prantsusmaa-vastane sõjakas vool. Ei tahetud kui-

dagi Napoleonile andestada, et ta ei lasknud Saksamaad 1866. a. lõplikult ühendada. Samasugune sõjakas vool tekkis ka Prantsusmaal, kus ei suudetud hästi leppida Preisimaa poliitilise mõju kasvamisega ja tugeva Põhja-Saksa liidu naabrusega. Mainitud sõjaerakond kergendaski Bismarckile sõjaks ajendi ehk *casus belli* leidmise. 60-ndate aastate lõpul pääses see sõjakas erakond täiesti mõjule Prantsuse valitsuses. Välisministriks sai Preisi ja Itaalia vastane hertsog Gramont. Tema ja ta sõjakad toetajad olidki süüdi, et sõda Preisi ja Prantsusmaa vahel puhkes enne, kui see Prantsusmaale oli soovitav.

Hispaania küsimus sõja ajendina. Sõja põhjuseks said Hispaania sündmused. 1868. a. kõrvaldas revolutsioon troonilt kuninganna Isabella ja cortes'id kutsusid vabanenud troonile Preisi kuninga sugulase prints Leopold Hohenzollerni. Prantsusmaa ei võinud sallida sellist tasakaalu muutumist Saksamaa kasuks. Wilhelm I mõjul jättis küll prints Leopold trooni vastu võtmata. Aga läbirääkimistel Emsis ütles Preisi kuningas Prantsuse saadikule, et ta ei saa garanteerida, et Hohenzollernid ka tulevikus vastu ei võtaks Hispaania krooni. Bismarck avaldas ametliku teate, kus Emsi intsidendile anti hoopis teravam ning Prantsusmaale solvav kuju. Valitsuse teadaanne lõppes sellega, et kuningas pole Prantsuse saadikut vastu võtnud, vaid lasknud viimasele teatada, et temal enam midagi pole öelda. Berliini ametlik teade tekitas Pariisis suurt meelepaha, mida Bismarck sooviski. Sõjaerakond valitsuses ja saadikutekojas nõudis sõjakuulutamist Preisimaale. Vastasrind, Thiers'iga eesotsas, seletas küll, et prints Leopoldi tagasiastumisega on konflikt sisuliselt lahendatud. Kõik vastasrinna seletused jäid tagajärjeta. Sõjaminister teatas: „Meie oleme ülivalmis." Saadikutekoda lubas ja senat kinnitas viivitamata valitsuse poolt nõutud summad ning Prantsusmaa kuulutas 19. juulil Preisimaale sõja.

Saksa-Prantsuse sõda. Vabariik Prantsusmaal (1870). Prantslased lootsid, et Prantsusmaal tuleb sõdida üksnes Preisimaaga, aga tegelikult kujunes olukord teissuguseks. Teised Põhja-Saksa ja Lõuna-Saksa riigid saatsid samuti oma väed Prantsusmaa vastu. Prantsusmaa algas sõda liitlasteta. Inglismaa nõudis ainult Belgia puutumatust ja jäi neutraalseks. Itaalia asus vaenlikule seisukohale, sest samal ajal kui Napoleon endiselt kaitses Rooma puutumatust, andis Bismarck Viktor Emanuelile mõista, et temal pole midagi Püha linna vallutamise vastu. Venemaa hoidus Preisimaa poole. Aleksander II lubas Preisimaale oma abi, kui Austria

peaks Prantsusmaa liitlasena Preisimaa vastu vaenulist tegevust alustama. Venemaa lootis, et ta Prantsusmaa kaotuse korral saab enesele jälle tagasi õiguse Mustal merel sõjalaevastikku pidada. Nii olid rahvusvahelised suhted Preisi-Prantsusmaa sõja eel Preisimaale kasulikud, Prantsusmaale aga kahjulikud. Väga raskelt andis end Prantsusmaale tunda sõjaväe nõrk ettevalmistus, mobilisatsiooni aeglus, relvastise ja sõjaplaanide puudus. Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Kindral Bazaine'i armee piirati Metzis ümber. Teda vabastama läinud MacMahon ühes Napoleon III-ga andis end 2. sept. 1870 Sedani juures vangi. Kui teade sündinust Pariisi jõudis, puhkes selle mõjul üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre. Saadikutekoda tunnistas Gambetta ettepanekul Napoleoni troonilt kõrvaldatuks, kuulutas vabariigi välja ning asutas ajutise rahvuskaitse-valitsuse, kus väljapaistvat osa etendas Gambetta. Ta pidi kogu rahvuskaitse organiseerimist juhtima. Tema poolt loodud uued väeosad olid küll rikkad vaimustusest, kuid küllaldase väljaõppeta ning ei suutnud Pariisi vabastada. Lisaks nendele õnnetustele andis kindral Bazaine end koos paremate vägedega Metzis vangi. Metzi alt vabanenud suured Preisi väed saadeti Pariisi piirajaile appi. Pariis kapituleerus kangelasliku vastupanu järel jaanuaris 1871. a. Versailles's kirjutati alla kapitulatsioonitingimusile. Siin kuulutati välja ka vaherahu, et võimalik oleks rahvuskogu kokku kutsuda. Veebruari keskel 1871. a. Bordeaux'sse kokkutulnud rahvuskogu tunnistas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja valis riigipeaks ajutise valitsuse liikme Thiers'i, kes tituleeriti vabariigi presidendiks. Thiers tegi sõja ajal ühinenud Saksamaaga 1. märtsil Versailles's eelrahu, millele mõlema riigi esindajad lõplikult 10. mail 1871. a. Frankfurdis alla kirjutasid. Prantsusmaa kaotas Elsassi ja poole Lotringist ning pidi kolme aasta jooksul Saksamaale 5 miljardit franki kontributsiooni maksma.

Rahvuskogu kokkutulek. Kommunaaride mäss (1871). Juba enne eelrahu tegemist tekkis ajutisel valitsusel sisepoliitilisel alal uusi tõsiseid raskusi. Rahvuskogus saavutasid enamuse monarhistid. Valimised 1871. a. veebruaris toimusid ajal, millal rahva ülimaks sooviks oli rahu. Et vabariiklased soovisid iga hinna eest sõja jätkamist, siis hääletasid valijad enamasti monarhistide poolt. Ainult need kohad, mis olid täiesti vaenlase käes või otseselt ähvardatud, saatsid rahvuskogusse vabariiklasi. Sotsialiste valis ainult Pariis. Leppimatu meeleolu rahvuskogu suhtes valit-

ses Pariisis nii tööliste kui ka väikekodanluse ringkonnis. Pealinna kaitsemine preislaste vastu oli nõudnud rahvastikult äärmist jõupingutust. Oli organiseeritud 300 000-pealine kaardivägi, kuhu kuulusid peamiselt töölised, noorsugu ja väikekodanlus. Need kõik olid patrioodid, kes nõudsid sõda viimse võimaluseni.

Kui eelrahu tingimused Pariisi kaitsejaile teatavaks said, polnud rahulolematusel ja vihal piiri. Kõikjalt otsiti süüdlasi. Ärevust süvendas raske majanduslik olukord.

Nii kujunes Pariisis nn. kommunaaride mäss, mille sihiks oli luua Prantsusmaast kommuunide föderatsioon, kusjuures igal kommuunil oleks absoluutne autonoomia. Väga ohvriterikka ning halastamatu võitluse järel tuli kommunaaridel alistuda valitsuse vägedele. Kommunaaride mäss ei toonud mässajaile enestele ega riigile mingit tulu. Tulu tõi mäss küll sakslasile, kes võisid nüüd siseriiklikkude segaduste tõttu suuremate nõudmistega esineda ja oma sihte paremini taotleda.

Saksamaa ühendamine (1871). Saksa-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa riiklik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles'sse kokku, kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigiks ja valisid 1871. a. Preisi kuninga Wilhelm I Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd peale Põhja-Saksa liidu maade ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring. Saksa keisririigis hakkas kehtima samasugune riiklik kord kui endises Põhja-Saksa liidus. Ta aluseks võttis Bismarck 1849. a. Frankfurdi parlamendis väljatöötatud üld-saksamaalise konstitutsiooni. Uue konstitutsiooni järgi muutus Saksamaa endisest iseseisvate riikide liidust ühtlaseks liitriigiks, kindla ning tugeva keskvalitsusega. Liidu- ehk föderatsiooniriikidele, kes oma iseseisvuse kaotasid, jäid nende valitsused, maapäevad, finantsid, kohtud ja koolid jne. alles. Nad muutusid nii autonoomseiks riigeks ning säilitasid teatava valitsemiskorra. Neist kõrgemal seisid liidu võimud. Keisri võimupiirkonda kuulusid välispoliitika, sõjaväed, sõja ja rahu küsimused, poliitiliste ja kaubanduslikkude lepingute tegemine, assigneeritud summade kasutamine, sisepoliitika juhtimine ja riigipäeva kokkukutsumine ning laialisaatmine. Keiser nimetas ka riigikantsleri. Seadusiandvat võimu jagas keiser liidunõukoguga ja riigipäevaga. Liidunõukogu koosnes üksikute riikide valitsuste esindajaist, kel polnud mingit iseseisvust: nad pidid täpselt arvestama oma valitsuste juhatuskirju. Riigipäev koosnes üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajaist. Temale kuu-

lusid peamiselt riigi-eelarve ja uute maksude arutamine. Kantsler nimetas liidu kõrgemad ametnikud, ministrid, kes teotsesid peamiselt kantsleri kavatsuste järgi.

Põhiseaduses oli öeldud, et kantsler on iga elluviidud seaduse eest vastutav, kuid kantsler ega valitsus ei kandnud riigipäeva ees poliitilist vastutust. Riigikantsleriks sai Bismarck, kes selles ametis püsis kuni 1890. a. Keiser Wilhelm I-st oma mõjualuseks tehes valitses Bismarck riiki peaaegu piiramatu võimuga, juhtides teda militaristlikus vaimus. Rahvaste enesemääramise printsiip, millele Napoleon III katsus eluõigust muretseda, kaotas rahvusvahelises elus jälle oma tähtsuse. Elsassi ja Lotringi annekteerimisel ei mõelnudki Bismarck küsida rahvastiku nõusolekut rahvahääletuse teel.

Itaalia rahvuslik ühinemine oli sündinud peamiselt rahvaliikumise mõjul. Saksamaa ühinemine oli rohkem Bismarcki diplomaatiliste võimete ja Preisimaa sõjalise jõu teene ja ei tulnud toime sakslaste omavahelise vennasõjata. Itaalia ühendamine oli rohkem isetegevate rahvahulkade, Saksamaa ühendamine rohkem valitsuste võimupoliitika asjaks.

Nii jõudsid mõlemad rahvad, itaallased ja sakslased, visa võitluse tagajärjel rahvusriigini. Siitpeale algab hoogus poliitiline ja kultuuriline areng nii Saksamaal kui ka Itaalias. Sisemine ühinemine rahvusterviku seisukohalt kestab edasi veel tänapäev, eriti Saksamaal.

7. Rahvusluse edu Austrias ja Balkani poolsaarel.

Austria saab konstitutsiooni (1861). Pärast 1848. a. revolutsiooni jäi absolutism Austrias püsima. Rahvuslikud sõjad, mille tagajärjel Itaalia ja Saksamaa ühinesid, sundisid ka Austriat astuma uuenduste teele. Franz Joseph märkas, et absolutism on oma aja ära elanud ega paku riigile enam mingit tuge. 1861. a. pani ta oma mais maksma konstitutsiooni, mille järgi seadusiandev võim kuulus riiginõukogule. Slaavlased, eriti aga madjarid, polnud rahul konstitutsiooniga, sest see andis ülekaalu sakslasile.

Austria muutub dualistlikuks riigiks. Kui 1866. a. sõjas madjarid ei andnud valitsusele soovitavat tuge, katsus valitsus nende püüdeile rohkem vastu tulla. 1867. a. muudeti Ungari iseseisvaks kuningriigiks oma seimi ja vastutava ministeeriumiga, kusjuures Ungariga ühendati Transilvaania ja

Kroaatia. Mõlemal riigil oli seejuures ühine valitseja, ühine sõjavägi ja ühine välispoliitika. Oma siseelus olid mõlemad riigid teineteisest täiesti sõltumatud. Nii muutus endine Austria dualistlikuks Austria-Ungariks. Austria-Ungari monarhi nimetati Austria keisriks ning Ungari kuningaks. Tekkinud olukord lõi rahulolematust slaavi rahvais, sest Austrias anti poliitiline ülekaal sakslastele, Ungaris madjareile. See asjaolu tekitas Austria-Ungaris terava rahvusliku võitluse.

Balkani rahvaste iseseisvumine jätkub. Pärast Krimmi sõdagi ei suutnud Türgi pidurdada Balkani rahvaste järk-järgulist iseseisvumisprotsessi. Moldaavia ja Valahhia ühinesid 1861. a. vastu Türgi valitsuse tahtmist ühiseks Rumeenia vürstiriigiks. Serblased saavutasid Türgi garnisonide eemaldamise Serbia vürstiriigist. 1869. a. võrdlemisi vabameelse põhiseadusega muutus Serbia parlamentaarseks riigiks. Nüüd oli Türgi ülemvõim Serbias üsna ebaoluline. Türgi järeleandlikkus rumeenlastele ja serblastele oli tingitud suurelt osalt sellest, et Balkani rahvaste autonoomiapüüdeid toetas kõigiti Napoleon III.

IV. Imperialismiaeg.

A. Saksamaa ja Itaalia ühendamisest umbes XX sajandini.

1. Rahvusvahelised liidud.

Relvastatud rahu. Saksa-Prantsuse sõjale järgnes üle 40 aasta kestev rahu Euroopa suurriikide vahel. See aga ei tähendanud suurriikide-vahelise usalduse uuesti jaluleseadmist ja omavaheliste huvide põhjalikku korraldamist. Liberalistliku liikumise ideoloogid olid tihti unistanud rahvaste enesemääramise kõrval ka rahvaste vendlusest ja üksteise huvide heatahtlikust arvestamisest riikide vahel. Saksamaa ühendamisel oli Bismarck aga mitmesuguste liberaalsete ideede asemel toetunud sõjalise jõu ülekaalule. Jõupoliitika seesugune suurejooneline avaldumine raskendas rahvusvahelise usaldusõhkkonna loomist. Rahu püsis peamiselt seepärast, et vaenulised pooled ei tundnud selgesti oma jõu ülekaalu ja kartsid seepärast sõda alustada. Ka kardeti sõjast Euroopa kultuuri ja ühiskondliku korra kokkuvarisemist. Rahu ei tähendanud seega mingit sügavat põhimõttelist sobimust Euroopa riikide vahel, vaid oli olupoliitiline nähtus.

Saksamaa juhtival kohal Euroopa poliitikas. Kolmekeisriliit (1872). Ühendatud Saksamaa hakkas Euroopa poliitikas etendama juhtivat osa. Temale kui võitnud suurriigile püüdsid läheneda teised. Austria, kel polnud mingisuguseid lootusi tagasi võita oma endist seisukohta Kesk-Euroopa riikide peres, lähenes Saksamaale. Venemaa lähenes Saksamaale juba Saksa-Prantsuse sõja ajal lootuses, et Prantsusmaa kaotuse korral läheb tal korda enesele tagasi võita õigust Mustal merel sõjalaevastikku pidada. Selle sihi ta saavutaski Londoni konverentsil 1871. a. See sõbralik vahekord jäi püsima ka hiljemini. Bismarcki sobitusel leidis aset ka Austria ja Vene lähenemine. Nimetatud kolme riigi lähenemine üksteisele kannab ajaloos Kolmekeisriliidu nime (Wilhelm I, Franz Joseph ja Aleksander II). Kolmekeisriliidu abil õnnestus Bismarckil Prantsusmaad välispoliitiliselt isoleerida ja paralüüsida ta revanšitahet. Kolmekeisriliit aga lagunes peagi liikmete erihuvide tõttu Lähis-Idas.

Vene-Türgi sõda (1877). Lõhed Kolmekeisriliidus hakkasid ilmnema pärast Vene-Türgi sõda. 1875. a. oli Balkanil (Bosnias, Hertsegoviinas, Bulgaarias) puhkenud mäss Türgi valitsuse vastu. Mässulisi abistasid ka Montenegro ja Serbia. Ent Türgi korrapärased väed purustasid mässajate väesalgad ning vallutasid Montenegro ja Serbia, millele järgnes verine kättemaks.

Venemaa, kes oli Balkani poolsaare ristiusulisist rahvaist huvitatud juba puhtpoliitilistel põhjustel, nõudis Türgi valitsuselt kristlasile mööndusi ning, neid mitte saades, kuulutas Türgile sõja. Vene väed liikusid üle Doonau, vallutades Plevna ja Adrianoopoli. Need kaotused sundisid türklasi sõda lõpetama. Rahu tehti San Stefanos 1878. a. Venemaa sai enesele osa Bessaraabiast, mis ta 1856. a. kaotanud, ja laiendas oma piire Kaukaasias. Peale selle oli Türgimaa kohustatud maksma Venemaale kontributsiooni. Rumeenia, Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaiks riigeks, kusjuures nende maa-alasid suurendati. Bulgaaria muudeti vürstiriigiks Türgi ülemvalitsuse all. Temale pidid kuuluma maad Doonaust kuni Egeuse mereni. Bosniale ja Hertsegoviinale lubati reforme ja omavalitsus, kusjuures Euroopa suurriigid garanteerisid nende elluviimise.

Idaküsimus Berliini kongressil (1878). San Stefano rahu tingimused olid Venemaale võrdlemisi kasulikud. Venemaa võitis maid nii Aasias (osa Armeeniast) kui ka Euroopas (Bessaraabia) ning tema mõju vabastatud Balkani riiges ja Türgimaalgi

muutus üsna suureks, millega ei saanud leppida Inglismaa ja Austria. Euroopa riigid, Inglismaaga eesotsas, nõudsid San Stefano rahutingimuste revideerimist Euroopa riikide kongressil. Et vältida vahekordade teravnemist, avaldas Venemaa oma nõusolekut kongressi kokkukutsumiseks Berliini 1878. a. Kongressi juhatajaks oli Bismarck, kes etendas „ausa maakleri" osa. Kongressil muudeti San Stefano rahu tingimusi mitmeti Venemaa kahjuks. Vabastatud Bulgaaria jaotati kolmeks: vürstiriik Bulgaariaks, Ida-Rumeeliaks ja Makedooniaks. Ida-Rumeelia muudeti autonoomseks provintsiks, kuna Makedoonia anti Türgimaale tagasi. Nii jäid Bulgaariale ainult maad Doonau jõe ja Balkani mägede vahel. (Ta vallutas Ida-Rumeelia aga uuesti a. 1885.) Austriale anti õigus okupeerida Bosniat ja Hertsegoviinat, et seal „korda jalule seada". Inglismaa omandas eralepingu põhjal Türgiga Küprose saare. Ka Kreekamaa sai maid juurde. Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaks, kuid nende maa-alasid vähendati. Venemaa omandas Rumeenialt Dobrudža asemel Bessaraabia, aga Väike-Aasias võeti temalt suur osa vallutatud maadest. Siin jäid tema valdusse Batum, Karss, Ardahan ja mõningad nendega ühenduses olevad maa-alad. Must meri jäi vabaks kõigi rahvaste kaubalaevadele, kuid Dardanellid pidid suletama võõraile sõjalaevadele. Türgimaad kohustati selle järele valvama.

Kolmekeisriliidu nõrgenemine. Berliini kongressi järel andsid Austria ja Venemaa vastuolud end Balkani küsimuses eriti valusasti tunda. Keskriigid kartsid, et Venemaa ei taha leppida Berliini kongressi otsustega. Austria lähenes nüüd eriti Saksamaale, et tema abil ajada edukat Balkani-poliitikat. Bismarcki ettepanekul astusid Saksamaa ja Austria 1879. a. liitu. Viimase ülesanne oli Berliini kongressi otsuste täitmise järele valvamine ning vastastikune abistamine, kui Venemaa ühega neist peaks sõda algama. Nii nagu Austria ootas Saksamaalt oma poliitiliste huvide kaitsemist Balkanil, nii lootis Saksamaa Austriale lähenedes vallutada oma kaupadele Balkani maade turge. Muidugi jahendas Austria ja Saksamaa lähenemine tunduvalt Saksa ja Vene sõprust.

Kolmekeisriliidu viimased aastad (kuni 1887) ning Kolmikliidu tekkimine (1882). Kaheksakümnendail aastail avaldus kolme keisri sõprus peamiselt selles, et nad kirjaliku lepingu kujul tõotasid üksteisele erapooletuks jääda, kui mõni riik väljast-

poolt peaks neile kallale tungima. Bismarck, kes kartis Venemaa ja Prantsusmaa lähenemist, rakendas kogu oma jõu Kolmekeisriliidu säilitamiseks, hoolimata neist vastuoludest, mis valitsesid Austria ja Venemaa huvide vahel. Venemaa omalt poolt vajas sõbralikke suhteid 80-ndail aastail Kesk-Euroopa riikidega, sest tema vahekord Inglismaaga oli terav vallutuste pärast, mis ta tegi Aasias.

Lõdva Kolmekeisriliidu kõrvale tekkis 1882. a. hoopis tihedam Kolmikliit, mille liikmed ei lubanud sõja korral üksteisele mitte ainult heatahtlikku erapooletust, vaid toetust. Kolmikliit tekkis siis, kui Itaalia lähenes liitunud Saksamaale ja Austriale (1882). Itaalia astus Kolmikliitu, lootes Saksamaa ja Austria abiga ajada aktiivset koloniaalpoliitikat Aafrikas. Oli ju Itaalia Prantsusmaale pahane, et viimane temast ette jõudes vallutas Tuneesia (1881), millele Itaalia arvas endal õigust olevat. Juhtumil, kui Prantsusmaa peaks alustama sõda Itaaliaga, ilma et Itaalia oleks teda selleks provotseerinud, lubasid mõlemad teised liitlased aidata teda kõigi jõududega. Sama kohustuse võttis endale Itaalia juhuks, kui Prantsusmaa peaks Saksamaale kallale tungima. Muude suurriikide pealetungi korral aga oldi ainult siis kohustatud üksteist aitama, kui kaks või enam suurriiki tungib ühe liitlase kallale. Seega poleks näiteks Austria leidnud kaitset Itaalia poolt, kui talle oleks peale tunginud ainult Venemaa. Kolmikliidust kujunes tugev rahvusvaheline jõud, mille abil Austrial läks korda tõsiseid tõkkeid teha Vene mõju kasvamisele Balkanil. Kolmikliidu poole hakkasid kalduma ka teisejärgulise tähtsusega riigid.

Bulgaaria kriis (1885—87). Kolmikliidu poole kalduvaist väiksemaist riigest mängis 80-ndail aastail eriti tähtsat osa Bulgaaria. Sealsed vürstid püüdsid maad vabastada Vene protektoraadi alt, kuhu ta sattus Berliini kongressi otsuste põhjal. Kogu Euroopas kardeti Vene interventsiooni Bulgaarias oma mõju jaluleseadmiseks. Kuid Austria andis mõista, et ta sel juhtumil astub sõjaväe abil välja Bulgaaria kaitseks. Bulgaaria kriis ei lahenenudki, ta ainult vaibus, sest Venemaa leppis tegelikult oma mõju vähenemisega seal.

Vene-Saksa leping 1887. a. 1887. a. lõppes Kolmekeisriliidu järjekordne pikendus ning nüüd ei olnud Austria, kes Bulgaariat oma mõju alla püüdis saada, nõus teda uuendama. Bismarck üksi sõlmis nüüd Venemaaga kolmeks aastaks lepingu, milles Venemaa lubas erapooletuks jääda Prantsusmaa peale-

tungi korral Saksamaale. 1890. a., kui ettevaatlik Bismarck lahkus Saksa kantsleri kohalt, polnud Saksamaa nõus seda lepingut enam pikendama. Välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud Venemaa oli sunnitud nüüd otsima liitu Prantsusmaaga.

Prantsuse-Vene liidu kujunemine (1891—94). Napoleon III aegse Prantsusmaa vägevuse ajal oli Vene-Prantsuse vahekord kaunis terav, kuid pärast Saksa-Prantsuse sõda hakati Venemaal mõistma, et nõrgenenud Prantsusmaad tuleb hädakorral toetada vastukaaluks ühinenud Saksamaale. Ometi toimus Vene ja Prantsusmaa tihedam liitumine väga aegamööda. Venemaa kartis kaotada Saksamaa sõprust ning hoidus seepärast kaua aega kindlamaist sidemeist Prantsusmaaga. Ka tundsid Vene keisrid suurt vastumeelsust Prantsusmaa kui revolutsiooni kodumaa suhtes. Pikisilmi igatses Aleksander II kolmanda vabariigi langemist Prantsusmaal, sest monarhistlikule Prantsusmaale oleks ta palju parema meelega lähenenud.

Isegi kaheksakümnendail aastail, pärast Kolmikliidu loomist, mis oli nii Vene- kui ka Prantsusmaa vastu suunatud, ei võtnud Venemaa vastu liitu, mida Prantsusmaa soovis. Venemaa püüdis küll püsida heas vahekorras Prantsusmaaga, kuid samal ajal sõlmis ta mittekallaletungilepingud Austria ja Saksamaaga. Kui aga Austria 1887. a. ja Saksamaa 1890. a. enam polnud nõus uuendama mainitud lepinguid, siis leidis Venemaa enda olevat rahvusvaheliselt täiesti isoleeritud. Peale Kolmikliidu riikide oli ta vahekord väga jahe ka Inglismaaga. Samuti rahvusvaheliselt isoleeritud oli ka Prantsusmaa. Temagi vahekord Inglismaaga oli halb, sest mõlema maa huvid põrkasid kokku asumaade hankimisel Aafrikas. Mõlemal välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud riigil, Venemaal ja Prantsusmaal, ei jäänud nüüd muud üle kui liituda. Pealegi ihkasid mõlema maa majanduslikud ringkonnad riikide lähenemist. Rikas Prantsusmaa otsis kohti, kuhu investeerida oma kapitale, majanduslikult vähearenenud Venemaa vajas aga välist abi oma tööstuse loomiseks. 1891—94 teostatigi Prantsuse-Vene liit. Prantsuse-Vene liidu ülesanne oli vastastikuse sõjalise abi andmine hädaohu korral. Kumbki liitlane lubas alustada sõda, kui teisele tungib peale Saksamaa või mõni teine Kolmikliidu riik Saksamaa toetusel. Kumbki riik pidi kohe mobiliseerima oma sõjajõud, kui saadi teated mobilisatsioonist mingis Kolmikliidu maas. Kuigi liidulepingus ei olnud juttu suhetest Inglismaaga, muutusid ometi mõlemad riigid nüüd ka julgemaks Inglismaa suhtes.

Kaksikliidu tekkimisega oli jälle saavutatud poliitiline tasakaal Euroopas. Prantsusmaa vabanes alatisest sõjakartusest Saksamaa poolt. Ta võis anduda positiivsele organiseerimistööle siseriigis ja takistamatult laiendada oma asumaid.

2. Bismarcki aeg Saksamaal.

Bismarck ja riigipäev. Ühendatud Saksamaal etendas valitsus suuremat osa kui riigipäev. Valitsuse moodustamine toimus täiesti sõltumatult rahvaesindusest. Iga seadus, mida riigis taheti kehtima panna, pidi peale riigipäeva võetama vastu veel liidunõukogus. Siin oli Preisi kuningriigi esindajate arv võrdlemisi suur (58-st häälest 17). Samal ajal oli keiser Wilhelm I täiesti kantsler Bismarcki mõju all, kes tegelikult valitses riiki. Et ka riigipäeval polnud ühelgi erakonnal absoluutset enamust, siis võimaldus Bismarckil ka siin kindlustada valitsusele soovitavat ülekaalu. Vastavalt olukorrale oskas Bismarck ühendada oma kasuks mitmesuguseid erakondi osaliste järeleandmistega. Vahel mõjutas ta riigipäeva isegi ähvardusega teda laiali saata või teda hoopis kaotada. Erakonnad, kes polnud põhiliselt vaenulised keisririigile, olid katoliiklik tsentrum, rahvusvabameelsed ja progressistid. Üks või teine neist oli ajuti kantsleriga liidus, ajuti temaga opositsioonis. Põhimõttelisteks „keisririigi vastasteks“ luges Bismarck sotsiaaldemokraate ja regionaalsete huvide esindajaid: Hannoveri separatiste, Poznani poolakaid, Šlesvigi taanlasi ja Elsass-Lotringi prantslasi. Nende suhtes asus Bismarck eriti vaenlikul seisukohal.

Bismarcki valitsus rahvusvabameelsete toetusel. Majanduspoliitika. Esialgu valitses Bismarck rahvusvabameelsete erakonnale toetudes. Seda ajajärku on nimetatud Bismarcki valitsemise vabameelseks ajaks. Bismarcki majanduspoliitika oli sel ajal vabakaubanduslik ning hariduspoliitika vaenlik katoliku kirikule. Rahvusvabameelsed kaitsesid riiklikku ühtlust, Bismarcki sõjakat poliitikat ja poliitilisi vabadusi mõõdukuse piires. Tooniandvat osa rahvusvabameelsete hulgas etendas tööstuslik kodanlus, eriti Reini provintsi, Sileesia ja Saksi töösturid. Nemad said hiiglakasu Saksa-Prantsuse sõjast ja Saksamaa ühinemisest. Sõjavarustise valmistamine sõja ajal ja pärast seda läks täielikult nende kätte. Väljapaistvat osa relvastise valmistamise alal etendasid Krupp'i kuulsad kahurivabrikud Esseni linnas, Reinimaal. Prantsusmaalt saadud 5 mil-

jardit franki läksid ka suurelt osalt samade suurettevõtjate ja kapitalistide kätte. Suur osa hiiglakontributsioonist kulutati kindluste ja kasarmute ehitamiseks, relvade ja laskemoona tellimiseks ning riigivõla katmiseks. Teine osa läks ühel või teisel kujul tööstuslikkude ettevõtete toetamiseks ja elustamiseks, sest rahvusliku tööstuse arendamine oli saanud üldsuse asjaks. Kel oli vabu kapitale, see püüdis neid paigutada ühte või teise ettevõttesse. Algasid nn. „Gründerjahre". Prantsuse kuld andis suure tõuke Saksamaa tööstusele ja kaubandusele, mispärast Bismarck püüdis oma majanduspoliitikat rajada vabakaubanduse-põhimõtteile, niiviisi vastu tulles rahvusvabameelsete püüdeile.

Katoliku kiriku võim Saksamaal. Kindel solidaarsus Bismarcki ja rahvusvabameelsete vahel valitses ka võitluses katoliku kirikuga. Ühendatud Saksamaal olid vaimulikel laialdased õigused. Nad võisid vabalt valida vaimulikke kirikuameteisse, valvata rahvakoolide järele ja otseselt suhelda paavstiga. Neid katoliiklasi, kes ei tunnustanud 1870. a. vastuvõetud paavsti ilmeksimatuse-dogmat, nn. vanakatoliiklasi kiusas kirik kõigiti taga. Piiskopid panid neid kirikuvande alla, hoolitsesid selle eest, et neid vallandataks kohtadelt ülikooles ja kooles. Jesuiitide ja teiste vaimulikkude ordude tegevus muutus 70-ndate aastate alguses väga elavaks. Nii mungad kui ka piiskopid täitsid orjalikult kõiki paavsti käske, riigipäeval esines paavstivõimu toena katoliiklik keskerakond, kes kaitses kõigiti katoliku kiriku huve ja nõudis paavstile ilmliku võimu tagasiandmist.

Bismarcki võitlus katoliku kirikuga. Hoolitsedes tugeva ning iseseisva riigivõimu eest ei võinud Bismarck sallida katoliiklikke tegelasi. Pealegi sattus protestantlik avalik arvamine ärevusse katoliiklaste võimupüüete puhul ning vanakatoliiklased nõudsid endile riigivõimult kaitset. Bismarcki võitlust katoliku kirikuga ja keskerakonnaga kutsutakse kultuurivõitluseks („Kulturkampf"). Bismarck andis välja nn. maiseadused (1873—1875). Nende seaduste järgi muutusid piiskopid ja teised vaimulikud oma seisundilt sarnanevaiks riigiametnikkudega. Vaimulikku ametisse võis pääseda ainult valitsuse kinnitusel. Et piiskopid ei tunnustanud seaduslikuks paavsti ilmeksimatuse-dogma vastaste abielusid, pani valitsus kehtima kodanliku abielu. Lõpetati ka jesuiitide ordu ning kongregatsioonide tegevus ja diplomaatiline läbikäimine paavsti õukonnaga. Juba enne maiseadusi oli Bismarck vabastanud koo-

lid vaimulikkude järelevalve alt. Toetussummad katoliku vaimulikkudele kustutati riigi-eelarvest. Vaatamata maiseadustele ei jõutud riigipäeva keskerakonda ikkagi murda. Tugedes talupoegadele ja mõisnikele sai ta järgmisil valimisil veel rohkem hääli ning muutus kõige tugevamaks erakonnaks riigipäeval, saades üle $^1/_4$ saadikutekohtadest. Neis võitlusis Bismarck otsis ja leidis tuge mitte ainult rahvusvabameelseilt, vaid ka progressistidelt. Vastutasuks neile kaotas ta mõisnikkude kohtu- ja politseivõimu külas. See sotsiaalne reform riivas ka protestantliku konservatiivse partei huve. Kartes, et Bismarck hiljemini ka protestantliku kiriku tahab teha täiesti sõltuvaks valitsusest, astus konservatiivne parteigi vastu Bismarcki kirikupoliitikale. Ka vasempoolsete erakondade toetusele ei võinud Bismarck olla kuigi kindel. Eriti tähtis oli aga, et Bismarck vajas tsentrumi poolehoidu üleminekuks uuele majanduspoliitikale ja võitluseks sotsialistidega. Nii loobus Bismarck oma valitsusaja reaktsioonilisel järgul (1878—90) võitlusest katoliku kirikuga. Aegamööda kaotati nn. maiseadused. Ometi ei andnud Saksa valitsus kõiki kultuurivõitluse saavutisi käest. Nii jäi alatiseks püsima kodanlik abielu ning koolielu, välja arvatud usuõpetuseandmine, vabanes täiesti vaimulikkude järelevalve alt.

Pööre Bismarcki sisepoliitikas. Protektsionism. 70-ndate aastate lõpul toimub olulisi muutusi Bismarcki sisepoliitikas. Majanduspoliitikas hakkab ta teostama protektsionismi. Koos sellega jätab Bismarck maha oma senised sõbrad — rahvusvabameelsed ja otsib endale riigipäeval tuge konservatiivide ja katoliikliku keskerakonna juurest. Nende toetusel üritab ta halastamatut võitlust sotsiaaldemokraatide vastu.

Bismarcki loobumine vabakaubanduslikust majanduspoliitikast toimus osalt rahvamajanduse, osalt valitsuse huvides. Lootis ju Bismarck saada valitsusele suuri sissetulekuid tollidest, nii et valitsus muutuks rahaasjades osariikide toetusest ja riigipäeva poolt lubatud summadest sõltumatuks. Saksa majandusringkonnist nõuti kaitsetolle eeskätt põllumajanduse huves. Seda tegid suurmaaomanikud, agraarlased, sest Venemaalt ja Argentiinast sisseveetav vili oli Saksamaa omast palju odavam. Kaitsetolli vajas ka Saksa metallitööstus, kes ei suutnud veel taluda välisvõistlust. Saksa agraarlased ja metallitöösturid leidsid kindlat tuge väljapaistvailt majandusteadlasilt, kes nõudsid riigi vahelesegamist majanduslikesse suhteisse põllumajanduse kui ka tööstuse kaitseks. Valitsus hakkaski lähenema

protektsionistlikule majanduspoliitikale. Rahvusvabameelsete enamik jäi aga truuks vabakaubanduse põhimõtteile, kuigi rahvusvabameelsete keskel mängisid tähtsat osa tööstu rid. Rahvusvabameelsed kartsid, et kaitsetollide sisseseadmisel valitsus muutuks rahanduslikult täiesti sõltumatuks riigipäevast. Paljud kaupmehed ja laevnikud kartsid kahju protektsionistlikust tollipoliitikast. Isegi osa tööstureid kartis tolle, teades, et valitsus paneb kaitsetollide teele asudes maksma ka viljatollid ning seega suurenevad elukallidus ja tööliste palgad. Ka ei vajanud mitte kõik Saksa tööstusharud enam kaitsetolle. Kõigi nende põhjuste tõttu oligi rahvusvabameelsete enamik kaitsetollide vastu.

Bismarck viis siiski keskerakonna ja vanameelsete toetusel kaitsetollid läbi (1880), samuti pandi maksud mõningaile tarbeaineile (petrooleumile, tubakale, suhkrule) ning riik hakkas sunniviisiliselt eraettevõtteilt raudteid ära ostma. Hiljemini suurendati veel mitmel korral viljatolle, nii et Saksamaal muutus vili tunduvalt kallimaks, kui ta 80-ndail aastail oli Inglismaal. Nii kaitses Bismarck väga hoolikalt eriti põllumeeste huve, sest kantsleri arvates moodustasid mõisnikud („junkrud") valitsusele kõige truuma rahvakihi. Vaatamata kõrgeile viljatollidele, mis pidid elustama põllundust, ning põllukultuuri suurtele edusammudele muutus Saksamaa siiski esijoones tööstusmaaks, millele ei piisanud kodus kasvanud viljast. Saksa tööstus edenes kaitsetollide sisseseadmisest peale aina jõudsamalt. Tänu sellele, et raske välisvõistlus kadus, kogusid metallitööstu rid suuri kapitale ning ajakohastasid oma vabrikute sisseseadeid, mistõttu Saksa metallitööstus tehniliselt peagi järele jõudis Inglise omale.

Töölisliikumine Saksamaal. Karl Marx ja Esimene Internatsionaal (1864). Nagu Inglismaal tööstusliku revolutsiooni ajal, nii oli ka Saksamaal tööstuse arengu algul tööliste majanduslik ja õiguslik seisund kaunis vilets. 60-ndail aastail hakkasid töölised ühinema oma huvide kaitseks ning tekkis kaks suurt töölisorganisatsiooni: 1) Üldine Saksa Töölisühing ja 2) Sotsiaaldemokraatlik Tööliserakond. Esimene loodi 1863. a. publitsist Ferdinand Lassalle'i eestvõttel, kes Hegel'i õpilasena hindas riiki kui tähtsamat ühiskondlikku jõudu. Ühingul oli kaks peasihti: üldise valimisõiguse kättevõitlemine ning riigi abil tootmisühingute asutamine, kus töölised ise on ettevõtjaiks. Tootmisühingute asutamiseks pidas Lassalle riigi toetust tingimata vajaliseks. Samal ajal tegid kihutustööd tööliste

keskel ka saksa progressistid (Schulze-Delitzsch'iga eesotsas), kes soovitasid töölisil asutada ilma riikliku abita mitmesuguseid ühinguid, näit. tarvitajate-, laenu-hoiu- ja tootmisühinguid. Kuid progressistid ei suutnud tööliste ridades poolehoidu võita. Pealegi agiteeris Lassalle oma mõtteosalistega progressistide vastu. Lassalle'i arvates poleks tööliste olukorda parandada suutnud nõrga valitsusvõimuga riik. Ta unistas monarhistliku valitsuse ja rahvuslikult häälestatud töölisklassi ühisest rindest liberaalse kodanluse vastu ning pakkus Bismarckile koguni toetust valitsuse ja maapäeva vahelises võitluses. Kuid nende kavatsuste teostamiseks ei suutnud Lassalle peaaegu midagi teha, surres ootamatult a. 1864.

60-ndail aastail tekkis Saksamaal ühenduses rahvusvahelise Internatsionaaliga teine sotsialistlik erakond, Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei. 1864. a. panid poliitilised pagulased, nende hulgas Marx ja Mazzini, Londonis aluse Internatsionaalile, s. o. rahvusvahelisele tööliste ühingule, mis kõikide maade tööliste läbikäimise ja tegevuse keskusena pidi kaasa aitama tööliste hüvangule. Avaldades esialgu väga energilist tegevust, likvideerus Esimene Internatsionaal 1876. a. peamiselt sisemiste vastuolude tõttu.

Internatsionaali tegevust halvas tugevasti anarhistide lahkumine sealt, Vene poliitilise pagulase Bakunin'iga eesotsas. Anarhistid erinevad sotsialistidest seega, et nad eitavad riiki kui ühiskondlikku sundvormi ja kutsuvad üles teda lõhkuma. Kõige paremaks tuleviku olukorraks on nende arvates väikeste vabade kogukondade liit. Viimases tundvat end inimene kõige vabamana ning suudab ka oma loovat jõudu kasutada kõige otstarbekohasemalt enese ja üldsuse huvides.

Sotsiaaldemokraatide suurimaks ideoloogiks oli Karl Marx (1813—83), kes, omandanud Hegelilt arenemisidee, lõi uue omapärase sotsialistliku süsteemi, mida nimetatakse vastandina utopistlikule sotsialismile teaduslikuks. Marx'i arvamuse järgi olenevad sotsiaalne kord ja ühiskonna kultuuriline elu majanduslikest tingimustest, mis esinevad inimkonna poliitilise ja vaimse arengu põhitegureina. Nii pole tema arvamise järgi ajaloolise arenemise põhitegur mingi abstraktne idee, nagu õpetas Hegel, vaid majandus. Kirjeldatud õpetus on tuntud ajaloolise materialismi nime all. Edasi väidab Marx, et ajalugu pole muud kui klassivõitlus. Üleminek sotsialistlikule korrale toimub Marx'i järgi kapitali kontsentratsiooni tõttu aina vähema arvu kapitalistide kätte. Suurtööstus võistleb surnuks väiketööstuse, suurpõllundus väikepõllunduse. On tootmise ja kapitali kontsentratsioon oma haripunktini jõudnud, siis eksproprieeri-

takse väheseisse kätesse koondunud eraomand. Maa ja kapital saavad ühiskonna omandiks ja eramajanduse asemele astub ühiskondlik majandus. Niisugust pööret nimetatakse sotsiaalseks revolutsiooniks. K. Marx'i tähtsam teaduslik töö on „Kapital", milles ta arvustuse alla võtab mitte ainult kodanliku majandusteaduse, vaid ka kogu kapitalistliku korra.

Gotha kongressil 1875. a. liitusid tööliste eri parteid Sotsiaaldemokraatliku Tööliserakonna nime all. Sotsiaaldemokraatide minimaalsed nõuded olid järgmised: demokraatlik vabariik, kaheksatunnine tööpäev, töökaitseseadused, üldine ning tasuta kool ja ühtlane progressiivne maksusüsteem. 1877. a. oli Sotsiaaldemokraatlikul Tööliserakonnal juba rida ajalehti ja riigipäeval saadikuid 12. Nii kasvas sotsiaaldemokraatlik erakond, kuigi K. Marx'i ennustused ei täitunud. Tema arvates pidi sotsialistlik kord Saksamaal ja teistes Lääne-Euroopa riikides teostuma juba 80. aastatel. Ta unustas, et Lääne-Euroopa rahvad on sotsialistliku korra suhtes vägagi teadlikud.

Bismarcki võitlus sotsialistidega surve ja sotsiaalse seadusandluse teel. Valitsus, Bismarckiga eesotsas, ja jõukam kodanlus hakkasid tõsiselt kartma kõvenevat sotsiaaldemokraatlikku parteid. Esialgu aga ei andnud riigipäev Bismarckile toetust sotsialistide vastu suunatud surve teostamiseks. 1878. a., pärast atentaadikatset keisri vastu saatis Bismarck riigipäeva laiali. Uued valimised andsid konservatiivseile enamuse riigipäeval ja sotsialistide vastu sihitud seadus läks veel samal aastal läbi. See seadus keelas kõik ühingud, millel on sotsiaaldemokraatlikud ja kommunistlikud sihid ning mis maksvat korda ei tunnusta, samuti keelas seadus sellesihilised koosolekud ja igasugused trükised, mis taotlevad sama sihti; isikud, kes sotsialistlikus sihis töötavad, saadetagu välja neist rajoonest, kus nende tegevus on kardetavam, sotsialistlikud trükikojad suletagu jne. Nüüd algasid sotsialistide vangistamised, maalt väljasaatmised, nende ajalehtede sulgemised. Maalt väljasaadetud juhid hakkasid aga oma ajalehti välja andma Londonis ja Šveitsis. Repressioonist hoolimata kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv.

Viimane asjaolu sundis valitsust revideerima oma võitlustaktikat. Bismarck mõistis, et ainult repressioonide abil pole võimalik saavutada soovitavaid tagajärgi. Seepärast püüdis ta suurendada valitsuse mõju tööliskonda sotsiaalse seadusandluse abil. Viimasele juhtisid ta tähelepanu mitmed majandusteadlased (eriti Adolf Wagner). Pidades ühelt poolt võitlust sotsiaaldemokraatia vastu repressioonide abil viis valit-

sus teiselt poolt ellu 1883. a. kindlustamise haiguste, 1884. a. õnnetusjuhtumite, 1889. a. aga invaliidsuse ja vanaduse korraks. Ent töökaitseseadusi polnud nende hulgas. Bismarck siiski ei suutnud sotsiaalse seadusandlusega võõrutada töölishulki sotsiaaldemokraatiast. Sotsiaaldemokraatlik rühm riigipäeval, mis oma tegevust võis jätkata ka surve ajal, võitis aina uusi kohti juurde. Kui Bismarck 1890. a. kantslerikohalt tagandati, kaotati ka erakordsed seadused. Keiser Wilhelm II uskus, et kergem on võidelda legaalse kui illegaalse sotsialistliku liikumisega.

Bismarck ja vähemusrahvused. Saksa šovinism. Sotsialistide kõrval nägi Bismarck Saksamaa vähemusrahvustes riigi suuremaid vaenlasi ning püüdis neid mitmesuguste vahenditega saksastada. Eriti suurt muret valmistasid Bismarckile poolakate ja Elsass-Lotringi prantslaste rahvuslikud püüded. Ümberrahvustamise sihiga asutas ta näiteks saksa õppekeelega koole poolakate alal ning lõi 1887. a. 100 miljoni marga suuruse fondi selleks, et osta poolakate käest maid ja asustada neid saksa talupoegade ja töölistega. Kuid Bismarcki saksastamispoliitika Poola alal ei andnud kuigi palju tulemusi. Poolakate rahvuslikeks juhtideks polnud kaugeltki enam mõisnikud, vaid kodanlikud keskkihid. Oma majandusliku seisukoha kindlustamiseks asutasid poolakad panku ja laenu-hoiuühistuid ning nende abil omandasid poolakad veel suuremal määral uusi maid, kui sakslased seda valitsuse abiga tegid.

Palju surverikkamat ümberrahvustamispoliitikat ajas Bismarck Elsass-Lotringis, kus rahvas oli Saksa valitsusele vaenlik ja ihkas tagasi Prantsusmaa alla. Siin pandi kehtima saksa keel koolis, kohtus ja administratsioonis, prantsuse keele õpetamine koolides keelati. Keelatud olid ka prantsuskeelsed sildid, sümpaatia avaldamine prantslasile ja Prantsusmaale, Pariisi ajalehtede sissevedu jne. Poolakate aladel oli ametnikeks ka poolakaid, Elsass-Lotringi määras valitsus ainult marusakslasist ametnikke väljastpoolt. Kõigist saksastamispüüdeist hoolimata aga ei tahtnud Elsass-Lotringi elanikud leppida Saksa valitsusega. Ümber rahvustada püüdis Saksa valitsus lõpuks ka Šlesvig-Holsteini taanlasi, kuid siingi ei saavutanud ta oma sihti. Seda raskem oli neid saksastada, et taanlased kodumaal püüdsid kõigiti ärkvel hoida piiri taha jäänute rahvustunnet.

Bismarcki saksastamispoliitika leidis saksa seltskonnas ja poliitiliste tegelaste keskel laialist poolehoidu. Eriti terav liikumine tekkis saksa seltskonnas 80-ndail aastail juutide vastu. Nõuti juutide õiguste kitsendamist, vahel isegi nende varanduste

riigistamist. Antisemiidid levitasid oma mõtteid väga hoogsa kihutustööga. Nad organiseerisid kongresse ning saatsid oma saadikuid riigipäevale.

Saksa tugev rahvuslus ei jätnud mõju avaldamata ka välisriiges. Suurenev sakslaste rahvuslik iseteadvus ajas üsna teravaks sakslaste ja teiste rahvuste suhted Austrias. Saksa antisemitismi mõjul tekkis samasugune liikumine Prantsusmaal, Austrias, Šveitsis ja mujal. Saksa sõjaka rahvusluse mõjul muutusid rahvuslikud liikumised tugevamaks muiski mais.

Bismarcki välispoliitika üldiseloom. Saksamaa muutub koloniaalriigiks (1884. a. alates). Bismarcki välispoliitikat iseloomustab suur ettevaatlikkus. Ta ei hinnanud üle ühendatud Saksamaa sõjalisi võimeid, nagu hiljemini Wilhelm II, ning püüdis hoiduda sammudest, mis tooksid kaasa mitme Euroopa riigi sõja Saksamaa vastu. Liidulepingutega püüdis ta igati kindlustada Saksamaa puutumatust ning isoleerida Prantsusmaad teistest Euroopa riikidest.

Noor Saksa riik oli mõnevõrra hilinenud „maailma jagamisele", eriti väärtuslikena paistvad asumaad olid teised riigid juba varem omandanud. Küll hakkasid Saksa eraettevõtjad varakult endile maid hankima ja kaubapunkte väljaspool Euroopat looma. Asumaade hankimise propageerimiseks ja vastastikuse abi jaoks koloniseerimisel asutasid nad koloniaalseltse, kümnete tuhandete liikmetega. Alles 1884. a. võttis Bismarck esimesed Saksa kaupmeeste asundused riigi kaitse alla. Aafrikas läksid võrdlemisi suured maa-alad Saksamaa kätte: Saksa Lääne- ja Ida-Aafrika, Togo ja Kamerun. Osalt juba 80-ndail, osalt aga ka 90-ndail aastail omandas Saksamaa rea asumaid ka Austraalia piirkonnas Vaikses ookeanis: osa Uus-Guineast, Bismarcki arhipelaagi, osa Saalomoni saari, Maršalli, Karoliini, Mariaani, Samoa jt. saared. Nii asus ka Saksamaa imperialismi teele. Bismarck oskas hankida Saksamaale asumaid, tõsiselt kaalule panemata maa rahu. Saksamaa asutas oma kolooniad ajal, millal Inglismaa vahekord Venemaaga ja Prantsusmaaga oli koloniaalküsimuste pärast halb, nii et Inglismaal oleks raske olnud alustada sõda Saksamaaga. Pealegi valis Saksamaa oma asumaadeks sellised maad, mille omandamine tundus teistele Euroopa suurriikidele olevat teisejärgulise tähtsusega.

Bismarcki lahkumine (1890). Wilhelm I surma-aastal pääses troonile Wilhelm II (1888—1918). Wilhelm II oli iseloomult oma eelkäijate täielik vastand. Ta ei tahtnud valitseda ainult

nimeliselt, vaid ka tegelikult. Seepärast tekkiski keisri ja kantsleri vahel konflikt ning 1890. a. pidi Bismarck oma kohalt lahkuma. Kõik esimese kantsleri järeltulijad olid rohkem keisri seisukohtade teostajad kui iseseisvad valitsuse juhid. Seejuures ei ajanud Wilhelm II siiski mingit kindlat omapärast poliitikat, vaid alistus kergesti kõrvalmõjudele.

3. Võitlus Prantsusmaal riigikorra pärast (1870—79). Oportunistide valitsus (1879—99).

Võitlus riigikorra pärast. 1871. a. Saksa-Prantsuse vaherahu ajal valitud rahvuskogus said enamuse monarhistid, kellelt loodeti kiiret rahutegemist ja korra jaluleseadmist maal. Riigipresidendiks valiti rahvuskogu poolt Thiers, tingimusel, et ta hoidub kehtima panemast teatud kindlat riigivormi. Thiers oli võrdlemisi alalhoidlik, kuigi mitte monarhist. Siselaenude ja kaudsete maksude abil õnnestus tal Saksamaale kontributsiooni enne tähtaega ära maksta ja tasakaalustada riigi majapidamist.

Riigikorra kindlaksmääramine viibis. Osalt tuli see sellest, et monarhistid jagunesid kolme erakonda: legitimistid, orleanistid ja bonapartistid. Nad olid üksteise vastu vaenlikud. Lõpuks leidsid legitimistid ja orleanistid enestele ühise kuningakandidaadi Charles X pojapojas, krahv Chambord'is (1873). Siitpeale läks monarhistide ja Thiers'i vahekord teravaks. Kui Thiers'i ettepanek, Prantsusmaa riigikord vabariiklikuks kuulutada, väikese enamusega läbi kukkus, lahkus Thiers.

Uueks vabariigi presidendiks valiti marssal Mac-Mahon. Monarhistide õnnetuseks sattus krahv Chambord rahvuskogu enamusega vastuollu: ta kavatses teostada liiga sügavat reaktsiooni ja ühtlasi kolmevärvilise lipu asemel tarvitusele võtta „Henri IV ja Jeanne d'Arc'i" valget lippu.

Sobiva kuningakandidaadi puudumine sundis Rahvuskogu monarhia restaureerimisega viivitama. Seda asjaolu kasutasid vabariiklased ägedaks kihutustööks ja järelvalimistel õnnestus neil rida oma pooldajaid läbi viia. Vabariigi pooldajad said nõrga ülekaalu ja 1875. a. võeti vastu uus vabariigi põhiseadus, mis väheste muutustega praegugi kehtib. Konstitutsioon andis täidesaatva võimu 7 aastaks valitud presidendile, kes võis senati nõusolekul saadikutekoda laiali saata. Tema määras ka saadikutekoja eest vastutava ministeeriumi. Seadusiandev võim kuulus saadikutekojale ühes senatiga. Esi-

mese liikmed valis rahvas üldise, otsese valimisõiguse põhjal, kuna osa teise liikmeid määras senat, osa aga valisid kohalikud omavalitsused. Mõlemad kojad võisid oma istungeid pidada ainult 5 kuu jooksul aastas; vaheaegadel valitsesid riiki valitsus ja president. Senati ja saadikutekoja ühine koosolek moodustas kongressi, kes valis presidendi. Administratsiooni suhtes jäi Prantsusmaa tsentraliseerimatumaks kui ükski teine Euroopa suurriik. Omavalitsused jäid täiesti jõuetuks, kogu maad valitseti endiselt pealinnast, nagu keisririigigi ajal. Siseminister võis oma tahte kohaselt nimetada departemangudesse prefekte, paigutada neid ümber või vallandada.

Kuigi presidendi ja senati võimupiirkond oli suur, kujunes Prantsusmaal siiski parlamentaarne kord. Valitsevat osa etendas saadikutekoda. President esindas valitsust pidulikel juhtudel ja tegi erakonna liidreile ülesandeks, moodustada lahkuva ministeeriumi asemele uus.

Pärast põhiseaduse vastuvõtmist ei loobunud monarhistid siiski riigipöörde mõttest. 1877. a. saatis Mac-Mahon saadikutekoja laiali ja määras uued valimised. Uusi valimisi püüdis valitsus mõjutada kõigi võimalikkude abinõudega, et kindlustada monarhistidele võitu. Vaimulikud töötasid samas sihis, püüdes usklikkude keskel vaenu külvata vabariiklaste vastu. Kõik see jäi tagajärjetuks. Vabariiklased, mõõdukad ja radikaalid ühinesid ning said valimistel täieliku võidu. Mac-Mahon moodustas nüüd vabariiklastest ministeeriumi ja lahkus aasta hiljem ametist. Nii läks täidesaatev võim ja saadikutekoja enamus vabariiklaste kätte. Seega kindlustati Prantsusmaal kolmanda vabariigi olemasolu, mis on püsinud meie päevini, seega üle kolme korra kauem kui ükski Prantsuse Suurest revolutsioonist saadik Prantsusmaal kehtinud riigikord.

Valitsus ja erakonnad. Vabariiklaste võimulepääsemisest saadik XIX s. lõpuni püsisid riigitüüril mõõdukad vabariiklased ehk oportunistid, kes hoidusid radikaalseist uuendusist, väites, et poliitikas tuleb põhimõtete kõrval arvestada samal määral olusid ja tingimusi, milles neid peab teostama. Oportunistid pidasid silmas peamiselt suurkodanluse huve nii sise- kui välispoliitikas: nad tegid vähe tööliste seisundi parandamiseks ning ajasid imperialistlikku koloniaalpoliitikat. Oportunistid ise jagunesid kahte erakonda, kellest mõõdukamat juhtis Gambetta, edumeelsemat Ferry. Gambetta ja Ferry olid ka tähtsamad oportunistlikkude ministeeriumide juhid. Gambetta oli unustanud nüüd täiesti oma radikaalse mineviku, oli loo-

bunud võitlemisest väikekodanlaste ja tööliste huvide eest. Oportunistidega olid opositsioonis paremal tiival monarhistid ja vasakul radikaalid ning sotsialistid. Vasak tiib nõudis kaugeleminevaid uuendusi, nagu kiriku täielikku lahutamist riigist, kaudselt valitava senati kaotamist, töökaitse ja vaeste hoolekande paremat korraldamist jne. Vähemuses olles ei suutnud aga vasak tiib oma nõudmisi läbi viia.

Nagu Inglismaal, nii kujunes ka Prantsusmaal parlamentarismi-põhimõtete alusel välja parteide valitsus. Kuid prantsuse parteid kandsid teist ilmet kui parteid anglosaksi maades. Inglismaal ja Ühendriikides moodustasid rahvasaadikud ja nende valijad hiiglaorganisatsioone. Parteide juhtimine oli tihedalt tsentraliseeritud, ühist programmi ja üksmeelset teotsemist peeti kohustuslikuks kõigile partei saadikuile. Prantsusmaal seevastu puudusid parteidel keskjuhatus, üldtunnustatud juhid ja täpne programm, samuti ka üldine valimisorganisatsioon. Parteid olid lõdvad rahvasaadikute grupid, mis alles rahvaesinduseks kujunesid enamvähem ühesuunalistest rahvasaadikuist. Aga iga liige säilitas teotsemis- ja hääletamisvabaduse ega pruukinud kaugeltki igas küsimuses partei enamusega koos minna. Alles viimaseil aegadel on Prantsusmaalgi parteid muutumas tugevamini tsentraliseerituks.

Rahvasaadiku valimisel peeti valimisringkonnas eriti silmas, et valitud saaks mees, kes kohalikke vajadusi ning hädasid hästi tunneb. See on eriti tähtis Prantsusmaal, kus omavalitsuse võimupiirid on võrdlemisi väikesed ja keskvalitsuse ametnikel on kohtadel suur võim.

Reformid. Oportunistlik valitsus teostas rea reforme osalt omal vabal tahtel, osalt vasempoolsete opositsioonile järele andes. Monarhistlikkude elementide mõju vähendamiseks toodi valitsusasutised monarhistlikust Versailles'st vabariiklikku Pariisi; paljud monarhistidest-ametnikud asendati vabariiklastega; süüdimõistetud kommunaaridele anti amnestia; täielised trüki- ja koosolekuvabadused pandi kehtima. Ferry ministeerium pidas süstemaatilist võitlust vaimulikkudega, kelle enamik suhtus vaenlikult vabariiki. Kooli ja õppiva noorsoo vabastamiseks katoliku kiriku mõju alt loodi kiriklikkude koolide kõrvale tasuta ilmlik rahvakool. Seaduse järgi pidi ilmlik rahvakool olema sunduslik, kuid tegelikult polnud ta seda. Karistused koolisunduse ignoreerimise eest olid nii tühised, et neid ei kardetud kanda. Rahvakoole pidid asutama kohalikud omavalitsused riigi toetusel, kusjuures vaimulikel polnud õigus neis

õpetada. Ka usuõpetus tõrjuti neist koolidest välja ja asemele seati moraaliõpetus. Kuigi XIX s. jäi töötama veel suur hulk vaimulikke koole ning kirik ja riik jäid konkordaadi läbi seotuks, ometi jääb Ferry teeneks kultuurpoliitilise liikumise rajamine, mis viis XX s. riigi ja kooli täielikule lahutamisele kirikust.

Kultuurpoliitiliselt aktiivne oportunistide valitsus tegi võrdlemisi vähe sotsiaalküsimuse lahendamiseks. Gambetta arvamuse järgi sotsiaalküsimust ei olevatki. Sõna- ja koosolekuvabadusest olevat küllalt selleks, et realiseerida osalisi parandusi tööliste elus ning kindlustada töö ja kapitali vahel rahulikku võistlust. Tähtsamaks valitsuse sammuks tööliste huvides oli neile koalitsiooniõiguse andmine 1884. a.

Töölisliikumine ja sotsialistid. Koalitsiooniõiguse saavutamisest peale asutasid töölised ühe ametiühingu ehk sündikaadi teise järel. Sündikaadid loobusid poliitikast ja tõendasid, et tööliste seisund on parandatav ainult puhtmajanduslikkude abinõudega, kusjuures sihi saavutamisel tähtsaks abinõuks on streik. Hiljemini, eriti XX sajandil, omandas sündikalism küll revolutsioonilise iseloomu, seades oma sihiks omandada poliitilist võimu ja purustada kapitalistlikku korda. Ametiühingute liikumise kõrval leidsid Prantsuse tööliskonnas poolehoidjaid ka anarhistlik ja sotsialistlik liikumine. Ühelt poolt austati Proudhon'i, teiselt poolt Marx'i, kelle õpetust propageerisid Guesde ja Lafargue. Kolmanda rühma moodustasid possibilistid, kes olid marksistidega võrreldes mõõdukamad ning tunnustasid osalisi reforme ja parandusi kodanliku korra piires. 1893. a. mitmeks rühmaks killustunud sotsialistid ühinesid ning saatsid enam kui kunagi enne saadikuid parlamenti; neist tähtsaim oli Jean Jaurés.

Oportunistide välispoliitika. Oportunistide ettevaatlikkus avaldus ka nende välispoliitikas. Tõsisest sõjalisest kokkupõrkest Saksamaaga püüdsid nad hoiduda ning Elsass-Lotringi tagasivõitmise asemel alistada maid väljaspool Euroopat. Püüe vältida konflikti Saksamaaga vastas täiesti Prantsusmaa suurte rahvahulkade rahutahtele. Revanšist unistasid ainult kitsad ringkonnad. Saksa riigimees Bismarck toetas tõsiselt Prantsusmaa kolooniate omandamise püüet, teades, et Saksamaa ei pruugi karta pealetungi, kui Prantsuse sõjavägedel on tegemist välismaailmajagudes.

Juba 1830-ndaist aastaist peale oli Prantsusmaa ajanud aktiivset asumaadepoliitikat. Ta omandas Aafrikas Alžeeria, Senegambia, Aasias Kombodža, Kohhinhiina

ja Austraalia maailmajaos Uus-Kaledoonia. 1880-ndaist aastaist alates muutus Prantsuse koloniaalpoliitika eriti aktiivseks. Sajandi lõpuni läksid Prantsusmaa alla Aasias Tonkin, mis ühendati teiste Prantsusmaa päralt olevate Indo-Hiina maadega, ja Annam, kus hakkas kehtima Prantsuse protektoraat. Aafrikas läks prantslaste kätte Tuneesia, Senegambiast liikusid prantslased edasi Kesk-Aafrikasse ning võtsid endi alla ka Niigeri jõgikonna (Prantsuse Sudaan), jõudes välja Guinea laheni ja Kongo jõe ülemjooksuni. Nii tekkiski Prantsusmaa hiigla-asumaa põhja pool Kongo jõge. Aafrika kaguranniku lähedal vallutasid nad Madagaskari saare. Nii tõusis Prantsusmaa, kes peale Napoleoni langemist oli kaotanud kõik oma tähtsamad asumaad, kolmanda vabariigi ajal võimsaks koloniaalriigiks. See toimus hoolimata sellest, et prantsuse rahvas suhtus kolooniate omandamisse võrdlemisi külmalt ja saadikutekodagi ei lubanud tihti koloniaalettevõtteiks krediite.

Euroopa riikidest oli Prantsusmaale käsiteldaval ajajärgul kõige sõbralikum Venemaa, kellega, nagu teame, Prantsusmaa sõlmis liidu. Pinevus Prantsusmaa ja Saksamaa vahel vähenes pisut oportunistide valitsuse ajal. Inglismaaga olid Prantsusmaal suhted halvad koloniaalpoliitika pärast. Prantslased püüdsid avardada oma koloniaalriiki Põhja-Aafrikas Atlandi ookeanist ja Vahemerest Punase mereni. Viimase kavatsuse teostumine oleks tähendanud Inglise Ida-Aafrika jäädavat isoleerumist Egiptusest. Muidugi ei meeldinud selline prantslaste kavatsus Inglise valitsusele. Kui prantslaste ja inglaste väeosad sattusid sajandi lõpul (1898) kokku Ida-Sudaanis Fašodas, siis mõeldi Prantsusmaal isegi tõsiselt sõjavõimalusele. Kuid siiski ei julgenud Prantsusmaa alustada sõda maailma vägevaima mere- ja koloniaalriigiga ning mõlema riigi koloniaalkonflikt lahendati rahulisel teel. Tripolitaania lõunapiirist Kongo riigi põhjapiirini tõmmati joon, mis jättis Tripolitaania tagamaad Tsaadi järveni prantslastele, Niiluse ülemjooksu ala aga inglastele.

Vabariigivaenlikud üritused. Vaatamata oportunistide uuenduste mõõdukusele oli Prantsusmaal ikka pinda tagurlikele, vabariigivaenlikele üritusile. Vabariigivastaseis aktsioones olid monarhistide toetajaiks osalt kirikuringkonnad, keda pahandas valitsuse kultuurpoliitika, teiselt poolt sõjakad rahvuslased, revanšiidee pooldajad, kes nõudsid suuremat agressiivsust Saksamaa suhtes. Revanši fanaatilisi pooldajaid leidus eriti palju ohvitserkonnas. 80-ndate aastate lõpul

püüdsid monarhistid veel kord üritada riigipööret, koondudes populaarse kindrali, sõjaminister Boulanger' ümber. Boulanger ja ta pooldajad paljastasid korruptsiooni valitsuses ning parlamendis ja tegid kihutustööd asutava kogu kokkukutsumiseks ning põhiseaduse revideerimiseks — tugeva ning parlamendist sõltumatu täidesaatva võimu loomise teel. Kui bulanžistlik liikumine üsna laialdaseks muutus, ühines tsentrum vasaku tiivaga, et seda liikumist murda. Boulanger anti kohtu alla riigireetmise pärast. Ta põgenes Prantsusmaalt ja lõpetas oma elu enesetapmisega.

Peale bulanžistliku liikumise likvideerimist tekitas palju ärevust nn. Panama skandaal (1891—93). Monarhistid ei jätnud kasutamata võimalust osutada sellele, kuidas vabariiklik kord viib korruptsioonile. Paljastusele järgnevad saadikutekoja valimised andsidki äärmusparteidele tugeva juurdekasvu valitsuserakonna arvel. Seejuures aga tugevnes vasak tiib tunduvalt enam kui parem. Samuti lõppes monarhistidele ja marurahvuslastele kahjulikult Dreyfus'i afäär. Vastupidi nende lärmikaile väiteile osutus Dreyfus süütuks riigiäraandmises, milles teda kahtlustati. Nii lõppesid monarhistide ja vabariiklaste vahelised võitlused viimaste võiduga.

4. Aleksander II reformide aeg (1855—81) ja Aleksander III aeg (1881—94) reaktsiooni ning rahu ajana Venemaal.

Reformide vajadus. Aleksander II, kes Venemaale õnnetu Krimmi sõja ajal troonile astus, oli troonipärijana oma isa bürokraatlik-tsentralistliku valitsussüsteemi austaja. Alles Krimmi sõda oma õnnetu lõpuga tõi Aleksander II vaateisse pöörde ning tegi temast reformaatori.

Krimmi sõja puhul selgus nii seltskonnale kui ka keisrile, et Venemaa oli Lääne-Euroopast maha jäänud mitte ainult haridus-likult, sotsiaalselt ja majanduslikult, vaid ka valitsemisviisilt ja sõjatehniliselt. Polnud kahtlust, et vana korra juurde jäädes Venemaa ei suuda säilitada endist kaalu rahvaste peres, et uuendused on möödapääsematud. Seda ootaski seltskonna ärksam osa uuelt keisrilt.

Lootused läksid osalt täide. Juba oma valitsuse alguses asendas Aleksander pealinna ajakirjanduse eeltsensuuri nn. prantsuse süsteemiga (järelkontroll karistustega lubamatute kirjutiste puhul). Tsensuuri nõrgendamine tõi endaga kaasa vaimse

elu hoogsa ärkamise. Ajalehtede ja ajakirjade arv kasvas jõudsalt, ning ikka ja ikka julgemini puudutati neis uuenduste küsimust. Aleksander lubas venelastel jälle sõita välismaile ning ülikooli pääsemise tingimused muudeti avaramaks. Rahutegemise puhul avaldatud manifestis tõotas Aleksander teostada veel suuremaid ja põhjalikumaid reforme. Suurimaks ja tähtsaimaks neist kujunes talupoegade pärisorjusest vabastamine.

Vene pärisorjuse iseloom. Kõigis Euroopa riiges oli pärisorjus XIX sajandi teiseks pooleks juba kadunud, ainult Venemaal püsis ta täiel määral 1860-ndate aastateni, välja arvatud ainult praegused Eesti ja Läti alad, kus juba Aleksander I andis talurahvale isikliku priiuse. Üldjoonis kandis pärisorjus Venemaal samasugust iseloomu kui Lääne-Euroopas keskajal. Talupoeg oli mõisniku oma, tegi temale tegu, maksis maksu ja oli sunnismaine, kusjuures mõisnik oli talupoja ainsaks õigusemõistjaks. Siiski oli vene talupoja seisund raskem, kui see oli olnud mujal pärisorjuse ajal. Vene mõisnik võis oma rahvusest talupoegi maa küljest lahutada ning müüa. (Põhja-Ameerika Ühendriiges kaubeldi värvilist rassi inimestega.) Vene mõisnikel oli viisiks oma talupoegi linna tööle saata või lubada. Ka sellisel korral maksid talupojad maksu edasi ja pidid mõisniku soovi korral tagasi tulema. Mõisniku varanduseks ja sissetulekuallikaks olid ta maad ja pärisorjad ehk hinged, nagu neid Venemaal nimetati. Mõisniku maad jagunesid harilikult kahte ossa. Üks osa oli mõisniku enese, teine aga talupoegade käes. Maad ei antud sealjuures individuaalselt igale talupojale, vaid kogu külakonnale ehk „mir'ile". Mir jaotas saadud maa oma liikmete vahel. Et hingede arv polnud püsiv, siis teostati aeg-ajalt ümberjagamist. Maa jagati talupoegadele ribadena, kusjuures ühele talupojale kuuluvad maad olid ribadena laiali pillatud üle kogu külakonna maade. Juhtus, et äärmised ribad olid üksteisest mitme kilomeetri kaugusel. Muidugi raskendas maade killustus tunduvalt põllutööd ja kõrvuti seisvail maaribadel olid talupojad sunnitud pidama ühist külvikorda. Parem oli riigitalupoegade seisund, sest neid ei kurnatud nii palju. Ka vabu talupoegi leidus vähesel arvul Põhja- ja Lõuna-Venemaal.

Pärisorjuse kaotamise põhjused. Läinud sajandi keskpaiku ei vastanud pärisorjus kaugeltki enam üldisile, eriti aga majanduselu tingimusile. Arenev Vene suurtööstus ja kaubandus vajasid vaba tööjõudu ning avaramat siseturgu — aga pärisorjuses vaevleva talupoja ostujõud oli äärmiselt väike. Pealegi ei suu-

renenud pärisorjuses olev rahvahulk loomuliku juurdekasvu teel, vaid XIX s. algusest peale isegi kahanes. Ka mõisnikele polnud pärisorjus enam kasulik. Tööstuse edenemisega Euroopas oli tugevasti kasvanud nõudmine Vene vilja järele, samuti muutus sisemaine viljaturg linnade kasvades elavamaks. Mõisnikud püüdsid seepärast põlluharimist intensiivsemaks muuta. Pärisorja sundtöö oli aga vähe produktiivne. Uus põlluharimisviis eeldas juriidiliselt vaba töölise tööd. Valitsus omalt poolt oli huvitatud Venemaa majanduslikust tõusust, et parandada riigikassa seisundit. Haritud kihid ihkasid pärisorjuse kaotamist kultuurilise ja eetilise progressi pärast. Ajakirjanduses kerkis küsimus ikka jälle kõne alla. Muidugi ihkasid ka talupojad ise pääsemist senisest viletsusest. Krimmi sõja ajal muutusid talupoegade rahutused järjest sagedamaks, samuti rahva omakohtu juhud metsikute mõisnikkude kallal.

Talupoegade vabastamise sisuline külg ja tagajärjed. Aleksander II mõistis, et „parem on kõrvaldada pärisorjus ülalt poolt, kui oodata aega, millal ta ise hakkab kõrvalduma altpoolt". Keisri tahtel vabastati talupojad otsekohe ning ühes maaga. Talupoegade ilma maata vabastamine oleks võinud tekitada suuri rahutusi. 19. veebruaril (v. k.) 1861. a. kirjutas keiser Aleksander vabastamismanifestile alla. Talupoeg sai isikliku priiuse ning ühes sellega maa, kusjuures osa seni tema käes olnud maast jäeti mõisnikule. Maa pidi talupoeg aga välja ostma. Siin tuli riik talupojale appi, makstes mõisnikele ostusumma, mille talupoeg pidi tasuma ühes protsentidega 49 a. jooksul. Nüüdki ei jäänud maa iga talupoja individuaalseks, vaid ikkagi külakonna (mir'i) omandiks. Mirile jäetud maast sageli ei piisanud korralikuks elatuseks. Talupojad pidid otsima odavapalgalist kõrvaltööd mõisast või siirduma oma kodukohast tööstuslinnadesse. Pärisorjuse kaotamine oli siiksi tähtsaks edusammuks nii sotsiaalselt kui ka rahvamajanduslikult. Terav seisuslik vastuolu pehmenes ning riik sai hulga inimesi. Ligi 40-miljonine rahvahulk asus vabanedes uute väärtuste loomisele. Põldu hariti põhjalikumalt. Vabrikutööstus sai uut tööjõudu. Naturaalmajanduse asemele astus rahamajandus. Üldse hakkas riigi ja rahva majanduselu arenema kiiremas tempos. Paljud linnad, mis olid seni ainult administratiivseiks keskusiks, muutusid nüüd kaubandus- ja tööstuslinnadeks.

Omavalitsuse- ja kohtureformid. Pärast talurahva vabastamist ei võinud säilida ka mõisakohtud ja -politsei ning senised seisuslikud omavalitsused. Külakonna omavalitsuses,

mis nüüd loodi, olid loomulikult esindatud talupojad üksi. Kuid uued maakonna- ja kubermangu-omavalitsused, nn. semstvod kujundati kõikseisuslikeks, kuigi mõisnikkudel oli ülekaal. Varemini olid maakonna-omavalitsuses esindatud ainult mõisnikud ning seega tähendas uus kord suurt sammu edasi üheõigusluse suunas. Semstvod hoolitsesid maanteede ja sildade, rahvahariduse, tervishoiu, üldiste ehitiste, tulekindlustuse jne. eest. Linnad said uue, demokraatsema omavalitsuse 1870. a. Uute omavalitsuste tegevus jäi tugevasti piiratuks bürokraatia poolt: kubernerid võisid oma äranägemise järgi kinnitada või muuta semstvote otsuseid. Semstvotel ei lubatud ühendusse astuda teise kubermangu semstvotega — selliseis püüdeis nähti katset autokraatiat kukutada. Nii jäid kõik reformid omavalitsuse ja kodanliku üheväärsuse vaimus poolikuks, sest mõisnikud ei tahtnud loobuda oma võimust kohtadel ning keiser ei sallinud vähimalgi määral oma isevalitsusliku võimu piiramist.

Uuendusist ei jäänud puutumata ka kohus. Seni sõltus kohus administratsioonist, eriti kubernerist, kes võis oma näengu järgi kohtuasju lõpetada, kohtunikke ametist vallandada jne. Kohtumõistmine oli aeglane ning kinnine, kaebajat ja kaebealust üldse ette ei kutsutudki, kohtukorraldus oli seisuslik, jne. 1864. a. kohtuseaduse järgi omandas Venemaa administratsioonist vaba, kõikseisusliku, avaliku ning rutulise kohtumõistmise. Seltskonda lähendati kohtule vannutatud meeste kohtu loomisega. Vannutatud mehed valiti loosi teel kohalikust seltskonnast. Aleksander II kohtureform oli kõige terviklikum ja järjekindlam tema uuendusist. Vannutatud meeste kohtu kompetentsist jäeti välja riiklikud kuriteod, mille alla kuulus ka sotsialistlikkude ja kommunistlikkude õpetuste propageerimine.

Rahvaharidus. Kool muudeti kõikseisuslikuks; riigikoolidesse võis pääseda kõigi rahvaklasside noorsugu. Asutati rahvakoole, gümnaasiume poiss- ja tütarlastele. Poeglastegümnaasiumid jagunesid Aleksander II valitsuse algul klassikalisteks, kus pearõhk pandi vanule keelile, ning reaalgümnaasiumideks, kus juhtivaiks õppeaineks olid matemaatika ja loodusteadused. Nii ühe kui teise keskkoolitüübi lõpetajad saavutasid võrdsed õigused ja võisid astuda ülikooli. Aleksander II hilisemail valitsusaastail, kui keiser kaldus reformide teelt reaktsiooniradadele, võeti reaalgümnaasiumilt üldharidusliku keskkooli õigused ning nimetati ümber reaalkooliks. Reaalkooli lõpetajail ei olnud õigust ülikooli astuda.

Reaalgümnaasiumide-vastast aktsiooni põhjendas selleaegne haridusminister (D. A. Tolstoi) väitega, et reaalharidus on „üks peapõhjusi, miks meie õppivat noorsugu haarab nii võimsalt materialism, nihilism ning kõige hukutavam iseteadvus". Klassikalise gümnaasiumi kavast heideti nüüd loodusteaduslikud ained üldse välja, see-eest aga suurendati tunduvalt usuõpetustundide arvu.

Nii muutus keskharidus Aleksander II ajal palju eluvõõramaks ja kuivemaks, kui ta oli olnud Nikolai I ajal. Ülikoolile anti uus põhikiri (1863. a.), mis tagas talle võrdlemisi laia omavalitsuse: rektor, dekaanid ja professorid valiti fakulteetide ja ülikoolinõukogu poolt. Asutati uusi ülikoole. Aleksander II valitsuse esimesil aastail pääsesid ülikooli meestega ühesugusel alusel isegi naised, kuid hiljem lubati neid ainult mõningaile erikursustele. Üldiselt tõi Aleksander II aeg tunduva tõusu Vene rahvahariduse ja teaduse edenemisse.

Üldine väeteenistuskohustus (1874. a.). A. 1874 pandi Venemaal kehtima üldine väeteenistuskohustus, millele allusid ühtviisi kõik seisused. Sama 1874. a. väeteenistusseadusega lühendati ka teenistusaega 25 aastalt 15-le, millest ainult 6 tuli teenida tegevväes. Uuel kujul kaotas väeteenistus oma senise sünge, otsekui karistusaja iseloomu.

Poola vabadusvõitlus 1863. a. Aleksander II reformid ei suutnud siiski lepitada poolakaid Vene valitsusega. Aleksander II pehmendas Poolas küll tunduvalt senist režiimi: emigrantidel ja Siberisse saadetud revolutsionääridel lubati kodumaale tagasi pöörduda, Poola kuningriigi jaoks loodi eriline riiginõukogu ja ministeeriumid ning neile ja muudele ametikohtadele määrati poolakaid. Poola seltskond aga, kelles reformid lootusi äratasid, ihkasid maale kas laialist autonoomiat või isegi täielist iseseisvust. Ei üht ega teist tahtnud lubada tsaar Aleksander II. Iseseisvusepüüdjaid julgustasid sündmused Lääne-Euroopas, eriti Itaalias — nad lootsid abi Napoleon III-lt, aga ka Inglismaalt ja Austrialtki. A. 1863 puhkes Poolas vabadusvõitlus. Loodi salajane rahvuslik valitsus, kes pidi juhtima vastuhakku. Lootused välisabile ei täitunud ja vabastamiskatse nurjus. Revolutsionääre karistati valjult. Kaotati kõik õigused, mis Poolale olid endisest ajast jäänud. Vene keel pandi koolides õppekeelena kehtima, Varssavis asutati vene ülikool, poola ametnikkude asemele seati kohtadele venelased. Laia Poola talupoegade kihti püüdis valitsus endaga lepitada, sel ajal kui ta taga kiusas teisi Poola seisusi. Siin teostati talupoegade vabastamine viimaseile eriti soodsalt: talupoegadele jäeti küllalt suured maa-alad — ilma väljaostukohustuseta. Maa

läks seejuures pärisomandina üksikute peremeeste kätesse, mitte aga külakondade ühisomandiks.

Opositsioonilised voolud vene seltskonnas. Vene seltskonnas leidus küllalt isikuid, keda ei rahuldanud Aleksander II reformid. Nii esines siin tugev konstitutsioonilist riigikorda taotlev vool. Tveri mõisnikud pöördusid palvega valitsuse poole, et kutsutaks kokku kõiki rahvakihte esindav rahvuskogu. Nende soove ei pandud aga tähelegi. Poola mässu mahasurumine andis vabameelseile ja nende aateile raske hoobi. Poola mässust peale pöördus vene seltskond enam ja enam ära vabameelseist, kuna vene rahvuslaste mõju aina suurenes.

Peale konstitutsioonilis-vabameelse liikumise juurdusid 60. aastail Vene oludes veel kaks teist liikumist. Nihilistid, kes leidsid poolehoidu peaasjalikult õppiva noorsoo hulgas, ei tunnustanud kehtivaid ühiskondliku ja perekonnaelu põhitugesid ja pilkasid kõike seda, millega vanem põlv oli harjunud. Nihilistid olid kas materialistid või otsisid endile tuge Auguste Comte'i positivistlikust filosoofiast. Revolutsionääride keskel leidsid vastukõla sotsialistlikud ideed, peaasjalikult Fourier' ja Saint-Simon'i omad. Nende ridades valitses esialgu kindel püüe olla rahva teenistuses. Haritlased, eriti üli- ja keskkooli-noorsugu, läksid rahva sekka (arstidena, vallakirjutajatena, töölistena jne.), et pimedaid rahvamasse valgustada ja neile abiks olla. Üksikud julgemad ning ägedamad püüdsid koguni organiseerida mässe. Need noored haritlased, „naroodnikud", leidsid Vene külas kogukondliku maapidamise; maa polnud üksiku isiku, vaid kogukonna oma. Kogukondliku maapidamise vahetasid nad ära sotsialistliku kollektiivmaapidamisega (kus töö organiseeritakse ühise kava järgi ja teostatakse ühiselt) ning arvasid Vene külades juba olevat teostunud sotsialismi. Sotsialistlike ideede seisukohalt oleksid nad tahtnud ümber kujundada ka muid Vene elu nähtusi. Kuid naroodnikute poliitiline kihutustöö ei leidnud külaelanikkude juures mingisugust pinda. Haritlaste linnamehe-välimus, kohalikkude olude ja hädaliste vajaduste mittetundmine tõukasid talupoja naroodnikuist eemale. Mida vähem tagajärgi andis naroodnikute kihutustöö rahvahulkades, seda enam hakkasid naroodnikud kasutama terroristlikke võtteid. Äärmised neist koondusid „Rahva tahte" erakonda, kes püüdis riigimehi ja keisrit ennast terroristlike aktide kaudu kõrvaldada ning nii poliitilises ja ühiskondlikus korras põhjalikku pööret luua. Aleksander II elu kallale kippusid terroristid kordu-

valt. 1880. a. tahtsid nad Talvepaleed Peterburis õhku lasta, mis aga ei õnnestunud.

Aleksander II võitlus revolutsionääridega ning ta surm (1881). Aleksander II püüdis esialgu lämmatada terroristlikku liikumist karmide s u r v e v a h e n d i t e abil. Suur hulk revolutsionääre suleti vanglaisse või saadeti Siberisse. Survest hoolimata ei vaibunud terroristide tegevus. Poliitilise surve ja tagajärgedevaese Vene-Türgi sõja tõttu muutus Aleksander II valitsus lõpuks mõõdukaiski seltskonnakihtides e b a p o p u l a a r s e k s. Seltskonna poolehoiu tagasivõitmiseks hakkas Aleksander oma elu lõpul uuesti ajama u u e n d u s l i k k u p o l i i t i k a t. Kubermangudesse saadeti senaatorid, kes pidid revideerima kubermangu administratsiooni ja selgusele jõudma kohaliku rahvastiku hädade suhtes. Vabameelsemad ringkonnad lootsid, et uus kurss annab Venemaale ka põhiseadusliku korra. Hiljem aga selgus, et valitsus ühes siseminister Loris-Melikov'iga mõtleb kokku kutsuda ainult k u b e r m a n g u - s e m s t v o t e ja s u u r l i n n a d e e s i n d a j a d. Sellelgi kogul pidi olema ainult nõuandeõigus valitsuse suhtes. Sellise pooliku järeleandmisega loodeti rahustada rahulolematuid. 13. märtsi hommikul a. 1881 tunnistas keiser vastava projekti heaks, millele pidi järgnema selle väljakuulutamine. Viimane jäi aga teostamata, sest samal päeval langes keiser osavasti organiseeritud a t e n t a a d i ohvriks.

Aleksander II välispoliitika. Pärast õnnetut Krimmi sõda tundis Venemaa end kaunis nõrgana ega seganud end E u r o o p a riikide vahelistesse tüliküsimustesse. Küll arendas ta agressiivset välispoliitikat A a s i a s, kus polnud karta suurt vastupanu. 1858. ja 1860. a. lepingutega avas Hiina oma piirid Vene kaupadele ning andis Venemaale üle Amuuri ja Usuuri jõe alad. 1860. a. asutasid venelased Jaapani mere äärde suure sõjasadama, andes talle uhke ning paljuennustava nime V l a d i v o s t o k k, s. t. „Valitse Ida". Jaapanilt saavutas Venemaa Sahhalini saare Kuriili saarestiku vastu. Alaska poolsaare müüs (1867) Venemaa 7 milj. dollari eest Põhja-Ameerika Ühendriigele. Ka K e s k - A a s i a s suurenes Vene maa-ala. Siin langesid Buhhaara (1873) ja Hiiva riik ja Turkestan tsaari võimu alla. Et Venemaa niiviisi Aasias ikka enam lähenes I n g l i s m a a a l a l e, siis muutusid mõlema riigi vahekorrad tihti üsna teravaks. B a l k a n i k ü s i m u s e pärast valitses teatav pinevus ka Venemaa ja Austria vahel. Vene vahekord teise võimsa naabri, Preisimaaga oli aga võrdlemisi hea. Ajutiselt õnnestus Bismarckil lepitada isegi Venemaad ja Austriat nn. Kolmekeisriliidus.

Aegamööda, kui Venemaa kosus Krimmi sõja haavadest ja reformis oma sõjaväge, hakkas ta Euroopaski ajama aktiivsemat välispoliitikat. Panslavismi-idee ja ka Vene majanduse huvides pidas Aleksander II võiduka sõja Türgiga. Berliini kongressil pidi Venemaa loobuma osast oma saavutisist. Berliini kongressi järel muutus Austria ja Vene vahekord jällegi väga jahedaks ning isegi Saksamaa suhtes võttis maad ajutine pettumus. Vaatamata sellele, et Türgi sõda ei andnud Venemaale küllaldaselt tulemusi, peab Aleksander II välispoliitikat, samuti kui ta sisepoliitikatki pidama targaks ning riigile tulusaks.

Aleksander III isik. Peale Aleksander II surma Vene troonile astunud Aleksander III oli absolutist sõna otseses mõttes. Nagu Nikolai I, kellega ta mitmeti sarnanes, oli ka Aleksander III saanud peaaegu ainult sõjaväelise hariduse. Vaimseilt võimeilt keskpärasena oli uus tsaar väga kangekaelne ja umbusklik. Ainult üksikuid nõuandjaid usaldas ta pimesi, kes siis muutusidki riigi tegelikeks juhtideks. Kõige mõjukam neist nõuandjaist oli Sinodi ülemprokurör Pobedonostsev.

Bürokratismi võidukäik. Uue keisri valitsemisaeg kandis täiesti konservatiivset ja rahulikku iseloomu. Aleksander III ei võtnud ette mingisuguseid uuendusi, vaid piiras selle asemel oma eelkäija isegi mõõdukaid reforme. Aleksander III loobus täiesti rahvaesindusliku korra mõttest nii oma veendumuste kui ka Pobedonostsevi nõuannete kohaselt. Keisri esimeseks ning tähtsamaks ülesandeks oli tema arvates kaitseda ja kindlustada ainuvalitsuslikku korda. Seda ülesannet püüdis valitsus täita omavalitsuste võimu vähendamisega ning valitsusametnikkude võimupiiride avardamisega. 1890. a. seaduse alusel astusid ametisse nn. semstvoülemad. Nad allusid kubernerile, nimetati mõisnikkude hulgast ning pidid valvama talupoegade omavalitsusasutiste tegevuse järele. Nende kätte usaldati koha peal administratiivne, politsei- ja kohtuvõim vähemtähtsais asjus. Semstvoülemate suure võimu tõttu muutusid omavalitsused omavalitsuste karikatuurideks. Samal ajal muudeti omavalitsusliikmete valimise korda, et aadlile tugevat enamust kindlustada. Linnades võeti hääleõigus vabakutselistelt ja juutidelt [1]. Arst, kirjanik või professor võis omada uue korra järgi hääleõigust ainult siis, kui ta oli ühtlasi majaomanik või kaupmees. Bürokraatia võimu kasvamine pidurdas muidugi tunduvalt rahva ühiskondlikku ja riiklikku arengut.

[1] Kohati moodustasid juudid 75% linna elanikkonnast.

Kultuurireaktsioon. Reaktsioon avaldus ka v a i m s e s elus. Vaba mõte suruti täiesti maha. Trükivabadusest ei võinud juttugi olla. Valitsus võttis endale õiguse ajalehti ilma igasuguste hoiatusteta sulgeda. Näljast, koolerast, üliõpilaste rahutusist ja muist selleaegseist elu rusuvaist nähtusist ei tohtinud üldse kirjutada. Raske saatus sai osaks ka r a h v a h a r i d u s e l e. Siin pääses maksvusele konservatiivsete rahvuslaste suund, mis nõudis koolitöö usaldamist kiriku kätte. Semstvotele tehti igasuguseid takistusi ilmlikkude algkoolide loomisel, Pühale Sinodile andsid aga valitsus ja omavalitsused suuri summasid kirikukoolide avamiseks, mille õppekavades rõhutati palvete päheõppimist ja kirikulaulu. Kuid kirikukoolegi ei asutatud vajalisel määral. Keskkoolid töötasid edasi endise eluvõõra kava alusel. Puutumata ei jäänud reaktsioonist ka ü l i k o o l i d. Viimaste omavalitsus kaotati. Rektori, professorid ja kõik ametnikud määras ametisse ministeerium. Üliõpilaste järele valvasid inspektorid, ülikoolipolitsei. Sünge reaktsiooni tõttu lahkusid paljud andekad teadlased kodumaalt, asudes välismaal teaduslikule tööle; vabameelseil nooril õpetlasil oli võimatu saada loengute pidamise õigust ülikoolis. On arusaadav, et selliseis tingimusis kasvas haritlaskonnas rahulolematus.

Venestamispoliitika. Suur-Vene reaktsioonilise poliitika all kannatasid teravalt p i i r i r a h v a d. Aleksander III valitsemisaja üheks iseloomustavaks jooneks oli piirirahvaste venestamise püüe. V e n e s t a m i n e põhines ühelt poolt vene rahvuse idealiseerimisel, nagu see kujukalt väljendus slavofiilide õpetuses. Venestamispoliitikat juhtivad riigimehed (nende seas ka Pobedonostsev) püüdsid moraalselt õigustada oma venestamispoliitikat. Koos slavofiilide teoreetikutega väitsid nad, et vene rahvus on väärtuslikum teistest rahvustest ning et temasse sulamine seepärast tähendab edu ja õnne. Teiseks põhjendati venestamispoliitikat riigikaitse vajadusega. Kardeti, et rõhutud piiriäärsed muulased võiksid sõja korral toetada vaenlast.

Piirirahvaste vastu suunatud aktiivse poliitika peaõhutajaks oli prof. M. Katkov. Slavofiilide erakond nõudis koos temaga kõigi Vene riigi maade õigeusustamist ja venestamist. Mõjuvaiks venestamisabinõudeks osutusid suurvene poliitikuil k e e l, k o o l ja k i r i k. Valitsus pidavat igal pool kehtima panema vene keele ja hoolitsema vene õigeusu levimise eest ääremail. Tegelikult see nii toimuski. Venestamise otstarbel kasutati ka vaenu, mis valitses üksikute rahvuste vahel (Kaukaasias) ning klasside vastu-

olusid (Soomes). Kõige selle juures takistati igal sammul muulaste kultuurialgatusi.

Venestamispoliitika ei andnud vene šovinistidele soovitud tulemusi. Ümberrahvustatavais rahvais tekkis antipaatia nii vene kultuuri kui ka vene rahva enese vastu.

Juudiküsimus. Enam kui teised vähemusrahvused kannatasid Aleksander III ajal juudid. Rahvahulkade ärevat meeleolu ja rahulolematust raskete elutingimustega püüti kasutada juutide-vastaseks kihutustööks. Tihti korraldasid linnade rahvamassid politseiagentide õhutusel ülelinnalisi juutide rüüstamisi (pogromme). Valitsus pani juutide suhtes kehtima karmid erandseadused, lubades neid elada ainult teatavais kohtades ning keelates neil astuda riigiteenistusse, omandada või rentida maid.

Majanduspoliitika. Riigi majanduspoliitikat aeti Aleksander III ajal eeskätt mõisnikkude ja tööstarite huvides. Talupoegade heaks tehti väga vähe. 1883. a. asutati küll Talupoegade Põllupank, mis andis pikaajalist laenu talupoegadele maade ostmiseks, kuid laenuprotsent oli väga kõrge. Talupoegade maanälja rahuldamiseks hakati korraldama väljarändamist Siberisse ja Kesk-Aasiasse, mida tunduvalt soodustas Taga-Kaspia ja Siberi raudtee ehitamine (1891). Palju soodsamail tingimusil kui Talupoegade Põllupank andis laene (1885. a. asutatud) Mõisnikkude Põllupank, sest viimases oli laenuprotsent üsna oda'v.

Aleksander III aegseil rahaministreil (kellest eriti tähtis Witte) läks korda parandada Vene riigi rahandust, mis oli rööpaist väljas Vene-Türgi sõja tõttu. Esijoones teostati riigimajanduses kokkuhoidu, tõsteti kaudseid ja otseseid makse ning mindi üle protektsionistlikule majanduspoliitikale. Slavofiilne seltskond suhtus väga heatahtlikult uuesse protektsionistlikku majanduspoliitikasse. Poliitikud unistasid Venemaast kui autarkilisest majandusühikust. Vene teadusmaailma uhkus prof. Mendelejev arendas mõtet, et ammendamatult rikas Venemaa peab ja võib loobuda sisseveost Euroopast. Odavaprotsendiline Prantsuse kapital voolas laenude näol Vene tööstusse ja aitas kaasa Venemaa majanduslikule iseseisvumisele.

Järjekindla ning osava tollipoliitika tõttu vähenes import ja suurenes eksport. Eriti palju veeti välja vilja. Pahe seisis ainult selles, et vilja väljavedu ei toimunud vabade ülejääkide arvel, vaid lunastati permanentse alatoitlusega. Vilja veeti välja enam, kui oli lubatav, talupoegade õlul lasusid suured maksud, mis sundisid neid võimalikult palju vilja müü-

gile saatma, isegi nii palju, et nad ise kannatasid puudust. Nii halvenes masside olukord tõeliselt ajal, mil Venemaa näis rikastuvat.

Töölisküsimus. Arenevas Vene tööstuses oli ka tööliste seisukord äärmiselt vilets. Mõnedes tööstusharudes kestis tööaeg 16—18 tundi päevas; kasutati järjekindlalt isegi 4- kuni 5-aastaste laste tööjõudu. Palka maksid ettevõtted, kuidas ja kunas ise tahtsid. Hügieeniliselt olid vabrikud täiesti lubamatus seisundis: paljudes vabrikuis juhtus saja õnnetuse ümber aastas tuhande töölise kohta. Tööliste seisundit kirjeldasid tumedais värves isegi vabrikuinspektorid, kes ametisse seati juba 1882. a. Neilt saadud rusuvate andmete põhjal pandi kehtima seaduseid, mis reguleerisid alaealiste tööd (1884) ja öötööd (1885) ning tööliste ja tööandjate vaheliste lepingute sõlmimist (1886). Viimases peitusid ka punktid, mis ette nägid karistusi streikide eest. Vaatamata neile algseile sammudele tööliskaitse alal jäi Vene tööliste seisukord ikkagi karjuvalt viletsaks.

Välispoliitika. Välismail usuti, et absolutismile ja natsionalismile toetuv Vene režiim on üsna tugev. Aleksander III püüdis seda muljet alal hoida ning suurendada isegi Venemaa rahvusvahelist erikaalu. Selleks korraldati muu seas maa- ja mereväge. Üldiselt oli Aleksander III poliitika rahuarmastav. Kuigi Prantsusmaa ja Venemaa vahekord muutus aina sõbralikumaks, uuendati ometi veel korraks Kolmekeisriliit, ja kui Austria enam selle uuendamist ei soovinud, sõlmiti 1887. a. kolmeks aastaks leping Saksamaaga. Alles siis, kui Saksamaagi ei tahtnud enam uuendada lepingut, muutus tõsiasjaks Vene-Prantsuse liit. Vene ekspansioonipüüded ei väljendunud Aleksander III ajal mitte enam Lähis-, vaid Kaug-Ida suunas. Kesk-Aasias omandati Merv ja selle naabruses asetsevad oaasid (1884). 1891. a. hakati ehitama suurt Siberi raudteed, mis pidi võimaldama Venemaale Vaikse ookeani piirkonnas aktiivsema poliitika ajamist.

5. Vabakaubanduslik Inglismaa 1848—1906.

Liberalismi õitseaeg XIX s. kolmandal veerandil. Majanduslik edu. Möödunud sajandi esimesel poolel kajastusid Euroopa mandri sündmused kaunis tugevasti Inglise elus, kuid sajandi keskpaiku katkeb see parallelism. Inglismaa eraldatud asu-

koht, tema majanduslik ja ühiskondlik ettejõudmine mandri maist lõid eeldused omaette eluks ja arenguks.

Järk-järguline siirdumine vabakaubandusele tõi endaga kaasa suure majandusliku ja kultuurilise tõusu, millest teataval määral kõik rahvakihid osa said. Ühiskonna hoolekandealuste arv langes tunduvalt (1842. a. 1 429 000 ning 1861. a. 890 000). Kivisõe- ja rauatoodang ning puuvillase riide tööstus kasvasid mitmekordseks (sütt kaevati näiteks 1840. a. 31 milj. inglise tonni, 1866. a. aga juba 100 milj. tonni ning hiljemini veelgi enam). Masinate leiutamine ja täiendamine ning uute töötamisviiside rakendamine jätkus. Nii sai Inglismaast „Maailma töökoda", nagu öeldi. Koos tööstusega mitmekordistus ka Inglise kaubandus. Läbikäimisvõimalused paranesid. Inglise raudteede võrk kasvas mitmekordseks, uusi kanaleid kaevati juurde, telegraafiliinid hargnesid üha uutesse kohtadesse. 1851. a. ühendati esimese merealuse kaabliga Inglismaa ja Prantsusmaa. Post tehti üldsusele kättesaadavaks ning odavaks; muuseas võeti 40-ndail aastail Inglismaal tarvitusele esimesed postmargid maailmas. Inglise sadamaid külastavate laevade tonnaaž kasvas 1842. kuni 1873. a. viiekordseks. Tööstuse ja kaubanduse arengu tõttu muutus rahvamajanduslikult kõige tähtsamaks riigiosaks Põhja-Inglismaa ehk nn. Must Inglismaa, kuna põllundust ja karjandust harrastav Kagu-Inglismaa, nn. Roheline Inglismaa, langes teisele kohale. Siin kadusid põllud peaaegu täiesti üha enam laienevate karjamaade ja heinamaade tõttu, sest maaomanikud jätkasid üleminekut põllunduselt karjandusele.

Tööliskiisimus kaotab teravuse. Euroopa suurriigest oli Inglismaa ainuke, kes jäi puutumata 1848. a. revolutsioonist. Tšartistlik liikumine ähvardas küll muutuda lõpupoolel sotsialistlik-revolutsiooniliseks, kuid töölismasside ükskõiksuse tõttu jäi see tekkimata. Liberalismi õitseajal Inglismaal kaotab töölisliikumine mõneks ajaks oma sõjaka ilme. Tööliste rahunemist mõjutasid mitmesugused asjaolud. Koos tööstuse õitsenguga paranes ka tööliste majanduslik olukord, sest hiiglakasu saavad vabrikandid parandasid ka tööliste palgaolusid. Puhtmajanduslikkude põhjuste kõrval avaldas oma mõju veel parlamendi sotsiaalne seadusandlus, mida, nagu ennegi, kandsid osalt inimarmastuslikud tendentsid, osalt konservatiivide ja liberaalide vaheline võistlus võimu kindlustamiseks. Töölised, kelle päevapalk tõusis tööstusliku tõusengu tagajärjel, andusid nüüd rahulikule tööle ja asutasid hoolikalt ametiühinguid, trade-union'e ja tarbijateühinguid, püüdes nende abil

parandada oma majanduslikku seisundit. Eriti kaalukaks jõuks Inglismaa ühiskondlikus elus kujunesid ametiühingud. Väikeste eraldatud töölisühingute asemele tekkisid nüüd üle riigi ulatuvad töölisorganisatsioonid kindlapalgaliste ametnikkude ja organisaatoritega. Kuid pikemat aega piirdusid ametiühingud tööliste saavutatud õiguste kaitsemisega ega võidelnud nende laiendamise eest. Ametiühingute tegevus oli alguses enam defensiivse kui ofensiivse iseloomuga. Poliitikast loobusid ametiühingud pikemaks ajaks.

Liberaalide valitsus 1846—66. Palmerstoni aktiivne välispoliitika. 40-ndate aastate teisel poolel läks võim konservatiividelt liberaalidele ning püsis nende käes 1866. aastani. Sisepoliitikas olid nad väga tagasihoidlikud: oma kahekümne aasta pikkuse võimulpüsimise ajal ei teostanud nad ühtki tähtsamat reformi. Selle asemel avaldasid nad aga suurt aktiivsust välispoliitikas. Vabameelsete tähtsam riigitegelane välisminister Palmerston ajas sõjakamat välispoliitikat, kui seda nõudis freetrader'ite rahulik kava. Freetrader'id arvasid, et Inglise kaubad oma headuse tõttu vallutavad rahulikul teel nii Euroopa kui ka teiste maailmajagude tähtsamad kaubaturud. Tegelikult kujunes XIX s. teiseks pooleks Prantsusmaal ja Saksamaal iseseisev tööstus ning Venemaalgi arenes tööstus märgatavalt. Välisturgude kindlustamine muutus niisuguseil tingimusil raskeks. Seepärast püüdis Palmerston tekitada Euroopas rahutusi ja korralagedust, mis pidid takistama tööstuse arengut. Ta mõjus kaasa Louis Philippe'i langemisele, õigustas Kossuth'i auks korraldatud manifestatsioone, kui see Inglismaal viibis, toetas mitmes riigis liberaale absolutistide vastu, kihutas Türgimaad ja Napoleon III Venemaaga sõda alustama, esinedes seejuures nende liitlasena, alustas Prantsusmaaga liidus olles sõda Hiinamaaga, et sel teel siin avaramaid tingimusi luua kauplemiseks. Palmerstoni välispoliitilist tegevust iseloomustab kõige selle juures nähtus, et ta püüdis välisriikidesse mõju avaldada enam demonstratsioonidega ja diplomaatiliste kombinatsioonidega kui tõelise sõja survega Inglismaa poolt. Oma energilise välispoliitikaga võitis Palmerston täieliselt ka konservatiivide sümpaatia ja toetuse.

Disraeli esimene ministeerium (1866—68). Teine parlamendireform (1867). Palmerston oli igasuguste sisemiste uuenduste vastane. Ka Inglise mõõtuandev seltskond, keda rahuldas rahva rikkuse jõudus kasv, ei nõudnud uuendusi. Kuid Palmerstoni surmaga (1865) algas reformide aeg. Esimeseks täht-

saks reformiks, mis Inglismaal teostati, oli valimisõiguse reform. Tema läbiviimisel on suuri teeneid Inglise ametiühinguil. 60-ndail aastail muutusid Inglise ametiühingud jälle poliitiliselt aktiivsemaks, nõudes valimisõiguse reformimist, mis oleks kindlustanud töölistele pääsu parlamenti. Pärast Palmerstoni surma pääsesid valimisreformi pooldajad ka valitsuses mõjule. Kõige kujukamaks reformi eestvõitlejaks oli minister Gladstone, kes oma poliitilise karjääri alguses oli vanameelne, kuid hiljem temale omase humaansuse tagajärjel lähenes radikaalidele ja astus demokraatlikkude reformide alusele. 1866. a. esines Gladstone parlamendis reformiprojektiga, mis tõotas tunduvalt vähendada valimistsensust ja anda poliitilisi õigusi laiadele linnaelanikkude hulkadele. Sel ajal, kui vaidlused esitatud eelnõu üle olid käimas, lahkus liberaalide hulgast aristokraatlikum osa, mispärast valitsus jäi vähemusse ning pidi lahkuma.

Peale neid sündmusi läks võim konservatiivse Disraeli ministeeriumi kätte. Nüüd tekkis aga rahva hulgas tugev liikumine reformi kasuks. Valitsuse keelust hoolimata korraldati manifestatsioone ja hiiglamiitinguid. Reformimõte lõi seltskonnas niivõrd läbi, et vanameelne valitsus ei julgenud kauem vastu seista. Ta esitas parlamendile reformibilli, mis 1867. a. sai seaduseks. Teine parlamendireform tegi valimisringkondade jagunemise õiglasemaks, sest osalt (11) väikestelt valimisringkondadelt võeti õigus saadikuid saata, kuna ülejäänud (35) võisid saata ühe saadiku. Sel teel vabanenud saadikukohad parlamendis anti suuremaile linnadele ja muile valimisühikuile. Ka valimistsensust alandati, kusjuures valimisõiguse said korteriüürnikud, kes maksid aastas mitte alla 10 naela üüri. Linnas omandas sel teel valimisõiguse ka suurem osa töölisi. Sama kiht maal jäi aga valimisõigusest veel ilma. Nii siirdus Inglismaa demokraatlikumale korrale.

Teine parlamendireform aitas Inglismaal ka sotsiaalküsimust rahulikult lahendada. Töölised võisid nüüd parlamenti pääseda ja seal seadusandlust mõjutada. Seegi oli üheks põhjuseks, miks revolutsiooniline sotsialism ei leidnud Inglise töölisliskonnas poolehoidu, vaatamata teiste riikide sotsialistlike erakondade mõjuavaldustele.

Feenide mässukatse Iirimaal (1867). Samal ajal, kui võideldi parlamendireformi pärast, puhkes Iirimaal feenide revolutsiooniline liikumine, mille lõppsiht oli Inglismaast sõltumatu vabariiklik Iirimaa. Iirimaal ei tundnud talupojad soovitaval määral

mässajaile kaasa ning pealegi jõudis valitsus mässajate kavatsusist ette, areteerides aegsasti mitu mässujuhti, mispärast vastuhakk ebaõnnestus.

Parlamendis juhtisid liberaalid valitsuse tähelepanu tõsiselt Iiri sündmusile. Temale omase asjalikkusega taipas Gladstone, et uuendused Iirimaal on paratamatud, ning soovitas neid teostada. Disraeli, kes neist kuuldagi ei tahtnud, saatis parlamendi laiali ning korraldas uued valimised. Uued valimised, mis teostusid reformitud valimisõiguse alusel, andsid täielise võidu vabameelseile, ja vanameelne ministeerium Disraeliga eesotsas pidi lahkuma. Peaministriks saanud Gladstone moodustas vabameelse ministeeriumi (1868).

Gladstone'i esimese ministeeriumi (1868—74) reformid. Gladstone võttis päevakorda kõigepealt Iiri küsimuse ja teostas parlamendi kaudu kaks reformi. Esimese põhjal kaotas anglikaani kirik Iirimaal riikliku kiriku iseloomu ja iirlased vabanesid kohustusest ülal pidada anglikaani vaimulikke. Teine reform andis Iiri talupoegadele-rentnikele õiguse teostatud maaparanduste ja ehituste eest tasu saada, kui maalord neile rendilepingu üles ütleb. Viimase reformiga püüti kindlustada rentniku seisundit ning äratada temas huvi intensiivsema põlluharimise vastu. Need osalised uuendused aga ei rahuldanud iirlasi. Iiri talupojad ihkasid oma rendimaid pärisomandiks, ning varsti kujunes iirlaste keskel Home-rule'i omavalitsuserakond, kes nõudis Iirimaale parlamenti. Viimase ülesandeks pidi olema iseseisvalt lahendada kõiki põlevamaid iirlaste ellu-ollu puutuvaid küsimusi, eriti maaküsimust.

Gladstone teostas oma esimese ministeeriumi ajal rea teisigi tähtsaid demokraatlikke uuendusi. Algharidus tehti sunduslikuks, riik suurendas toetust koolidele, ametiühingud said juriidilise isiku õiguse, avalik hääletamine parlamendivalimistel asendati salajasega.

Gladstone'i esimese ministeeriumi reformid muutsid tunduvalt Inglismaa vana korda, kaasa aidates tööliste emantsipatsioonile; kuid nad ei omanud seejuures kindlat sotsiaalset värvingut. Gladstone'i kava oli niisama vaba sotsiaalpoliitikast kui Gambetta ja Ferry oma Prantsusmaal. Tüüpilise liberaalina luges ta üldsuse hüveolu kõige paremini kindlustatuks, kui kõigil rahvastiku eriklassidel on neid kaitseda. Seepärast pidasid paljud Gladstone'i uuendusi mitteküllaldasteks. Trade-unionid nurisesid selle üle, et streigi eeltöid ja streigimurdmise vastu võitlemist takistavad seadused ikkagi püsima jäid, mispärast nad

otsustasid loobuda vabameelsete toetamisest ning esineda valimisil iseseisvalt oma kandidaatidega. Ka maatöölised, kelle heaks Gladstone midagi ei teinud, polnud temaga rahul. Nad olid ammugi oma passiivsusest üle kasvanud; nad nõudsid töötasu suurendamist ja tööpäeva lühendamist. Et suurmaapidajad nende nõudmisi ei arvestanud, siis asutasid nad oma huvide kaitseks Põllutööliste Rahvusliku Uniooni. Dissentereid häiris asjaolu, et Gladstone koolireformides ei rajanud hariduse andmist puhtilmlikule alusele ning säilitas piibliloo rahvakooli õppekavas. Ka iirlased polnud reformidega rahul ning nõudsid Iirimaale autonoomiat. Muidugi ei meeldinud Gladstone'i tegevus ka konservatiividele ja rikastele, kelle soove ja huve arvestati vähem kui demokraatlikumate kihtide omi.

Gladstone'i rahusõbralik välispoliitika. Eriti rahutud olid kaubandus- ja tööstusmaailma esindajad, kes kartsid Inglismaa välispoliitilise kaalu vähenemist Gladstone'i rahuarmastava välispoliitika tõttu. Saksa-Prantsuse sõja ajal hakkas Venemaa, ignoreerides Pariisi rahu tingimusi, ehitama Mustal merel uut sõjalaevastikku ning Sevastoopoli sõjasadamat. Inglismaal kardeti tõsiselt Türgimaa Vene mõju alla sattumist, kuid Gladstone ei teinud midagi selle vältimiseks. Samuti ei astunud ta vastu venelastele Aasias, kus need Turkestanis edasi liikudes tungisid Inglise mõjupiirkonda.

Nii kujunes Gladstone'i vastu väga mitmekülgne opositsioon ning võimule pääses uuesti Disraeli vanameelne kabinett.

Inglise asumaad liberalismi õitseajal. Dominioonid ja kroonukolooniad. Kogu XIX s. esimese poole jätkas Inglismaa oma koloniaalriigi laiendamist. Peale nende maade, mis läksid Inglismaa kätte Napoleoni sõdade tagajärjel, omandas ta hiljeminigi rea asumaid mitmes maailmajaos. Lõuna-Ameerikas omandas ta Falklandi saared, Lõuna-Aafrikas vallutasid inglased Natali (1849), kust hollandlastest asunikud lahkusid, luues Transvaali ja Oranje vabariigid. Aasias omandasid inglased strateegiliselt kui ka kaubanduslikult tähtsad Singapuri ja Adeni linnad ning Hongkongi ja Permi saared (viimased juba viiekümnendail aastail). Hongkong läks Inglismaa valdusse nn. Oopiumisõja (1839—42) tagajärjel, mida Inglismaa alustas Hiinaga, kui viimane keelas oopiumi sisseveo Hiinasse ning konfiskeeris Inglise kaupmeeste oopiumitagavarad. Austraaliaski levis nii mandril kui ka saartel ikka uutesse kohtadesse Inglise kolonisatsioon.

Sajandi keskel soikus asumaade vallutamine Inglismaa poolt, milleks mõjus kaasa vabakaubandusele üleminek. Liberalismi õitseajal leidsid Inglise eeskujulikud, võistlematud kaubad küllalt turgu maailmas, nii et polnud vajadust kindlustada neile müügikohti uute asumaade loomisega. Selleaegsete riigijuhtide, eriti Gladstone'i humaanne liberalism seisis vastu uute kolooniate omandamisele. Hoopis selle vastu levis Inglise riigitegelaste keskel vaade, et olemasolevaid asumaidki tuleb hoida emamaa valitsuse all ainult senikaua, kuni nad on küpsed iseenda valitsemiseks. 1840. a. sai Kanada parlamentaarse valitsuse, muutudes dominiooniks a. 1867. Kapimaa sai 1853. a. põhiseaduse ja 1872. a. parlamentaarse valitsemiskorra. Õiguse iseseisvaks valitsemiseks sai ka Austraalia. Inglise väed lahkusid asumaadelt ja Inglise kubernerid andsid valitsuse üle kohalikele parlamentaarseile valitsusile. Vabanedes Inglismaa otsese valitsuse alt jäid asumaad kõrvuti Inglismaaga edasi Briti maailmariigi maadeks. Osa Inglise asumaid jäi endiselt otseselt Inglismaa poolt valitsetavaiks kroonukoloniaiks.

Nagu Inglismaa, nii elasid ka ta dominioonid liberalismi õitseajal üle suure kultuurilise ja majandusliku tõusu. Rahvaarv neis mitmekordistus. Kanada elanikkude arv näit. kasvas 1840—1871 1,5 miljonilt 3,5 miljonile. Kogu maal ehitati palavikulise kiirusega teid, raudteid ja kanaleid, majanduselu tempo kiirenes tunduvalt. Veel kiiremini hakkas tõusma Austraalia elanikkude arv, kui seal 50-ndail aastail kulda leiti. Peale kullakaevamise rikastusid Austraalia ja Uus-Meremaa eriti suurejoonelise lambakasvatuse läbi. Kokkukõlas vabakaubandusliku ideoloogiaga lubasid inglased pääseda täiesti vabalt oma asumaisse ka teiste riikide asunikel, kaupmeestel ja kaupadel. Näis, nagu kaoks kaubanduses ja rahvusvahelises liiklemises üldse vahetegemine omade ja välismaalaste vahel.

Nagu öeldud, jäi osa Inglise asumaid iseseisvast valitsemisõigusest ilma, ning nimelt need, kus koloniste oli päriselanikkudega võrreldes vähe, nii et nad poleks suutnud omal käel säilitada korda ja iseseisvust. Kroonuasumaaks jäi näiteks Natal. Ka India, mille valitsemises mängis kaua aega juhtivat osa Ida-India kompanii, muudeti pärast pärismaalaste mässu 1857. a. kroonuasumaaks.

Disraeli teine ministeerium (1874—80) ning ta imperialistlik välispoliitika. Disraeli (hiljemini lord Beaconsfield) teine ministeerium tegi võrdlemisi vähe tegemist sisepoliitikaga: ta jätkas sundusliku rahvakooli elluviimist ja tühistas streikide eel-

tööde tegemist kitsendavad seadused. Disraeliga algab Inglise välispoliitikas imperialismiaeg. Ta püüdis äratada inglasis rahvuslikku tunnet (kuigi ta ise oli rahvuselt juut) ning kõneles alatasa Inglismaa vägevusest ja ta ülemaailmseist huvidest, mida Inglismaa tahab kaitseda relvastatud jõuga. Inglismaa pidavat uuesti ajama sõjakat välispoliitikat, et inglaste au, mis Gladstone'i passiivse poliitika all kannatada saanud, jälle jalule seada. Kõigepealt püüdis Disraeli ligemaid sidemeid luua Inglismaa ja ta asumaade vahel. Tema algatusel kuulutatigi kuninganna Victoria India keisrinnaks (1876). Lühim tee Indiasse oli sest ajast, mil avati prantslaste ehitatud Suessi kanal (1869), võõrais kätes. Muidugi oli inglastele selline seisukord ebameeldiv. Inglaste õnneks rahalisse kitsikusse langenud Egiptuse kediiv oli valmis enda käes olevad kanali aktsiad ära müüma, umbes poole kogu aktsiate hulgast. Disraeli ostis nad telegrammi teel 4 miljoni naela eest. Parlament, kelle nõusolekut ta selleks sammuks oleks pidanud küsima, kiitis hiljem ostu heaks. Nii ei sattunud üksnes Suessi kanal Inglismaa majandusliku kontrolli alla, vaid seega rajati ühtlasi teed Inglise protektoraadile Egiptuses. Vene-Türgi sõja puhul astus Inglismaa Türgimaa kasuks välja, nõudes San Stefano rahulepingu läbivaatamist, mis Berliini kongressil toimuski. Samal ajal astus Inglismaa Türgi valitsusega salajasse kaitselepingusse, mis puhul Türgimaa andis Inglismaale Küprose saare. Küprose saar oli Inglismaale strateegiliselt väga tähtsaks kohaks, asetsedes Väike-Aasia ranniku lähedal, vastu Suessi kanalit. Edasi panid inglased endid kehtima Afganistanis ja vallutasid Sokotra saare, mis asetseb teel Suessi kanalist Indiasse. Lõuna-Aafrikas vallutasid inglased Transvaali, kuigi ainult lühikeseks ajaks.

Disraeli ministeeriumi lahkumine. Alguses imetlesid nii konservatiivid kui ka vabameelsed Disraeli välispoliitilisi saavutusi, kuid varsti tuli kuuldavale arvustavaid hääli. Talle heideti ette, et ta olevat ajanud vahekorra Venemaaga liiga teravaks ning andnud sultanile üle jõu käivaid lubadusi Türgimaa kaitsemise suhtes. Küprose saare väärtust vähendas asjaolu, et ta ei omanud ühtegi head sadamat ning oli kaunis viljatu. Sõda afgaanlastega ja buuridega nõudis hiiglasummasid, kusjuures Inglise väeosi pealegi tabasid rasked kaotused. Inglise rahandus, mis Gladstone'i ajal oli hiilgavas seisukorras, sattus nüüd korratustesse. Seetõttu kaotas Disraeli oma poolehoiu, ning kui 1880. a. ette võeti uued valimised, said vabameelsed enamuse ning vana Gladstone astus teist korda valitsuse etteotsa.

Gladstone'i teise ministeeriumi (1880—85) rahusõbralik välispoliitika. Gladstone'i valitsema saades muutus Inglise välispoliitika jälle passiivseks. 1881. a. andis Inglismaa üsna kergesti Transvaalile tagasi iseseisvuse, kui buurid seal mässu tõstsid. Aktiivsem oli Inglise välispoliitika Egiptuses, kus tekkis 80-ndate aastate alguses rahanduslik kriis, nii et valitsus ei suutnud tasuda protsente Euroopast tehtud laenude eest. Seepärast võtsid Prantsus- ja Inglismaa Egiptuse riigimajanduse oma kontrolli alla, mis tekitas aga rahvas avaliku mässu. Lõpuks oli Inglismaa valitsus sunnitud Egiptuse okupeerima (1882). Sealjuures aga jäi Gladstone'i ajal vallutamata Egiptuse Sudaan, kuhu ka oli levinud mäss. Tegelikeks Egiptuse valitsejaiks muutusid nüüd Inglise peakonsulid. 1914. a. kuulutati Egiptus Inglise protektoraadi all seisvaks maaks.

Koloniaalpoliitiliste konfliktide vältimiseks korraldasid Euroopa suurriigid 1884.—85. a. Berliinis konverentsi, kus muuseas alus pandi iseseisvale Kongo riigile (hiljemini muudeti ta Belgia asumaaks). Berliini konverentsil mängis Inglismaa koloniaalpoliitiliste mõjupiirkondade jaotamisel võrdlemisi tagasihoidlikku osa ning kaks tavalist vaenlast, Prantsus- ja Saksamaa, teotsesid siin ühiselt tema huvide vastu.

Gladstone'i võitlus iirlastega, eriti Maaliigaga. Valitsusse saades asetati Gladstone jälle Iiri küsimuse ette. Iiri erakonna eesotsas seisis tol korral kuulus Charles Parnell, kes nõudis Iirimaale autonoomiat, Home-rule'i. Tema võttis Inglise alamkojas tarvitusele uue võitlustaktika, soovitades Iiri saadikuil loobuda kokkuleppeist nii konservatiivide kui ka liberaalidega ning võidelda täiesti iseseisvalt. Et Iiri saadikud olid parlamendis vähemuses, siis ei jäänud neil muud üle, kui mõjutada parlamenti obstruktsiooni teel. Nad pidasid üksteise järel hiiglapikki kõnesid, ning paralüüsisid niiviisi parlamendi tööd. Samal ajal algas oma tegevust uuesti revolutsiooniline feenide erakond. Selle erakonna juhtivad jõud asutasid Iirimaal Maaliiga, mis nõudis, et talupojad saaksid maa pärisomanikeks õiglase tasu eest. Nende maaomanikkude vastu, kes ei tunnustanud ühingu nõudmisi ja talupoegadelt-rentnikelt maad ära võtsid, võideldi boikoti teel, s. t. nende juurde ei läinud keegi teenima, neilt ei ostnud keegi midagi ega müünud neile midagi [1]. Mässajad võtsid tarvitusele ka terrori nii Iiri- kui

[1] Kapten Boycott oli esimene, kelle vastu tarvitati seesugust võitlusviisi, sellest ka nimetus „boikott".

Inglismaal. Gladstone võitles iirlastega kahesugusel teel: ühelt poolt püüdis ta neile vastu tulla, teiselt poolt võttis aga surveabinõud tarvitusele, vangistades koguni nende juhi Parnell'i. Sellest hoolimata jätkusid boikott, terroristlikud aktid ning ärev meeleolu maal.

Kolmas valimisõiguse reform (1884). Et oma populaarsust tõsta ning rahuldada kõiki rahvastiku kihte, asus Gladstone teist korda valimisõiguse reformimisele. Tema reformieelnõu võeti vastu 1884. a. nii alam- kui ka ülemkojas. Kolmas valimisõiguse reform jagas kogu maa ühesuurusteks valimisringkondadeks, andis valimisõiguse majaomanikele ja korteriüürnikele maal. Nii pääsesid valimisele ka maatöölised. Inglise valimisõigus lähenes kolmanda reformi tõttu tunduvalt üldisele valimisõigusele, kuigi teenijad, möbleeritud tubade üürnikud ja vanemate juures elavad täisealised lapsed ei saanud hääletada. Alamkoda kaotas nüüd täiesti oma aristokraatliku ilme. Nii teostas Gladstone oma reformidega (1867, 1872 ja 1884) „rahva charta" peanõuded.

Gladstone Home-rule'i pooldajana. Nähes, et väikeste järeleandmistega ja politseisurvega ei saa rahustada iirlasi, muutus Gladstone Home-rule'i pooldajaks. Kuid Gladstone'i demokraatlik uuenduskava ei leidnud mingit tuge konservatiividelt ega osalt radikaalseilt liberaalidelt, Chamberlain'iga eesotsas. 1885. a. valimisil jäi Gladstone vähemusse. Home-rule'i vastased lahkusid liberaalide ridadest ja moodustasid uue unionistide erakonna, kes kaitses Iiri- ja Inglismaa uniooni.

Vanameelsete valitsus (1885—1906). Reformide ajajärgu lõpp. 1885. a. pääsesid valitsema konservatiivid koos unionistidega. Konservatiivide valitsust juhtis ametlikult lord Salisbury, kuid ajaloo käigu seisukohalt veel tähtsamat osa mängis seal unionist Joseph Chamberlain, Inglise asumaademinister.

Unionistide survel jätkas konservatiivne valitsus osalt vabameelseid reforme. Nii teostas Salisbury demokraatliku omavalitsuse reformi, mille järgi kõik maksumaksjad said õiguse osa võtta kohaliku omavalitsuse valimisest. Tööliste olukorda parandas ta õnnetusjuhtumite vastu kindlustamise seadusega. Salisbury omavalitsuse reformiga lõppes demokraatlikkude reformide ajajärk Inglismaal. Mitmesugustel põhjustel (majandusliku olukorra halvenemine, ebapopulaarne Iiri poliitika) elas Inglise liberalism üle pikema langusaja, mille

tõttu lõppeski hiilgav reformiderikas ajajärk. Inglise liberalismi õitseajal valitses kuninganna Victoria (1837—1901), kes oli rahvamassides väga populaarne. Kuigi kuninganna oma hinges ei pooldanud demokraatlikke reforme, tegi ta paratamata vajalisi mööndusi ajavaimu nõudeile. Seega on suurel määral seletatav, et Inglismaal polnud vabariiklikul agitatsioonil mingisugust pinda.

Inglise majanduselu XIX s. lõpul ning selle mõju poliitikasse. Liberalismi langus Inglismaal on seletatav suurelt osalt majanduslikkude olusuhete muutumisega. Sajandi lõpul tekkis seisak Inglise tööstuse ja kaubanduse jõudsas kasvamises. Noored tööstusmaad Saksamaa ja P.-A. Ühendriigid olid kaitsetollide abil loonud tugeva omatööstuse, mis tõsiselt võistles Inglismaaga. Nii muutus Inglise tööstuse ja kaubanduse seisukord mõnevõrra halvemaks. Vabakaubanduse õitseajal olid kuhjunud Inglismaale suured kapitalid. Need kasvasid endisel kujul ka siis, kui Inglismaa kaotas oma ainuvalitseja osa maailmakaubanduses ja tööstuses. Suurkapitalistid, kes ei saanud oma raha nüüd enam Inglismaal ettevõtteisse paigutada, aitasid välismail asutada tööstuslikke ettevõtteid. Kapitali kasu voolas ühel või teisel kujul tagasi Inglismaale. London muutus kogu maailma hiigla-rahabörsiks. Nii Inglismaa kui ka teiste riikide poliitilises elus hakkasid väljapaistvat osa etendama finantskapitali omanikud. Viimased nihutasidki esiplaanile riigi välise tugevuse põhimõtte ning esinesid imperialismi tähtsamate eestvõitlejatena. Nad nõudsid, et uusi asumaid juurde võidetaks, majanduslikult vähem arenenud maid püütaks tuua Inglise mõjupiirkonda, üle mindaks protektsionistlikule majanduspoliitikale ning sõlmitaks teiste riikidega Inglismaale kasulikke lepinguid. Niisugusel teel avanesid Inglise kapitalile head võimalused uute, senikasutamatute maarikkuste ekspluateerimiseks.

Chamberlain'i protektsionistlik ja imperialistlik poliitika. Imperialismi andekamaks kaitsejaks oli Inglismaal Joseph Chamberlain. Chamberlain'i sihiks oli Briti riigi laiendamine ning ta asumaade lähem ühendamine emamaaga üheks suureks kaubanduslikuks tervikuks. Ta nägi tuleviku Inglismaad hiiglatollliiiduna, mille eesotsas seisaks esialgu koloniaalküsimusis kompetentseist isikuist koosnev üleriiklik nõukogu. Seesuguse kavaga esines Chamberlain 1897. a., kui kõigi asumaade esindajad kuninganna Victoria 60. valitsusaasta juubeli puhul kokku tulid Londoni. Inglismaa lähenemise vajadus oma asumaile oli tingitud suurel määral teiste suurriikide protektsionistlikust majanduspoliitikast. Ka Inglismaa auto-

noomseis asumais kehtisid kaitsetollid, kuna aga Inglismaal püsis endiselt vabakaubanduslik süsteem. Viimast ei suutnud, kõigist püüdeist hoolimata, hävitada ka Chamberlain. Samuti ei õnnestunud Chamberlain'il asumaid emamaaga tihedalt siduda. Asumaad olid üksikasjalisema põhiseadusliku seose vastu Inglismaaga. Küll aga ühinesid Austraalias asuvad Inglise kolooniad omavahel Austraalia riikideliiduks a. 1900.

Tulemusterikkam oli Chamberlain'i vallutuspoliitika. Juba enne Chamberlain'i valitsusse tulekut asus vanameelne valitsus laiendama Inglise asumaid, 1866. a. annekteeriti Birma Taga-Indias Inglise Ees-India külge. Inglise imperialismi kulminatsiooniajaks oli aga Chamberlain'i aeg. 1889. a. lõi „teemantide kuningas" Cecil Rhodes Inglismaale laialise asumaa Lõuna-Aafrikas, Sambeesi jõe ümbruses Rodeesia nime all. Rhodes unistas Inglise asumaast Aafrikas, mis ulatuks Kairost Kaplinnani, ning raudteest, mis ühendaks Inglise Põhja- ja Lõuna-Aafrika maid. Inglise väed lord Kitchener'i osaval, ettevaatlikul juhtimisel vallutasid siis (1896—98) Ida-Sudaani (mille pärast Inglismaa vahekord Prantsusmaaga kord väga teravaks muutus) ning Lõuna-Aafrikas Inglise asumaist ümberpiiratud buuride vabariigid, kus Inglismaa arvates ei antud välismaalastele küllalt suuri õigusi. 1899.—1902. a. peetud sõda lõppes buuride kaotusega, vaatamata nende osavaile juhtidele (Krüger, Cronje, Dewet jt.) ja rahva kangelaslikule vastupanule. Mõlemad vabariigid muudeti Inglise asumaiks. A. 1910 ühendati nad Kapimaa ja Nataliga Lõuna-Aafrika Unioooniks, mis, nagu teisedki Briti dominioonid, sai avara omavalitsuse.

7. joonis. J. Chamberlain.

Vanameelsete ministeeriumi langemine (1907). Konservatiivide püüd, panna kehtima kaitsetolle Inglismaal, ei meeldinud laiadele rahvakihtidele, kes kartsid tarbeainete hinna tõusu. Osalt olid isegi töösturid kaitsetollide vastu, kartes, et ühes elukallidusega tõusevad ka palgad. Dissenterid ja vabama mõtte-

maailmaga inimesed polnud rahul valitsuse koolipoliitikaga, mis suurendas vaimulikkude mõju rahvahariduses. Samuti sattusid valitsusega vastuollu trade-union'id, kelle arvates valitsus töötülide puhul liialt soodustas kapitalistlikke ettevõtteid. Üldse osutas valitsus sotsiaalküsimusis loidust. Eriti raskeks kujunes tööliste olukord Lõuna-Aafrika kullaväljadel. Kirjeldatud tingimusil jäidki konservatiivid 1905. a. valimistel vähemusse ning võim läks vabameelsete kätte.

6. Ühendatud Itaalia esimesed aastakümned (1879—1900).

Poliitilise ja kultuurielu põhijooni. Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahvuslaste ja patriootide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada oma rahvuslikku elu, täielikult kasutada oma rahva ja maa loovaid jõude. Siiski ei leidnud ühendatud Itaalia mõnes riigiosas täielikku tunnustamist. Siin-seal esines partikularistlikke püüdeid. Seepärast panigi valitsus kogu Itaalias kehtima bürokraatliku tsentralisatsiooni. Piiratud valimisõiguse tõttu jäid laiemad rahvahulgad, nende seas ka talupojad, poliitilisest elust eemale. Palju aastaid moodustas valimisõiguslike kodanike üldarv ainult 2% kogu elanikkonnast. Alles 80-ndail aastail laiendati valimisõigus kõigile kirjaoskavaile täiskasvanuile. Väheseist valimisõigusega kodanikest olid omakorda paljud valitsusetruud riigiametnikud. Valimistest ei võtnud aga osa kaugeltki kõik valimisõiguslikud, vaid umbes pool neist. See tulenes osalt sellest, et paavst Pius IX keelas katoliiklasil valimistest osavõtmise. Väga halvasti mõjus ka parlamendi tööle see, et saadikuile ei makstud palka. Nad ei elanud seepärast linnas ja ilmusid parlamenti ainult hääletamiskordadel. Kõige selle tagajärg oli, et tihti aeti niisugust sise- ja välispoliitikat, mis polnud kokkukõlas riigi ja rahva huvidega.

Majanduslikult olid itaallased vähe arenenud. Rahvas elas vaesuses ja harimatuses. (1882. a. oli näiteks 62% üle kuue aasta vanadest Itaalia elanikest kirjaoskamatud.) Eriti ilmestus harimatus ja vaesus Lõuna-Itaalias. Rahva seisund halvenes ka seetõttu, et iseseisvussõdade ajal tehtud riigivõlad veeretasid raske maksukoorma rahva õlgadele. Kõrged maksud tekitasid tihti rahulolematusi ja käärimisi. Sitsiilias ja Napolis tekkisid koguni röövsalgad, kes takistasid oma tegevusega elu

rahulikku arenemist. Valitsuse majanduspoliitika suundus tööstuse arendamisele (peamiselt Põhja-Itaalias), kuna põllumajanduse eest ei hoolitsetud.

Enam kui muis Euroopa mais leidis Itaalias poolehoidu anarhistlik liikumine. Itaalia anarhistid tapsid rea kõrgemaid aukandjaid. Rahva rahulolematust püüdsid vabariiklased kasutada bürokraatliku korra vastases propagandas. Rahva meeleolu tõttasid kasutama ka irredentistid, kes nõudsid Austria valitsuse all olevate Lõuna-Tirooli, Triesti ja Dalmaatsia ühendamist Itaaliaga. Nad nõudsid ka Nizza, Korsika ja Itaalia Šveitsi ühendamist. Nimi „irredentistid" tähendab lunastamatuid. Nii nimetasid endid esialgu ainult Itaalia patrioodid Austria valitsuse alla jäänud maaosades, hiljemini kandus nimi üle ka Itaalia kodanikele, kes taotlesid „lunastamata" alade ühendamist kodumaaga. Sel liikumisel polnud suuremat sisemist jõudu, mispärast ta aja jooksul kaduski.

Välispoliitika peajooned. Selle asemel, et hoolitseda rahvahariduse eest ja toetada tegelikke põlluharijaid, hakkas valitsus ajama Itaaliale üle jõu käivat suurejoonelist välispoliitikat. Eriti aktiivseks muutus Itaalia välispoliitika Viktor Emanueli järel troonile pääsenud Umberto I ajal (1878—1900). Riigijuhid tahtsid lasta paista Itaaliat teiste Euroopa suurriikidega üheväärsena. Üldine sõjaväeteenistus pandi kehtima ja sõjavägesid suurendati, mille tagajärjel riigi väljaminekud kasvasid. Samal ajal püüdis Itaalia ajada kindlat asumaade-poliitikat. Kui Tuneesia omandamine äpardus, lähenes Itaalia Bismarcki mõjul Saksamaale ja Austriale ning asutas ühes nendega Kolmikliidu (1882). Kolmikliidu loomisega pidi Itaalia veel teravamat tähelepanu juhtima oma jala- ja mereväe suurendamisele. Kõik see nõudis hiiglasummasid. Valitsus, kes Kolmikliitu kuulumise pärast loobus irredentistlikust poliitikast, püüdis hankida endale asumaid Aafrikas, asendades seega irredentistliku poliitika imperialistlikuga. Kuid Itaalia võimupüüded Aafrikas ei andnud kuigi suuri tulemusi. Itaalia omandas XIX s. küll Eritrea ja Somaalimaa (1887—89), kuid katse oma ülemvõimu alla saada ka Abessiiniat lõppes õnnetult, riivates tunduvalt riigirahandust. Itaaliale allesjäävaist asumaistki polnud maale palju tulu — nende valitsemine läks väga kalliks ning nende ostujõud oli väike.

Crispi (1887—96) sisepoliitika. Väljapaistvam Kolmikliidu pooldaja oli Umberto I peaminister Crispi. Tema ajal teostati Itaalias mõningaid reforme. Crispi laiendas omavalit-

suste võimupiire ja võttis vaimulikelt ära kinnis- ning vallasvarad, mille sissetulekud (1,5 milj. liiri) vaimulik seisus tarvitas heategevuse otstarbeks, näit. haigemajade, vaestekodude jne. ülalpidamiseks. Crispi ajal anti välja ka uus nuhtlusseadustik, mis ei tunnustanud surmanuhtlust, kuid nägi ette väga rasked karistused katoliku kiriku huvides ettevõetava riigivastase tegevuse eest (vaimulikkude poliitiline agitatsioon kirikus), sest oli käimas äge võitlus klerikaalide ja antiklerikaalide vahel. Mis puutub vabariiklastesse, sotsialistidesse ja teistesse monarhiavastastesse, siis võitles Crispi nende vastu puhtpolitseilikkude abinõudega. Oma peasihti nägi Crispi ikkagi Itaalia sõjaliste jõudude suurendamises.

Riigi sissetulekute ebaproduktiivne tarvitamine viis riigirahanduse, mis 80-ndate aastate alguseks oli paranenud, raskesse seisukorda. Ka esimesed aastad pärast Crispi lahkumist ei toonud siin tõsist paranemist. Rahva viletsus ja meelepaha kasvasid. Sadade tuhandete kaupa aastas hakkas rahvas kodumaalt v ä l j a r ä n d a m a nii Euroopa kui ka Ameerika maadesse. Rahva viletsus lõi hea pinna sotsialistlikule ja anarhistlikule agitatsioonile. Sajandi lõppaastail kordusidki tihti segadused ja mässud. Kuningas Umberto I-gi sai surma 1900. a. ühe anarhisti käe läbi.

7. Jooni Ameerika arengust.

Ühendriikide tõus. Põhja-Ameerika Inglise asumaad saavutasid oma riikliku iseseisvuse teatavasti XVIII s. lõpul. Kui vastu võeti föderatsiooni konstitutsioon 1789, polnud P.-A. Ühendriigid oma maa-alalt ja rahvaarvult kuigi suured. XIX s. kasvasid Ühendriigid kiiresti, omandades m a a d Vaikse ookeanini ja Mehhiko laheni. Ühes maa-ala laienemisega kasvas jõudsasti ka r a h v a a r v. Selleks mõjus tunduvalt kaasa tugev e m i g r a t s i o o n Euroopast. Rahvuselt olid sisserändajad väga erinevad, ometi kuulusid nad enamasti valgesse tõugu. Ainult Kaliforniasse rändas tunduval määral ka hiinlasi ja jaapanlasi. Sisserändajad Euroopast, eriti aga nende järeltulijad kaotasid tavaliselt oma senise r a h v u s t u n d e, muutudes ameeriklasteks.

Võrreldes Ladina-Ameerika riikidega oli Ühendriikide areng väga rahulik. Ainult 1861.—65. a. segas kodurahu suurem sõda „vabariikliku", tööstusliku, protektsionistliku ning orjapidamisele vaenliku „Põhja" ja „demokraatliku", agraarse, vabakaubandusliku ning orjepidava „Lõuna" vahel. Muude erinevuste kõr-

val tuleks veel mainida, et põhjas pooldati tugevat valitsemisvõimu tsentralisatsiooni, lõunas aga suuri vabadusi üksikuile osariikidele. Sõjas lootsid lõunariigid abi Euroopa mailt, nimelt Inglismaalt, kes oli huvitatud vabakaubandusest Ühendriikidega.

Lõunariigid pidid alistuma ja Ühendriike tunnustama. Peale võitu valiti vabariiklaste kandidaat Lincoln teist korda presidendiks. Ta ei saanud aga kuigi kaua ametis olla, langedes mõrtsuka käe läbi.

Pärast sõja lõppugi kestis edasi lõuna- ja põhjapoolsete riikide vaheline vaen[1]. Vabariiklased, kes olid kongressil enamuses, tegid lõunariigid oma halastamatu ekspluateerimise esemeks. Eriti teravalt ilmnes see president Grant'i ajal (1869—77). Aegamööda siiski paranesid kodusõjas saadud haavad, lahenesid teravad vahekorrad põhja ja lõuna vahel ning Ühendriigid tegid suuri edusamme nii põllunduses kui ka tööstuses.

Kaitsetollide najal kasvasid pärast 60-ndaid aastaid Ühendriikide suurtööstus ja rahva jõukus. XX s. alguses andis Põhja-Ameerika $^1/_5$ kogu viljasaagist maailmas. Kivisöetoodangult andsid Ühendriigid samal ajal koguni ligi $^1/_3$ kogu söetoodangust, puuvillasaagi poolest koguni $^2/_3$ kogu maailma saagist.

Kaua pakkus Ameerika rikastumisvõimalusi suurtele hulkadele, kuni XIX ja XX s. vahetusel tekkisid trustid, mis majandusharusid oma huvides hakkasid monopoliseerima. Trustide omakasupüüdlikku majanduslikku tegevust püüdis küll piirata president Roosevelt (1901—09), kes astus välja alatute võtete teel peetava majandusliku võistluse vastu ning parandas tööliste olukorda, keelates lastetöö ja vähendades täisealiste tööaega, kuid ikkagi jäid trustidele alles tuhat võimalust endid kehtima panna majanduslikus ja poliitilises elus. Majanduselu juhtimise koondumise läbi trustide kätte on kujunenud Ameerikaski arvurikas tööliskond ning tugev rahaaristokraatia.

Imperialistlik välispoliitika (alates 1895). Panamerikanism. Alatasa edeneva tööstuse tõttu pidid Ühendriigid XIX s. teisel poolel muretsema endile juurde aina uusi turge. Nad omandasidki uusi kaubaturge, näit. Hiinas ja Jaapanis, siis Austraalias, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas ning Hispaania asumais. Lõpuks hakkasid Ameerika tööstussaadused ka Euroopasse voolama. Tööstuse huvides soetati ka asumaid. 60-ndail aastail osteti

[1] Ka valgete ja neegrite vahekord jäi mitmel pool halvaks. 1867. a. tekkis Ku-Klux-Klan'i nimeline salaühing, kes terroriseerib värvilisi kodanikke lintšikohtu ja muude vahendite teel.

Venemaalt Alaska. Suurejoonelist imperialistlikku poliitikat hakkasid Ühendriigid ajama aga läinud sajandi lõpul president MacKinley ajal. Siis vallutati Havai ja Samoa (ainult osa) saared, mis asetsesid teel Jaapanist Austraaliasse. Samal ajal kuulutasid Ühendriigid mässavate kuubalaste kaitsejaina Hispaaniale sõja ning said viimaselt Porto Rico, Filipiini ja Kuuba saared. Kuuba (mis jäi nimeliselt iseseisvaks) ja Porto Rico vallutasid Ühendriigid selleks, et kaitseda sinna investeeritud Ameerika kapitali huve sagedate mässude ja korratuste vastu, mis valitsesid neil saaril. Filipiini saari vajasid ameeriklased kaubanduslikuks ja strateegiliseks toetuspunktiks Kaug-Idas.

Mis puutub teistesse Ameerika riigesse, siis Ühendriigid püüdsid saada neid oma mõjupiirkonda. Laialise populaarsuse omandasid panamerikanismi ideed. Monroe väidet „Ameerika ameeriklastele" hakati nüüd nii seletama, et P.-A. Ühendriikide mõjuvõim kehtiks kogu Ameerika maa-alal. Ühendriigel õnnestuski saada oma mõjupiirkonda mõningaid Lõuna- ja enamikku Kesk-Ameerika riike. Nad panid siin oma mõju maksma majanduslikkude tegurite abil. Andes laenu vaestele vabariikidele omandasid Ühendriigid aegamööda kontrolli nende riikide majapidamise üle ning interventsiooniõiguse mõnesuguste poliitiliste muudatuste puhul. Palju aitas kaasa Ühendriikide mõjuvõimu tõstmiseks Panama kanal, mis ehitati Ühendriikide kapitaliga ning asub tema mõju aluses Panama vabariigis.

Ladina-Ameerika arengust. Ladina-Ameerikas võttis poliitilise ning ühiskondliku elu stabiliseerumine pärast asumaade iseseisvumist väga kaua aega. Vaatamata revolutsioonidele ja sõdadele hakkasid üksikud Lõuna-Ameerika riigid XIX s. teisel poolel saavutama teatud stabiilsust ning majanduslikku õitsengut. Esirinnas sammusid siin ABC-maad, s. o. Argentiina, Brasiilia ja Tšiili, kui suuremad või oma majanduslike võimaluste poolest väljapaistvamad riigid.

8. Reformide ajastu Jaapanis (XIX s. teine pool).

Jaapan XIX s. esimesel poolel. XVII sajandist alates XIX sajandi teise pooleni iseloomustab Jaapanit tugev isolee-ritus ning omapärane feodaalne riigikord. Just nagu Hiina, nii püüdis Jaapangi end kaitseda Euroopa mõju alla langemast läbikäimise keeluga Euroopa riikide suhtes. Jaapani laevnikud tohtisid sõita ainult kohalikkude rannasadamate vahet. Madalmaade

laevad tohtisid tulla ainult ühte Jaapani sadamasse — Nagasakisse. Siingi ei sallitud kõiki välismaalasi, vaid ainult sõjaliselt mittekardetavaid hiinlasi ja hollandlasi ning nemadki ei tohtinud vabalt liikuda linnas. Sellise suletud oleku tõttu jäi Jaapani *laevandus* kaugele maha Euroopa omast, nagu Jaapanile jäid võõraks Euroopa tehnika muudki edusammud.

Riigikorra poolest valitses Jaapanis noil ajul *feodalism*. Mikaado, Jaapani keisri võim oli läinud peaaegu täiesti suurnikkude (daimiote) kätte. Võimsaim neist oli riigivõimu teostaja ehk *šogun*. Mikaadole oli jäänud peaaegu ainult religioosne aupaiste kui šintoistliku kiriku peale. Suurnikud tugesid valitsedes vaesemale sõduriteaadlile, samuraidele. Jaapani feodaalid šoguniga eesotsas rõhutasid kestvate traditsioonide järgimist ning olid vaenlikud igasugustele uuendustele, eriti eurooplaste maalelubamisele.

Jaapan avab oma sadamad välismaalastele (1854. a. alates). Juba XIX s. esimesel poolel, eriti pärast „oopiumisõda" leidus Jaapanis üksikuid poliitilisi tegelasi, kes nõudsid Jaapani *sadamate avamist* eurooplastele. Nad kartsid, et nende mitteavamisel Euroopa riigid alustavad sõja Jaapaniga. Eurooplaste sõjatehniline üleolek Kaug-Ida rahvaist oli aga oopiumisõjast saadik täiesti ilmne. Kuid valitsus ei tulnud reformisoovijaile vastu. Ainult merehäda puhul said võõrad laevad loa pöörduda Jaapani sadamaisse.

Jaapani sadamate avamisest välismaalasile olid kõige rohkem huvitatud *Põhja-Ameerika Ühendriigid*, eriti sellest ajast peale, kui nad sõjas Mehhikoga vallutasid Kalifornia San Francisco sadamaga. Kui Jaapani valitsus ei arvestanud ameeriklaste soove sadamate avamise suhtes, siis korraldasid nad Tokio lähedal 1854. a. suurema *sõjalaevastiku demonstratsiooni*. Jaapanlased, kes esmakordselt nägid oma aja tehnika kõrgusel seisvaid aurulaevu ja kahureid, mõistsid kohe, et nad peavad järele andma. Nad avasid ameeriklastele mõned sadamad, määrasid Ameerika kaupadele odava tollitariifi ning lubasid, et ameeriklased süütegude asjus alluksid Ühendriikide konsuli kohtule. Varsti peale seda nõutasid paljud *Euroopa riigid* endile samasugused õigused. Nende kaubalepingute tõttu, kus Jaapan isegi kohtuõigusest loobus välismaalaste suhtes ning neile odavaid tolle garanteeris, näis Jaapan langevat veel raskemal kujul välisriikide mõju alla kui Hiina.

Mutsuhito reformid. Jaapani nõrkuses olid peasüüdlasteks suured feodaalhärrad šoguniga eesotsas, sest nad olid vaenlikud uuendustele. Seepärast polnud loota enne feodaalse korra lange-

mist Jaapani muutumist tugevaks riigiks. Seda mõistis väga hästi mikaado Mutsuhito (1867—1912) ning isegi osa suurnikke. Toetudes reformisõbralikkudele ringkondadele ja eriti välismaalastele õnnestus Mutsuhitol teostada Jaapanis põhilisi poliitilisi, hariduslikke ja majanduslikke reforme. Kõige esmalt loodi põhjalikult ümber riigikord. Feodaalse riigikorra asemele astus esmalt absolutism, siis konstitutsiooniline monarhia. Mikaado sundis 1868. a. šogunaadi loobuma oma võimust ning ostis sunniviisiliselt ära nende feodaalsed õigused. Kogu võim kogunes mikaado kätesse. Eriline sõduriteaadli, samuraide, klass kaotati, riigis pandi kehtima üldine väeteenistus. Euroopast palgatud instruktorid muutsid Jaapani sõjaväe Euroopa oma sarnaseks. Võim kogu maal tsentraliseeriti — maakondade üle hakkasid valitsema keskvalitsuse määratud ametnikud, kes tuletasid meelde Prantsuse prefekte. Mõnda aega valitses mikaado absolutistlikult, kuid 1889. a. andis ta riigile uue põhiseaduse, millega loodi kahekojaline parlament. Kuigi viimases jäi kõrge varanduslikku tsensuse tõttu jaapanlaste kaaluv enamik ilma esindajateta, ometi omasid uuendused suurt tähtsust, kui mõelda sellele, et vana-jaapani traditsioon arvas mikaado olevat pärit jumalate soost ning varem võim oli läänivürstide käes, kellel polnud vaja kuskil vastutada.

Haridusalal ja majanduseluski tõi Mutsuhito aeg suuri muudatusi. 1872. a. pandi kogu riigis kehtima üldine koolikohustus. Kirik lahutati riigist, buddhismi ja šintoismi ei tunnustatud enam kui riigireligioone, koolis asendati usuõpetus ilmliku kõlblusõpetuse ja kodanikuõpetusega. Loodi palju uusi koole, muuseas 4 ülikooli ning hulk noori jaapanlasi saadeti reisustipendiumidega Euroopasse õppima. Euroopa eeskujude järgi kujunes siin peagi oma vabrikutööstus. Seetõttu muutus Jaapanile omaseks liiklemises ja tööstuses, õigusemõistmises ja sõjapidamises euroopa tehnika. Kuid maailmavaatelt, igapäeva kommetelt ja tunnetelt jäid jaapanlased puutumata euroopa kultuurimõjust. Läänemaise tsivilisatsiooni koore all elab edasi idamaine hingeline omapära, mis mittemõistetav lääne-eurooplasele.

Hiina-Jaapani sõda (1894—95). Euroopa tehnika saavutusi üle võttes muutus Jaapan sõjaliselt tugevaks riigiks. Jaapani tugevus ilmnes hästi Hiina-Jaapani sõja puhul. Viimane puhkes küsimuse pärast, kumma riigi mõju alla peab kuuluma nõrk Korea kuningriik. Kuigi hiinlasi oli rahvaarvult ligemale 10 korda enam kui jaapanlasi ning nende hulgas oli küllalt ande-

kaid ja tahtevõimsaid inimesi, ometi kaotasid hiinlased sõja. Rahutingimused osutusid Vene-, Prantsus- ja Saksamaa survel võrdlemisi mõõdukaiks. Kaotuse põhjuseks oli Hiina riigi lõtv tsentralisatsioon, mistõttu sõjajõude ei saadud koguda ja juhtida küllalt mõjuvalt, ning kinnihoidmine vanust hiinapäraseist harjumusist sõjaväes.

Hiina-Jaapani sõja tähtsamaks otseseks tulemuseks oli Formoosa saare sattumine Jaapani valitsuse alla. Sõja õnnestumine julgustas Jaapanit ka iseteadlikumalt esinema Euroopa riikide suhtes. Ta kustutas kaubalepinguist maha mõned Jaapanile alandavad või kahjulikud punktid, nagu võõraste allumine konsulaarkohtule ning ülimadalad tollimäärad.

B. Euroopa riigid Maailmasõja eel.

1. Radikaalide valitsus Prantsusmaal (1899—1914).

Radikaalide kirikupoliitika peasiht. Liberaalsete oportunistide järel pääsesid Prantsusmaal 1899. a. valitsema radikaalid. Dreyfus'i asi oli näidanud hädaohtu, mis varitses vabariiki monarhistide ja klerikaalide poolt, ning seepärast pidid radikaalid tõsiselt mõtlema vabariikliku korra kindlustamisele. Selleks tuli radikaalide arvates murda kõigepealt kiriku suur võim Prantsusmaal. Paavst Leo XIII oli püüdnud küll kõigiti lepitada Prantsuse katoliiklasi vabariikliku korraga, oli ikka andnud mõista, et ta ei taha teha katoliku kiriku saatust olenevaks mingist poliitilisest erakonnast, kuid Dreyfus'i afääris selgus, et Prantsuse kiriklaste enamik kaugeltki ei toeta vabariiki. Radikaalid leidsid, et vabariigilgi on mõttetu toetada talle vaenlikku kirikut, ning alustasid võitlust kiriku ja riigi lahutamise eest.

Assotsiatsioonide seadus. Esimeseks tähtsaks sammuks kiriklaste võimu vähendamisel oli ühingute ehk assotsiatsioonide seadus (1901), mille järgi usulise sihiga kongregatsioonide asutamiseks ja teotsemiseks oli vaja hankida valitsusvõimudelt eriluba. Nii anti ühingute seadusega ränk hoop neile katoliku ordudele, kellelt võis karta riigivaenlikku tegevust.

Suur hulk katoliku kongregatsioone näis ignoreerivat assotsiatsioonide seadust — enam kui pool neist ei pöördunud üldse valitsuse poole teotsemisluba palvega. Esialgu täideti assotsiatsioonide seadust loiult. Hiljem läks parlament isegi nii kaugele, et

keelas kõigile vaimulikele ordudele õpetamise koolis, kuna assotsiatsioonide seadus jättis selle õiguse neile vähestele ordudele, kes valitsuse poolt kinnitust leidsid. Usuõpetus kaotati täiesti koolide õppekavast. Tuhandeid kongregatsioonide poolt ülalpeetud koole suleti, enamik kongregatsioone kuulutati likvideerituks. Seltskonnas ja saadikutekojas tekitas see järjekindel teotsemisviis palju ärevust.

Kiriku lahutamine riigist (1905). Kui paavst (Pius X) oskamatult vahele segas, oma käredas protestis teravalt valitsuse õigusi riivates, katkestas välisminister diplomaatilise läbikäimise Vatikaniga. Nüüd kerkis valitsuses ja saadikutekojas päevakorda kiriku riigist lahutamine, mis sai tõsiasjaks 1905. a. Riik tunnustas usu- ja kultusevabadust, kuid loobus katoliku kiriku eelistamisest teistele usunditele. Riik loobus nüüd loomulikult ka palgamaksmisest katoliku vaimulikele ning muudest rahalistest kulutusist kiriku heaks, mis tähendas riigile kaunis suurt kokkuhoidu. Kiriku ülalpidamine jäi nüüd usklikkude eneste hooleks. Riik andis kogudustele ainult tasuta kasutamiseks kirikuhooned, muud kirikule kuuluvad ehitised aga läksid omavalitsuste omandiks. Riik omalt poolt kaotas õiguse kaasa rääkida vaimulikkude valimisel.

Samal ajal kui valitsus ja saadikutekoda mitmesuguste seaduste abil katoliku kiriku suure võimu vastu võitles, viidi läbi ohvitserkonna puhastamine marukatoliiklikest ja vabariigivaenlikest ollustest.

Radikaalide sotsiaalpoliitika. Kaugeltki mitte nii saavutusterikas kui radikaalide kirikupoliitika polnud nende sotsiaalpoliitika. Ometi oli Prantsuse sotsiaalne seadusandlus kaugele maha jäänud Inglis- ja Saksamaa omast.

Mõningaid reforme teostati radikaalide võimul olemise ajal siiski. Radikaalsotsialist Millerand, kes XX saj. algul oli kaubandusministriks, viis saadikutekojas läbi seaduse, mille järgi pidi 6 aasta jooksul hakkama kehtima 10-tunnine tööpäev tööstuses. See Millerand'i saavutis ei rahuldanud kaugeltki Prantsuse tööliskonda ja vasempoolseid sotsialiste — nad nõudsid 8-tunnist tööpäeva. Kaheksatunnise tööpäeva küsimus tuli arutusele ka saadikutekojas, kuid muidu võrdlemisi radikaalne saadikutekoda kukutas ta suure häälteenamusega läbi. Samuti kukkus saadikutekojas korduvalt läbi progressiivse tulumaksu seadus. Alles 1914. a. õnnestus sotsialistidel ja radikaalide vasemal tiival seda koos läbi suruda, kuid selle teostamine lükati nüüdki edasi 1917. aastaks. Muudest radikaalide sotsiaalseist reformidest

peaks nimetama invaliididele abiandmise korraldamist Georges Clemenceau ministeeriumi (1906—09) ajal ning üle 65 aasta vanadele töölistele paiuki andmist Briand'i ministeeriumi (1909—11) poolt.

Üldiselt ei rahuldanud töölisi radikaalide võimuloleku ajal töötingimused era- ja riigiettevõtteis. Seepärast esines XX s. algusest Maailmasõjani Prantsusmaal palju streike.

Streikide korraldamisel mängisid juhtivat osa käremeelsed sotsialistid, nn. sündikalistid, kelle arvates töölised pidid parandama oma olukorda otsese võitluse teel kapitalistliku korraga, seega mitteparlamentaarsel teel. Üheks mõjuvamaks võitlusvõtteks oli streikijail sabotaaž — masinate, aparaatide ja muude tööriistade tarvitamiskõlbmatuks muutmine. Valitsus kohtles streikijaid väga karmilt, kasutades streikide mahasurumisel isegi sõjaväe abi. Mitte ainult radikaal Clemenceau ei surunud karmilt maha streike, vaid sama tegi ka radikaalsotsialist minister Briand, sest seda nõudsid riiklikud huvid.

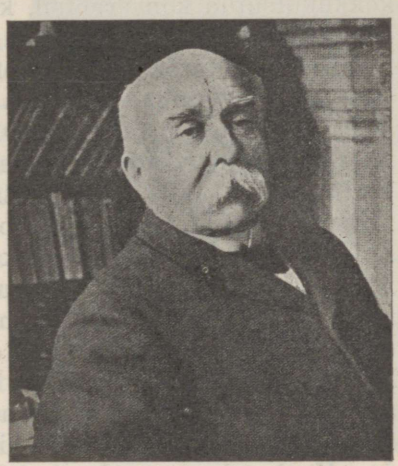

8. joonis. G. Clemenceau.

Prantsuse ja Inglismaa kokkulepe 1904 („Entente"). Pärast Fašoda konflikti levis Prantsusmaal veendumus, et on võimatu ajada imperialistlikku poliitikat vastu Inglismaa tahet. Seepärast tuli kuidagi kokkukõlastada oma koloniaalpoliitikat Inglismaa omaga. Samuti tundis Inglismaa, kes oli jäänud mõjuvate sõpradeta Euroopa mandril, tarvet läheneda Prantsusmaale. Tegid ju inglastele tõsist muret Saksamaa majanduslik võistlus ja sõjalaevastiku järjekindel suurendamine. Teisalt polnud ka Prantsuse ja Saksa vahekord sugugi sõbralik. Seepärast oli Prantsusmaa ja Inglismaa lähenemine teineteisele väga loomulik. 1904. a. jõudsidki inglased ja prantslased koloniaalpoliitilistes küsimustes kokkuleppele („Entente"). Prantsusmaa tõotas, et ta ei nõua Inglise okupatsiooniväe lahkumist Egiptusest, Inglismaa tagas selle eest Prantsusmaale Marokos teotsemisvabaduse. Inglise-Prantsuse kokkuleppe sõlmimine on

heaks näiteks, kuidas rahusõbralikud riigid võivad oma huvide vastuolusid lahendada puhtdiplomaatilisel teel, ilma sõjaähvardusteta, sõjaväeliste demonstratsioonideta ja mobiliseerimiseta.

Maroko konfliktid (1905—11). Prantsusmaa ihkas väga endale Marokot. Ta vajas Marokot ühenduse loomiseks Alžeeria ja oma Lääne-Aafrika asumaade vahel. Saksamaa aga ei tahtnud teadagi Maroko langemisest Prantsusmaa ülemvalitsuse alla ja tegi ettepaneku kokku kutsuda rahvusvaheline konverents Maroko küsimuse lahendamiseks. Prantsuse välisminister Delcassé oli konverentsi vastu. A. 1906 Algeciras'esse kokkukutsutud konverentsil, kus olid peale suurriikide esindatud ka väikeriigid, jäi Saksamaa üksinda. Suurem osa Prantsuse reformidest Marokos leidis konverentsi poolt tunnustamist. Algeciras'e konverents lähendas kahtlemata Prantsusmaad Vene- ja Inglismaale. A. 1911 tungisid Prantsuse väed maale ning okupeerisid sõjaliselt tähtsamad punktid, muu seas ka pealinna Fesi. Jälle protestis Saksamaa prantslaste teguviisi vastu ning saatis ühe oma kahuripaatidest demonstratiivselt Maroko sadamasse Agadiri. Saksamaa nõudis endale kas osa Marokost või mingist Prantsuse asumaast. Samal 1911. a. toimuski Prantsusmaa ja Saksamaa vahel kokkulepe. Saksamaa tunnustas Prantsusmaa protektoraati Marokos, kuid Prantsusmaa pidi loovutama Saksamaale suuremaid maaalasid Kongo jõgikonnast. Edasi tõotas veel Prantsusmaa, et ta protektoraati Marokos ei kasuta majanduslikult enda huvides. Kaubanduse reguleerimisel ja avalikkude tööde väljaandmisel ei tohtinud valitsus teha vahet rahvuste vahel.

1911. a. lepingust hoolimata säilis teatav pinevus Prantsusja Saksamaa vahel. Prantslased polnud veel ikka unustanud Elsass-Lotringi kaotust. Et Aafrika oli peaaegu täiesti ära jagatud Euroopa riikide vahel, siis Saksamaa oleks pidanud endale uusi asumaid ihates võtma neid mõnelt teiselt koloniaalriigilt. Seda teati ning kardeti Prantsusmaal.

Välispoliitilise pinevuse mõju prantsuse rahva meeleollu. Pinev vahekord Saksamaaga Maroko küsimuses ja Saksamaa hoogus ning kavakindel relvastumine sundisid valitsust ja rahvast Prantsusmaal tõsiselt arvestama sõjavõimalust. Hädaohtlikus olukorras ärkas ellu prantsuse rahva enesekaitse instinkt, tekkis tugev rahvustunne ja sõjaka meeleolu tõus. Varemini olid rahvuslikkust rõhutanud voolud lähtunud kuningriiklaste leerist, nüüd haaras ka vabariiklikult mõtlevaid ringkondi elav rahvustunne. Prantsuse autorid ülistasid Prantsusmaad kui

maailma kultuurilist keskpunkti, Pariisi kui valgusehälli. Haritlasi kutsuti järele mõtlema prantsuse omakultuuri üle ning vabanema kõigest võõrast. Ajalehtedes ja isegi koolides jutlustati revanšši Saksamaale. Õpilaste keskel asutati laskuriteühinguid ja muid patriootilisi ringe.

Koos rahvustunde ärkamisega kaldus prantsuse rahvas parteipoliitiliselt enam paremale poole. Kodanikkude enamik hakkas kartma, et kui vasempoolsuse hoogus kasvamine jätkub, mis avaldus Prantsusmaal XX sajandi algusest peale, siis jõutakse välja sotsialismile.

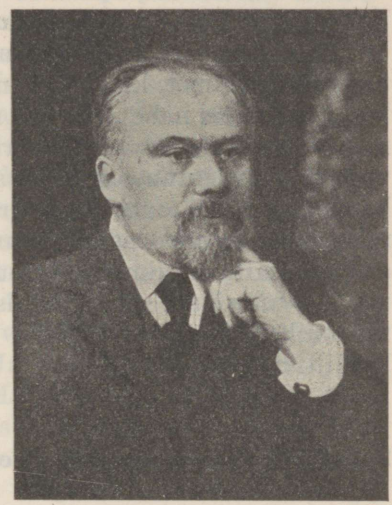

9. joonis. Poincaré.

Prantsuse rahva majanduslik seisund. Sotsialistlik kord ei veedelnud Prantsuse jõukat ja arvukat keskkihti. Teiselt poolt tööliskond ei mänginud Prantsuse rahvastikus kaugeltki nii suurt osa kui näiteks Saksamaal ja Inglismaal. Oli ju tööstuse tähtsus kogu rahvamajanduse suhtes siin kaugelt väiksem. Prantsusmaa on tüüpiline väikeste kapitalistide maa, sest Suurest Prantsuse revolutsioonist saadik oli talupojahulkade jõukus aina kasvanud, tänu hästijagatud maale ja selle viljakusele. Samuti muutusid jõukaks paljud kokkuhoidlikud ametnikud. Üldse oli keskmise prantslase ideaaliks hoida kokku endale väike varandus ning elada siis rahuliku mittepillava rantjeena selle protsentidest, tehes ainult meelelahutuseks pisut huvitavat tööd, kasvatades näiteks kodulinde või harides oma aiakest.

Valitsuse relvastumispoliitika. Koos üldise meeleolu parempoolseks muutumisega hakkasid valitsustes XX s. teise aastakümne alguses peaosa mängima mõõdukad radikaalid. Nagu rahvas, nii tundis ka valitsus sõjahädaohtu ning hakkas ettevalmistusi tegema sõjaks. Eriti hoolitsesid riigi sõjalise jõu tõstmise eest Poincaré ja Barthou ministeeriumid. Et prantsuse rahva loomulik juurdekasv oli jäänud väga väikeseks (1910. a. sündis 400 000 poisslast, 1870. a. ümber oli sündinud 500 000), siis vähenes loomulikult ka sõdurite arv. Seda

pahet võis Prantsusmaa kompenseerida ainult väeteenistuse pikendamise teel. Sõjateenistuse aeg pikendatigi (1913) kahelt aastalt kolmele aastale. Koos sellise ettevalmistusega sõjaks kasvas loomulikult riigi eelarve, nagu mitmes muuski Euroopa riigis samal ajal.

Antimilitaristlik liikumine Prantsusmaal. Samal ajal kui kodanlikes kihtides levis isamaaline ja sõjakas vaim, muutusid Prantsuse töölisringkonnad aina radikaalsemalt sõjavastaseks. Sündikalistid üritasid Prantsusmaal suurejoonelist patsifistlikku propagandat.

Prantsuse antimilitaristlik liikumine omas rahuajal üsna jõulist ilmet, kuid Maailmasõja puhkemisel ta haihtus. Isamaalise tunde laine, mis Maailmasõja eelpäevil üle kogu maa voolas, haaras ka töölisringkondi. Prantslaste kokkukuuluvus- ja kohusetunne oli võimsam tööliste kavatsusest mitte sõdida kodanliku riigi eest. Kogu rahvast valdas Maailmasõja puhkemisel otse religioosne veendumus, et sõjas Saksamaaga Prantsusmaa kaitseb inimsust ja euroopa kultuuri. Erakonnad parlamendis unustasid oma tavalised tülid, liitusid üheks „pühaks uniooniks", isegi sotsialistlik partei hääletas üksmeelselt sõjaks krediitide lubamise poolt.

2. Nikolai II valitsusaeg Venemaal Maailmasõja puhkemiseni.

Nikolai II isik. 1894. a. Vene troonile pääsenud Nikolai II oli lihtsameelne inimene, vaimuanneteta ja tahtetugevuseta, kes ei suutnud süveneda ei poliitilisse olukorda ega sõjaväelisisse küsimusisse. Aleksander III tagurlikud nõuandjad jäid ka tema juhtijaiks ning hiljem lisandusid neile teised. Vastavalt surnud isa soovile kui ka nõuandjaile püüdis ta Venemaad valitseda absolutistlikult.

Välispoliitika 1890—1904. Nagu Aleksander III ajal, nii suundusid ka Nikolai valitsemisaja esimesel poolel Venemaa ekspansioonitungid Kaug-Itta. Balkani küsimuses ajas Venemaa Austria suhtes leplikku poliitikat, et omada vabu käsi Aasias. Kesk-Aasias ja Kaug-Idas leidsid Vene kaubad, mis Euroopas veel võistlusvõimelised polnud, kergemini turgu, ning turu jäädavaks kindlustamiseks pidi valitsus laiendama sinna ka oma poliitilist võimu. Kesk-Aasias läks 1895. a. lõplikult Vene valdusse Pamiir, mis varemini kuulus Afganistanile. Küll palus Afganistani emiir inglastelt kaitset Venemaa vastu,

kuid Gladstone'i rahusõbralik ministeerium jättis pikemate diplomaatiliste sõneluste järel Pamiiri venelastele. Samal 1895. a., kui inglased loovutasid Pamiiri venelastele, lõppes Jaapani-Hiina sõda esimese võiduga. See aga käis Vene huvide vastu. Kartes Jaapani mõju ja võimu kasvamist, sundis Venemaa ühes Prantsus- ja Saksamaaga Jaapanit Hiinale tagasi andma suure osa võidetud maist, nende seas Liaotungi poolsaare ühes Port Arthuri sadamaga. Hiljem läksid samad maa-alad ja ka Mandžuuria lepingu põhjal Vene mõju-piirkonda. Liaotungi poolsaar anti venelastele rendile. Venemaa kindlustas hoolega Port Arthurit, ehitades tema lähedusse veel teise sadama Dalni. Dalni kaubasadama ja linna loomiseks ning Siberi raudtee ehitamiseks kulutati määratud summad raha. Kindla ühenduse loomiseks Vladivostoki ja Port Arthuri vahel vajas Venemaa mõningaid vahejaamu, kus ta laevad võisid peatuda. Seepärast oligi Vene valitsus huvitatud Korea ja ta rannikumaade oma mõju all hoidmisest. Teisalt pidas Jaapan Koread oma loomulikuks majanduslikuks tagamaaks ning asumaaks tulevikus. Hoolega valvas Jaapan iga sammu järele, mis Venemaa Koreas ja Hiinas ette võttis, ning valmistas end tarbe korraks sõja vastu. Eriti rahutuks muutus Jaapan, kui venelased a. 1900 oma mõjuvõimu veelgi laiendasid. Mainitud aastal tekkis Hiinas verine võõrastevaenlik liikumine, mis inglastelt sai bokserite (s. o. poksijate) mässu nime. Bokserite mäss oli Venemaale heaks ettekäändeks, et okupeerida kogu Mandžuuria ja Põhja-Mongoolia. Mässu mahasurumisest võtsid osa kõik Euroopa suurriigid ja ka Jaapan. Samal aastal läks Vene protektoraadi alla ka Tiibet, kuigi ainult väheseiks aastaiks. Korduvalt püüdis nüüd Jaapan rahulikul teel Venemaaga kokku leppida mõjualade suhtes Koreas ja Mandžuurias, kuid tema püüded ei andnud tulemusi. Vene juhtivad sfäärid püsisid liiga kindlas usus oma võimeisse ning hindasid jaapanlasi alla.

Vene-Jaapani sõda (1904—05). Ikka enam teravnesid vahekorrad. Venemaa valmistus sõjale, sõlmides neutraliteedilepinguid Saksamaa ja Austria-Ungariga. Jaapan leidis endale 1902. a. liitlase Inglismaas, kes lubas teda rahaliselt toetada. 1904. a. veebruaris puhkeski sõda.

Jaapanlaste väed marssal Ojama ülemjuhatusel osutusid võidukamaks venelastest, keda halvasti juhtis kindral Kuropatkin. Õnn sõjas kaldus jaapanlaste poole. Nad vallutasid Port Arthuri, võitsid Vene laevastiku Tsušima lahingus ja kihutasid venelased välja nii Koreast kui ka Mandžuuriast. Pärast

Tsušima lahingut, seda nn. „Vene Trafalgarit" ei jäänud valitsusel muud üle, kui asuda rahuläbirääkimistele, mis aset leidsid Portsmouthis, kus Vene esindajaks oli Witte, arukaim Vene riigimeestest. Võrreldes puhtsõjalise kaotusega polnud rahutingimused Venemaale rasked. Ta kaotas poole Sahhalini saarest, Liaotungi poolsaare Port Arthuri ja Dalni sadamaga ja osa Ida-Hiina raudteest Jaapanile ning pidi tunnustama Jaapani protektoraati Koreas. Kui Jaapan nii kergeil tingimusil rahu tegi, siis sündis see suurel määral Inglismaa ja P.-A. Ühendriikide mõjul, kelle huvides polnud nähtav Jaapani tugevnemine idas.

Sisepoliitika 1890—1904. Sisepoliitikas käidi Nikolai II ajal edasi mööda Aleksander III tallatud rada. Endiselt eelistati bürokraatlikku valitsemisviisi ja kaitseti autokraatiat konstitutsiooniliste püüete vastu.

Endist viisi jätkus ka kreeka-õigeusu kiriku soodustamine ning teiste usundite tagakiusamine. Riigiameteisse pääsesid peaaegu ainult õigeusulised. Teiseusulistes piirimaades ehitas valitsus kirikuid kõigi maksumaksjate kulul ning avaldas seejuures kerget survet ka teiseusulistele kaubanduse, tööstuse ja panganduse juhtidele, et needki oma annetistega toetaksid õigeusu ekspansiooni. Luteri usku üleminek oli õigeusulistele võimatuks tehtud.

Piirimais jätkas tsaar oma isa hoolimatusega venestamispoliitikat, mistõttu vaen valitsuse vastu aina kasvas.

Talupoegade ja tööliste olukorra parandamiseks ei tehtud midagi mõjuvat. Ühe suurstreigi puhul Peterburis lubas valitsus küll lühendada tööpäeva 10 tunnile, kuid tegelikult pandi 1897. a. seadusega kehtima $11^1/_2$-tunnine tööpäev.

See, et töölised oma olukorra parandamiseks ei suutnud algul palju ära teha, on seletatav valitseva korra stabiilsusega ja tööliste organiseerimatusega, kuigi Vene tööstus arenes võrdlemisi kiiresti, millega käis kaasas tööliste arvu kasvamine. 1860—99 kasvas tööstustööliste arv ligi neljakordseks. Võrdlemisi jõudsasti arenes ka Venemaa kaubandus, saates tooraineid lääne- ja vabrikusaadusi idamaile. Hoogsa majandusliku arengu ja kullatagavara kasvamise tõttu võimaldus Venemaal siirdumine paberiselt vääringult kuldvääringule, mille teostas rahaminister Witte. Witte rahauuendus õnnestus. Vene-Jaapani sõjale ja 1905. a. revolutsioonile vaatamata püsis rahakurss stabiilsena ja paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu ei katkenud. Witte ajal pandi kehtima ka viinamonopol, mis osutus riigile suu-

reks tuluallikaks. Tööstus-kaubandusliku arenguga seoses kasvas ka linnakodanluse, intelligentsi ja tööliste sotsiaalpoliitiline kaal, mis ei jätnud mõju avaldamata Venemaa tulevikku.

Võlgade ja maksude ning maapuuduse all kannatavate talupoegade olukorra tegi käsiteldaval ajastul aina raskemaks viljahindade langus. Osalt oli selles süüdi Lõuna-Ameerika terav võistlus maailmaturul, osalt lohakad Vene eksportöörid, kes rikkusid Vene vilja hea nime, vedades ta välja halvasti sorteerituna. Otse meeleheitlikuks muutus talupoegade seisund aga siis, kui muudele hädadele seltsisid ikaldused, mistõttu nälja-aastad olid sagedad.

Opositsioonilised liikumised. Valitseva korra pahede ja valitsusvaenlikkude tegelaste selgitustöö tõttu muutus opositsioon kehtiva režiimi vastu aina suuremaks. Ainult vähesed rahulolematud omasid kindlaid arvamusi selle kohta, kuidas tuleks muuta kehtivat süsteemi. Enamik rahulolematuid vihkas küll senist korda, kuid vajalikkude muudatuste suhtes ei omanud kindlaid vaateid. Kõige vähem teadlik oli talupoegade ja suurema osa linnade kehvema kihi opositsioon. Teadlikud olid juba semstvote ja muude omavalitsuste tegelased, kes ihkasid parlamentaarset korda ning bürokraatia kõikvõimsuse kadumist. Kaugemale oma soovides läksid sotsiaalrevolutsionäärid (endiste „naroodnikute" vaimsed järglased) ning sotsiaaldemokraatlik partei (1898), kes taht-sid poliitiliste ümberkorralduste kõrval ka valitseva eramajandusliku süsteemi kitsendamist või kaotamist. Vene sotsiaaldemokraatia aktiivsemaks poliitikuks oli Lenin. Piirimaades seltsisid muude opositsioonimotiividega veel vähemusrahvuste autonoomiataotlused.

1905. a. revolutsioon. Juba XX s. algul valitses riigis üsna terav rahulolematus. Esines tihti streike, üliõpilaste ja talupoegade rahutusi. Ometi tekib revolutsioon alles siis, kui sõda Jaapaniga näitab Vene riigi nõrkust ning teeb valitsuse väga mittepopulaarseks. 1904. a. nõuab semstvotegelaste kongress rahvaesindajate kokkukutsumist. Samale seisukohale asub ka Moskva linnavolikogu. Ärevus riigis kasvab. Kaotused Mandžuuria väljul loovad hea pinna kihutustööks. Töölisliikumine süvenes alatasa. 1905. a. alguses algasid streigid Peterburi vabrikuis ja muis ettevõtteis, tänavaraudtee liiklemine jäi seisma, linna valgustamine lõppes jne. Kui tööliste majanduslikud nõudmised täitmist ei leidnud, otsustasid mitukümmend tuhat töölist korraldada demonstratsiooni Talvepalee ees

ning anda keisrile palvekirja. Rahutused levisid ka muis linnades ja maal.

Ka sõjalaevastikus puhkesid rahutused. Iga kaotuse järel Kaug-Idas kasvasid Vene seltskonna nõudmised. Valitsuse tagasihoidlikud reformilubadused ei rahuldanud enam kedagi. Oktoobris puhkes Venemaal üldstreik, suurim poliitiline streik, mida ajalugu tunneb. Samal ajal rüüstasid ärevad talupojad maal mõisu. Üldstreigi tõttu oli valitsus lõpuks sunnitud järele andma. 30. oktoobril (uue kal. järgi) ilmus keisri manifest, milles ta lubas: 1) kindlustada rahvale kodanliku vabaduse isikupuutumatuse, südametunistuse-, sõna-, koosolekuja ühingute asutamise vabaduse alusel; 2) laiendada kokkukutsutava riigiduuma valimisõigust ning 3) panna kehtima „vankumatu korra, et ükski seadus ei astu jõusse riigiduuma heakskiitmiseta". Ministrite komitee muudeti ministrite kabinetiks, mille eesotsas seisis peaminister. Selleks sai krahv Witte. Niipea kui Witte manifestiga Peterburi jõudis, lakkas üldstreik.

Manifesti mõju oli väiksem, kui seda lootis valitsus. Rahutused kestsid edasi nii linnas kui maal (ka Läänemeremail). Linnades asutati tööliste saadikute nõukogud. Siiski polnud liikumisel enam endist sisemist jõudu. Sotsiaaldemokraadid, eriti nende vasempoolne tiib „enamlased" (Lenini juhtimisel) arvasid („vähemlased" olid mõõdukamad), et revolutsiooni sihiks pole mitte konstitutsiooniline riigikord, vaid teda tuleb jätkata proletariaadi diktatuuri saavutamiseni. Enamlaste mõju töölisringkonnis kasvas 1905. a. lõpupoolel järjekindlalt. Mõõdukad liberaalsed kihid ning isegi sotsiaalrevolutsionäärid kartsid nii kaugele minevaid sotsiaalseid püüdeid ega tundnud enamlastele kaasa. Vastuolud tekkisid ka vene revolutsionääride ja muulasist revolutsionääride vahel vähemusrahvuste autonoomia küsimusis. Revolutsioonilise rinde killustuse tõttu võis valitsus asuda aasta lõpul reaktsiooni teele ning hakata tagasi võtma seniseid lubadusi. Peterburi tööliste saadikute nõukogu areteeriti, mis ei tekitanud tööliste keskel peaaegu mingisugust liikumist. Valitsus jäi seisukorra peremeheks.

Reaktsioon. 1906. a. alguses ilmus uus manifest, mis seadusandliku asutisena riigiduuma kõrval nägi ette veel riigiõukogu, kelle liikmeist tsaar nimetas pooled. Ükski seadus ei võinud jõustuda ilma riigiduuma ega riiginõukogu heakskiiduta. Umbes samal ajal, kui manifest avaldati, algas valimiseelne kihutustöö. Hoolimata sellest, et valitsus oli püüdnud luua endale soodsat ja õige keerulist valimisseadust, oli esi-

mene riigiduuma koosseisult üsna radikaalne. Suurimaks erakonnaks oli seal konstitutsiooniline-demokraatlik („kadettide") partei. Varsti pärast seda asus duuma agraarküsimuste arutamisele. Kadetid esitasid eelnõu, mille järgi tuleks võõrandada suurmaaomand tasu eest ning jagada maa talupoegadele. Talupoegade saadikud ühinesid selles küsimuses kadettidega. Valitsuse seisukohad läksid aga agraarküsimuses, nagu muudeski küsimustes, duuma omadest täiesti lahku. Kui duuma kavatses pöörduda proklamatsiooniga rahva poole, et see toetaks tema agraarseaduse eelnõu, siis ajas valitsus duuma laiali. Alistunud ning pettunud rahvas reageeris sellele peaaegu täieliku vaikimisega. Suur osa saadikuid (nende hulgas ka Jaan Tõnisson) sõitis Soome (Viiburisse) ja avaldas siit rahvale üleskutse, millel polnud aga mingisuguseid tegelikke tagajärgi.

Peale duuma laialisaatmist, mil peaministriks sai Stolõpin, andis valitsus iseseisvalt (Põhiseaduse § 87 põhjal) välja rea uusi seadusi. Üks neist andis talupoegadele õiguse nõuda, et nende maad eraldataks mir'i maist eraomandi alusel iseseisvaiks talundeiks. See oli tähtis samm Vene agraarolude arenemise teel. Ka tegi valitsus mõndagi maasoovijate kasuks, neile asustusvõimalusi luues Siberis.

Ka teine duuma, mis 1907. a. alguses kokku astus, oli radikaalne. Seepärast polnud temagi iga kuigi pikk. Seejärel oktruajeeriti uus valimisseadus, mis vähendas talupoegade ja suurendas suurmaaomanikkude arvu tulevases duumas. Kolmas ja neljas duuma (kuni 1917) olid kaugelt parempoolsemad ja natsionalistlikumad ning seega vastuvõetavamad valitsusele ja jõukaile. Juhtivat osa hakkasid nüüd kadettide asemel etendama oktobristid, kes olid mõõdukad ja seisid oktoobrimanifesti alusel, tunnustades põhiseadust ning kodaniku põhiõigusi, kuigi piiratud kujul. Nad seisid kadettide ja neist paremal seisvate rühmade vahel, kes põhiseadust üldse ei tunnustanud. Poliitiline elu muutus rahulikuks. Duuma ei ihanud kuigi suuri reforme ning enamiku neistki, mida ta kavatses, kukutas läbi riiginõukogu.

Poliitilise rahunemise saabumine oli suurelt osalt Stolõpini teene, kes teotses peaministrina kuni 1911. a., mil ta revolutsionääride poolt surmati. Palju aitasid Venemaa rahunemiseks kaasa ka mõned väga head vilja-aastad, mille tagajärjel kogu rahva elujärg paranes.

Välispoliitika 1906—14. Peale Vene-Jaapani sõja kurba lõppu ei mõeldud Venemaal tõsiselt revanšile. Pigemini kardeti, et Jaapan ei piirdu seniste vallutustega, vaid alustab Venemaaga uut sõda. Seepärast püüdiski Venemaa hoiduda igasugustest konfliktidest Euroopa riikidega. 1910. a. õnnestus Vene diplomaatidel sõlmida Jaapaniga neutraliteedilepingut sõja juhuks Hiina või Saksamaaga. Mõjualad Hiinas määrati kindlaks: Põhja-Mongoolia pidi kuuluma Vene, Lääne-Mongoolia Jaapani ülemvalitsuse alla. Veel enam kui leping Jaapaniga parandas Vene välispoliitilist olukorda 1907. a. Inglismaaga saavutatud kokkulepe koloniaalküsimusis. Sidemed Prantsusmaa ja Venemaa vahel muutusid aina tugevamaks. Nii kindlustatuna hakkas Venemaa jälle ajama julgemat Balkani-poliitikat, mistõttu ta sattuski Maailmasõja keerisesse a. 1914.

3. Itaalia XX s. algusest Maailmasõtta astumiseni (1915).

Toodangu ja kaubanduse tõus. Pärast Crispi ebaõnnestunud katset luua Itaaliast suurt asumaaderiiki vaibusid mõneks ajaks Itaalia ekspansioonipüüded. Valitsuse ja rahva huvi kandus nüüd enam riigi sisemisele arengule, ning see oli XX s. alguses üsna kiire. Viktor Emanuel III valitsuseaastad 1900. a. alates Itaalia Maailmasõtta astumiseni tähendasid suurt tõusu Itaalia materiaalses ning ka vaimses kultuuris. Põllunduses võeti tarvitusele uusi maaharimisviise, mistõttu põllupinna tootlikkus tunduvalt suurenes. Eriti kiiresti kasvas aga tööstus, vaatamata sellele, et Itaalias puudusid vajalikest tooraineist raud ja süsi peaaegu täiesti. Osalt saadi mainitud toorainete puudusest üle sisseveo abil, osalt püüti kivisöe puudumist korvata veejõuga. Selleks pakkusid häid võimalusi Itaalia mägedest allavoolavad jõed. Nii võis Itaalia tõusta kord elektrienergia tootmise poolest kolmandaks maaks maailmas, jäädes taha ainult Ameerika Ühendriikidest ja Kanadast. Tööstusharudest tegid eriti suuri edusamme tekstiiltööstus, kaltsiumkarbiidi-tööstus ja autotööstus. Koos tööstuse kasvamisega tõusis ka Itaalia väljavedu väga jõudsalt (1890—1907 118% võrra).

Töölisliikumine ja ühistegevus. Koos tööstuse jõudsa kasvamisega edenes ka tööliste koondumine ametiühinguisse. Itaalia töölisliikumises avaldus haruldane solidaarsustunne erialade tööliste vahel. See avaldus näiteks solidaar-

susstreikides, samuti streikijate laste ülalpidamises töölolijate poolt. Itaalia ametiühingud korraldasid mitu üldstreiki. Majanduslik võitlus streikide kaudu andis töölistele palju suuremaid tulemusi kui võitlus anarhistlikkude võtetega, mida kalduti harrastama XIX sajandil.

Eduka palgavõitluse kõrval ametiühingute kaudu tõstsid tööliste ja talupoegade majanduslikku taset mitmesugused ühistegelikud ettevõtted, näit. tööühingud, kes endi peale võtsid mitmesuguseid suuremaid töid, nii et kogu sissetulek neist langes ühingu liikmeile, mitmesugused tarbijateühingud, põllumajanduslikud kassad maaparanduslaenu andmiseks, ühingud paremate põllutööriistade, -masinate ja kariloomade soetamiseks.

Sotsiaalsed reformid Viktor Emanuel III ajal. Tööliste ja põllumeeste omaabi kõrval aitas nende hüvangule kaasa väiksemal määral ka valitsuse sotsiaalseadusandlus. Edenenud töökaitsemaade Saksamaa ja Inglismaa seaduste kõrval tundusid Itaalias antud seadused olevat üsna arad ning algelised.

Kaunis suuri tulemusi andsid valitsuse ja omavalitsuse sammud rahva tervishoiu parandamiseks. XIX s. Itaalia oli kuulus oma halbade hügieeniolude poolest — malaaria laastas siin sageli taudina ning kooleragi polnud haruldane külaline Itaalia linnades. Hoolitsedes tervishoiunõuetele vastavate veevärkide eest õnnestus itaallastel vähendada koolerahädaohtu. Malaaria vastu võitlemiseks andis parlament välja vastava seaduse, mis muu hulgas lubas haigetele tasuta ravimeid ja arstiabi. Selliste sammude tõttu hakkas rahvastiku suremus kiiresti vähenema.

Koos tervishoiuliste olude parandamisega õnnestus valitsusel tunduvalt arendada ka rahvaharidust. Kirjaoskamatute arv püsis ikka veel suurena Lõuna-Itaalias, kus kogukonnad toetasid koole väga ihnelt.

Poliitilised reformid. Poliitilistest reformidest käsiteldaval ajajärgul väärib tähelepanu valimisreform, mis teostati Giolitti valitsuse ajal 1913. Giolitti valitsuses oli uusi ministreid vasempoolsete hulgast, muuseas ka radikaal Nitti. Valitsuse deklaratsioon (4. apr. 1911) lubas reformida valimisõigust ja sotsiaalsel alal kindlustusi vanaduse ja invaliidsuse korraks, kusjuures riik oleks tarvilikud summad hankinud elukindlustuse riikliku monopoliseerimisega. Elukindlustuse riigistamine tekitas parlamendis tugeva opositsiooni, mis aga vaibus õnneliku välispoliitika mõjul. Sõda Tripolise pärast Türgiga kestis

1911—12 ja lõppes Itaaliale õnnelikult. Kui valitsus teatas parlamendis Tripolise ja Kürenaika annekteerimisest, ei tahtnud ovatsioonid seal lõppeda. Parlamendireform teostati nüüd võrdlemisi lahedalt. Viimane andis valimisõiguse kõigile kodanikele, mistõttu valijate arv suurenes umbes $2^1/_2$ korda. Seejuures hakati saadikuile ka palka maksma.

Itaalia välispoliitika muutub aktiivseks. Tripolise vallutamine (1911—12). Nagu öeldud, pärast Crispi asumaadepoliitika fiaskot itaallaste isamaa-armastus avaldus rahusõbraliku kultuurpatriotismina. Kuid 1910. a. ümber tekkis Itaalias sõjakas rahvuslik liikumine, mis nõudis imperialistlikku vallutuspoliitikat. Itaalial oli tarve asumaade järele palju suurem kui teistel Euroopa suurriikidel, sest rahvatiheduselt ületasid teda Euroopas ainult Inglismaa ja Belgia. Seejuures polnud aga Itaalial eeldusi nii intensiivseks majanduseluks kui mainitud maadel. Seepärast seisiski Itaalia väljarändajate arvult Euroopas esikohal. Alles 1911. a., kui prantslased alistasid Maroko, leidsid itaallased, et on viimane aeg soetada ka endale asumaid. Kogu Põhja-Aafrika oli juba ära jagatud Euroopa riikide vahel, peale Tripolitaania, mis allus Türgimaale. Tripolitaaniat püüdsidki vallutada itaallased, mistõttu tekkis Türgimaaga sõda. Sõda näis venivat pikale ja muutuvat Itaaliale kulukaks. Ent Türgi-vastase Balkani liidu tekkimine sundis lõpuks Türgit järele andma ja rahu sõlmima. Itaalia lootused Tripolitaania abil vähendada väljarändamist muile maile ei täitunud aga kuigi suurel määral.

Itaalia astumine Maailmasõtta (1915) kui irredentistliku voolu võit imperialistliku üle. Maailmasõja puhkemisel oleks võinud oodata, et Itaalia kui Kolmikliidu riik kuulutab sõja Prantsusmaale. Midagi sellist aga ei toimunud, kuigi käremeelsed natsionalistid arvasid, et nüüd on saabunud aeg koos Austria ja Saksamaaga teostada imperialistlikke püüdeid. Itaalia poliitikute ja rahva enamik oli sellise sõja vastu. Itaalia jäi esialgu erapooletuks ning 1915. a. kuulutas koguni sõja senistele kaaslastele Kolmikliidus.

Põhjused, mis sundisid muutma Itaaliat oma seisukohta rahvaste peres, olid mitmesugused. Maailmasõja-eelseil aastail oli Itaalia mõnevõrra pettunud oma liitlastes. Kui Austria annekteeris Bosnia, siis nõudis Itaalia endale asjatult Albaaniat. Sõjas Türgiga ei saanud Itaalia laiendada sõda Türgi Euroopa aladele Austria vastuseisu tõttu. Imperialistlik sõda koos Austria ja Saksamaaga oli ühelt poolt praktiliselt väga hädaohtlik ning

teiselt poolt ei suutnud tema sihid vaimustada itaalia rahvast. Nagu teada, on Itaalial väga pikk r a n d j o o n, mida sõja puhul Inglismaaga oleks olnud väga raske kaitseda. Ka oleks lakanud sõja puhul I n g l i s m a a g a hädatarvilik r a u a ja k i v i s õ e sissevedu Inglismaalt. Teiseks tundus itaallaste enamikule vähesobivana ajada imperialistlikku vallutuspoliitikat päris võõraste alade pärast. Palju vaimustavam oleks olnud sõdida oma suguvendade vabastamiseks A u s t r i a v a l i t s u s e a l t ning ühendamiseks Itaaliaga. Et irredentistliku poliitika kasuks kõnelesid ka praktilised kaalutlused, siis algaski Itaalia sõda oma seniste liitlastega. Itaalia diplomaadid väitsid, et Austria pole täitnud oma liidukaaslase kohust, esitades Itaaliaga läbi rääkimata Serbiale ultimaatumi, mis Maailmasõja vallandas. Austria pidas nende arvates vallutus-, mitte kaitsesõda, kuna liit oli sõlmitud ainult kaitsesõja korraks.

4. Radikaalne Inglismaa (1906—14).

Tööerakonna asutamine. Kuni 80-ndate aastateni leidsid s o t s i a l i s t l i k u d i d e e d Inglise tööliste keskel v ä h e p i n d a. 80-ndate aastate keskel muutus tööliste seisund. Välisvõistluse tagajärjel sagenes t ö ö p u u d u s, mille all kannatasid iseäranis erioskusteta töölised, nagu sadama- ja raudteetöölised, madrused, põllutöölised, keda ettevõtjad tavaliselt palkasid tööle ainult lühikeseks ajaks. Õppimata töölised olid kauemat aega o r g a n i s e e r i m a t a. Nende organiseerumine ametiühingutesse toimus 80-ndatel aastatel.

Uued ametiühingud püstitasid kaks p e a n õ u e t: 8-tunnine tööpäev ja maa ning teiste tootmisvahendite natsionaliseerimine, kusjuures maa läheks nende kätte, kes teda ise oma tööjõuga harinud. Varsti tunnistaski kõigi trade-union'ide kongress (1890) nimetatud sotsialistlikud nõudmised omaks. Ka leidis ikka enam poolehoidu iseseisva sotsialistliku t ö ö e r a k o n n a (*Labour Party*) asutamine, kes esineks valimisil omade kandidaatidega. 1893. a. saigi tõsiasjaks iseseisev tööerakond, kes 10 aastat hiljem saatis parlamenti juba 14 esindajat, 1906. a. aga koguni 54. Nii hakkas tööerakond aina suuremat osa etendama nii parlamendis kui ka Inglise ühiskondlikus elus ning senised kodanlikud parteid pidid teda tõsiselt arvestama.

Liberaalide valitsus (1906—15). Nagu teame, tõid 1906. a. parlamendivalimised suurima võidu liberaalidele, aga ka tööera-

kond ja Iiri Home-rule'i partei võitsid juurde hulga kohti. Need kolm erakonda teotsesid koos parlamentlikes võitlusis lähema 9 aasta jooksul ja toetasid liberaalidest koosnevat valitsust mitmesuguste reformide teostamisel. Silmapaistvamad kujud liberaalide valitsuses olid peaminister lord Asquith ja varakantsler Lloyd George. Sõjakas imperialism kadus, andes aset demokraatlikele põhimõtteile ja kultuuritöödele. Asquith oli tõsisem protektsionismi arvustaja ning tema ajal anti kogu vabameelsele poliitikale uus, nimelt sotsiaalseadusandluse iseloom. Lloyd George, vaese külakooliõpetaja poeg Wales'ist, kes lähedalt tundis rahvahulkade halbu elutingimusi, toetas teda innukalt.

Töökaitse ja hoolekande reformid. Liberaalide valitsusaeg oli ennenähtamatult rikas radikaalsete sotsiaalreformide poolest. Valitsus tegi kõik, mida suutis, et lepitada vaeseid rahvakihte kapitalistliku korraga ning võtta pinda revolutsioonilise sotsialismi levimiselt. Kõigepealt andis valitsus rea seadusi, mis ei kindlustanud kehvikute lastele ainult tasuta algharidust, vaid võimaldasid neil isegi tasuta süüa koolide juures asutatud söögitubades. Tööliste tööaega reguleeriti ja piirati. Naiste öötöö keelati täiesti, meeste öötöö võimalusi piirati. Mäekaevandusis pandi (1908) kehtima 8-tunnine tööpäev. Et kordkorralt teravnevat sotsiaalset võitlust riigi ja rahvamajanduse huves rahulikumaisse rööpaisse asetada, esitas peaminister Asquith saadikutekojale seaduse-eelnõu palga alammäärade kohta söekaevandusis, mis üsna kiiresti mõlemas kojas vastu võeti. Koha peal olid tasumiinimumi määrajaiks segakomisjonid tööliste ja ettevõtjate esindajaist. Eriti kuulsaks sai aga liberaalide poolt 1909. a. läbiviidud paiukiseadus. Paiukit hakati maksma kõigile kodanikele, kes üle 70 aasta vanad, kelle sissetulek ei ulatu üle 31 naela 10 šillingi aastas ning kes olnud Briti alamad vähemalt 20 aastat. 1911. a. viisid liberaalid parlamendis läbi ka väga laialdase tööpuuduse ja tervisekaotuse vastu kindlustamise seaduse. Kindlustusfondid loodi summadest, mida maksid ettevõtjad, töölised ja valitsus. Riigi poolt kindlustuse otstarbeks antavad summad olid kaunis suured.

Agraarreformid. Iiri talupoegade ja Inglise põllutööliste huvides teostasid liberaalid julgeid agraarreforme, millega juba konservatiivide valitsuse ajal algust tehti. Talupoegadele Iiri ja Inglismaal hankis riik soodsat laenu talude päriseks ostmiseks, riigi maad jagati väiketalundeiks ja tarbe korral võõran-

dati neid maalordidelt, kui viimased ei tahtnud vabatahtlikult müüa. Agraarreformi tulemuseks oli rahva jõukuse tõus eriti Iirimaal.

Parlamendireform 1909 (vetobill). Loomulikult suurendasid liberaalide sotsiaalsed reformid, eriti paiukiseadus, tunduvalt riigi väljaminekuid. Samuti suurendas Inglismaa relvastumine riigi kulutusi. Kasvavate kulude katteks oli Lloyd George ette näinud 1909. a. eelarves rea uusi makse maaomandilt, väärtpabereilt, pärandilt, alkoholimüügilt, klubidelt ja mujalt. Maksud olid kavatsetud nii, et nad peaaegu täielikult langesid suurmaaomanike ja suurrahameeste, kaunis tunduval määral ka kõrtsipidajate kanda. Uute maksude alusel koostatud eelarvet ei võtnud aga ülemkoda vastu. Ülemkoja vastuseisu murdmiseks otsustas alamkoda võtta ülemkojalt absoluutse veto õiguse. Ülemkoda lükkas aga selle ettepaneku tagasi. Kui aga 1910. a. lõpul peetud valimised andsid endiselt enamuse valitsuserakondadele alamkojas, siis võttis ka ülemkoda vastu „vetobilli" (1911). Siitpeale oli ülemkojal seaduste suhtes ainult edasilükkava veto õigus, eelarve- ja muud finantsseadused aga ei kuulunud üldse enam ülemkoja kinnitamisele. Ka hakati nüüd rahvasaadikuile palka maksma. Asquith'i valitsus võis nüüd jätkata oma radikaalseid sotsiaalseid reforme. Ning neid vajaski rahutu streikiderikas aeg.

Home-rule'i küsimus. Liberaalide valitsus, keda alamkojas toetasid iirlaste saadikud, püüdis lahendada ka Iiri autonoomia küsimust. Raskusi tekitas protestantlik Ulster Iirimaal, kus ei tahetud tunnustada Iiri Home-rule'i, sest seal kardeti katoliiklaste poolt rõhumist. Sellest hoolimata pidas Asquith kinni oma poliitika suunast. A. 1912—14 võeti Home-rule'i bill alamkojas kolm korda vastu ja siis jõustus ta vetobilli põhjal, ülemkoja vastuseisust hoolimata. Põnevaks näis kujunevat Ulsteri küsimus, sest ulsterlased hakkasid organiseerima otse relvastatud vastupanu Iirimaaga ühendamise vastu. Samal ajal puhkes aga Maailmasõda ja võitlevad pooled (iirlased ja ulsterlased) loobusid ajutiselt küsimuse tegelikust lahendamisest ning otsustasid ühiselt toetada valitsust tuleviku suursündmustes.

Välispoliitika. Inglismaa suurima koloniaal- ja saareriigina vajas ilmtingimata ülemvõimu maailma meredel, et kaitseda riigi ühtlust, koos sellega rahulikku tööd kodumaal, mis andis leiba tihedale rahvastikule, ning kindlustada igapäevast

vilja sissevedu. Merede üle valitsemiseks pidi Inglismaa 1) omama vägevaimat sõjalaevastikku ning 2) säilitama poliitilise tasakaalu Euroopa mandril, nii et ükski Euroopa riik ei muutuks liiga võimsaks ning seega Inglismaale kardetavaks. Nii esimene kui ka teine nõue viisid Inglismaa vastuollu Saksamaaga ja sundisid teda lähenema Saksamaa vaenlastele.

XIX s. oli Saksamaa küll kõige võimsam sõjaline jõud mandril, kuid ta ei püüdnud luua endale suurt sõjalaevastikku. Aga 1898. a., kui admiral Tirpitz sai mereministriks, algas Saksa sõjalaevastiku palavikuline suurendamine, mis jätkus Maailmasõja lõpuni.

Inglismaal tekitas Saksa laevastiku kasvamine tõsist muret. Esialgu oli Inglise laevastik küll veel suurem Saksa omast, kuid ta oli laiali üle kogu maailma, nii et sakslaste ootamatu pealetungi korral Inglismaa ise võis sattuda tõsisesse hädaohtu. Tõsist muret valmistas vabakaubanduslikule Inglismaale ka Saksamaa majanduslik tõus ja võistlus maailmaturul kavalalt juhitud protektsionistlikul alusel. Seni kui Euroopa tasakaal polnud väga suures hädaohus ning Saksamaa laevastik oli väike, elas Inglismaa lähemate poliitiliste sidemeteta mandririikidega hiilgavas isolatsioonis (*the splendid isolation*), sundusliku väeteenistuseta ning väherelvastatult. Kuid XX sajandil oli ta sunnitud sellest positsioonist loobuma ja lähenema oma endistele võistlejaile koloniaalküsimusis. Esmalt saavutatakse Prantsuse-Inglise liit. Inglismaa võib nüüd ära tuua Vahemerest oma laevastikukaadrid, koondada nad enam Põhjamerele ja Atlandi ookeanile. 1907. a. saavutatakse koloniaalpoliitilistes küsimustes kokkulepe ka Venemaaga. Inglismaa tunnustas Venemaa huve Põhja-Pärsias, Venemaa aga Inglise huve Lõuna-Pärsias, samuti Afganistanis. Tiibeti suhtes kohustusid mõlemad, et nad sinna ei saada mingisuguseid missioone ega ekspeditsioone. Nüüd võis teostuda Inglise-Vene leping. Inglise kuninga Edward VII (1901—10) kokkusaamine Nikolai II-ga Tallinnas 1908. a. muutis lõplikult Prantsuse-Vene liidu kolmiklepinguks ehk Suureks entente'iks.

Liberaalide valitsus Inglismaal oli kõigiti rahusõbralik ja uusi vallutusi mitteihkav, kuid hirmus Saksamaa pealetungi ees oli ta sunnitud suuri summasid kulutama laevastiku suurendamisele. Laevastiku suurendamine oli seda hädavajalikum, et moodsate lahingulaevade poolest oli Inglismaa ülekaal Saksamaast üsna väike. Inglise liberaalne valitsus püüdis

korduvalt astuda Saksamaaga läbirääkimisse relvastumise seismajätmise küsimuses, kuid Saksamaa jäi selles küsimuses ükskõikseks.

5. Imperialistlik Saksamaa 1890—1914.

Wilhelm II (1888—1918). Wilhelm II, kelle kätte läks pärast Bismarcki lahkumist Saksamaa juhtimine, oli iseloomult rahutu ning heitlik. Ta omas mitmekülgseid huvialasid ning püüdis autoriteedina igal pool otsustavat sõna öelda, kuigi ta teadmised olid pealiskaudsed. Keisrina armastas ta demonstreerida oma võimu ja hiilgust. Olles hingepõhjas kõhkleja ja kahtleja, püüdis ta oma ümbrusele jätta väga iseseisva inimese muljet. Tihti segas ta ootamatult asjade käiku oma korraldustega. Tegelikult langes ta aga sageli üksikute isikute mõju alla, nii väga kui ta ka end uskus olevat iseseisva. Keisri mõjutajad polnud nüüd mitte ta kantslerid, vaid väiksemad aukandjad, välispoliitika alal näiteks välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja.

Sotsiaalpoliitilised reformid. Wilhelm II muutis oma valitsuse alguses osalt endist poliitikat, mida Bismarck oli ajanud. Ta püüdis lepitada valitsusega neid kihte, kes olid tundnud rahulolematust Bismarcki poliitika suundadega, s. o. töölisi ja tööstureid. Kantsler Caprivi aeg (1890—94) kannab seepärast üldiselt lepitavat ja rahunemise iseloomu. Tema ajal kaotati sotsialistide vastu antud erakordsed seadused (1890), mille kehtimise ajal sotsialistidest saadikute arv riigipäeval oli tunduvalt kasvanud. Sotsiaalsele seadusandlusele andis valitsus senisest laialdasema iseloomu. 1890. a. asutati tööstuslikud vahekohtud tööandjate ja tööliste vaheliste arusaamatuste kõrvaldamiseks. Aasta hiljem anti välja seadused, mis piirasid pühapäevatööd, nõudsid tööliste tervisele kahjulikkude töötingimuste kõrvaldamist ja suurendasid vabrikuinspektsiooni personaali arvu ja võimupiire.

Wilhelm II vaimustus sotsiaalsete reformide vastu lakkas varsti, sest töölised esinesid uute, suuremate nõudmistega. 1893. a. valimistel näitas sotsialistidele antud häälte arv uut tõusu. Nii pettus keiser rängasti tööliskonnas. Pealegi olid ju sotsiaalpoliitikal tõsised vastased — suurtööstured, kes püüdsid enestele tuge leida ka agraarlasilt. Nad seletasid, et tööliste eest hoolitsemine viib kodumaa tööstuse langusele ning riivab väga

tõsiselt ka põllumajandust, meelitades paremad töölised maalt linna.

Sotsiaaldemokraadid. Valitsuse suhtumine nendesse. Sotsiaaldemokraatlik erakond hakkas pärast Bismarcki erakorraliste seaduste kaotamist kiiresti kasvama. Sotsiaaldemokraatia tugevnemist soodustas tunduvalt Internatsionaali uuestisünd. Nn. Teise Internatsionaali esimene kongress peeti Pariisis 1889. a. Nüüd võtsid ka Saksa sotsialistid oma parteikava revideerimisele. Erfurdi kongressil 1891. a. muudeti Vana Gotha kava ning püüti teda Marxi õpetusele lähendada. Partei lõppsiht on siitpeale leppimatu võitlus riigi ja kodanluse vastu. Oleks võinud loota, et sotsiaaldemokraadid loobuvad positiivsest tööst riigipäeval, kuid seda ei sündinud. Seepärast püstitati Erfurdi parteipäeval oleviku programm, nõuti näit. valimisõigust mõlemale soole, naisele ühesuguseid õigusi mehega, kaudsete maksude asemel progressiivseid otseseid makse jne. Sotsiaaldemokraatide hulgas tekkis aga isegi mõõdukas revisionistlik vool, kes ei lootnud tulevikuski sotsialistlikku maailmarevolutsiooni või vähemalt pidas teda väga küsitavaks. Need nõudsid, et klassivõitlust pehmendataks ning ellu viidaks osalisi uuendusi, mis antud momendil valitsevais olusuhteis võimalikud. Viimaks leidiski laialt pinda revisionistide arvamus ning nad said ideeliselt koguni tooniandvaks jõuks parteis. Sisemistele tülidele vaatamata muutus sotsiaaldemokraatlik erakond üha tugevamaks. Sotsiaaldemokraatia kasv Saksamaal oli lähimas seoses tööstuse ja kaubanduse kiire arenemisega peale riikliku ühinemist.

Rahvuspoliitika. Endiseks jäi Wilhelm II ajal rahvuspoliitika. Nagu Bismarcki ajal, nii püüti nüüdki riigi vähemusrahvusi ümber rahvustada. Korduvalt määras riigipäev sadu miljoneid poolakate maade ülesostmiseks ning sakslastega koloniseerimiseks. Kõik see ei aidanud palju. Poolakad lasksid maksta valitsust endile väga kallist hinda maade eest ning saadud rahaga ostsid uusi maid saksa asunikelt. Lõpuks läks Saksa valitsus nii kaugele, et viis riigipäeval läbi seaduse, mis lubas sunniviisiliselt võõrandada poolakate maid (1908). Seda seadust valitsus ei julgenud siiski kasutada. Poolakate seas tekitas palju ärevust ka koolide saksastamine. 1901. a. seadusega tehti saksa keel Poola koolides ainsaks keeleks, milles võis toimuda õpetus. Elsass-Lotringile, mille elanikkude enamiku emakeeleks oli küll saksa keel, kuid kes ihkasid tagasi Prantsuse valitsust, andis riigipäev 1911. a. samad õigused, mis olid teistelgi Saksa osariikidel liidus. Ainult valit-

seva vürsti aset pidi täitma keisri poolt määratud asehaldur. Selle sammuga aga ei suudetud lepitada elsass-lotringlasi Saksamaaga, niisama vähe kui saksastamistöö kaudu koolides suudeti ümber rahvustada poolakaid.

Tollipoliitika. Majanduspoliitikas võttis keiser esialgu Bismarckiga võrreldes uue kursi, lähenedes protektsionismi asemel vabakaubandusele. Valitsuse vabakaubanduslik majanduspoliitika ei kestnud aga kaua. Kui XX sajandi algul välisriikidega sõlmitud vabakaubanduslikud lepingud lõppesid, ei pikendatud neid enam. Protektsionismi teostades arvestas valitsus peamiselt agraarlaste huve. Kantsler Bülow põhjendas oma protektsionistlikku poliitikat nii rahvuslikult kui ka sotsiaalselt. Põllumajanduse toetamise tähtsus tulevat eriti teravalt nähtavale sõja korral, mil vilja sissevedu väheneb või isegi katkeb. Kui töölised saavad otsest toetust riigilt sotsiaalseadusandluse (kindlustuse) kaudu, siis sama peaks saama põllumajandus soodsa tariifi abil. Uus tariif oli kahjulik kõigile neile riikidele, kust vilja välja veeti. Seepärast kujuneski kaubalepingu uuendamine mõne riigiga, näit. P.-A. Ühendriikidega, väga aeglaselt.

Saksamaa majanduslik areng jätkus endiselt tööstusliku riigi suunas. Saksa vabrikusaadused kaotasid oma halva kuulsuse ning vallutasid maailmaturu. Saksamaa majanduslik areng on kõige ilmsem, kui võrrelda teda Inglismaa omaga. Saksa riigi asutamisajal ületas näit. Inglismaa rauatoodang Saksa oma neljakordselt, 1913. a. aga oli Saksa oma kaks korda suurem Inglise toodangust. Masinatööstuses ja keemilis-tehnilises tööstuses tõusis Saksamaa enne Maailmasõda esikohale maailmaturul. 1908. a. oli Saksa kaubalaevastik juba suuruselt teisel kohal maailmas.

Tööstuse ja kaubanduse arenemisega kasvas ka Saksa rahva üldine jõukus. Saksamaa hakkas muutuma nagu rantjeede riigiks. Vabad kapitalid hakkasid aina väljapaistvamat osa etendama Saksa rahvamajanduses. Finantskapitali mõjulepääs sai võimalikuks suurpankade ja nende ühingute kaudu. Vabade kapitalide paigutamine välismaile saigi Saksa kaubandus- ja pangapoliitika tähtsamaks ülesandeks. Ses suhtes olid täiesti solidaarsed nii pangad kui ka suurtööstus. Suurtööstus oli organiseerunud sündikaatideks, trustideks ja kartellideks. Protektsionistliku kaubanduspoliitika tõttu valitsesid nad siseturgu täielikult. Et siseturg oli piiratud, siis püüti juhtida kaupu välisturgudele. Siseturu äärmiselt kõrgete hindade

tõttu, mis tingitud riigi protektsionistlikust majanduspoliitikast, müüsid ettevõtjad kaupu välisturul alandatud hindadega.

Imperialistlik välispoliitika ja ta majanduslik põhitoon. Et iga riik kaitses oma tööstust protektsionistliku tollitariifiga ning Saksamaal samal ajal tuli võistelda teiste tööstuslikkude riikidega, siis püüdis ta uusi maid juurde võita või oma mõjupiirkonda saada. Pankade ja kapitalistlikkude tööstusettevõtete huvid langevad siin ühte. Mõlemad on huvitatud riigi imperialistlikust poliitikast. Saksa kaupade peaturuks oli XX sajandi esimesel aastakümnel Euroopa. Saksa kaubad tungisid kõigisse Euroopa riigesse. Inglismaa siseturule, kõnelemata asumaist, valgus ikka enam kaupu märgiga „Made in Germany", mis tekitas siin valmistajate ringkonnis tõsist hirmu. Heaks turuks Saksa kaupadele olid Türgi- ja Venemaa. Saksamaa kaubanduslikku läbikäimist Venemaaga soodustas Vene-Saksa kaubaleping (1904), mis esimesele oli äärmiselt kahjulik, teisele aga samal määral kasulik. Siiski vähenes XX sajandil väljavedu Euroopa riigesse, suurenes aga Balkani, eriti Serbia ja Lõuna-Ameerika riigesse. Viimastes, samuti kui Hiinas ning Jaapanis, tuli Saksamaal tugevasti võistelda Inglismaa ja Ühendriikidega. Üldiselt oli karta aegu, mil turgude laiendamine rahulikul teel enam võimalik pole. Siis arvati võimalik olevat seda teha relvastatud jõu abil.

Seepärast möödubki käsiteldav ajajärk Saksamaal intensiivse relvastumise tähe all. Erilist tähelepanu juhtis valitsus sõjalaevastikule. Saksamaa suurendas korduvalt oma väljaminekuid sõjalaevastikule. Juba 1899—1907 kasvas mere-eelarve ligi 73% (162,5 miljonilt 310-le). Ka hiljemini suurendati relvastuskulusid kõigi parteide toetusel. Järgmisel aastal määras riigipäev ühe miljardi marga ulatuses erakordseid varanduse- ja sissetulekumakse, et katta alatasa suurenevaid kulutusi relvastusele. Ikka ilmsemaks muutus nüüd Euroopale, et Saksamaa püüdis sõjajõudude poolest saada vägevaimaks riigiks maailmas.

Sakslaste ekspansioonitung käesoleval ajajärgul andis mitmel pool tulemusi. Pärast Hiina-Jaapani sõda astusid Saksamaa, Venemaa ja Prantsusmaa koos välja „Hiina kaitseks" Jaapani nõudmiste vastu ning sel puhul õnnestus Saksamaal saavutada Hiinas Kiaotšou sadamalinna ning pisut hiljem ka Šantungi provintsi. Hiina valitsus oli sunnitud mainitud kohad Saksamaale 99 aastaks rendile andma. Sajandi lõpul omandas Saksamaa rea tugipunkte „Tulevikumerel" — Vaikses ooke-

anis. 1911. a. omandas Saksamaa Maroko kriisi lahendamisel osa Prantsuse Kongost, Uus-Kameruni ning suure majandusliku teotsemisvabaduse Marokoski. Majanduslikult vallutada ja seega teataval määral poliitiliseltki oma mõju alla saada püüdis Saksamaa Türgimaad ja Balkani riike. See läkski tal korda eriti Türgimaa suhtes. Siin püüdis Saksamaa enesele saada õigust Väike-Aasia ja Mesopotaamia loodusvarade kasutamiseks. Suurim Saksamaa pankadest, Saksa Pank, saigi enesele õiguse Konstantinoopoli ja Bagdadi vahelise raudtee ehitamiseks. Seega oleksid avanenud suured asumisvõimalused Saksa väljarändajaile, toorainete ostukohad ja valmissaaduste turud Saksa tööstusele. Sama raudteed oleks võinud aga Saksamaa väga hästi kasutada ka sõjaliste operatsioonide puhul Briti India ja Egiptuse vastu. Selline võimalus oli seda suurem, et Türgi ja Saksa sõjaväejuhid tegelesid kauemat aega käsikäes. Türgi sõjaväes töötasid Saksa instruktorid ning teda juhatasid Saksa ohvitserid. Muidugi ei meeldinud ei Inglismaale ega Venemaale Saksa mõju tõus Väike-Aasias. Samuti halvendasid Saksamaa vahekorda Inglismaa ja Prantsusmaaga sagedad laevastikukrediitide ja muude relvastuskulude suurendamised, keisri väljakutsuvad kõned Saksamaa „tulevikust", mis „asub merel", ning sõjaka meeleolu tõus kogu seltskonnas. Ning kui Saksamaa lõpuks oma sõjaliste jõududega oli valmis toetama Austria poliitikat Balkanil, vallandus Maailmasõda tema ja Entente'i riikide vahel.

6. Austria-Ungari ja Balkani küsimus XX sajandil Maailmasõja puhkemiseni.

Rahvuslikud vastuolud ja nendest mõjutatud sisepoliitika. Austria-Ungari poliitilise elu silmapaistvamaks nähtuseks XIX s. lõpul ja XX s. alguses olid tülid riigi arvukate rahvuste vahel. Slaavi ja romaani rahvad ei suutnud leppida sakslaste juhtiva osaga Cisleithanias ning ungarlaste omaga Transleithanias, sest et nad liikmete arvult ületasid tunduvalt sakslaste ja ungarlaste koguarvu riigis. Esitades senist dualistlikku riigistruktuuri tahtsid nad muuta Austria-Ungarit paljude rahvusriikide föderatsiooniks. Sellise olukorra tõttu muutus riigi valitsemine väga keerukaks.

Vajaliku poolehoiu võitmiseks pidi valitsus korduvalt tegema järeleandmisi ühele või teisele vähemusrahvusele. Kõige paremini

said valitsusega läbi poolakad, keda kõigiti soodustati, võrreldes väikevenelastega. Kõige rahulolematuma elemendi moodustasid tšehhid. Radikaalsed ringkonnad tšehhide keskel taotlesid Böömile ühevääršet seisukohta Austriaga ja Ungariga. Eriti suuri segadusi riigis tekitas tšehhide võitlus tšehhi keele õiguste eest. A. 1900 viidi parlamendis läbi keeleseadus, mille järgi Böömi jaotati rahva koosseisu järgi ringkondadeks, kus siis asjaajamiskeeleks ametiasutisis oli kas tšehhi või saksa keel, ringkonna enamusrahvuse järgi, või koguni mõlemad. Sellise korraldusega ei tahtnud jällegi leppida tšehhid. Rahvuste vaheliste vastuolude tõttu harrastati Austria rahvaesinduses väga palju obstruktsiooni, mistõttu keiser tihti tarvitas õigust hädavajalisi seadusi kehtima panna parlamendi poole pöördumata. Seetõttu ei saanud kujuneda Austrias normaalne demokraatlik valitsemisviis, kuigi siin oli selleks eeldusi, eriti pärast 1906. a. valimisreformi, mis andis rahvale enamvähem üldise valimisõiguse.

Välispoliitika põhijooni. Et Austria-Ungari oli peaaegu täiesti randjooneta riik, siis ei võinud ta teiste suurriikidega kolooniate omandamisel väljaspool Euroopat võitlema hakata. Austria imperialismi vallutussihid jäid seepärast Balkani poolsaarele suunatuks. Austria poliitika Balkanil oli täiesti kokkukõlas Saksamaa omaga. Saksamaa ei olnud küll otseselt huvitatud Balkani rahvaste alistamisest, kuid talle oli tähtis Türgi riigi edasipüsimine ning seepärast ka Balkani rahvaste nõrgestamine. Niisama loomulikult kui Saksamaa poolehoidu äratas Austria vallutuspoliitika Venemaa pahameelt. Pidas ju Venemaa valitsus end Balkani riikide kaitsejaks ning ihkas oma käsutusse võimu Musta ja Egeuse mere vahel. Venemaad kartes ei julgenudki Austria kaua teha mingisuguseid vallutusi Balkanil. Alles pärast Vene-Jaapani sõda, kui oli paljastatud tsaaririigi militaarne nõrkus ning konstitutsionalismi teostamine tekitas riigielus segadusi, astus Austria Balkanil otsustavaid samme, mis vahekorra Venemaaga veelgi pinevamaks muutsid.

Noortürklaste revolutsioon ja Bosnia-Hertsegoviina annekteerimine (1908). Pärast kolmiklepingu sõlmimist (1908) otsustasid Vene- ja Inglismaa senisest suuremal määral segada end Türgi riigi siseellu. Nii nõudsid nad Türgimaalt rea uuenduste elluviimist Makedoonias sealsete eri rahvuste kaitseks, kes kannatasid Türgi sõjaväe väljapressimiste ja rekvisitsioonide ning Albaania röövlite all. Segadust suurendas veel enam naaber-

riikide poliitiline propaganda kiriku ja kooli kaudu ning isegi väesalkade maalesaatmise näol, sest seetõttu muutusid elanikkude rahvuslikud vastuolud teravaks. Nii kreeklased kui ka bulgaarlased ja serblased ihkasid endile Makedooniat, olgu ajaloolise õiguse (kreeklased), olgu rahvuslikkude või kiriklikkude motiivide (bulgaarlased ja serblased) alusel. Makedoonia jaotamisele olid aga teravalt vastu sakslased ja austerlased, ning seepärast ei võinudki see toimuda. Ka Inglise-Vene uuenduskava teostamine nurjus — seda takistas noortürklaste revolutsioon Türgimaal 1908.

Noortürklaste revolutsioon õnnestuski, andes maale konstitutsioonilise riigikorra ning aidates noortürklased võimule. Uued Türgimaa peremehed deklareerisid, et nad kavatsevad konstitutsioonilisel teel korraldada riiki ega salli võõraste vahelesegamist Türgimaa siseellu.

Tegelikult ei toonud konstitutsiooniline kord kuigi suuri uuendusi ristiusulisile rahvaile Türgimaal. Noortürklaste revolutsioon näitas aga veel kord Türgi riigivõimu nõrkust ning julgustas Austria-Ungarit annekteerima Bosniat ja Hertsegoviinat, mis juba varemini olid tema poolt okupeeritud. Kõige valusamini riivas see Austria samm Serbiat, kes aga üksi ei võinud mõeldagi sõjale Austriaga. Venemaa aga hoidus igasugusest sõjalisest aktsioonist juba seepärast, et Saksamaa tunnustas enda solidaarseks Austriaga.

Balkani sõjad (1912 ja 1913). Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimine ja noortürklaste revolutsioon ei lahendanud Balkani keerdsõlme, vaid tegid ta pigemini raskemaks. Serblased unistasid endiselt Suur-Serbiast, mis oleks sisaldanud ka Austria-Ungari Lõuna-Slaavi provintse, ning ristiusu rahvad kannatasid endiselt Türgi valitsuse all. Neil asjaoludel õnnestus Venemaa ja Kreeka diplomaatidel sobitada Balkani riikide — Serbia, Bulgaaria, Montenegro ja Kreeka — liitu, kes alustas 1912. a. Türgimaaga sõja. Türgi väed purustati täielikult ning liitlaste kätte läksid Makedoonia, Tessaalia, Põhja-Albaania ja osa Traakiat. Kõige energilisemalt teotsesid sõjas bulgaarlased, kes vallutasid Adrianoopoli ning nihutasid niiviisi Türgi piirid peaaegu väinadeni. Et senised liitlased võidusaavutiste jagamisel ei suutnud kokku leppida, vaid äärmiselt teravasse vastuollu sattusid, eriti Serbia ja Bulgaaria, siis puhkes liitlaste eneste vaheline sõda, millest osa võttis ka Rumeenia ja mille tagajärjel Balkani riigid kaotasid suure osa oma seniseid

saavutisi. Serbia ja Bulgaaria vahelised tülid tekkisid suurelt osalt Saksa ja Austria mõjul, kes oskasid huvide vastuolusid Makedoonia küsimusis teravaks ajada. Nii näeme Balkanil võitvat esialgu Entente'i, varsti aga keskriikide diplomaatiat edusamme tegevat. Keskriikide mõjul ei võimaldanud Euroopa suurriigid Serbiale ka väljapääsu Aadria merele, vaid asutasid Serbia ja Aadria vahele iseseisva Albaania vürstiriigi ühe Saksa printsi valitsuse all.

Austria sõjakuulutus Serbiale (28. juulil 1914). Balkani sõdade tulemused ei rahuldanud neist osavõtnud väikeriike, kuid neil puudus jõud alustada uut sõda. Seda Balkani riikide väsimust kavatses kasutada Serbia vallutamiseks Austria, kes kartis, et talupoegade riik Serbia, kus puudus peaaegu täiesti mõisnikuseisus, võiks saada hädaohtlikuks Ungari Lõuna-Slaavi provintsidele, kus valitsesid teravad vastuolud talupoegade ja arvuka ning võimuka mõisnikkude klassi vahel. Austria lootis, et Entente'i riigid ei sega end sõtta Serbiaga. Olid ju Venemaa ja Prantsusmaa jätnud korduvalt militaarse abita neile sõbralikke Balkani riike ning Inglismaa polnud isegi diplomaatiliselt koos töötanud eelmainitud riikidega. Nagu 1908. a. Bosnia-Hertsegoviina annektsiooni puhul, nii lootis Austria nüüdki Venemaad rahule sundida, ähvardades Saksamaa koostööga sõjas. Ka Itaaliat püüdis Austria võita koos Serbia ründamiseks, kuid Itaalia valitsus vastas ettepanekule eitavalt (1913. a. suvel). Samuti leidis Ungari riigitegelaste seas poolehoidu Austria sõjakas Balkani-poliitika. Eriti pooldas teda Ungari minister-president krahv Stefan Tisza, austriameelse erakonna juht Ungaris.

Välise ettekääande sõja alustamiseks andis nn. Sarajevo sündmus. Mainitud Bosnia linnas surmati Austria troonipärija Franz-Ferdinand 28. juunil 1914. Serbia valitsuse kaassüüd atentaadis ei saadud tõestada ning pealegi oli see äärmiselt ebatõenäone, aga Austria valitsus kujutas asja nii, et vähemalt teatav kahtlus langes Serbia valitsusele. Kolm nädalat pärast atentaati üllatas Austria valitsus Serbiat väga raske ultimaatumiga, mille vastamiseks jäeti ainult 48 tundi aega. Kuigi ultimaatumi tingimused olid Serbiale alandavad sisult ja vormilt, aktsepteeris rahuarmastav Serbia valitsus nad peale kahe punkti. Hoolimata Serbia äärmisest vastutulelikkusest kuulutas Austria-Ungari 28. juulil 1914 sõja, millest aga vastu Austria ootusi kasvas välja suur Maailmasõda.

D. Maailmasõda 1914—18.

1. Sõja põhjused, puhkemine ja osavõtjad.

Vastuolud Euroopa riikide vahel. Maailmasõjale valmistasid hea pinna mitmesugused tüliküsimused, mis kauemat aega püsisid Euroopa riikide vahel. Tähtsamad neist olid 1) Prantsusja Saksamaa, 2) Venemaa ning Austria ja Saksamaa ning 3) Inglis- ja Saksamaa vahelised vastuolud. Pinevus Saksamaa ja Prantsusmaa vahel tekkis ainult osalt Elsass-Lotringi vallutamisest sakslaste poolt ning nende šovinistlikust poliitikast mainitud provintsides. Palju enam häiris Saksa-Prantsuse heanaaberlikke vahekordi Saksa valitsuse püüe soetada endale kas poliitilisi kolooniaid või vähemalt majanduslikke tagamaid Prantsuse mõjualuseis Aafrika osades, nagu seda näitasid 1905. ja 1911. a. Maroko kriisid, mil Saksamaa esines väga sõjakalt ja ähvardavalt. Vene-Austria vaheline pinevus ulatus tagasi Berliini kongressini, mil Venemaal tuli taluda diplomaatilist lüüasaamist Austrialt. Eriti teravaks kujunes Vene-Austria vahekord aga pärast ootamatut Bosnia annekteerimist Austria poolt 1908. a. ning Balkani sõdade ajal, mil Austria asetas mängu kogu oma diplomaatilise mõju, et vähendada Balkani slaavi riikide võidutulemusi. XX sajandil hakkas Austria-Vene vastuolu laienema enam ja enam ka Saksa-Vene vastuoluks, sest Saksamaa teotses Austriaga solidaarselt, püüdes keskriikide mõju laiendada nii, et see ulatuks „Elbest Eufratini". Bagdadi raudtee kontsessiooni saamisega näiski astuvat teostumisajajärku keskriikide Elbe—Eufrati programm. Saksa- ja Inglismaa vaheline pinevus tuli osalt majanduslikust võitlusest, aga veel suuremal määral Saksa merejõudude suurendamisest ning Inglismaale hädaohtlikust idapoliitikast. Ka suhtuti isikuvabaduse kodumaal Inglismaal suure võõrastuse ja üleolekuga sakslaste sõdurinimese ideaali, mis omakorda kibestas sakslasi.

Saksamaa osa Maailmasõja puhkemisel. 1870—1914 oli küllalt pinevaid tüliküsimusi Euroopa riikide vahel, kuid nad kõik lahendati rahulisel kompromissi teel, isegi sellised õrnad küsimused, nagu Aafrika jagamine. Sellest ajast, kui sisse seati üldine väeteenistus ning suurriigid aina tihedamaid majanduslikke sidemeid lõid välismaadega, tähendas sõja alustamine eriti suurt riski, isegi õnneliku sõja majanduslik tasuvus muutus väga kahtlaseks. Euroopa riikide üldist vastumeelsust sõja suhtes oskas kasutada oma tuluks Saksamaa — kõige tugevama

ja paremini organiseeritud sõjaväega riik. Suurel määral Saksamaa vastuseisu tõttu äpardusid kõik relvastuse vähendamise katsed Euroopas. Muidugi leidus igal maal selliseid rahvastiku erirühmi, kes lootsid endile sõjast tulu ja püüdsid teda õhutada, näit. vägede moonamuretsejad, rauа-, masina- ja relvavabrikandid jne. Nende ringkondade mõjul osa ajalehtigi rõhutas relvastuse suurendamise vajadust ja tekitas oma kirjutistega sõjaärevust.

Peale sõjapidamisest otseselt huvitatud ringkondade lootsid aga laiemad rahvahulgad Saksamaal enam kui kuskil mujal sõjast endale ainelist kasu. Kindralstaabiülem krahv Schlieffen oli töötanud välja üksikasjalise kava, mille järgi Prantsus- ja Venemaa võitmine oli ainult 8—10 nädala küsimus. Saksamaa pidi esmalt paiskama kõik oma väed Prantsusmaa vastu läbi Belgia, sest Belgia-Prantsuse piiril puudusid tugevad kindlused, võitma Pariisi ning sundima prantslasi rahu tegema. Siis pidi Saksamaa transportima eeskujuliku raudteevõrgu kaudu oma väed Venemaa vastu ning võitma Vene halvastivarustatud ja raskestiliikuva sõjaväe. Sõja tagajärjel lootis Saksamaa end täiesti kehtima panna Balkani poolsaarel ja Türgimaal, võttes seejuures Serbialt ta iseseisvuse ning ühendades ta Austriaga; eemale nihutada Venemaa Musta mere rannikult Dnepri taha; Läänemeremaid ühel või teisel kujul Saksamaaga ühendada ja end Venemaal majanduslikult kehtima panna[1]. Prantsusmaalt kavatses Saksamaa võtta maapõuevararikka Prantsuse Lotringi ning kolooniaist mitte ainult Maroko, vaid teisigi hiiglaasumaid. Selliste hiiglaalade vallutamine lühikese aja jooksul pidi tagama sõja tasuvuse. Saksamaa oli kindel oma tehniliselt täiuslikkude vägede kavakindlas ning täpses teotsemises ja kiires võidus, seda enam, et Inglismaa tema arvates pidi jääma läheneva sõja korral erapooletuks. Eriti 1914. a., mil Iiri Home-rule'i küsimuse pärast ähvardas Inglismaad kodusõda, usuti seda kindlasti. Kuid sõjakuulutuse korral Inglismaagi poolt polnud sakslastel nende arvates suuremat hädaohtu karta. Oli ju inglise rahvas „nii degenereerunud", et ta polnud maksma pannud üldist väeteenistuskohustustki, ning vajas kaua aega tugevama sõjaväe loomiseks. Arvestades veel seda, et Venemaa oma relvastumisega oli kaugele maha jäänud Saksamaast, näisid tingimused sõja alustamiseks 1914. a. kõigiti soodsad ning selleks otsiti ainult parajat ettekäänet.

[1] 1905. a. tehtud kaubalepingu pikendamiseks oli vähe lootust.

Maailmasõja puhkemine ja osavõtjad. Peale Austria-Serbia sõja puhkemist kuulutas Venemaa välja mobilisatsiooni, et näidata oma valmisolekut Serbia kaitsemiseks. Saksamaa nägi Vene vägede mobilisatsioonis ähvardust enda vastu ning nõudis mobilisatsiooni katkestamist, mida Venemaa aga ei teinud. Saksamaa kuulutas Venemaale nüüd sõja (1. augustil), Austria tegi seda mõned päevad hiljem. Samal ajal algas ka sõda Prantsusmaaga. Kõik see toimus imekiiresti. Niipea kui Saksa esimesed väeosad astusid üle Belgia neutraalsest piirist, kuulutas Inglismaa Saksamaale sõja. Itaalia jäi esialgu erapooletuks.

Üldeuroopalist iseloomu kandev sõda muutus varsti maailmasõjaks. Ka Inglismaaga lepingute kaudu seotud Jaapan kuulutas Saksamaale sõja. Tema peahuviks oli Saksamaa väljatõrjumine Hiinast. Tal õnnestuski vallutada Saksamaa päralt olevad kindlustatud kohad ning maa-alad Aasias. Jaapanile järgnes Hiina. 1914. a. sügisel kasvasid ka Austria-Saksa jõud: nendega ühines Türgimaa. Viimasele järgnes aasta hiljem Bulgaaria, julgustatuna Vene kaotustest Galiitsias ja Poolas. Samal aastal ühines lepinglastega ka Itaalia ning 1916. a. Rumeenia, kes lootis omandada Austria-Ungarilt kõik maad, kus rumeenlased enamuses. 1917. a. liitus lepinguriikidega viimane erapooletu suurriik, P.-A. Ühendriigid. Temale järgnesid varsti mitmed Lõuna-Ameerika riigid, kes aga kuigi suurel määral ei mõjutanud sõja saatust.

2. Sõja käik. Rahu.

Saksa kava fiasko. Maailmasõja alguses koondasid sakslased oma jõudude enamiku läänerindele ning neil oli seal alguses edu. Belgia vallutati vähem kui kolme nädalaga, vaatamata väikeriigi kangelaslikule vastupanule. Siis tungiti Põhja-Prantsusmaale. Kiirmarsil lähenesid sakslased Pariisile. Prantslased lasksid seda toimuda osalt teadlikult, et korraldada oma vägesid võimsaks vastulöögiks. Septembri esimesel poolel alustasidki Prantsuse väed kindral Joffre'i ja Inglise omad marssal French'i ülemjuhatusel vastupealetungi ning mitu päeva (6.—10. sept.) kestnud Marne'i lahingus sundisid nad sakslasi taganema Aisne'i jõe taha. Vaenlast oleks aetud veelgi kaugemale, poleks ta kindlustanud end kaevikute abil. Kaevikute edukaks ründamiseks puudusid liitlastel aga vajalikud

kahurid, tangid ja muud tehnilised vahendid. Kaevikuid polnud üheski sõjas tarvitatud selles ulatuses nagu Maailmasõjas ning nende ründamiseks puudusid väejuhtidel seepärast kogemusedki. Sõda läänerindel võttis varsti täiesti positsioonisõja ilme. Rinne külvati üle kindlustistega, mis ulatusid Põhjamerest Šveitsi piirini. Nii luhtusid täiesti Saksa kindralstaabi lootused lühiajalisele, võidurikkale liikumissõjale.

Võitlused 1916. a. lõpuni. Nagu Prantsuse vägesid, nii ei suutnud sakslased ka Vene omi purustada nii kergesti, nagu nad olid lootnud. Sõja puhkemisel tungisid Vene väed ülemjuhataja suurvürst Nikolai juhatusel kiiresti Ida-Preisimaale, jõudes Königsbergi lähedusse. Kuid verises Tannenbergi lahingus õnnestus kindral Hindenburgil ja Ludendorffil lüüa Vene vägesid, kasutades seejuures osavasti maastiku omapära. Kestvam oli venelaste edu Austria vastu. Siin vallutasid nad peaaegu kogu Galiitsia ja Bukoviina. Kuid 1915. a. suvel olid Vene väed sunnitud laskemoona puudusel taganema Galiitsiast ja isegi Poolast ja Leedu maist. Ka siin hakkas sõda võtma nüüd positsioonisõja iseloomu. Kujunes enamvähem püsiv rinne Läänemerest Musta mereni ning siit Pärsia laheni, sest Vene ja Inglise väed sõdisid keskriikidega ka Väike-Aasias. Lääne- ja idarindeile lisandus veel lõunarinne Balkanil, sest liitlased püüdsid Salonikit sõjaväe baasiks tarvitades võita Dardanelle ning itaallased püüdsid eemale tõrjuda Austria vägesid Aadria mere äärest.

Võitlevate poolte jõud olid Maailmasõja esimeses faasis (1917. a. alguseni) enamvähem võrdsed. Liitlastel oli enam edu merel, keskriikidel aga mandril. Keskriikide edu mandril oli tingitud suurelt osalt sellest, et Saksamaa juba Maailmasõja alguses vallutas Belgia ja Prantsuse Lotringi, mistõttu tal oli külluses kasutada rauda ja kivisütt. (Kogu Lotring annab umbes poole Euroopa rauatoodangust.) Nii võis Saksamaa kauemat aega säilitada oma tehnilist üleolekut, mida ta omas vastaste vägede suhtes Maailmasõja alguses.

Maailmasõda ise oli suurem ning kulukam sõdadest, mida üldse tunneb ajalugu. Üldine sõjavägede arv ulatus mitmekümne miljonini. Üldine väeteenistuskohustus kehtis seninähtamatus ulatuses, Saksamaal mobiliseeriti näit. 17- kuni 20-aastased noorukidki. Sõda erines endisist ka selle poolest, et temas etendas ülitähtsat osa tehnika. Otsustavat osa mängisid siin hiiglakahurid, kuuliheitemasinad, kuulipildujad, lennukid, mürgised gaasid ja tangid. Lõpuks iseloomustas Maailmasõda suur

halastamatus nii vastaste vägede kui ka võidetud maa elanikkude suhtes. Võidetud aladelt koguti igasuguse halastuseta kokku kõik toidutagavarad, elanikud aga sunniti raskele tööle kindlustiste ehitamisel. Eriti hoolimatult talitasid võidetud mail sakslased — Belgias ja Prantsusmaal purustasid nad palju vabrikuid ja kaevandusi, rahulikke elanikke, eriti kvalifitseeritud tööjõude surmati tühiste ettekäänete all suuri hulgi. Saksa veealused paadid lasksid põhja suuri aurikuid eraisikuist reisijatega, nende lendurid pommitasid hoolimatult Pariisi, Londonit jt. liinitaguseid linnu.

Võitlused 1917. a. sõja lõpuni. Saksamaa seisund muutus tunduvalt tugevamaks, kui 1917. a. puhkes Vene revolutsioon ja sama aasta oktoobrikuus läks võim enamlaste kätte. Venemaa lahkus oma liitlaste hulgast ning tegi Saksamaaga eraldi rahu Brest-Litovskis 1918. a. märtsis. Saksamaa luges sõja idas lõpetatuks ja algas 1918. a. kevadel pealetungi läänes, et siingi sõda lõpetada. Siin oli sakslasil edu aga ainult esialgu, sest liitriikide ettevalmistused polnud veel lõppenud. Samal ajal kui Venemaal puhkes revolutsioon, ühinesid liitriikidega ka P.-A. Ühendriigid (1917. a. märtsis). Juba aasta varem deklareeris president Wilson, et Ühendriigid on eluliselt huvitatud sõja lõpetamisest. Ta püüdis lepitada sõdivaid riike järgmiste ideede alusel: sõda lõppegu ühe või teise poole kindla võiduta; loodagu uus rahvusvaheline kord, mille järgi kõik riikidevahelised tülid ja kokkupõrked lahendatakse rahulikul teel: kõik rahvad saavad rahvusliku enesemääramise õiguse, mered tunnistatagu vabaks kõigile rahvaile ja piiratagu relvastust. Samad teesid, kuigi täiendatud kujul, leidsid aset (8. jaan. 1918) ka Wilsoni kuulsas 14 punktis, kus oli ette nähtud ka Rahvasteliit. Wilsoni lepituskatse ei läinud korda ning sõda kestis edasi. Et sõda tekitas maailmamajanduses korralageduse, riivates niiviisi ka Ameerika huve, siis otsustasid Ühendriigid sõjast osa võtta, et sel teel kiirustada ta lõpu lähenemist. Ameerika ühinemine lepinguriikidega kindlustas viimaseile täielikult tehnilise üleoleku ning selle kaudu võidu.

Saksa sõjavägede jõud murti lepinglaste vägede poolt, keda juhtis marssal Foch üldise ülemjuhatajana 1918. a. aprillikuust alates. Nad muutusid ofensiivseks tegevuseks täiesti võimetuks. Tehnilisist vahendeist mängisid Maailmasõja lõppaastal otsustavat osa tangid, mida lepinguriigid suurel hulgal tarvitusele võtsid, sest nad osutusid väga edukaiks relviks kaevikusõjas. Samal ajal kui Saksa sõjaväed kaotasid pealetungivõime,

väsisid ka teised keskriigid ning nende koalitsioon lagunes. 1918. a. oktoobris lõpetas sõja Bulgaaria, kellele varsti järgnes Türgimaa. Austrias oli alanud täieline lagunemine. Ungari kuulutas enese iseseisvaks, sedasama tegid ka tšehhid ja slovakid. Nii jäi Saksamaa üksinda ja pidi alustama rahuläbirääkimisi. Kõigele sellele järgnes Novembrirevolutsioon Saksamaal, mis muutis monarhistliku Saksamaa vabariigiks ning andis võimu sotsialistidele.

Versailles' rahu (28. juunil 1919). Juba juulis 1918, kui liitlased alustasid jõurikast pealetungi läänerindel, hakkas meeleolu Saksa sõjaväes langema ja kadus lootus sõja võidukasse lõppu. Sellele lisandusid blokaadi tagajärjel tekkinud majanduslik ummik ja toorainete puudusest tingitud raskused sõjavarustise alal. Lõpuks lagunes keskriikide koalitsioon (Bulgaaria oli sunnitud 30. sept. tegema sõjariistaderahu, mis sarnanes kapitulatsiooniga; Türgimaa pani kuu hiljem relvad maha samul tingimusil; 3. novembril järgnes eelmisile Austria).

Juba septembri keskel oli Saksamaa püüdnud alustada rahuläbirääkimisi üksikute liitlastega (Belgiaga), mis katsed aga ebaõnnestusid. Veel sama kuu lõpul algas liitlaste kontsentriline rünnak uuesti ja sellega arenesid läbirääkimised rahusõlmimiseks. Oktoobri alguses 1918 pöördus Saksamaa Ameerika poole, kutsudes teda rahusobitajaks. President Wilson esitas rahukava 14 punkti kokkuvõetult. Neis nõuti: 1. Sõlmitavad rahulepingud ja üldse kõik rahvusvahelised lepingud tulevikus olgu täiesti avalikud. 2. Territoriaalvetest väljaspool olgu nii sõja kui ka rahu ajal kindlustatud laevasõiduvabadus. 3. Kaotatagu võimalikult kõik väliskaubanduse kitsendused. 4. Teostatagu üldine desarmeerimine. 5. Koloniaalküsimuste erapooletut lahendamist. 6. Vallutatud Vene territooriumi vabastamist. 7. Suveräänse Belgia jaluleseadmist. 8. Vallutatud Prantsuse territooriumi ja Elsass-Lotringi tagasiandmist Prantsusmaale. 9. Itaalia piiride õiendamist elanikkonna rahvusliku kuuluvuse alusel. 10. Austria-Ungari rahvastele autonoomse arengu kindlustamist. 11. Balkani riikidelt vallutatud maa-alade tagasiandmist, nende piiride õiendamist ja rahvusvahelist garanteerimist. 12. Autonoomseid arenguvõimalusi Türgi valitsuse all olevaile rahvaile. 13. Iseseisva Poola riigi loomist. 14. Rahvasteliidu loomist nii suurkui ka väikeriikide iseseisvuse ning puutumatuse garanteerimiseks. Mõningate muudatustega esitasid liitlasriigid need punktid rahutingimustena Saksamaale. Sealjuures esitasid liitlasriigid

aina raskemaid tingimusi Saksamaale, mida viimane oli sunnitud vastu võtma.

Detsembris 1918 saabus Wilson isiklikult Pariisi ja läbirääkimised lõpliku rahu sõlmimiseks liitlastega algasid. Kuid siin põrgati ootamatute raskuste vastu. Liitlaste koalitsioon oli kasvanud umbes 30 riigile ja nende nõuded käisid mitmes suhtes üksteisele vastu. Nõupidamist jätkasid seepärast ainult nelja suurriigi (Suurbritannia — Lloyd George, Prantsusmaa — Clemenceau, P.-A. Ühendriigid — Wilson, Itaalia — Orlando) esindajad, nn. „Nelja-nõukogu". Aluseks võeti Wilsoni 14 punkti, millele tehti liitlaste, eriti Prantsusmaa poolt mõningaid täiendusi. 28. juunil 1919 kirjutasid Saksamaa saadikud lepingule alla Versailles' Peeglisaalis, kus 1871. a. oli kuulutatud välja Saksa keisririik. 10. jaanuaril 1920 järgnes lepingu formaalne ratifitseerimine liitriikide poolt.

IV. Uus-Euroopa.

A. Rahvusvahelised suhted pärast Maailmasõda.

1. Lepingud 1919—20.

Versailles' rahu sisu. Maailmasõda oli väljapaistval määral võitlus rahandus-majandusliku hegemoonia pärast maailmamajanduses. Seepärast on ka arusaadav, miks rahvamajanduslik element kas otseselt või kaudselt omandab suure kaalu Versailles' rahulepingus. Kujukalt avaldub püüd teha sõjas allajäänud vastase maad sõltuvaks oma rahvamajandusest kas kontsessioonide, kaubalepingute või rahanduslikkude kohustuste kaudu. Majandusliku sõltumisega käib paratamatult kaasas ka poliitiline sõltumine ja mõju kas suuremal või väiksemal määral. Keskriigid Maailmasõja ajal, kui nad lootsid võidule, töötasid välja tulevikulepingute majandusprogrammi, mille nad oleksid esitanud võidetud liitriikidele. Selles oli ette nähtud näit. Prantsuse Lotringi tööstuslikkude rajoonide (Briey, Longwy) ühendamine Saksamaaga. Seega oleks Saksa suurtööstus omandanud täieliku hegemoonia Euroopa mandril. Liitriikide majanduslikuks sihiks (Pariisi konverents 1916. a.) oli samal ajal nihutada Saksamaa kõrvalisele kohale maailmamajanduses või isoleerida Saksamaad tule-

viku rahvusvahelistes majanduslikes suhetes. Need seisukohad leidsid väljenduse ka Versailles' rahulepingus.

Versailles' leping koosnes 440 artiklist. Selle eesotsas leiame Rahvasteliidu asutamist käsitleva osa.

Piirid. Piiride kindlaksmääramisel lähtuti rahvusliku enesemääramise alusest, kuigi siin ei oldud täiesti järjekindel, vaid mõnigikord kalduti kõrvale kaotanud keskriikide kahjuks. Saksamaast eraldati mittesakslastega asustatud maa-alad: Elsass-Lotring (Prantsusmaale), Belgia territooriumid (Eupen ja Malmedy) piiri lähedal (Belgiale), Põhja-Šlesvig (Taanile), Poznan ja Ülem-Sileesia kui enamikus poolakatega asustatud maa-alad anti iseseisvaks muudetud Poola riigile. Seejuures Ida-Preisi eraldati muust Saksamaast Poola koridoriga, mis suundus Visla suudmealale. Kuid Saksamaale jäid õigused raudteedele, telegraafi- ja telefoniliinidele, mis, läbides Poola koridori, ühendavad Lääne- ja Ida-Preisimaad.

Poliitilised klauslid kuulutasid lõplikult Belgia ja Luksemburgi neutraliteedi. Tasuks põhja pool hävitatud söekaevanduste eest anti S a a r i ala Prantsusmaale (rahvusvahelise komisjoni haldusel) 15 aastaks, mis aja möödumisel pidi otsustuma selle maa-ala kuuluvus rahvahääletuse teel. Samuti pidi Ida-Preisi piiride ja Šlesvigi küsimus tulema rahvahääletusele. Saksamaa pidi tunnustama Austria, Tšehhoslovakkia, Poola ja Danzigi vabalinna iseseisvust. Brest-Litovski leping tühistati. Lõplikult kaotas Saksamaa 11,7% oma pindalast ja 10% kogu rahvastikust, mis ei jätnud nõrgestavalt mõjumata Saksamaa majandusellu. Lotringi, Saari ala, Ülem-Sileesia kaotamine ja Luksemburgi tihedam liitmine Belgiaga võtsid Saksamaalt suure osa ta tööstuse põhiallikaist (raud, kivisüsi, kaalisool).

Asumaade suhtes pidi Saksamaa loobuma oma õigustest liitriikide kasuks. Hiinas Saksamaa loobus kõigist privileegidest ja eelistest, Marokos tunnustas Prantsusmaa protektoraati ja Egiptuses Briti protektoraati.

Relvastuse alal piirati Saksamaa sõjajõudu. Sõjavägi vähendati 100 000-meheliseks, üldine väekohustus kaotati ja sõjaväge lubati moodustada ainult vabatahtlikest. Sõjavarustus anti osaliselt liitlastele üle või hävitati. Kindlustused Reini idakaldal 50 km laiusel maaribal lammutati. Samuti pidi Saksamaa hävitama suurtükiväe polügoonid ja kõik masinad ning muud mehaanilised vahendid, mis määratud relvade valmistamiseks, ning välja andma kõik sõjagaaside retseptid ja valmistamisviisid. Sõjalae-

vastikku vähendati tunduvalt, kuna allveelaevastik kaotati hoopis, samuti õhulaevastik.

Reparatsioonide küsimus. Saksamaa ja ta liitlased tehti vastutavaks kõigi sõja läbi tekkinud kahjude eest, vaatamata sellele, et Wilson võitles säärase punkti kui liitlaste (Entente'i) endiste lubadustega vastuolus oleva vastu. Et aga Saksamaa polnud suuteline tasuma kõiki kulusid, piirduti kahjutasuga ainult eraisikuile. Summa suurus jäi esialgu lahtiseks ja reparatsioonikomisjoni ülesandeks oli võlgniku maksuvõime kindlaksmääramine.

Majanduse alal omandasid liitlased mitmesuguseid soodustusi (kaubanduslikus läbikäimises Saksamaaga 5 aastaks soodustusi).

Nende nõudmiste täitmise tagatiseks Saksamaa poolt okupeerisid liitlased Reini vasaku kalda 15 aastaks.

Saint-Germain'i rahu (10. sept. 1919) sõlmiti liitriikide ja Austria vahel. Endise Habsburgi monarhia pinnal tekkis kolm iseseisvat riiki: Tšehhoslovakkia (Böömi, Määri, Austria-Sileesia ja endise Ungari kuningriigi põhjapoolsed osad), Austria (endised Saksa-Austria kroonimaad), Jugoslaavia (Kroaatia-Sloveenia, Dalmaatsia). Peale selle omandas Itaalia Lõuna-Tirooli, Triesti ja Istria; Poolale läks Galiitsia, Rumeeniale Bukoviina. Austria vabariik desarmeeriti ja pidi kandma reparatsioonikulusid.

Neuilly lepingus (27. nov. 1919) piirati Bulgaaria riik ainult bulgaarlastega asustatud maa-alaga. Rumeenia omandas Dobrudža, Kreekamaa sai Ida-Traakia, Jugoslaaviale jäid väikesed maa-alad piiride õgvendusel. Doonau muudeti rahvusvaheliseks jõeks.

Trianoni lepingus (4. juun. 1920) määrati Ungari piirid kindlaks, kusjuures riigile kuulusid ainult madjaritega asustatud alad. Tšehhoslovakkia omandas Slovakkia ja Ruteenia, Rumeenia — Transilvaania ja Jugoslaavia — Kroaatia.

Sèvres'i lepingus (10. aug. 1920) hävitati Türgi kui suurriik, sultanile jäid Väike-Aasia ja Konstantinoopoli ümbrus. Türgi pidi loobuma valitsemisõigusest merekitsuste üle. Joonia, Egeuse mere saared ja Traakia loovutati Kreekale. Armeenia, Mesopotaamia (Briti mandaat), Palestiina (Briti mandaat), Süüria (Prantsuse mandaat) ja Araabia eraldati Türgimaast. Euroopa riikide protektoraat pandi kehtima Egiptuses, Tuneesias ja Marokos. Itaalia omandas Dodekanesi (Egeuse mere saarestiku) ja Rhodose. Türgi desarmeeriti, nagu eelmainitudki riigid, ja tema rahanduse üle seati järelevalve liitriikide komisjoni kaudu.

2. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu asutamine, sihid ja liikmed. Juba Maailmasõja ajal tekkis kõigis maailmaosades liikumine, et asutataks mingi keskasutis riikidevahelise koostöö ja rahu kindlustamiseks. Rahukonverentsi kokkutuleku järel esinesid paljude riikide esindajad vastavate kavadega. President Wilsoni mõjul ja juhatusel loodi 1919. a. jaanuaris komisjon Rahvasteliidu küsimuse kaalumiseks. Mõjuvamaks ja tegevamaks isikuks Wilsoni kõrval kujunes selles komisjonis lord Robert Cecil. 1919. a. aprillis otsustati rahukonverentsil Rahvasteliidu asutamine.

Rahvasteliidu sihiks oli rahvusvahelise koostöö, julgeoleku ja rahu kindlustamine. See pidi edendama vastastikust arusaamist nii poliitilisel kui ka majandusliku ja sotsiaalelu korraldamise alal. Liitu kuuluvad riigid pidid kohustuma loobuma sõjast kui vahendist oma suhete korraldamisel; hoidma alal õiglusele ja aule rajatud rahvusvahelisi vahekordi; jälgima rahvusvahelise õiguse määrusi, austama omavahelisi suhteid reguleerivaid lepinguid. Rahvasteliidu võimupiirkond pidi olema universaalne, liidul oli interventsiooniõigus kokkupõrgete ja tüliküsimuste lahendamisel. Oma otsuste respekteerimiseks on liidul õigus tarvitada sunnivahendeina majanduslikku ja poliitilist survet.

Rahvasteliidu liikmeiks oli suur enamik maailma riigest, kelledest ühed kuulusid sinna juba algusest peale, teised liitusid hiljem. Esimesed liikmed olid liitriigid ja nende liitlased, Versailles' lepingu allakirjutajad (ilma P.-A. Ühendriikideta), kokku 27 riiki. 1929. a. oli Rahvasteliidul juba 54 liiget: peaaegu kõik Euroopa riigid, kaasa arvatud ka sõja ajal vaenlikud maad — Austria, Bulgaaria (1920), Ungari (1922), Saksamaa (1926); siis neutraalsed ja uued riigid ning enamik Ladina-Ameerika väikeriigest; 4 Aasia riiki — Hiina, Jaapan, Siiam ja Pärsia; Aafrika riigest Abessiinia ja Libeeria. Suurriigest P.-A. Ühendriigid ja Nõukogude-Venemaa jäid liidust eemale. Kolmekümnendail aastail astus küll Nõukogude-Vene Rahvasteliitu, kuid rida teisi riike lahkus. Vaatamata Rahvasteliidu koosseisu muutumisele on ta struktuur jäänud endiseks.

Rahvasteliidu tegevus. Hulga aastate kestel on Rahvasteliit suutnud palju korda saata ja ta töö haarab peaaegu kõiki ühiskonna tegevusalasid.

Vähemusrahvuste küsimuses on pandud rahulepinguga paralleelselt kehtima erilised kaitselepingud, esijoones Aust-

ria-Ungari keisririigist kujunenud uute riikide suhtes. Saksamaa territooriumide valitsemine (Saari alad ja Danzig), mis eraldati Versailles' rahulepingu põhjal majanduslikel kaalutlusil, kuulus mõnda aega Rahvasteliidu kompetentsi. Saarimaal teostas Rahvasteliit oma võimu vastava komisjoni kaudu. 1935. aastal otsustati Saarimaa lõplik kuuluvus rahvahääletuse teel Saksamaa kasuks. Saksamaast eraldatud Danzig kuulutati vabalinnaks, et võimaldada Poolale pääsu merele. Valitsuslikku võimu linnas teostavad Rahvasteliidu komissar, senat ja maapäev. Piiride määramisel, eriti rahulepingu põhjal tekkinud uute riikide suhtes, on Rahvasteliit püüdnud jälgida elanikkude enesemääramise-õigust. Vaatamata sellele on umbes 30 miljonit inimest jäänud emamaast eraldatuks. Rahvahääletusel otsustati kuuluvuse küsimus Lõuna-Šlesvigis (1920 Saksale) ja mujal väiksemais Saksamaa ja Austria osis. Vahekohtu teel anti Ahvenamaa Soomele, Klaipeda (linn muudeti autonoomseks ja sadam rahvusvaheliseks) Leedule (1924), poolakate poolt okupeeritud Vilno jäeti Poolale (1927), Ülem-Sileesia jagati Saksamaa ja Poola vahel (1920). Samuti lahendas Rahvasteliit Itaalia-Kreeka konflikti (1923) ja Bulgaaria-Kreeka tüliküsimuse (1925). Majanduslikul alal aitas Rahvasteliit väikerahvaid, kellele osutus üle jõu käivaks oma sõja tagajärjel ruineeritud majanduselu parandamine.

Erilise rühma Rahvasteliidu tegevusalast moodustavad nn. mandaadid. Need on Rahvasteliidu nimel suurriikide haldusele antud maa-alad. Endisest Türgi riigist eraldatud maadest anti Irak (kuni 1932) ja Palestiina Briti hooldusele, Süüria — Prantsusmaale. Samuti korraldati valitsus Kesk-Aafrikas endistes Saksa asumaades (Kamerun ja Togo jagati Briti ja Prantsuse vahel; Ida-Aafrika Belgia ja Briti vahel) ja Vaikse ookeani piirkonnas.

Tagajärjekalt on teotsenud ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon, korraldades tööliste ja tööandjate vahekordi, andes töökaitsemäärusi, reguleerides tööpäeva jne. Tervishoiu-organisatsioonid on võidelnud nakkushaiguste vastu, epideemiliste tõbede vastu eriti Idamail jne.

Rahvasteliidu kaal rahvusvahelises elus on aga 30-ndail aastail väljapaistvalt vähenenud. Eriti tunduv on Jaapani, Itaalia ja Saksamaa eemalejäämine Rahvasteliidust ja ta rahupoliitikast. Rahvasteliit pole suutnud ära hoida Jaapani-Hiina ja Itaalia-Abessiinia sõda ning kaitset anda Euroopa väikeriikidele, nagu Austria ja Tšehhoslovakkia.

Reparatsioonikomisjon. Rahvusvahelised konverentsid. Saksamaa rahanduskriis. Versailles' leping tegi Saksamaa vastutavaks sõjakahjude eest ja püstitas põhimõtteliselt reparatsiooniküsimuse, kuid üksikasjaliselt jäi see otsustamata. Järgnesid pikad läbirääkimised liitlaste vahel tasu suuruse ja maksmise mooduse üle. Põhja-Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia, Prantsuse, Itaalia jt. esindajaist moodustatud reparatsioonikomisjoni ülesandeks oli sõja läbi tekkinud kahju kindlaksmääramine. Mitmetel rahvusvahelistel konverentsidel arutati reparatsioonimaksude üldsummat, kuni 1921. a. Londonis peatuma jäädi 132 miljardile kuldmargale, kusjuures maksmine pidi teostuma iga-aastase tasumisega. Seegi oli Saksamaale liig. Londoni konverentsile järgnevail aastail tabas Saksamaa rahandust terav kriis, mis tunduvalt vähendas tema maksuvõimet. Dollar, millele vastas 4,20 marka, tõusis 1922. a. 4000 margale ja 1923. a. lõpuks 4 triljonile pabermargale. Saksamaa esines moratooriumi nõudmisega. Tekkinud olukorrast väljapääsuks sõlmis Saksamaa Venemaaga Rapallo lepingu (mõlema poole loobumine kahjutasu nõudmisest, diplomaatiliste ja kaubanduslike suhete jaluleseadmine), mis liitlastele ei meeldinud. Prantsuse valitsus Poincaré juhatusel keeldus moratooriumist ning Prantsuse ja Belgia väed okupeerisid Ruhri söekaevanduse alad (1923).

Dawes'i ja Young'i kavad. Et tekkinud olukorra lahendamine sel teel kujunes võimatuks, tulid liitlased vastu Saksamaa soovidele ja määrasid Genua (1924) ning Pariisi (1929) konverentsidel kindlaks uued reparatsioonimaksude tasumise kavad. Esimene on tuntud Dawes'i, teine Young'i kava nime all. (Dawes ja Young olid Ühendriikide esindajad mainitud konverentsidel.)

Dawes'i kava püüdis uuesti tervendada Saksamaa majandust ja rahandust, lubades talle rahanduse stabiliseerimiseks välislaenu 800 milj. kuldmarka. Reparatsioonimaksude tasumine pidi toimuma progressiivses suunas. Tagatiseks pidid olema esijoones Saksamaa raudteed, tööstuse obligatsioonid jne. Prantsusmaa pidi evakueerima Ruhri 1 aasta jooksul, mis ka teostus 1925. a. juulis.

Young'i kava, mis tuges üldjoontes Dawes'i omale, kergendas Saksamaa võlakoormat, kuid fikseeris selle ka lõplikult. Saksamaa pidi maksma 37 aasta kestel 2 miljardit marka aastas. Igasugune liitriikide kontroll Saksa majanduse üle kõrvaldati. Lisati ainult reservatsioon juhuks, kui mingi edaspidine Saksa valit-

sus peaks keelduma lepingut täitmast, mil puhul pidi liitlasile jääma täielik tegevusvabadus. Ühtlasi otsustati evakueerida Reinimaad, mis teostati 1930. a. juunis.

Liitriikide võlad. Liitlaste rahanduslik seisukord oli samuti pärast sõda raske, sest nad olid koormatud suurte välisvõlgadega. P.-A. Ühendriigid olid laenanud liitlasile 9 miljardit dollarit, Suurbritannia 1700 miljonit naela. Venemaa ja väikeriigid võlgnesid Prantsusmaale umbes 15 miljardit franki. Sõjavõlgade kustutamine moodustas suure osa riikide iga-aastasis eelarveis. Maailma majanduskriis, mis süvenes 1930. a. peale, raskendas kõigi riikide kohustuste tasumist. Et Saksamaa polnud suuteline tasuma oma reparatsioonimakse Inglismaale ja Prantsusmaale, käis ka viimaseile üle jõu oma võlgade tasumine P.-A. Ühendriikidele. 1931. a. otsustas Ühendriikide president Hoover üheks aastaks (1. juuli 1931 — 1. juuli 1932) katkestada nii reparatsiooni- kui ka sõjavõlgade tasumised, andes sellega aega majanduslikuks kosumiseks.

4. Desarmeerimine ja Euroopa julgeolek.

Saksamaa desarmeerimine. Versailles' rahulepingus otsustatud Saksamaa desarmeerimine pidi olema esimeseks sammuks üldise relvastuse vähendamiseks. Üldjoontes täitis Saksamaa endale võetud desarmeerimiskohustust, kuigi mitte täiesti. Nii püüti lisaks 100 000-mehelisele lubatud regulaararmeele luua varjatud kujul abivägesid mitmesuguste politseivägede nime all. Peale selle tekkis arvutu hulk patriootilisi ja sõjalisi ühinguid. Võimsaim neist oli nn. Teraskiiver (Stahlhelm), kuhu kuulus miljoni ümber endisi sõdureid, kelle programmi kuulus Versailles' rahulepingu tingimuste annulleerimine. Teise tähtsama rühma, nn. „Reichsbanner'i" ümber koondus vabariiklik ja rahusõbralikum element.

Rahvasteliidu juurde loodud desarmeerimisekomisjoni töö ei andnud suuremaid tulemusi. 1924. aastal Rahvasteliidu Täiskogu poolt vastuvõetud kava, tuntud Genfi protokolli nime all, aluseks olid kallaletungisõja keeld ja vahekohtu-põhimõte. Üksikud riigid pidid andma oma sõjaväed ja -laevastikud Rahvasteliidu käsutusse, kasutamiseks rahurikkuja vastu. Kuid Briti valitsus keeldus kinnitamast seda kava ja andis sellega raske hoobi kogu desarmeerimisprobleemile.

Locarno lepingud. Rahu kindlustamiseks püüti rakendada uut moodust, nimelt vahenditult lepinguid Saksamaaga. Selle poliitika algatajaks oli Briand. Erilist vastutulelikkust selles suhtes näitas Saksamaa poliitika juht Stresemann. 6.—16. okt. 1925 kestsid Locarnosse kokkutulnud asjaosaliste riikide esindajate vahel läbirääkimised (Prantsusmaalt Briand, Inglismaalt Chamberlain, Saksamaalt Luther ja Itaaliast Mussolini). Päevakorras oli piiriküsimuste lahendamine rahulikul teel ja hoidumine vägivallast. Saksamaa, Belgia, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Itaalia vahel sõlmiti nn. Reini leping, kus mainitud riigid kohustusid töötama koos Euroopa rahu säilitamiseks ja garanteeriti ühiselt Saksa läänepiir. Peale selle tehti vahekohtulepingud kahekaupa ühelt poolt Saksamaa, teiselt poolt Belgia, Prantsusmaa, Poola ja Tšehhoslovakkia vahel. Need lepingud aitasid kaasa Saksamaa vastuvõtuks Rahvasteliitu. Samuti teostati lubatud osaline Reinimaade evakueerimine.

Kellogg-Briand'i leping. Julgeoleku kindlustamine polnud täielik, kuni sellest ei võtnud osa P.-A. Ühendriigid. Ühendriikide välisasjade sekretäri Kellogg'i ettepanekul esines sama riigi valitsus esitisega, mille järgi osavõtjad riigid pidid loobuma sõjast kui rahvusvahelisest poliitikavahendist ja lahendama rahvusvahelised tülid vahekohtu teel. 27. augustil 1929 kirjutati Pariisis pidulikult alla nn. rahvusvahelisele sõjast loobumise paktile. Varsti ühinesid mainitud paktiga kõik riigid. Aga ka pärast Kellogg-Briand'i lepingut ei saavutanud desarmeerimiskonverents edu. Riikidevaheline umbusaldus oli relvade mahapanemiseks liiga suur.

Maailma taasrelvastumine. Eriti lootusetuks muutus desarmeerimisküsimus, kui Saksamaal pääsesid võimule rahvussotsialistid, kes ägedalt nõudsid Versailles' rahulepingu revideerimist, Saksamaa piiride avardamist Euroopas, asumaade tagasiandmist. Kui teised riigid ei tahtnud Saksamaale lubada teiste riikidega samaväärset relvastust, kutsus Saksamaa oma esindajad desarmeerimiskonverentsilt ära. Samuti lahkus Saksamaa Rahvasteliidust.

Rahvussotsialistlik Saksamaa hakkas taasrelvastuma, esmalt salaja, hiljem avalikumalt. 1935. a. teatas kantsler Hitler, et vaatamata Versailles' rahu tingimustele seatakse Saksamaal sisse üldine väeteenistuskohustus. Saksamaa omab palju silmapaistvat, moodsalt relvastatud sõjajõudu, milles naabrite erilist muret äratab Saksa lennuvägi. Jaapani, Itaalia ja Saksa agressiivne poliitika on viimasel ajal sundinud kiiresti relvastuma ka neid

riike, kes tahaksid säilitada rahvusvahelist status quo'd. Relvastusele minevad summad on kõikjal kasvanud seniolematult suureks. 1937. a. relvastumiskulusid maailmas on hinnatud ümmarguselt 36 000 000 000 Eesti kroonile. Ja sellest saadik on relvastumise tempo veelgi kiirenenud.

B. Maailmamajandus pärast sõda.

Üldiselt. Euroopa majandus sattus ikka tihedamalt sõltumusse maailma majanduselust. Seda kahel põhjusel. Majanduselus oli Euroopa sunnitud taganema Ameerika kasuks, sest Euroopa oli sõjast ruineeritud, rahvaarv oli vähenenud, võlgade koorem oli kasvanud, toodang vähenenud, võistlus välismaailmajagudega teravnes turgude pärast, tekkis tööpuudus. Euroopa liitus maailmaga palju tihedamini kui enne, sest see osutus vajalikuks majanduselu reguleerimiseks ja tehnilised leiutised hõlbustasid suhtlemist ja kaubanduslikku läbikäimist.

Euroopa majanduslik langus. Maailmasõja tagajärjel tabas Euroopat üldine inimeste, agraar- ja rahanduse kriis. Kaotused sõjas olid kohutavad: 10 milj. inimest surnutena, 6 milj. haavatuina, kõnelemata haiguste tagajärjel hukkunuist. Sellele järgnes suur sündimuse langus. Öeldule peame juurde arvama 100 miljardit tööpäeva, kus nelja aasta kestel jõud oli suunatud loovalt töölt lõhkuvale. Selle tagajärjel oli langenud nii põllu- kui tööstussaaduste toodang. Nii näiteks sõjast laastatud Põhja-Prantsusmaa, Belgia, Ukraina ja Poola, kus kasvatati peamiselt suhkrupeete, kaotasid oma senise koha turul.

Puudujääki saaduste, eriti toorainete alal püüti täita impordi abil. Võttes ennesõjaaegse tootluse keskmiseks 100, oli Maailmasõjale järgnevail aastail Euroopa produktsioon 97, Põhja-Ameerika Ühendriikide oma 114, Lõuna-Ameerikas aga 143. Euroopa vajas eriti tooraineid oma tööstuse jaoks. Riie, autod, paber moodustasid kolm kaubaartiklit, mida vajati esijoones.

Maailma industrialiseerimine. Protektsionism. Välismaailmajagude poliitiline ja majanduslik emantsipeerumine, mis algas Maailmasõja ajal ja jätkus pärast sõda, kujundas elutingimused sootuks ümber. Euroopa, mis koos P.-A. Ühendriikidega oli varustanud oma saadustega peaaegu kogu maailma, leidis korraga palju turge röövitud olevat. Pealegi oli tekkinud majanduselus murrang industrialiseerimise suunas.

Euroopa riigid olid sunnitud olukorraga kohanema. Itaalias hakati arendama puuvilla- ja siiditööstust, erapooletud riigid Rootsi ja Šveits kasutasid sõjaaega väljaveo tõstmiseks ja puu ümbertöötamiseks (paber ja kunstsiid). Samuti kiiresti asusid uued riigid oma tööstuse arendamisele ja produktsiooni tõstmisele. Tšehhoslovakkias ja Poolas kujunesid pea-väljaveoartikleiks kivisüsi ja tekstiilsaadused.

Käsikäes omatööstuse arendamisega edenes protektsionism. Euroopa maad piirasid endid pärast sõda kord-korralt kõrgendatud tollidega, et kaitseda kodutööstust välistoodangu vastu. Vastandina eraldatud ja tükeldatud Euroopale moodustavad Põhja-Ameerika Ühendriigid määratu territooriumi, mis ühtlane nii tootmise kui vahetamise mõttes.

Põhja-Ameerika Ühendriikide majanduslik tõus. Põhja-Ameerika Ühendriigid omavad esikohta maailmas oma tööstuse, laevanduse ja rahanduse suhtes. Maailmaturg, mis oli ameeriklastele juba ammugi avatud, läks nende kätte täiesti Maailmasõja ajal, millal Euroopa toodang oli piiratud ja kaubanduslik liiklemine tõkestatud. Vallutanud kord turud, oskasid Ühendriigid neid endile kindlustada ka edaspidiseks. Maailmasõda, mis viis Euroopa vaesumisele, tõstis Ühendriikide rahandust ja muutis ta võlgnikust võlausaldajaks. Mitte ainult liitriigid, vaid enamik Euroopa riike üldse on Ühendriikide suhtes võlgniku seisundis. Kuid ka teiste Ameerika riikide ja Aasia rahaturul on Ühendriikide mõju domineeriv.

Majanduslik edu on teinud P.-A. Ühendriigid suurriigiks, mille võim ulatub üle kogu maailma. Ta eelistatumad alad on Kaug-Ida ja Ladina-Ameerika. Austraalias ja Uus-Meremaal võistleb Ühendriikide tööstus Jaapani omaga. Ühendriikide ekspansiooni doktriiniks on panamerikanism. Olgu siiski tähendatud, et ka Ühendriikide majandus kannatab viimasel ajal raske kriisi all.

Töötehnika, transpordi ja liiklemise arenemine. Industrialiseerimisega paralleelselt arenes üksikute maade geograafilisist tingimusist sõltuv toodangu spetsialiseerumine. Inimtööjõu kasutamine on täielikult ümber korraldatud (tailorism). Väga suuri edusamme tegid ka liiklemine ja transport. Selleks mõjus kaasa autode tarvituselevõtt transpordivahendina, mis kujunes raudteele suureks võistlejaks. Ühendust soodustasid uuestiavatud teed, näiteks Panama kanal, mis lähendas Ühendriikide idapoolseid maid Kaug-Idale. Traadita telegraafi ja õhuliiklemise levimine lähendavad veelgi enam üksikuid maailmajagusid.

Kaubanduspoliitika internatsionaliseerimine. Liitlaste ühistegevus sõja ajal, pärastsõjaaegsed raskused, toorainete puudus Euroopas — need olid tegurid, mis tõstsid päevakorrale majandusliku liidu vajaduse.

Rahvasteliit teostas kokkuleppe transiidivabaduse kindlustamiseks (1921) ja, otsides teid üldeuroopalise majanduskriisi lahendamiseks, kutsus kokku rahvusvahelise majanduskonverentsi Genfis. Kaubanduslikkude ja majanduslikkude suhete reguleerimine on ka Rahvusvahelise Kaubanduskoja (Chambre de Commerce internationale) sihiks, mis teotseb P.-A. Ühendriikide juhatusel ja kuhu kuuluvad maailma ulatuslikumad majanduslikud rühmitised. Mitmesugused erilised lepingud on aidanud nõrgestada protektsionismist tingitud suletust ja soodustanud majandusliku läbikäimise tihenemist. Enne Maailmasõda olid kujunenud rahvusvahelised kartellid (näit. elektripirnide, siidivärvimise, pudelite jne. alal), mis loodi uuesti pärast sõda (eriti 1926. a.) ja täiendati uutega. Suurim neist on rahvusvaheline teraseprodutseerimise liit (1926), kuhu kuuluvad Prantsuse, Belgia, Luksemburgi, Saksamaa, Austria ja Ungari metallurgid.

Tööpuudus. Püüded lahendada ülemaailmalist majanduskriisi rahvusvaheliste asutiste kaudu oli suurte raskustega seotud. Mõnda aega valitses maailma tööstuses kaootiline olukord ning suur tööpuudus. Töötute protsent tõuseb mõnes riigis üsna kõrgele. Nii oli 1930. a. kogu rahvastikust töötuid Saksamaal 6,8%, Ühendriikides 6,1%, Inglismaal 5,5%, Austrias 5,1%, Tšehhoslovakkias 2,8%. Viimaseil aastail on tööpuudus radikaalselt vähenenud — suure tõusu tõttu relvatööstuses ja muudel sõjaväe varustamisega seotud tootmisaladel.

C. Diktatuur ja demokraatia üksikuis Euroopa riiges.

1. Nõukogude-Venemaa.

Revolutsiooni puhkemine. Liberaalid võimul. Ebaõnn Maailmasõjas tekitas Venemaal üldise depressiooni. Arvati isegi, et saksasõbralik õukond ei soovigi tõeliselt võitu Saksamaa üle. Liberaalid olid pettunud valitsuses, kes polnud suuteline pidama sõda tagajärjekalt ega teostanud oodatud liberaalseid poliitilisi reforme. Konflikt muutus akuutseks 11. märtsil 1917,

kui valitsus otsustas duuma laiali saata. Peterburis puhkes revolutsioon, mida toetasid pealinna garnisonid. Ainult ööpäeva jooksul (12. III) kummutati tsaarivalitsus, vangistati ministrid ning väljapaistvat osa hakkasid etendama tööliste ja sõdurite nõukogud. 14. märtsil astus ametisse seaduspärane ajutine valitsus, vürst Lvoviga eesotsas. Viimane kuulus progressistide parteisse ja oli parlamentaristlik-demokraatlikkude põhimõtete esindaja. 15. märtsil sunniti tsaar Nikolai II troonist loobuma.

Juba enne revolutsiooni jagunes opositsiooniline element kaheks rindeks: ühel pool haritlased-demokraadid ja teisel pool radikaalne vasem tiib, sotsialistlik-revolutsionäärsete teooriate pooldajad ning laia rahvamassi esindajad, nn. enamlased. Liberaalide erakordselt tolerantne valitsus ja seadusandlus aitasid esialgu teataval määral ühendada neid erinevaid voole. Valitsus astus seesuguseid samme, nagu surmanuhtluse ja väljakohtute kaotamine, väljasaadetute tagasikutsumine, kitsendavate määruste kaotamine teiste rahvuste ja usundite suhtes, üldine valimisõigus.

Enamlaste revolutsioon 1917. a. novembris. Et ajutine valitsus võimaldas poliitilistele pagulastele tagasipääsu Venemaale, saabusid maapaost kodumaale enamlaste juhid, nende hulgas ka Lenin (Vladimir Iljitš Uljanov) 16. apr. 1917. (Šveitsist saabuvaid vene revolutsionääre lasti läbi Saksamaa ainult plombeeritud vaguneis, sest Saksamaa nägi meeleldi nende tagasiminekut Venemaale, kuid püüdis takistada kokkupuuteid saksa sotsialistidega.) Saabunud kodumaale, alustasid revolutsionäärid propagandat oma ideede heaks nii rahva kui sõjaväe hulgas. Otsustav oli asjaolu, et nad võisid apelleerida mitte üksnes tööstustööliste, vaid ka talupoegade instinktidele, lubades viimaseile mitte ainult sõjateenistusest vabanemist, vaid ka suurmaade jagamist. Selle tulemuseks oli distsipliini lagunemine Vene sõjaväes, talupojad lahkusid hulgi väeosadest ja pöördusid koju. Rindel algas põgenemisega sarnanev taganemine. Nõrga ajutise valitsuse katsed tõkestada seda liikumist osutusid asjatuks, näit. sotsialist Kerenski paigutamine peaministri kohale (22. juulil 1917), millega loodeti saavutada vasempoolsete elementide toetust valitsusele. 7. nov. 1917 kukutasid enamlased, keda toetas peamiselt meriväg, ajutise valitsuse, eesotsas Kerenskiga, kelle ajal oli kehtiv piiritu vabadus Venemaal. Võimu haarasid enamlased, eesotsas Lenini ja Trotskiga. Igasse linna loodi tööliste ja sõdurite nõu-

kogud võimu esindajaiks. Rahva enamik ei pooldanud kaugeltki enamlasi. Asutava Kogu valimistel said sotsiaalrevolutsionäärid, s. o. maajagamist nõudvate talupoegade eestvõitlejad kaugelt rohkem hääli. Et edasi valitseda, ajasid enamlased Asutava Kogu tääkide abil laiali. 8. nov. avaldati kaks dekreeti, mis pidid liitma sõdureid ja talupoegi. Esimesega deklareeriti õiglast ning demokraatlikku rahu. Teise dekreediga lubati keskmisile ja vaeseile talupoegadele osa aadlikkude ja vaimulikkude varandust. 96% viljeldud maast läks talupoegade kasutusse.

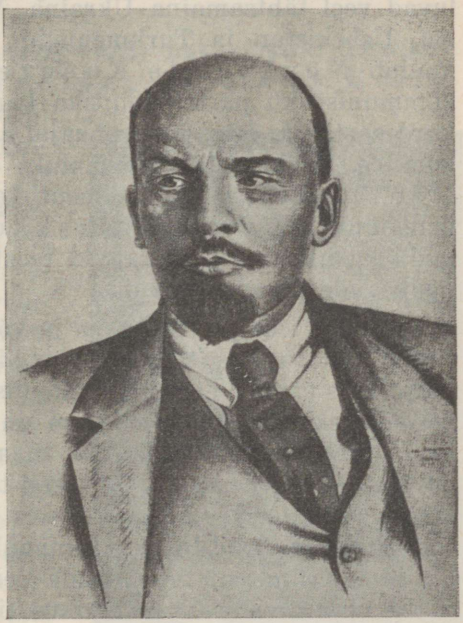

10. joonis. Lenin.

Enamlaste riiklik ideoloogia ja valitsuse korraldus. Enamlaste sotsiaalpoliitiline programm põhineb Karl Marxi õpetusel. Nende ideaaliks on sotsiaalne klassideta ühiskond, kuhu üleminek ei saa teostuda rahulikul teel, vaid ainult vägivaldse revolutsiooni teel, mis tooks üleminekuastmena nn. „proletariaadi diktatuuri" ajajärgu, mil proletariaat kindlustab end kontrrevolutsiooni vastu, hävitab lõplikult endise klassi harjumused ja korraldusvormid ning omandab ise klassideta sotsiaalsele ühiskonnale vajalised eeldused. Proletariaadi diktatuur oleks esimeseks avalikuks klassivalitsuseks, mis oleks vastuolus seniste maskeeritud klassivalitsustega, sest enamlaste arvates on kõik senised riigivormid, kaasa arvatud demokraatia, tähendanud kodanluse valitsemist proletariaadi üle. Ainult proletariaadi diktatuuril põhinev, piiramatu võimuga riik olevat suuteline valmistama pinda klassideta uuele ühiskonnale. Kuid selle sotsiaalse ülesehituse lõpetamisega kaotab riik oma õigustuse ja haihtub, nagu kaovad klassidki. 1917. aastast siiani Venemaal kestnud karmi diktatuuri ajajärk on kommunistide eneste väidete järgi alles ettevalmistus uuele korrale. Et aga pro-

letariaat kui klass ei saa olla diktaatoriks, siis seisab ta valitseva kommunistliku erakonnana valitsuse seljataga, seda toetades. Mitmesuguseist demokraatliku Lääne-Euroopa erakonnist erineb kommunistlik partei seega, et liikmete vastuvõtmisel toimitakse väga valivalt ja ettevaatlikult ning vastuvõetud peavad alistuma tingimusteta parteidistsipliinile ja juhtide tahtele.

Nõukogude liit on riikide unioon, kuhu peale Venemaa kuuluvad veel tähtsamaina Ukraina, Valge-Venemaa, Taga-Kaukaasia, Uzbekistan ja Turkmenistan. Kõrgeim seadusandlik võim kuulub N õ u k o g u d e K o n g r e s s i l e, mis tegelikult on aga kommunistliku partei poliitika kandja. Kongress tuleb kokku kord aastas ja istungite vaheajal esindab teda Täidesaatev Keskkomitee. Täidesaatvaks võimuks on R a h v a k o m i s s a r i d e N õ u k o g u. Eelmainitud asutistega lähemas kontaktis töötab kommunistliku erakonna K e s k k o m i t e e, kes otsustab tähtsamaid küsimusi. Keskorganid teostavad oma võimu kohalikkude nõukogude süsteemi kaudu.

Oma ideede teostamiseks ja võimul püsimiseks on enamlased sunnitud kasutama t e r r o r i s t l i k k e v a h e n d e i d. 1918. a. novembris asutati erakordsed komisjonid kontrrevolutsiooni vastu võitlemiseks, milledest tuntuim on Tšeka. Kord-korralt kaotati isiklik vabadus kui kodanliku maailma pahe. Ajakirjanduse üle on pandud maksma äärmiselt vali tsensuur. Valitseva korra vastaste suhtes on võetud tarvitusele kõige karmimad abinõud ja tuhandeid on karistatud surmanuhtlusega. Tuleviku sotsiaalse ühiskonna nimel on Nõukogude-Venemaa valitsuslik kord absolutistlikum kui endises tsaristlikus riigis. Nõukogude-Vene valitsemismeetodid on osalt jäljendamist leidnud fašistlikes diktatuurimaades. Kõigis diktatuuririikides rõhutatakse väga tugevasti ametlikult kehtivat maailmavaadet ja opositsioonil ei lasta oma mõtteid avaldada ei kõnes ega kirjas. Indiviidilt oodatakse, et ta oma isikliku õnne ohverdaks rahvuse või klassi õnnele, oma isiklikud tõekspidamised juhi või juhtkonna seisukohtadele (ka siis, kui need ei tundu talle veenvad). Diktatuuride tekkimisele aitas kindlasti väga palju kaasa Maailmasõda, eriti aga temaga kaasunud majanduslikud hädad, millest väljapääsu loodeti kindla käega juhtkonnalt.

Kommunistliku režiimi areng. Kogu majanduselu (pangad, tootmine, ostud, müügid) on Venemaal seatud r i i k l i k u k o n t r o l l i alla, mitmesuguste komisjonide, kontrollivate nõukogude, kooperatiivide ja ametiühingute kaudu. Kuid mitmes suh-

tes on Nõukogude-Venemaa olnud sunnitud muutma oma esialgset suunda.

Peamisi raskusi oli Nõukogude-Vene valitsusel agraarküsimuses. Maa jagati talupoegadele, kuid puudusid põllutööriistad, seeme, loomad. Osa maad jäi harimata ja lõikus väheneb. Et talupojad ei suutnud nõutavat normi toiduaineid anda, tuli valitsusel seda punakaartlaste abil rekvireerida. Tööliste ja talupoegade ühine rinne purunes ja vastuolu linna ning maa vahel teravnes.

Lenini surma järel (jaanuaris 1924) hakkas riiki tegelikult valitsema kuulus kolmik — Trotski, Stalin ja Kamenev. Trotski, kes soovitas suuremaid pingutusi maailmarevolutsiooni kiireks saavutamiseks, jäi alla Stalinile ja selle pooldajaile, kelle arvates tuli peaõhk panna sotsialistliku korra valmisehitamisele Venemaal. Trotski kõrvaldati valitsusest ja viimaks sunniti revolutsiooni vaenlasena maalt lahkuma (1929). Diktaatorliku võimu omandas Stalin, kes pärast Trotski esindatud vasempoolse opositsiooni mahasurumist jäi võitjaks ka heitluses parempoolse opositsiooniga (1930). Kuid soodustanud esialgu kesk- ja suurtalunikke ning otsinud suhteid välismaa suurkapitalidega, kaldus Stalin aeg-ajalt vasemale poole ja võttis omaks samad põhimõtted, mille eest Trotski oli maalt välja saadetud. Asudes uuesti radikaalset suunda teostama, jätkas Stalin kirikute sulgemist, seni kestnud erapõllunduse kollektiviseerimist ja korduvalt kommunistliku partei puhastust, kusjuures on surma mõistetud paljud endised juhid.

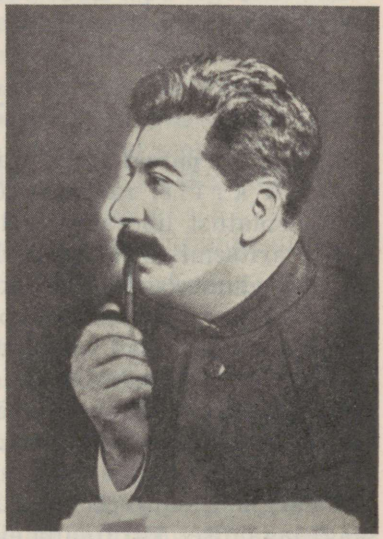

11. joonis. Stalin.

Sotsialistliku riigimajanduse ülesehitamine toimub eriti kavakindlalt 1927. a. alates, mil koostati esimese „viisaastaku" kava (aastateks 1927—32). Kavas oli ette nähtud tööstuse suurendamine ja mitmekesistamine aste-astmelt ning kogu produktsiooni tõstmine. Viie aasta kava teostamist soodustas kõigi täht-

samate toorainete leidumine, raskendasid aga esijoones halvad transpordiolud ning kvalifitseeritud tööjõudude puudus. Kuigi esimese viisaastaku kava ei leidnud täiel määral täitmist, on Vene tööstus siiski teinud e d u s a m m e. Et Venemaa laiade rahvahulkade elutase enne enamlikkugi korda oli väga madal ning et maa industrialiseerimisel pearõhk pandi esialgu rasketööstusele, siis elavad Vene kodanikud ikka veel kaunis halvus tingimusis. Jõudsalt suureneva tööstusliku produktsiooni kõrval ei osuta aga riigistatud või kollektiviseeritud põllundus (sovhoosid ja kolhoosid) mainimisväärset toodangu tõusu. Paremaid tagajärgi andis siiski nõukogude võimu p r o l e t a a r l i k u k u l t u u r i ja hariduse p o l i i t i k a, võideldes näit. rahva k i r j a o s k a m a t u s e vastu.

2. Itaalia.

Olukord pärast sõda. Maailmasõjale järgnes raske m a j a n d u s l i k k r i i s, mis süvendas massides juba varemini tekkinud rahulolematust liberaalse valitsusega. Valitsevat kodanlust süüdistati äritsemises ja ideeliselt aluselt lahkumises. Seevastu kasvas aga edumeelse katoliikliku erakonna ja sotsialistide, eriti viimaste mõju. Mitmel pool puhkesid r a h u t u s e d ja tänavavõitlused. Suuremad vabrikud vallutati mässajate poolt. Valitsus osutus jõuetuks seda liikumist pidurdama. Kuid sotsialistlik liikumine vaibus ise aegamööda. Töölistele selgus, et nad ei saa toime vabrikute juhtimisega. Valitsus tuli mõnel määral nende nõudmistele vastu.

Järgmise suure hoobi sai rahva usaldus valitsuse vastu sõjasaagi jagamisel, kui Itaalia ei saanud Rahvasteliidu m a n d a a t e Saksa asumaade üle ega suutnud liitlaste juures läbi viia oma nõudmisi F i u m e suhtes. Alles 1924. a. nõustus Jugoslaavia Fiume liitmisega Itaalia külge.

Nii lõid majanduslik depressioon, sotsialistide kasvav võim ja nende tekitatud rahutused ning pettumus sõjasaagi vähesusest üldise rahulolematuse ja sellega soodsa pinna uuele liikumisele — fašismile.

Fašismi tekkimine ja võimulepääs. Vahenditult pärast sõda tekkis noorema generatsiooni ja rindelt tagasitulnud sõdurite hulgas B e n i t o M u s s o l i n i juhatusel uus liikumine — f a š i s m. Algul sotsialist, oli Mussolini pettunud selle internatsionalismis ja marksismi tardunud dogmatismis ning jõudnud

veendumusele, et Itaalia uuestisünd peab teostuma Itaalia rahva enda jõul ja sihikindla tegevuse tagajärjel. Rindelt tagasitulnud sõdureist ja noortest kujundas ta kindla ning suletud organisatsiooni, mille liikmeile tuletati endiste Rooma konsulite ametimärgist (vitsakimp ja kirves) nimi fašist. Marksistliku klassivõitluse ja internatsionalismi vastandina püstitati rahvusliku ühtluse printsiip. Üldise rahulolematuse, parlamentarismist ja sotsialismist pettunud õhkkonnas leidis see liikumine soodsa arenemispinna ja levis suure kiirusega üle kogu Itaalia.

Oktoobris 1922 kutsus Mussolini Napolisse kokku suure fašistliku nõupidamise, kus nõudis lõpu tegemist valitseva kihi poliitilisele ja parlamentaarsele jõuetusele ja uue valitsuse kujundamist monarhia ja sõjaväe abil. Kõik fašistlikud jõud mobiliseeriti rünnakuks Rooma, et teostada seda otsust. Fašismiga läbiimbunud vägedel ei lubanud kuningas võitlust alustadagi. Kuningas Viktor Emanuel oli sunnitud monarhia päästmiseks võtma vastu fašistide poolt pakutud ettepaneku liitumiseks nendega ja kutsus Mussolini valitsuse etteotsa. 30. okt. Mussolini läks Rooma ja asus valitsuse kujundamisele.

Fašismi poliitiline maailmavaade ja võimukorraldus. Fašismil puudus esialgu teoreetiline alus, see oli vaid üleskutse tegevusele. See oli peamiselt noorsoole tuginev rahvuslik liikumine, mis vihkas internatsionalismi ja kommunismi, samuti parlamentarismi ja patsifismi — kui Itaalia nõrkuse põhjusi. Aegamööda kujunes välja fašismi poliitiline maailmavaade, mille sihiks oli teha rahvus suureks. Kõik tuleb alistada rahvusideele, sest see on kõrgeim kõlblas alus. Rahvusel on õigus avardumisele ja sellest laiutamisvajadusest on tingitud fašismi imperialism ja militarism. Teisest küljest nõuab rahvusaade keskendust rahvusriigi ümber ja seepärast tuleb hävitada tegevus- või väljendusorganid, mis pole kokkukõlas rahvusliku ideega (internatsionalistliku ilmega töölisliikumine, sotsialistlik liikumine).

Uus kord säilitas endise valitsuse välisvormi — parlamentaarse kuningriigi. Kuid seejuures ei arvestata ei parlamenti ega kuningat. Mussolini võttis endale peaministri võimu ja seadusandliku õiguse dekreedi korras. Laiendades aeg-ajalt oma võimupiire, omandas ta peagi diktaatorliku võimu. Tema kõrval on tõeliseks valitsejaks fašistlik Suurnõukogu, endine partei juhtiv organ, mis muudeti riiklikuks asutiseks.

Fašistliku režiimi tegevus. Aegamööda asus fašism oma põhimõtete teostamisele. Kuid seejuures tuli võtta tarvitusele terroristlikke abinõusid. Opositsiooniline element eemaldati parlamendist, opositsiooniline ajakirjandus hävitati. 1925. aasta seadusega keelati streigid, tööstused muudeti riiklikeks ettevõtteiks ja seati fašistliku kontrolli alla. Järgmisel aastal kaotati senised töölisliikumise vormid ja asendati fašistlikkude kutseorganisatsioonidega, kuhu kuuluvad nii töölised kui ka tööandjad. Nende ülesandeks on kaasa aidata rahvusliku majanduspoliitika teostamisel ja anda oma liikmeile rahvuslikku ja moraalset kasvatust (korporatiivne kord). Mainitud organisatsioonid kuuluvad riikliku kontrolli alla. Neil on õigus maksustada kõiki vastava ala isikuid.

Teatud poliitiliste süütegude suhtes pandi kehtima surmanuhtlus. Valimisõigus muudeti sel kujul, et ta tegelikult võis lugeda kaotatuks, sest saadikuid nimetas riigipea.

1929. aastal lahenes lõplikult kauakestnud konflikt paavstiga. Paavst omandas täieliku suveräniteedi Vatikani, Peetri kiriku ja selle ümbruse üle ja sai riigilt 1,5 milj. liiri tasu. Usuõpetus seati uuesti koolidesse. Üks Mussolini programmi olulisemaid punkte oli noorsoo militaristlik kasvatus fašistlikus vaimus. Selles nägi aga katoliku kirik tungimist oma võimkonda. Tekkis konflikte valitsuse ja paavsti vahel, mis aga suudeti lahendada rahulikul teel. Esialgne vabariiklik, antiplutokraatlik, antiklerikaalne fašism muutus vähehaaval monarhistlikuks, konservatiivseks, katoliiklikuks.

Välispoliitika alal taotleb Mussolini Itaalia esivõimu Vahemere maadel. Tal õnnestus saavutada Fiume, saada Albaania oma mõjupiirkonda ja lõpule viia Tripolitaania täielik alistamine.

3. Saksamaa.

Revolutsioon Saksamaal. Konflikt liitlasriikidega. Kestva sõja pingutuste tõttu muutus Saksamaal meeleolu valitsusevastaseks. Opositsiooni juhtide mõjul võttis riigipäev vastu Wilson'i esitise Saksa valitsusvormi muutmise kohta (26. okt. 1918), mis tähendas Saksamaa siirdumist parlamentaarsele riigikorrale. Kuid ka see samm ei suutnud monarhiat päästa. 3. nov. 1918 alustasid Kielis mereväelased revolutsiooni, mis levis üle kogu Saksamaa. 9. novembril oli Wilhelm II sunnitud loobuma

troonist ja põgenes ühes kroonprintsiga Hollandisse. Saksamaa kuulutati vabariigiks. Võim riigis ja osariikides läks sotsiaaldemokraatidele.

Ajutise valitsuse moodustasid tööliste ja sõdurite nõukogud, kes polnud suutelised looma korda äärmiselt raskeis oludes ja pidurdama üldist anarhiat. Pealegi valitsesid vastuolud sotsiaaldemokraatide endi vahel. Iseseisvad sotsialistid tahtsid asuda vaʼrade natsionaliseerimisele, kuna teised olid sotsiaalse revolutsiooni vastu. Äärmuslased, nn. spartakistid, olles ühenduses Vene enamlastega, haarasid kohati võimu.

Uue põhiseaduse väljatöötamine otsustati anda valitava Rahvuskogu kätte, mis tuli kokku Weimaris 6. veebr. 1919. Selle põhiseaduse väljatöötamisel olid ühinenud nn. „Weimari koalitsioonis" sotsiaaldemokraadid ja liberaalne kodanlus. Vastuvõetud põhiseaduse järgi föderatiivse riigi eesotsas seisab 7 aastaks kogu rahva poolt valitud president ja tema kõrval riigivalitsus, kes peab omama parlamendi usaldust. Rahvaesindus — Riigipäev — on ühekojaline. Liitriikide esindajaks on Riiginõukogu — peamiselt nõuandva iseloomuga. Erijuhtumiks oli ette nähtud rahvahääletus.

Uuel Riigipäeval ilmnesid parteide vahel sügavad vastuolud. Ühelgi neist polnud enamust ja valitsemiseks kombineerusid nad mitmesuguseis koalitsioonides, milles olid mõõtuandvaks keskerakond ja sotsiaaldemokraadid, kes vaheldumisi püüdsid üht kui teist rühma valitsusse kaasa tuua. Erakondade võitluse ajal tabas Saksamaad sise- ja väliskriis. Rahandus elas üle kohutava inflatsiooni.

Olukorda raskendas ka konflikt liitriikidega. Kui Saksamaa keeldus tasumast järjekordset reparatsioonimaksu, okupeerisid prantslased rahulepingu kindlustuseks Ruhri maa-alad (1923). Umbes samal ajal puhkesid riigis separatistlikud liikumised (Reini vabariik kuulutati välja, Hamburgis puhkes kommunistide mäss, Münchenis tegid rahvussotsialistid Adolf Hitleri juhatusel katset võimu haarata ja Saksiski oli vastuhakkamisi valitsuskorraldusele. Valitsusele anti piiramata võim ja riigis kuulutati välja kaitseseisukord. Ainult erakordsete abinõude kasutamisega suudeti pääseda kriisist.

1924. a. toimunud riigipäeva valimised tähistavad äärmiste parteide kaotust. Valitsus suutiski kriisi ületada ning algas teataval määral üldine majanduslik tõus ja arenemine. Silmapaistvaks poliitikameheks oli sel ajal Stresemann.

Rahvussotsialism. Nõrkade koalitsioonivalitsuste ajal kestvate parteitülide ja üldise majandusliku surutise tõttu tekkis rahulolematus valitsuse vastu. Selle kandjaks olid endised liinisõdurid ja noorem põlv, kes ei leidnud endile vajalikke elatusvõimalusi. Neist tekkis Austriast pärineva Adolf Hitleri juhtimisel liikmeterikas rahvussotsialistlik partei, kes algas võitlust vanade parteide vastu. Rahvapärase sugestiivse

12. joonis. Hitler ja Mussolini Veneetsias 1934.

agitaatorina ja energilise organisaatorina suutis Hitler teha laiu rahvahulki rahvussotsialismi pooldajaks. 1933. a. jaanuaris nimetas president Hindenburg Adolf Hitleri kantsleriks. Riigipäev saadeti laiali ja uued valimised andsid Hitleri pooldajaile kohti juurde. Et takistamatult asuda oma programmi teostamisele, viis Hitler riigipäeval seaduse läbi, mis andis valitsusele senikuulmatu diktaatorliku võimu. Kantslerist ja ministreist koosnev valitsus võib ilma riigipäevata anda seadusi. Mõtete lahkumineku korral valitsuses ei otsustata asju häälteenamusega, vaid otsustav on kantsleri seisukoht. Riigipäeva kutsutakse harva kokku. Erakonnana võib tegelda ainult rahvussotsialistlik erakond.

Rahvussotsialistide sihiks on Saksamaale enne-

sõjaaegse seisundi muretsemine, Versailles' rahutingimuste tühistamine, kogu riikliku ja majanduselu ümberkujundamine rahvuslikul alusel. Rahvuslik aade on kogu riikliku elu alus. Välispoliitiliselt tähendab see imperialistlikku põhitooni, sest rahvusel peab olema laienemisruumi, sisepoliitiliselt nõuab see keskendumist rahvusriigi ümber ja kõigi rahvusaatega mittesobivate organite hävitamist. Rahvusvahelises elus on Hitleril õnnestunud Itaalia toetusel Saksamaa positsiooni tunduvalt kindlustada (Austria, Tšehhoslovakkia ja Klaipeda ühendamine Saksamaaga). Rahvusluse nimel asuti Saksamaal võitlusse juutidega. Samuti on rahvusaatest johtuva keskendusprintsiibiga sobimatu marksistlik õpetus klassivõitluse vajadusest, mida tuleb hävitada. Parlamentaarse valitsusvormi asendamine rahva juhiga ja rahvusliku ühtluse loomine kuulub samuti suurte rahvuslike ülesannete hulka. Taotledes rahvuslikku ühtlust on rahvussotsialistid osariikide võimsa seisundi hävitanud ning riigielu tsentraliseerinud. Seni on A. Hitler teostanud sellest programmist, millega ta rahva poolehoiu võitis, edukamalt välis- kui sisepoliitilist osa. Õeldu teostamine oli võimalik ainult tugeva riikliku võimu kaudu.

4. Teised Kesk-Euroopa rahvuslikud riigid.

Austria vabariik. Maailmasõja tagajärjel Euroopa demokratiseerus. Austria-Ungari, Venemaa ja Türgi ainuvalitsuslikud riigid purunesid ja nende asemele tekkisid rahvuslikud riigid demokraatliku valitsuskorraga.

Viinis puhkes patsifistlik revolutsioon, Habsburgid tagandati troonilt ja Saksa Austria kuulutati demokraatlikuks vabariigiks (12. nov. 1918). 1. okt. 1920. a. koostatud põhiseadus kujundas selle föderaalseks riigiks, mis koosneb autonoomseist provintsidest.

Siseolusid mõjutas püsivalt vastuolu Viini, kus asus peaaegu pool rahvastikust, ja muu, enamikus põllukultuurilise maa vahel. Viinis oli võimul sotsiaaldemokraatia, kuna maal omas mõju kristlik-sotsiaalne partei. Kolmandana figureeris eriline talupoegadepartei. Tekkisid teravad kokkupõrked sotsiaaldemokraatlik-vabariikliku „Schutzbund'i" ja enamikus talupoegadest koosneva „Heimwehr'i" vahel. 1927. a. juulis arenesid tänavavõitlused Viinis, kusjuures põletati kohtupalee. Liidukantsler dr. Seipel teostas 1929. a., hoolimata sotsialistide vastupanust, valitsusreformi, kus presidendi õigusi suuren-

dati (parlamendi laialisaatmine, erakordsed määrused). Kuid seegi ei suutnud rahu säilitada. 1932. a. aprillis liidukantsleri kohale asunud dr. Dollfuss piiras parlamendi tegevusvõimu ja omandas varjatud kujul diktaatorliku võimu [1]. 1937. a. annekteeris rahvussotsialistlik Saksamaa sõjaga ähvardades Austria.

Ungari. 24. okt. 1918. a. kuulutati Ungaris välja kodanlik vabariik, mille asemele astus hiljemini nõukogude-vabariik.

Kodanliku vabariigi juht krahv Mihály Karolyi püüdis võita liitlaste poolehoidu sellega, et kutsus koju Ungari sõjaväed ning saatis nad laiali. Ungarit kujutlesid kodanliku vabariigi juhtivad tegelased tulevikus kantonitest koosneva riigina, mille piiresse oleksid jäänud ka senised vähemusrahvused. Kuid Maailmasõja võitjate survel ja vähemusrahvuste vastuseismise tõttu jäi see kava teostamata. Vähemusrahvuste alad lahutati Ungarist ning liitlaste väed okupeerisid suure osa ungarlaste alast. Karolyi poliitika fiasko koos sõja tagajärjel tekkinud korralagedusega andis hea võimaluse kommunistidele (keda toetasid ka sotsiaaldemokraadid) võimuhaaramiseks. Kommunistlikus valitsuses oli juhtivaks jõuks Béla Kun. Uued Ungari peremehed lõid (1919) liidu Venemaaga, moodustasid vaesemaist kihtidest sõjaväe ning hakkasid teostama kommunismi, riigistades kaevandusi, kaubamaju, panku, kirikuvarandusi, vangistades kirikutegelasi ning sulgedes kodanlikke ajalehti. Varsti ärkas opositsioon kommunistide vastu kõigis kihtides. Vabrikud jäid toormaterjali puudusel seisma, talupojad lõpetasid linnade varustamise toiduga. Szegedinis, prantslaste okupatsiooniväe silma all, formeerus kontrrevolutsiooniline sõjavägi ja tungis Budapesti, pannes maksma parempoolse valitsuse admiral Horthy'ga eesotsas.

Üldise valimisõiguse põhjal kutsuti nüüd kokku rahvuskogu. Viimase koosseis kujunes kaunis tagurlikuks. Rahvuskogu pani maksma vana „ajaloolise konstitutsiooni", mis andis suuri õigusi ülemkojale. Välja arvatud linnad, muudeti kõik rahvaesinduse valimised avalikuks. Riik lahutati Austriast ja rahvuskogu kõrvaldas liitlaste survel Habsburgid (nov. 1920). Riik jäi kuningriigiks, usaldades esialgselt valitsuse eluajaks valitud regendile, kelleks sai admiral Horthy. Tema kõrval eksisteerib kahekojaline parlament: ülemkoda — nimetatud regendi või valitud aadlikkude poolt, ja alamkoda, keda valib

[1] Võitluses Austria iseseisvuse eest tapeti dr. Dollfuss 1934. a. rahvussotsialistide poolt.

rahvas. Seega on vaimulikkude ja aadlikkude käes võim, kuna rahva enamiku moodustavate talupoegade huvid on jäetud tähele panemata. Ungari siseelu raskendas võitlus kodanlikkude kihtide ja sotsiaaldemokraatide vahel. Esimeste juhiks oli krahv Bethlen, kes mitmeid aastaid püsis ka riigijuhina. Kogu valitsuse tegevus on sihitud Trianoni lepingu revideerimisele. Püüdes seljatagust leida vaenlikkude naabrite vastu, lähenes Ungari Itaaliale ja sõlmis viimasega 1927. a. sõpruslepingu. Viimasel ajal on toimunud lähenemine ka Saksamaale.

Tšehhoslovakkia. Tšehhoslovakkia iseseisvus on väikese rühma pagulaste, kelle juhiks oli vana professor Masaryk, tegevuse tagajärg.

Lahkunud 1915. a. maalt pagulasena, moodustas Masaryk oma õpilase Beneš'i kaasabil Tšehhi maade rahvusliku nõukogu, millele sai Prantsusmaalt tunnustuse (14. nov. 1915), ja formeeris 1917. a. sõjaväe[1]. 1918. a. 30. okt. Prahas kokkutulnud Tšehhi rahvuskogu valis Masaryk'i vabariigi presidendiks ja Beneš'i välisministriks (14. nov. 1918). 1920. a. 20. veebr. maksmapandud konstitutsiooni järgi hakkas maksma parlamentaarne valitsuskord. Valimisõigus on üldine ning kohustuslik. Tähtsamad sisepoliitilised küsimused on vähemusrahvuste ja agraarküsimused.

Et 14 miljoni elaniku kohta oli 3 milj. sakslast (Sudeedimaal), peale nende veel palju madjareid ja slovakke, kes, vaatamata oma keelelisele sugulusele tšehhidega, erinesid siiski viimaseist ja taotlesid autonoomiat üldriigi piirides, siis oli vähemusrahvuste küsimus võrdlemisi terav.

Terve rea agraarseadustega (1919—20) jagati üle miljoni hektaari suurmaaomanikkude maid ja loodi päristalunikkude klass.

Pärast rahvussotsialistide võimuletulekut Saksamaal hakkasid eriti Sudeedi sakslased endile laialist autonoomiat nõudma. A. 1938 liitsid sakslased Sudeedi alad Saksamaaga. Sellele järgnes kogu Tšehhia protektoraadi alla võtmine 1939. a. Slovakkia säilitas poolnäilise iseseisvuse.

Balkani maad. Jugoslaavia kuningriik. Austria-Ungari ja Türgi absolutistlikkude riikide langemisega tekkis päevakorda Balkani küsimus. Austria-Ungari alla kuulunud rumeenlased ja lõunaslaavlased liitusid oma vennasrahvaga Rumeenias

[1] Tšehhi väed etendasid tähtsat osa Siberis Vene revolutsiooni päevil.

või Serbias. Kuid poliitiline ja territoriaalne ühinemine ei lahendanud sotsiaalse ühinemise küsimust.

Habsburgidele allunud Kroaatia-Sloveenia, Bosnia, Hertsegoviina ja Dalmaatsia ühendati Serbiaga ja pandi nii alus suurele lõunaslaavlaste riigile, Jugoslaaviale. 12. mail 1921 maksmapandud konstitutsiooniga teostati tsentraliseeritud ühtlusriik. 1929. a. võttis kuningas Aleksander tarvitusele diktaatorlikud abinõud: parlament saadeti laiali ja kaotati senised omavalitsusesindused. Diktaatorlik valitsus kestab ja kasutab kõiki võimalikke abinõusid tõrkujate kroaatide ja sloveenide ühendamiseks ühtlusriigiks.

Rumeenia. Rumeenia kuningriigiks ühendati Bessaraabia, Bukoviina ja Transilvaania. 1923. a. konstitutsiooniga pandi kehtima parlamentaarne kord. Peaminister Bratianu lõi kuuleka parlamendi ja valitses maaomanikkude ja pankurite kasuks.

Bulgaaria. Bulgaaria kaotas Neuilly rahu põhjal (27. nov. 1919) osa oma maadest Jugoslaaviale ja Kreekale. Revolutsioon, mis kukutas troonilt kuningas Ferdinandi, valmistas ette ühinemist Jugoslaaviaga, kuid see ebaõnnestus. Bulgaaria siseelu oli pikemat aega võrdlemisi rahutu. A. 1923 kukutati sõjalise mässu kaudu valitsus, kusjuures Stambuliiski asemele astus peaministriks demokraatide juht Zankov. Rahu ei suudetud saavutada, kordusid sagedad atentaadid ja vaheldusid valitsused. A. 1931 läks valitsus entente'i-sõbraliku A. Malinovi kätte, kellel tuli lahendada maal valitsevat rahanduslikku ja majanduslikku kriisi.

5. Põhja- ja Ida-Euroopa rahvuslikud riigid.

Balti riigid. Lähtudes rahvaste enesemääramise õigusest tekkis Läänemeremail rida iseseisvaid riike: Soome, Eesti, Läti, Leedu, mis eraldasid Lääne-Euroopat kommunistlikust Venemaast. Peale Leedu, kus vahepeal valitsusvõim kuulus rahvuslikule diktaatorile, püstitati kõigis mainitud riiges demokraatlik vabariiklik kord. Agraarseadustega kaotati suurmaapidamine ja loodi arvukas väikemaaomanike kiht. Pääsenud Vene poliitilisest ja vaimsest survest, hakkas rahvuslik kultuur hoogsalt arenema. Selle ajani venestuse tõttu tagaplaanile tõrjutud ja peaaegu hävimisele määratud kohalikud rahvad saavutasid ainult lühikese iseseisvusaja jooksul kultuur-

rahvaste taseme. Kõigis Balti riiges on viimaseil aastail kas suuremal või väiksemal määral pinda leidnud tsentraliseeritud valitsemisviisi loomine.

Poola vabariik. Versailles' rahulepinguga loodi ühendatud ning iseseisev Poola ja kindlustati talle pääs merele nn. Poola koridori ja Danzigi vabalinna kaudu. Sellega anti talle soodsamad võimalused majanduslikuks arenemiseks. 1920. a. tekkis Poolal piiritülisid Leeduga ja Poola väed okupeerisid Vilno. Samal aastal võideti maale tunginud enamlaste väed. Riia lepingu (1921) põhjal omandas Poola osa Valge-Venet ja Ukrainat. 1921. a. koostati vabariiklik põhiseadus, mille järgi seadusandlik võim kuulub rahvaesindusele (senat ja maapäev) ja täidesaatvat võimu teostavad valitsus ja president. Viimaseks valiti marssal Pilsudski, kes säilitas oma suure mõjuvõimu kogu maal, vaatamata sellele, et valitsuse koosseis ja valitsusvorm muutusid. Nimelt teostas marssal Pilsudski 1926. a. riigipöörde, andes täidesaatvale võimule kaunis suured õigused. Seejuures jäid puutumata parlamendi väline struktuur ning valimissüsteem. Pilsudski püüdeks oli vabastada riiki erakondade võitlusest ja partikularistlikest tendentsidest ning ühendada seda tõeliselt. Viimasel ajal valmistavad Poolale tõsist muret Danzigi kuuluvuse pärast Saksamaaga teravaks muutunud suhted.

Türgi vabariik. Maailmasõja tagajärjel Väike-Aasiasse surutud, kuulus Türgimaale Euroopas ainult Konstantinoopol (Istanbul). Türgimaa muutus rahvuslikuks riigiks ja hakkas moderniseeruma.

Sultan, kes kinnitas Sèvres'i lepingu, tagandati. Rahva ja sõjaväe juht Mustafa Kemal, kes õhutas rahvuslikku iseseisvust, kutsus kokku Suure rahvuskogu, kes valis ta enda juhatajaks (1920). Mustafa Kemal organiseeris valitsuse ja tõrjus kreeklased Väike-Aasiast välja. Lausanne'i rahus (1923) tunnustati türklaste saavutatud seisundit ja samal aastal kuulutati Türgi vabariigiks. Mustafa Kemal valiti presidendiks, tiitliga Ghasi. Omades peaaegu diktaatorlikku võimu, algas Mustafa Kemal oma maade uuestisünni teostamist. Terve rea sisereformidega moderniseeriti Türgimaa. Pealinn viidi Istanbulist Ankarasse, riigi keskusse. Riik muudeti ilmlikuks: kaliifiamet kaotati, koolid sekulariseeriti, usulised seadused eraldati tsiviilseadusist. Naised sunniti loobuma loorist, mehed fessist, polügaamia kaotati, haaremid suleti. Mustafa Kemali tegevuse mõjul arenes Türgimaa europaseerumisprotsess kiiresti.

Valimisõiguse reformid 1918 ja 1928. Liberaalide ministeeriumile, mis valitses Inglismaal 1915. aastani, järgnes koalitsiooniline kabinett (konservatiivid, liberaalid, tööerakond), mida juhtis Lloyd George. Maailmasõda sundis parlamenti jätkama Inglismaa valitsemisviisi demokratiseerimist. Pärast seda, kui valitsus oli nõudnud kogu rahvalt elu, varanduse ja hüveolu ohverdamist sõja tarvis, tundus talle, et ta peab vastu tulema neile kihtidele, kes nõudsid üldist valimisõigust. 1918. a. läkski parlamendis läbi valimisõiguse reform, mis andis hääleõiguse ka naiskodanikele, alates 30. eluaastast. (Meeskodanikud saavutavad hääleõiguse juba 21-aastasena.) 1928. a. andsid konservatiivid, kes seekord olid võimul, valimisõiguse naistele alates juba 21. eluaastast, nagu nad olid lubanud valimiskihutustöö puhul. Naiste õiguste suur kasvamine peale Maailmasõda mitmes Euroopa riigis on suurelt osalt tingitud sellest, et Maailmasõja ajal, kui meestööjõududest puudust tunti, näitasid naised oma oskust ning intellektuaalset ja eetilist küpsust mitmesugustel töö- ning ametialadel, süvendades nii veenet, et sugupooled on üheväärsed.

Iiri küsimuse lahendamine. Autonoomne Iiri vabariik 1922. a. alates. 1914. a. parlamendi poolt vastuvõetud Home-rule'i seaduse seismapanek tuli kasuks käremeelseile tegelastele Iirimaal. Mõõduka Iiri rahvusliku erakonna asemele pääses mõjule radikaalne sinnfeinide („meie ise") partei, kelle juhtidest tähtsaim Eamon de Valera. Kui 1918. a. parlamendivalimised andsid Iirimaal viimatimainitud parteile 73 kohta, rahvuslastele ainult 6, siis tõlgendasid võiduka erakonna juhid valimise tulemusi kui iseseisva Iirimaa nõudmist rahva poolt. Nad loobusid kohtadest Briti parlamendis, lõid Dublinis iseseisva Iiri parlamendi, moodustasid revolutsioonilise valitsuse De Valeraga eesotsas ning saatsid saadikuid rahukongressile. Paljudes Iirimaa osades loobus rahvas tunnustamast legaalset valitsust, alludes ainult sinnfeinide partei käskudele. Möödus mõni aasta, enne kui Inglise valitsus jõudis kokkuleppele sinnfeinidega. 1922. a. kuulutati Iirimaa autonoomseks vabariigiks, Inglismaa dominioonina. Inglismaa suhtes on ta õiguslik vahekord umbes sama kui Kanadal. Iiri vabariigist jäi välja Ulster, mis, nagu varemini kogu Iirimaa, allub otseselt Inglismaale.

Vahelduvad kabinetid ja nende poliitika. Maailmasõda halvendas tunduvalt Inglismaa majanduslikku situatsiooni.

Inglise tööstus kaotas paljud välisturud, kus oli vahepeal tõusnud oma tööstus. Välisturgude kitsamaks muutumine oli Inglise majanduselule nii raskeks hoobiks, et seda ei suutnud korvata mõnede Saksa asumaade langemine Inglise võimu alla. Väliskaubanduse tunduv vähenemine tõi kaasa vabrikute sulgumise, töötasu vähenemise ning laialdase tööpuuduse. Juba 1921. a. ületas töötute hulk 2 000 000, hiljemini kasvas see arv koguni umbes kahekordseks. Koalitsiooniline Lloyd George'i kabinett püüdis suuremate tulemusteta lahendada tööpuuduse probleemi töötuse vastu kindlustamisega, väljarändamise elustamisega dominioonidesse ning protektsionistliku majanduspoliitikaga. Tagajärjetuks jäi ka järgnevate kabinettide võitlus tööpuuduse ja majandusliku surutisega. Pärast koalitsioonikabineti lagunemist konservatiivide väljaastumise tõttu vaheldusid Inglismaal kaunis tihti kabinetid. Otsides pääsu majanduslikust kriisist, kinkis inglise rahvas oma poolehoiu valimistel kord konservatiividele, kord sotsialistidele. Konservatiivid püüdsid ajada kaitsetollide-poliitikat, kuid ei leidnud suuremat poolehoidu ega suutnud lahendada tööpuudust. Ka 1924. a. esmakordselt Inglismaal valitsema pääsenud tööerakond (Ramsay Macdonald'iga eesotsas) ei suutnud seda küsimust lahendada. Põhjalikkude reformide teostamisele ei võinud sotsialistid asuda, mitte omades seljataga parlamendi enamust. Seda suuremad olid aga sotsialistide valitsuse välispoliitilised teened. Südamlik vahekord seati jalule Prantsusmaaga ning Saksamaa suhtes aeti reparatsioonimaksude asjus võrdlemisi säästvat poliitikat. Ka järgnevad Inglise kabinetid jätkasid leplikku välispoliitikat. Sotsialistide esimene valitsuses olek ei kestnud kaua. Neile järgnenud kabinettidest võiks mainida koalitsioonivalitsust Macdonald'iga eesotsas, kes teostas muu seas 1931/32 Briti maailmariigi muutmise tolliliiduks. Praegune Inglise valitsus on sõja vältimiseks Euroopas ajanud rahvussotsialistliku Saksamaa

13. joonis. Neville Chamberlain.

suhtes leplikku ning vastutulelikku poliitikat. Alles viimasel ajal, seoses Inglise relvastuse tugevnemisega ja Inglismaa lähenemisega Ida-Euroopa riigele (Poola, Venemaa jt.) on Inglise hoiak Saksamaa vastu muutunud resoluutsemaks.

7. Prantsusmaa.

Võimu ja rahvusliku jõukuse kasvamine. Maailmasõja tagajärjel suurenes tunduvalt Prantsusmaa poliitiline erikaal Euroopas, ta piirid laienesid ja ta varandused suurenesid. Juba sõjariistaderahu andis Prantsusmaale Elsass-Lotringi suurte raua-, söe- ja õlitagavaradega, õitseva terase- ja riidetööstusega. Versailles' rahu lisandas sellele rea mandaate endiste Saksa asumaade ja Türgi riigi osade üle. Maailmasõda ise oli mõjunud kohati väga elustavalt Prantsuse tööstusse. Sel ajal, kui saksslased olid vallutanud tähtsamad Prantsuse tööstusregioonid, avastasid prantslased uusi metallitagavarasid muudes riigiosades ning asutasid vabrikuid sinna, kus neid seni vähe leidus. Kõige selle tõttu muutus Prantsusmaa majanduslik positsioon kindlamaks, kui see oli olnud kunagi varemini.

Maailmasõja hävitustöö jälgede kõrvaldamine. Kasu, mis Prantsusmaa sai Maailmasõjast, polnud kaua aastaid märgatav. Maailmasõja lõppemise järel paistsid Prantsusmaal silma kaua aastaid peamiselt sõja negatiivsed tagajärjed. Prantsuse rahvaarv oli kahanenud enam kui kahe miljoni inimese võrra, mis kaotus oli väga valus väikese sündimusega maale. Suur osa Prantsusmaad, eriti Põhja-Prantsusmaa, oli laastatud ning varemeis kauakestnud positsioonisõja tagajärjel. Suuri summasid nõudis Prantsusmaalt laastatud alade uuesti kordaseadmine. Põllud puhastati ja tasandati, linnad ja külad, vabrikud ja teed ehitati uuesti.

Riigi langemine majanduslikesse raskustesse ja neist pääsemine. Prantsuse valitsus kulutas hiiglasummasid laastatud alade ülesehitamiseks, mis kaugelt ületasid riigi sissetulekuid. Ta tegi seda lootuses, et reparatsioonimaksud Saksamaalt korralikult laekuvad. Seega ongi seletatav, miks Prantsusmaa seisukoht reparatsiooniküsimuses oli tihti väga järeleandmatu Saksamaa suhtes. Kuid Saksamaagi oli väga kurnatud sõjast ega suutnud tasuda reparatsioonimakse soovitud ulatuses. Äärmiste rahvuslaste valitsus, Poincaré'ga eesotsas, püüdis Saksamaad selleks sundida, okupeerides Ruhrimaa. Kui see surve-

vahend aga soovitud tagajärgi ei andnud, kui Prantsuse riigivõlad püsivalt kasvasid ning frangi kurss langes, siis kaotasid natsionalistid oma senise poolehoiu rahva keskel ning valitsema pääses 1924. a. enam vasempoolne koalitsioon, sotsialistide E. Herriot' ja Aristide Briand'iga eesotsas. Selle 11 kuu jooksul, mis Herriot' ministeerium oli võimul, muutus Prantsusmaa välispoliitika Saksamaa suhtes palju järeleandlikumaks, eriti edutab Prantsusmaa reparatsiooniküsimuses siitpeale suuremat vastutulelikkust.

1925. a. muutus Prantsusmaa rahanduslik seisund väga hädaohtlikuks. Prantsuse valitsus ei teinud mõnda aega katsetki tasakaalustada eelarvet, ei tõstnud makse, lootes Saksamaalt saabuvaile reparatsioonimaksudele. Kui aga frank kestvalt langes, muutusid jõukamad prantslased väga rahutuks oma varanduse pärast ega tahtnud enam laenata valitsusele. Hinnad tõusid kiiresti. Rahanduslikust kriisist viis Prantsusmaa välja laialdane rahvuslik töökabinett, eesotsas Poincaré'ga, kuhu kuulus muuseas 6 endist peaministrit. Riigi väljaminekuid vähendati administratsiooni ümberkorraldamise abil, sissetulekute tõstmiseks hakati võtma uusi makse. Ka hakkasid reparatsioonimaksud (eriti Dawes'i kava tulemusena) Saksamaalt korralikult laekuma, kuigi mitte nii suurte summadena, kui oli loodetud Maailmasõja lõppedes. 1928. a. loobus Poincaré halva tervise tõttu kohast valitsuses ning sellest ajast alates oli Briand († 1932) silmapaistvamaks Prantsuse poliitikameheks. Välisministrina tegi ta palju tulemusrikast tööd rahu kindlustamiseks, püüdes lepitada Prantsus- ja Saksamaad ning propageerides Paneuroopa ideed (1930). Prantsusmaale tegi hiljem tõsist muret rahandusküsimus. Samal ajal võttis maad ka terav erakondade võitlus. Frangi kursi langetamisele oli lõpuks siiski sunnitud sotsialist Blum'i valitsus, kes teostas ka mitmesuguseid sotsiaalseid reforme (töönädala lühendamine). Tõsised sisevõitlused nõrgestasid Prantsusmaad ning virgutasid Saksamaad ja Itaaliat aktiivsele tegevusele välispoliitika alal Euroopa riikide peres. Prantsusmaa ja Inglismaa osutusid vähe ettevalmistatuks.

8. Oleviku rahvusvahelistest suhetest.

Muudatusi maailma poliitilises kaardis. Maailma poliitiline kaart ei ole püsinud kaugeltki seesugusena, nagu ta fikseerisid rahulepingud Maailmasõja võitjate ja kaotajate vahel. Pärast

Maailmasõda ning Nõukogude-Vene ja uute piiririikide vaheliste sõdade lõppu ei rahunenud riikide vahekorrad põhjalikult, vaid maailmas on toimunud nii mõnigi ulatuslik sõda, samuti ka piiride muutmised sõjaga ähvardusel. Nii õnnestus Türgimaal pärast sõda Kreekaga (1921—22) parandada Sèvres'i rahu tingimusi Lausanne'i rahus 1923. Kaug-Idas on eriti agressiivset poliitikat ajanud Jaapan Hiina kulul, keda nõrgendasid kodusõjad ning partikularistlikud püüded. Kuigi 1921. a. sõlmitud üheksa riigi leping, millest osa võtsid Jaapan ja Lääne suurriigid, püüdis jätta kõigile riikidele võrdseid vabadusi majanduslikus suhtlemises Hiinaga, hakkas Jaapan ometi püüdma Hiinat eriti oma mõju alla saada. 1932. a. loodi Mandžuurias Jaapani protektoraadi all olev Mandžukuo riik. Ühenduses sellega tekkinud sõja puhul Jaapani ja Hiina vahel pöördus Hiina Rahvasteliidu poole; kui Rahvasteliidu komisjon asus tüliasjus Jaapanile ebasoodsale seisukohale, astus Jaapan Rahvasteliidust välja. 1937. a. puhkes Jaapani ja Hiina vahel suurem sõda, mis seni on arenenud jaapanlastele võidukalt, kuigi hiinlased Tšiang-kai-šeki juhatusel on energiliselt organiseerinud vastupanu. Euroopa riigest omistas Itaalia suuremat koloniaalpoliitilist aktiivsust, vallutades 1935.—1936. a. Rahvasteliidu liigeriigi Abessiinia. Rahvasteliit püüdis majanduslike sanktsioonidega sundida Itaaliat oma üritusest loobuma, ei teotsenud sel puhul aga küllaldaselt kiiresti ning mõjukalt. Eriti saatuslikult mõjus siin asjaolu, et P.-Ameerika Ühendriigid ei lõpetanud Rahvasteliidu palvel õli müüki Itaaliasse, vaid see isegi kahening kolmekordistus. Õlitagavaradest aga olenes Itaalia motoriseeritud väeosade teotsemisvõime. 1939. a. saatis Itaalia oma väed Albaaniasse, milline riik pärast nõrka vastupanu otsustas liituda Itaaliaga personaalunioonis. Sõjalist vastupanu leidmata on Euroopas oma piire laiendanud Saksamaa. Ähvardades sõjaga sundis kantsler Hitler 1938. a. Austria liituma Saksamaaga. Samal aastal pidi ka Tšehhoslovakkia loovutama Saksamaale alad, kus elab saksa vähemusrahvus. Tšehhoslovakkia tundis end liiga nõrgana üksi Saksamaale vastu astumiseks, demokraatlikud Lääne-Euroopa riigid ei riskinud aga välja astuda tema kaitseks. Müncheni kokkuleppes 1938. a. sügisel nõustusid Inglis- ja Prantsusmaa Sudeedi alade tagasiandmisega Saksamaale. Tšehhoslovakkia Sudeedi alade liitmist Saksamaaga saab õigustada rahvusliku printsiibiga, seda ei saa aga ütelda kogu Tšehhimaa mineku kohta Saksa protektoraadi alla, mis toimus 1939. a. Slovakkia säilitas sel puhul mingi näilise iseseisvuse. Osa endise Tšehhoslovakkia territooriumist omandasid ka Ungari ja Poola.

Liitude süsteem. Selle asemel, et Rahvasteliidu kaudu kollektiivse julgeoleku süsteemi tõhusamaks muuta, on viimasel ajal ilmselt tagasi mindud liitude ning jõudude tasakaalu poliitikale. Agressiivsed riigid on osutanud tihedat koostööd — nn. Rooma—Berliini—Tokio telg. Teisalt lõi Prantsusmaa liidud Väikeliidu (Tšehhoslovakkia, Rumeenia, Jugoslaavia) ning Nõukogude-Venega tihedaks rahvusvaheliseks koostööks. Viimasel ajal, kus Jugoslaavia enam ning enam Saksamaale läheneb ja Tšehhoslovakkia iseseisva riigina üldse kadunud on, taotleb Prantsusmaa enam ning enam Poola sõprust. Samuti on Poola ja Türgiga sõlminud liidu Inglismaa ja püüab sellist luua ka Nõukogude-Venega. Revisjoni taotlevate riikide ning status quo riikide vahel on mitmeid vastuolusid, nagu Itaalia püüe end kehtima panna Korsikal ja Vahemere-äärses Aafrikas ja Danzigi ning kolooniate tagasinõudmine Saksamaa poolt.

Nende ridade kirjutamise hetkel (1939. a. suvi) pole status quo riikide ühine rinne veel täiesti kindlaks kujunenud. Inglismaa ja Nõukogude-Vene läbirääkimised liidu sõlmimiseks kipuvad venima. Üheks vaidlusi tekitavaks küsimuseks siin on Balti riikide küsimus. Et kindlustada oma mõju Läänemerel ja vältida Saksamaa võimu levimist oma otseses naabruses, nõuab Nõukogude-Vene endale õigust garanteerida Balti riike sõjalise ja ka mittesõjalise kallaletungi vastu. Balti riigid, kes on sõlminud mittekallaletungilepingud nii Nõukogude-Vene kui ka Saksamaaga, peavad seesuguseid garanteerimisi ülearuseks ja oma ühepoolsuse tõttu nende neutraliteedile ohtlikuks. Neil ei ole agressiivseid kavatsusi ühegi maa suhtes, kuid nad on valmis kindlasti relvadega vastu astuma kõigile, kes peaksid ähvardama nende suveräänsust. Loodetavasti aga säilivad neutraliteedi ja sõbralikkuse alusel kujunenud suhted Eesti ja teiste Balti riikide ja Euroopa suurriikide vahel, sest see on poliitiliselt tarvilik nii ühele kui ka teisele poolele.

V. XIX ja XX sajandi vaimne elu.

Füüsika ja keemia. Käsiteldaval ajajärgul on eriti suure, otse revolutsioonilise mõjuga inimelule olnud loodusteaduste ja tehnika edusammud. Loodusteaduste arenedes on kujunenud kindlaks empiirilised, induktiivsed *uurimismeetodid* ning koos sellega on kadunud teadusmaailmast võimalus meelevaldselt püstitada uusi teooriaid. Loendamatuid nähtusi on teaduslikult vaadeldud ja uuritud, palju uusi teooriaid ja hüpoteese on püstitatud. Samal ajal viljeleb teadus tehnika kaudu ikka enam ja

enam praktilist elukorraldamist. Ikka ja ikka jälle tehakse uusi leiutisi või õpitakse paremini rakendama vanu.

Aurujõu kasutamises märgitsevad suurt edusammu Parson'i ja Laval'i poolt leiutatud *aurturbiinid* (1886/87), mis võimaldavad auru kineetilise energia põhjalikku ärakasutamist. Auru abil töötavate jõumasinate kõrvale astuvad sajandi teisel poolel mitmesugused *gaasi- ja plahvatusmootorid*. Elektri alal avastati juba sajandi esimesel poolel elektromagnetismi nähtus (Örsted'i poolt) ning elektromagnetismi kohta kehtivad seadused (Ampère'i, Ohmi ja Faraday poolt). Eriti tähtis tehnilise edu seisukohalt oli elektriinduktsiooni avastamine Faraday poolt 1831. a. Elektromagnetiliste avastiste tagajärjel leiutati palju uusi aparaate ja masinaid, osalt juba sajandi esimesel poolel, kuid viimistlust ja laiemat tarvituselevõttu leidsid nad alles käsiteldaval ajajärgul. Nii leiutati elektrimootor (1832), telegraaf (Morse'i poolt 1837. a.), akumulaatorid (1859), telefon (1860. a. Ph. Reis'i poolt). Suuri edusamme tegi elektrimasinate ehitamine 1866. a. püstitatud dünamoelektrilise printsiibi tõttu. 1879. a. konstrueeris Edison esimese tarvitamiskõlvulise elektri *hõõglambi* (kaarlampe tunti juba sajandi keskpaiku, isegi enne 1855. a. leiutatud petrooleumilampi). 1891. a. õnnestus esmakordselt *vahelduva voolu* abil elektrienergia edasiandmine suurte kauguste taha, mistõttu nüüd võis elektrit toota soodsais tingimusis ning tarvitada seal, kus vaja. Faraday ja Maxwell'i poolt püstitati 1873. a. elektrinähtuste seletamiseks nn. *elektromagnetiline valgusteooria*. Itaallane *Marconi* leiutas (1900) raadiotelegraafi, millele järgnes varsti raadiotelefon. Viimase ajani ei katke elektrijõu tehnilise rakendamise edukäik, nagu seda näitab hiljutine pilditelegraafi idee teostamine.

14. joonis.
M. Faraday.

Elektriõpetuse kõrval on muudest füüsika osadest leidnud käesoleval ajajärgul põhjalikku uuendamist optika ja akustika. Eriti edukalt töötas viimatimainitud aladel Helmholtz. Kõneldes optika edust, ei saa jätta mainimata ka Kirchhoff'i ja Bunsen'it, kui spektraalanalüüsi leiutajaid.

Ka kogu ainelise maailma üldolemuse ja põhistruktuuri kohta on füüsika käsiteldaval ajajärgul püüdnud leida vastust. Julius Robert *Mayer* 1842 ja varsti pärast seda James Joule püstitasid energia jäävuse seaduse, mille järgi universumis leiduv energiahulk jääb ikka samaks, vahetades ainult oma vorme. Siitpeale avanes võimalus looduselu nähtusi seletada materiaalses maailmas eneses peituva energiaga. Seni seletati elunähtusi mateeriast lahus seisva vaimse teguriga. Lorentz'i poolt 1895. a. püstitatud elektronide teooria ning keemia uuemate saavutiste tagajärjel on eriti käesoleval sajandil teadlaste arvamus mateeria olemusest põhjalikult muutunud, samuti kui *Einsteini* spetsiaalse (1905) ja üldise (1915) relatiivsuseteooria läbi on kõikuma löönud senised ruumi ja aja mõisted ning kujunenud uus gravitatsiooniteooria.

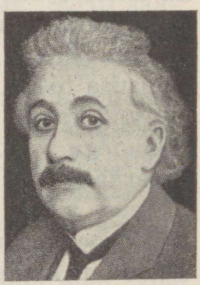

15. joonis.
A. Einstein.

Samuti kui füüsika on uuem *keemia* aidanud palju kaasa loodusjõudude tehniliseks rakendamiseks ning ainelise maailma tehniliseks mõistmiseks. Elektrokeemia, fotograafia (Niepce 1828, Daguerre 1839), toiduainetekeemia, lõhkeainete valmistamine ning paljud muud alad, mida kee-

mikud viljelnud, on jätnud suuri jälgi tehnikasse. Keemiat praktilisest seisukohast hinnates tuleks mainida eriti saksa keemikut Liebig'it, kes uuris agrikultuurset, tehnilist ja analüütilist keemiat, tehes neil aladel rea avastisi.

Eriliselt suurt teoreetilist tähtsust omavad aga keemikute uurimistöö tulemused XIX saj. lõpul ning XX saj. alguses, mis koos elektronide teooriaga lõid hoopis uue ajajärgu materiaalse maailma mõistmises. 1895. a. avastas Röntgen tema nime järgi nimetatud kiired, mis oma olemuselt osutusid samasteks valguskiirteks, omades ainult mitu tuhat korda väiksemat lainepikkust. Varsti pärast seda märgati radioaktiivsuse nähtusi uraani juures ning abielupaar Curie avastas 1898. a. raadiumi. Ei möödunud kaua aega, kui selgus, et heelium on raadiumi lagunemisprodukt. Pärast Maailmasõda on aga teadlastel koguni õnnestunud lämmastikuaatomeid lahutada eksperimentaalsel teel heeliumi- ja vesinikuaatomeiks. Mitmesuguste katsetuste tõttu, eriti radioaktiivsete ainete juures on viimasel ajal löönud kõikuma usk keemiliste elementide stabiilsusse ning enam ja enam poolehoidu leiab taani füüsiku Niels Bohr'i aatomiteooria. Selle õpetuse järgi kujuneks elekter ainsaks meelusliku maailma põhielemendiks. Peale teoreetilise tähtsuse on radioaktiivsete nähtuste avastamine andnud suuri praktilisi tulemusi arstiteaduses, rakenduskeemias, tehnoloogilises materjalide uurimises, geoloogias ja mujal.

16. joonis. P. Curie ja proua Curie oma laboratooriumis.

Bioloogia ja füsioloogia on samuti nagu teadused elutust loodusest andnud palju uut. Joh. Müller pani aluse (1830) eksperimentaalsele füsioloogiale ning Schleiden püstitas rakkude teooria (1838), mis pidi kehtima kõigi elavate organismide kohta. Eriti suurt mõju mitte üksnes bioloogias, vaid isegi vaimuteaduses avaldas Ch. Darwin oma kuulsa teosega „Liikide tekkimine loomuliku valiku teel võitluses olemasolu eest" (1859), mis sisaldab tema bioloogilise evolutsiooni seaduse. Organismide elu jälgides leidis Darwin, et looduses on käimas raugemätu võitlus olemasolu eest, kusjuures võitjaks jääb see, kes tugevam ja suudab paremini kohastuda ümbritsevate tingimustega. Nii näitas Darwin tee, mida mööda kulgeb bioloogiline arenemine. XIX saj. keskpaiku muutus moodsaks püüe seletada ka elusat loodust ainult mehaanilise põhjalikkusega. Alles XIX saj. lõpul

ning XX saj. alguses mitmed bioloogid ja füsioloogid, eesotsas H. Driesch'iga, on osutanud elavas looduses valitsevale sihipärasusele pimeda põhjuslikkuse kõrval. Katsetades väikeste merisiilikutega, lõikas Driesch näiteks neid väikesteks tükkideks ning ometi kasvas igast tükist hiljemini terve merisiilik, samuti ka igast purustatud vihmussi lõigust terve vihmuss. Õigusega väidab Driesch, et sellistele nähtustele ei leidu analoogiaid puhtmehaanilises maailmas.

Matemaatikas on saavutatud suuri tulemusi eriti uurimisis mitteeukliidilise geomeetria alalt (Riemann, Lobatševski). On avastatud, et on mõeldav lugematu hulk kogemusvabasid mitteeukliidilisi geomeetriasüsteeme, millest eukliidiline on ainult erijuht. Mitteeukliidilised geomeetriad ei tunnusta Euklidese paralleeljoonte aksioomi (2 sirgjoont, mida kolmas lõikab nii, et sisemiste nurkade summa on väiksem kahest täisnurgast, lõikuvad üksteisega). Mitteeukliidiline geomeetria mängib tähtsat osa m. s. Einsteini relatiivsusteooria põhjendamisel.

Astronoomias on saavutatud suuri tulemusi päevapildistamise, valgusemõõtmise ja spektraalanalüüsi abil. Taevamehaanika kõrval muutub ikka tähtsamaks nn. astrofüüsika. Täiendavate instrumentide, rikkalikkude vaatluste ning põhjalikkude arvutuste abil jätkub uute tähtede avastamine (suurtest planeetidest 1846. a. Neptun, 1930. a. Pluto).

Maateaduses on tuntud maid uuritud aina põhjalikumalt, aina uutest küsimustest lähtudes, ning selle kõrval on uurimisreisijad avastanud aina uusi senitundmata alasid. Peary viibis esimesena põhjanabal a. 1909, Amundsen lõunanabal 1911. a. Läbitud on suuremaid kõrbi ning ürgmetsi ja on tõustud maailma kõrgeimaile mäetippudele (Mount Everestil 8321 m kõrguseni).

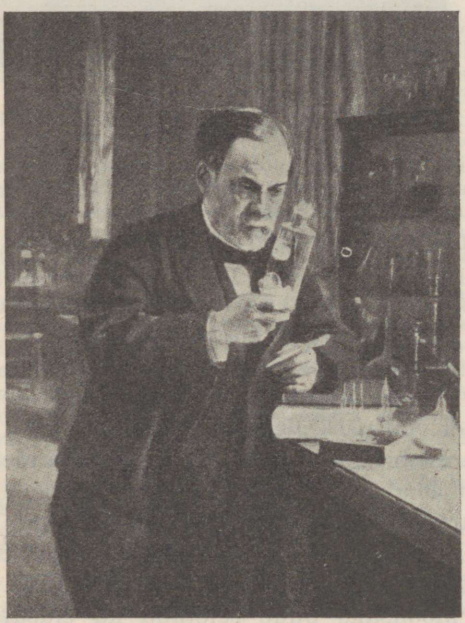

17. joonis. Pasteur.

Arstiteadus on alles nüüd koos loodusteaduste edusammudega muutunud süstemaatiliseks teaduseks. Loodusteadlase Virchow'i poolt pandi avar teaduslik alus patoloogilisele anatoomiale. Bakterite osa avastamine haiguste tekitamisel (Koch ja Pasteur) avas võimalusi tagajärjekaks võitluseks taudidega. Moodsa tehnika abiga on inimelu tingimused muudetud tunduvalt hügieenilisemaks. Moodsat psühholoogiat rakendades õnnestub

arstiteadusel enam ja enam ka puhthingelistel põhjustel tekkinud närvihaiguste ravimine, millede levik suureneb elutempo kiirenemisega ning elutingimuste komplitseeritumaks muutumisega. Samuti nagu arstiteaduses ei jäänud teaduste edusammud mõjuta ka põllunduses, kaubanduses, liiklemises (autod 1886. a. alates, Wright'ide lennuk a. 1900) ning mitmel muul elualal.

Psühholoogia. Empiiriliste uurimismeetodite vaatluste, katse ja statistika ülevõtmise tõttu loodusteadusilt on vaimuteadusist psühholoogia kujunenud XIX saj. lõpupoolel eksaktseks teaduseks. Eksperimentaalsele psühholoogiale pani läinud sajandi viimasel veerandil tõhusa aluse W. Wundt, kes muuseas asutas esimese eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumi Leipzigis. XIX s. psühholoogia oli peamiselt elementide psühholoogia, sest ta uuris üksikuid väga piiratud hingeelunähtusi, unustades, et nad kuuluvad laiemaisse hingeelu nähtuste kompleksidesse. Seda puudust püüab parandada osalt moodne kujupsühholoogia (Koffka jt.) ning samuti S. Freud'i loodud psühhoanalüüs, mis komplektsete hingeelunähtuste seletamisel kasutab alateadvusliku hingeelu hüpoteesi. Alateadvuses asuvad Freud'i arvates soovid, mille väljendamine isikule tundub hädaohtlik või inetu (näit. seksuaalalal), ning igasugused halvad mälestused piinlikest olukorrist, mis ununenud või unustada püütud. Sealt mõjutavad nii ühed kui teised alateadvuse elemendid inimese elu tema enda teadmata. Isiksust kui tervikut silmas pidades jälgib üksikuid hingeelunähtusi moodne karakteroloogia (Spranger, Klages jt.) ning individuaalpsühholoogia (Adler). Viimase arvates juhib kogu hingeelu indiviidi kestev kohastumispüüd üha muutuvate elutingimustega („kohastumine *sub specie aeterni*"). Seejuures eksib inimene üha suuremal või väiksemal määral. Saatuslikem neist eksitusist on üksikindiviidi poolt (sageli ebateadlik) enda võimu ja tähtsuse ülehindamine ning ühistunde ja koostöö kui spetsiifiliste inimlikkude elusäilitamise vahendite alahindamine. Praegusel ajal võidab psühholoogia endale üha suuremat tegelikku tähtsust kasvatuses, õigusemõistmises, majanduslikus elus (tööjõudude valik, reklaam, töökäigu organiseerimine) ning arstiteaduses.

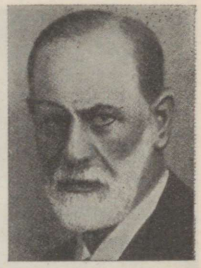

18. joonis. S. Freud.

Ajalooteadus ei olnud XIX saj. teisel poolel sel määral üldise

huvi keskpunktiks nagu esimesel poolel. Ühelt poolt ühenduses loodusteaduse ja nende metodoloogia võimsa arenguga kerkis korduvalt päevakorrale küsimus, kas ajalugu on teadus, nagu seda on loodusteadus üldkehtivuse ja seadusepärasuste taotlemise mõttes. Selle küsimuse lahendas W. Windelbandi ja H. Rickerti õpetus, mille järgi teadused jagunevad kahte põhiliiki — *idiograafilised* ja *nomoteetilised* teadused. Ajalugu kuulub esimeste hulka, uurides inimühiskonna konkreetseid ajas ja ruumis fikseeritud nähtusi nii poliitilise kui ka kultuuriajaloo alalt. Tähtsamaid poliitilise ajaloo esindajaid on L. *Ranke*, kultuuriajaloo uurijana on tuntud F. *Guizot* (1787—1874) ja K. *Lamprecht* (1856—1915). Nomoteetiliste ehk seadusteaduste perre kuulub loodusteadus. Samasse rühma kuuluvaks peetakse ka sotsioloogiat, millele omistatakse ülesanne uurida sotsiaalset elu ja selles toimuvaid muutusi abstraktselt nende üldisis ja tüüpilisis avaldusvormes, s. t. seaduspärasuse seisukohalt. Teiselt poolt ühenduses ajalooteaduse olemuse selgitamisega hakati rõhutama senise poliitilise ja kultuuriajaloo eraldamise asemel selgepiirilisemat *sündmuste ja olusuhete* ajalugu. Viimase huvi piirkonda kuuluvad sotsiaalsed suhted, majandusolud, materiaalne kultuur, riiklikud eluvormid, õiguslik kord ja puhtvaimsed olusuhted (usk, keel, kirjandus, kunst, teadus jne.). Olusuhtelise ajaloo tähtsamaid esindajaid on *Füstel de Coulanges* (1830—89). Oma põhialustelt selgitatud ajalooteadusel on õnnestunud uute allikate juurdetõmbamisega ning otstarbekohase ja peenendatud ajaloo kriitika ja interpretatsiooni rakendamisega tõusta *juhtivale kohale* suures vaimuteaduste süsteemis.

19. joonis. A. Comte.

Muinasteadus. Muinasteadus ehk arheoloogia sai teadusena alguse XIX s. keskel. Selleks ajaks oli vanade idamaade, Kreeka ja Rooma kultuuri vastu kujunenud kindel huvi. Pealegi oli teada, et nendes maades ajaloolise aja eel eksisteeris kõrge kultuur. XIX saj. 40-ndail ja 50-ndail aastail võetakse ette *kaeva-*

misi, kusjuures väljapaistvaks algatajaks Mesopotaamias on inglane Layard. A. 1853 satuti Prantsusmaal vanema kiviaja koobasalustele, mille sisemus kaunistatud haruldaselt hästi õnnestunud loomakujutistega. Šveitsis avastati 1854. a. esimesed vaiehitiste jäänused, mille tagajärjel Lääne-Euroopa esiajaloolise aja uurimine võttis laia ulatuse, viies meid tagasi 10 000-ndete aastate võrra ning võimaldades meile teadliku suhtumise Euroopa rahvaste esiajaloolise aja minevikku. A. 1871 toimetas Schliemann kaevamisi Troojas. Siitpeale kasvas kaevamiste arv kiiresti, rikastades meid väärtuslikkude andmetega vana-aja kultuuri suhtes.

Metoodiliselt arenes arheoloogia Põhjamaades, kus ajalooline aeg algas hiljem, millega on seletatav ka suur huvi oma esiajaloolise aja vastu. Väljapaistvamaid arheolooge ka Euroopa seisukohalt on rootslane O. Montelius ja taanlane S. Müller, kes XIX saj. 80-ndail ja 90-ndail aastatel põhjendasid arheoloogia meetodi. Soome sugu rahvaid esindab arheoloogide peres J. R. Aspelin, kes 70-ndatel aastatel selgitas nii soomlaste kui ka teiste hõimlaste muinasaega. Eriti soodsail tingimusil hakkas arheoloogia arenema peale Maailmasõda, kui paljudes ülikoolides asutati vastavad õppetoolid.

Rahvateadus. Rahvateadus (etnograafia, etnoloogia) kui teadus[1] inimkultuuri arengust ja selle seaduspärasusest rajatakse iseseisva teadusena XIX saj. 60-ndail aastail Bachofeni, Bastiani, Taylori jt. uurimustega. Mõjutatud Darwini õpetusest, vaatleb see vanem etnoloogiline kool inimkultuuri kui bioloogiliste seaduste järgi üle kogu maailma ühtlaselt arenevat tervikut, mis eri rahvuste juures on jõudnud eri arenemisastmele. Sajandi vahetusel tekib uus, nn. kultuurilooline kool, mis kultuuri arengu tegurina rõhutab eriti eri rahvaste vastastikuste mõjutuste tähtsust. Selle kooli põhjendajaiks on Saksamaal Fr. Ratzel ja L. Frobenius, anglosakside mail Fr. Boas jt. Mõned etnoloogid, eriti näit. W. Schmidt, loevad etnoloogia ülesannete hulka ka sotsioloogiliste probleemide käsitlemise. Etnoloogia on püüdnud selgitada mitte ainult inimkultuuri sündi ja arengut, vaid on ühtlasi näidanud, et ka kõige algelisemal elujärjel olevatel rahvastel on olemas mingi kultuur. Viimaseil aastakümneil on rahvateadus loodusrahvastelt siirdunud ka nn. kultuurrahvaste uurimisele ja avastanud siin rea primitiivseid nähtusi, mis võimaldavad nende kultuuri selgemini mõista.

[1] Etnograafia on kirjeldav, etnoloogia võrdlev teadus.

Sotsioloogia, õpetus inimliku kooselu seadustest ja vormidest, leidis esmakordselt süstemaatilist käsitlust A u g u s t e C o m t e'i poolt „Positiivse filosoofia kursuses" (1830—42), kus lubati sotsiaalses staatikas näidata ühiskonna struktuuri ja sotsiaalses dünaamikas anda üldist ühiskondliku arengu seadust. Esimesi katseid nii ühiskonna struktuuri kui ka arenemise uurimises tegid H. S p e n c e r ja tema nn. orgaaniline kool. Oletades, et ühiskonna ülesehitus ja areng on sarnane organismi omaga, püüti leida organismide struktuuri ja arengu üksikasjule vastavaid analoogilisi nähtusi ühiskonnas. Sajandi vahetusel ajaloo ja muude vaimuteaduste metodoloogia arengust nähtus, et säärased otsimised (kultuuri kui suurt väärtuste süsteemi arvesse võttes) ei oma tarvilikku kaalu. Kujunes orgaanilise kooli langus. Paralleelselt orgaanilise kooliga arenesid õpetused, mis püüdsid bioloogilist võitlust (Darwin) olemasolu eest laiendada ühiskonnale r a s s i v õ i t l u s e õ p e t u s e n a (Gumplowicz) või moodsa k l a s s i v õ i t l u s e seisukohalt ühenduses ajaloolise materialismiga kujutada ühiskonna olemust ja arengut (K. Marx) või sotsiaalset elu ja arengut seletada hüpnoosisarnase j ä r e l e a i m u s e g a (Tarde). Et need õpetused polnud võimelised asendama orgaanilist kooli ja rahuldama oma aja nõudeid, kujunes A m e e r i k a s käesoleval sajandil võimas ühiskonna tundmaõppimise liikumine, mille esindajad käsitlevad ühiskondlikku elu s o t s i a a l p s ü h h o l o o g i l i s e s t ja s t a t i s t i l i s e s t küljest. Seal nimetatakse sotsioloogilisiks uurimusi, mida peaks tõeliselt nimetama sotsiaalpsühholoogilisiks või statistilisiks. Vastandiks sellele on s a k s a s o t s i o l o o g i d, lähtudes Tónnies'st, Simmelist ja M. Weberist, oma seisukohti piiranud ühiskondlikkude vormide eksaktse käsitlusega, muutes suurema teadusliku täpsuse juures sotsioloogia eluvõõraks. Nende

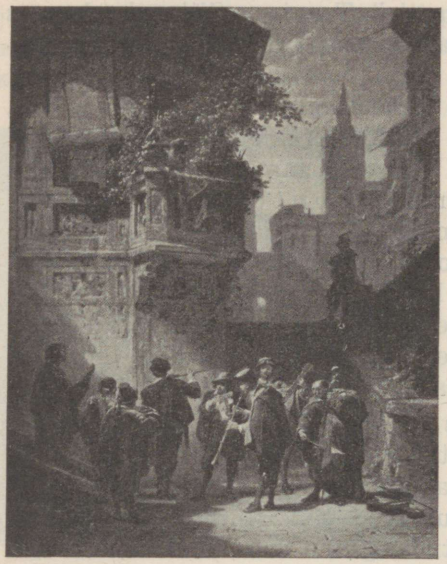

20. joonis. Carl Spitzweg: Serenaad.

kahe äärmuse lähendamine ja produktiivne sotsiaalse elu uurimine ongi iseloomulik nüüdisaja sotsioloogiale.

Kunst. Nagu teaduses, nii valitses ka kunstis ja kirjanduses XIX saj. esimesel poolel historism. Romantiline vool kunstis harrastas ajaloolisi ja religioosseid teemasid, kusjuures ei pandud nii suurt rõhku antiikajaloole kui klassitsismi perioodil. Kunstnikud ei jäljendanud ka nii palju antiik- ja renessansi suur-

21. joonis. G. Courbet: Viljatuulajad.

meistreid kui vararenessansi kunstnikke. Joonistuse korrektsusele ei pannud romantikud kuigi suurt rõhku, arvates, et kunstiteose ülesanne on väljendada võimalikult vabalt kunstniku kauneid tundeid. Viimast teha püüdes kaldusid aga romantikud tihti maneeri ning lõid teoseid, mis praegusel ajal tunduvad tehtuina ja liiga „magusatena". Ometi oli romantikute keskel ka üksikuid suurmeistreid, kelle looming mõjub ehtsana, näit. prantslane E. Delacroix, keda ei inspireerinud ainult ajalugu ja kirjandus, vaid ka kaasaegne elu. Tema maalide liikumisrikkad, rahutud ja enamasti kurvad kujud näivad

olevat loodud suures ekstaasis. Hoopis rõõmsamini mõjub saksa romantik, muinasjututeemadel maaliv M. Schwind ja omapärane õrnalt-irooniline C. Spitzweg. Üksikuid nimekaid romantikuid esines kunstimaailmas ka sajandi teisel poolel (nagu Feuerbach, Böcklin, Marées).

Romantismi hakkas sajandi keskpaiku maalikunstis asendama realism, mille esindajad püüdsid kujutada kaasaegset elutõelisust ilma ilustamata. Realismi eelkäijaist võiks mainida hispaanlast Goya't († 1828), esimest vabaõhu-värvide meistrit, tema arvukaist nimekaist esindajaist prantslasi Courbet'd ja Millet'd ning sakslasi Menzel'it ja Leibel'it. Vaatamata ühisele püüdele kujutada tõelikkust nii, nagu ta on, leiame realismi esindajate juures suuri erinevusi. Courbet näiteks ei pane teema valikus ega käsitluses mingit rõhku ilule ja vaatleja tunnete haaramisele, seevastu töötavaid talupoegi maaliv Millet oskab tabada igapäevasest elutõelikkusest momente, mis hoolimata oma igapäevsusest omavad haaravat sisu, samuti ka mäeelanikkude elu maaliv itaallane Segantini, kelle teoseist osa ei kuulu küll enam realismi.

22. joon. Cl. Monet: Seine'i maastik.

70-ndail aastail hakkas Prantsusmaal endale eluõigust nõudma uus impressionismi-nimeline kunstivool. Impressionistid, selle asemel et maalida asju nii, nagu nad on, püüdsid süveneval ja põhjalikul uurimisel tabada oma kiiresti saadud muljeid esemeist. Seejuures panid nad erilist rõhku valguse, värvide ja õhu kujutamisele. Esemete üksikasjaline vorm jäi kõrvalasjaks. Impressionismi eelkäijaist võiks mainida inglise maastikumaalijat Turner'it († 1851), maailma kuulsaimat akvarellisti, kelle pildes õhu ja valguse probleemid on leidnud üllatavalt meisterliku käsituse. Impressionismi tüüpilisematest esindajatest Prantsusmaal võiks mainida maalijaid Mo-

net'd ja Manet'd ning kujurit Rodin'i, Saksamaal Liebermann'i.

Impressionismile järgnes XX saj. alguses viimse moevooluna ekspressionism, mis püüdis igapäevse tegelikkuse asemel leida uut, tegelikkusest vaba, tihendatud väljendust uute oluliste (religioossete, sotsiaalsete, abstraktsete) teemade kujutamiseks. Kunsti ülesanne ei seisa ekspressionistide arvates mitte välismaailma muljete tabamises, vaid kunstniku hingeelu võimalikult mõjuvas väljenduses. (Esindajad: Van Gogh, Munch, Kokoschka.)

23. joon. É. Manet: Puhkus.

Kirjandus. Samu voole kui kunstis leiame ka kirjanduses. Siingi asendas sajandi keskpaiku realism romantismi. Realismi tähtsamaiks teerajajaiks olid prantslased Stendhal († 1842) ja Balzac († 1850), psühholoogilise romaani loojad. Teistest realistidest nimetatagu prantslasi Flaubert'i, Maupassant'i, venelasi Tolstoi'd ja Dostojevski't, Skandinaavia suuri dramaatikuid Ibsen'it ja Strindberg'i, inglasi Dickens'it ja Thackeray'd. Ka impressionism leidis harrastajaid kirjanduses, kes oma tegelasi pidevalt ja üksikasjaliselt ei jälgi, vaid katkendlike üksikpiltidega temast püüavad luua elavat muljet (Hamsun, Schnitzler). Realismi liialduste vastu tõsielu kopeerimisel võitlesid XX saj. alguses kirjanduses estetiseerivad ja stiliseerivad uusromantkud ja sümbolistid (Maeterlinck) ning pärast Maailmasõda ekspressionistid (Kaiser, Toller, Werfel).

Filosoofia. Empiiriliste teaduste suur edu XIX sajandil, tõelikkusetunde suur kasvamine sajandi keskpaigast alates ei võinud kajastuseta jääda ka filosoofias. Paljudele loodusteaduse tööviisidega tuttavaile filosoofele näisid filosoofide senised metafüüsilised teooriad olevat liiga meelevaldselt tehtud. August Comte'i poolt (1830—42) rajatud positivism käsib seepärast filosoofiat loobuda metafüüsikast, spekulatsioonest „asja iseeneses" üle ning piirduda üksikteaduste tulemuste kokkuvõtmise ja ühen-

damisega. Tähtsamad positivismi esindajad peale Comte'i olid inglased Mill ja Spencer (peateosed 1860—96). Viimane oli tuntud ühtlasi mõjuka arengufilosoofina, analüüsides põhjalikult arengu mõistet. Arengufilosoofiks võib nimetada ka Nietzschet oma eetilise ideaali üliinimesega, kuid ta ei seisa enam nii kindlasti positivismi pinnal kui Spencer.

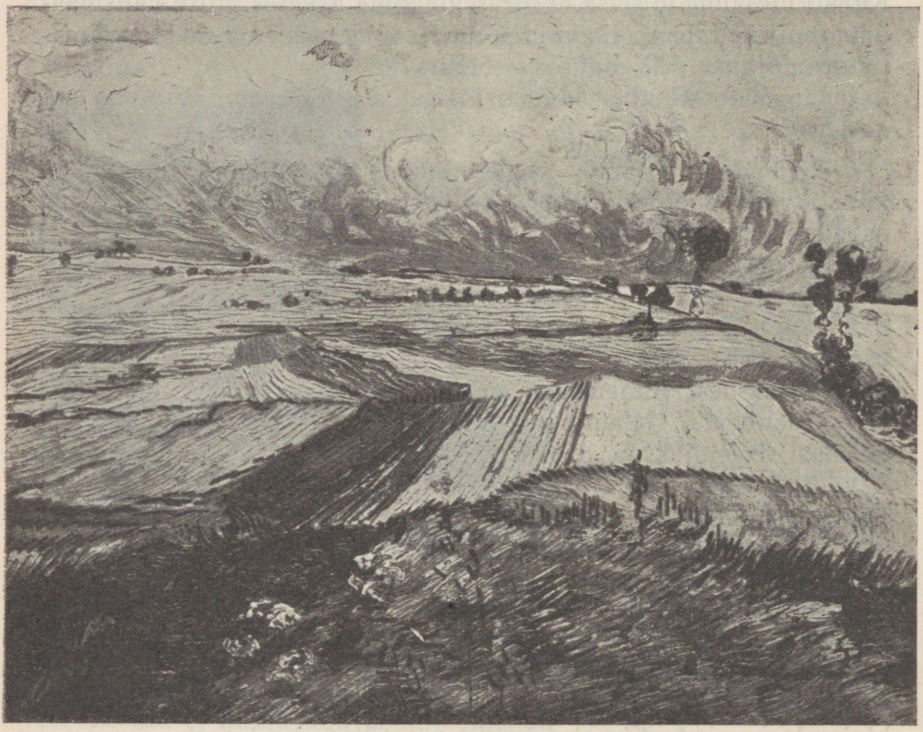

24. joonis. Van Gogh: Väljad Arles'i juures.

Teised loodusteadusist mõjutatud filosoofid, selle asemel et piirduda positivistliku loobumisega metafüüsikast, oletustest maailma põhilise olemuse kohta, jõudsid välja teoreetilise materialismini, arvates, et jõust ja ainest on küllalt kõigi elunähtuste seletamiseks (1855. a. Büchner'i teos „Kraft u. Stoff"). Teoreetiline materialism levis mõtlejate ringis XIX saj. keskpaiku, rahvahulkades aga XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses, kui filosoofid olid leidnud ta ammugi olevat mittepiisava oleva probleemi lahendamiseks.

Teoreetilise materialismi asemele astus loodusteadusist mõjutatud mõtlejate juures energeetiline maailmavaade, mille peaesindaja oli loodusteadlane W. Ostwald.

Energeetiline maailmavaade viib kogu olemise ja kõik sündmused tagasi energiale, ka mateeria ja vaim polevat muud kui energia ilmumisviisid.

XIX ja XX saj. vahetusel, lähtudes bioloogilistest uurimistest, püüdis H. Driesch elustada *vitalismi*, filosoofilist teooriat, mille arvates pole elu seletamiseks küllalt mehhanistlikust põhjuslikkusest ning mis rõhutab sihipüüdlikkuse nähtust elavas looduses.

25. joonis. H. Ibsen.

Nagu Ostwald energias, nii nägi XX saj. alguses populaarseks muutunud prantsuse filosoof Henri *Bergson* maailma põhiolemust vaimses elutungis (spiritualistlik maailmavaade). Mateeria on ainult elutungi „väsimine". Tavaliste teaduslikkude meetodite abil ei saa mõista Bergson'i arvates elu pidevat voolu, viimast võib mõista enam instinktiivselt *intuitsiooni*, sissetundmise läbi.

Ameerikas sajandi vahetusel W. *James'i* poolt põhjendatud *pragmaatiline vool* on tüdinud tõe otsimisest puhtteoreetilise uudishimu pärast. Teadmisele ja mõtlemisele vaatab ta kasulikkuse seisukohalt ning identifitseerib tõelise kasulikuga. „Tõde on, mis inimhinge rahuldab," defineerivad tema esindajad tõde inimese tarvete kaudu.

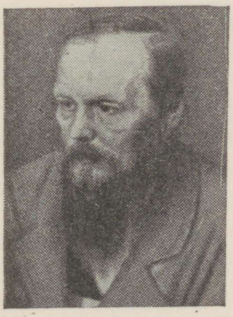

26. joonis. F. Dostojevski.

Umbes samuti näivad arvavat need laialised inimhulgad, kes eriti käesoleval sajandil on tõde otsides hakanud pöörduma tagasi usundite (näit. katolitsismi) rüppe või harrastavad salapäraseid sünkretistlikke usundeid (näit. teosoofiat). Kõrvuti materialismiga, mis vägivaldselt maailma olemust lihtsustab, levivad rahvahulkades praegu fantastilised okultistlikud ja religioossed maailmavaated, kelle teoreetikud meelsasti osutavad materialismi puudustele. Seejuures unustavad nad, et materialismi valelikkus ei pruugi tähendada veel nende õpetuste tõde.

Kasvatusteadus on kasvatuse teooriat käsitlev teadus. Ta uurib kasvatuse sihte, vorme ja vahendeid. Kasvatusteaduse tõe-

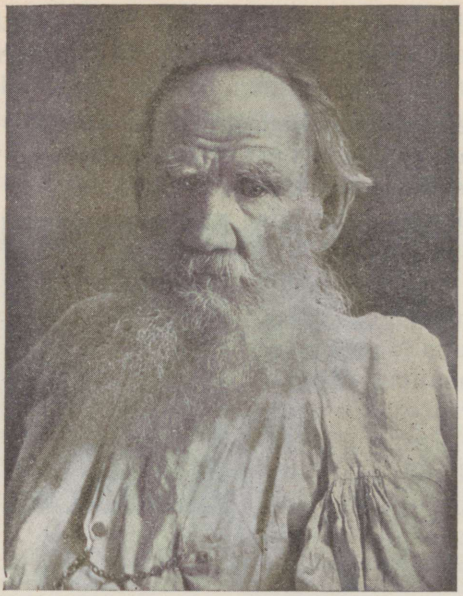

27. joonis. L. Tolstoi.

lisiks põhjendajaiks loetakse I. H. Pestalozzi't ja I. Fr. Herbart'i (1778—1841), kes oma õpetusi luues toetusid kogemuslikule alusele. Esimesel oli huvialaks algkooli, teisel aga keskkoolikasvatus. Eelkooliealise lapse kasvatusele andsid teadusliku aluse Fr. Fröbel ja M. Montessori. Elu loomuliku arengu ja mitmekesistumise tagajärjel jagunes kasvatusteadus paljudeks aladistsipliinideks, nagu individuaal- ja sotsiaalpedagoogika (erinevad kasvatuse eesmärgid), pedagoogiline psühholoogia, pedagoogiline sotsioloogia jne.

Tegeliku elu sunnil on kasvatuses uuemal ajal püüdnud töökooliliikumine enam ja enam teostada Rousseau ja

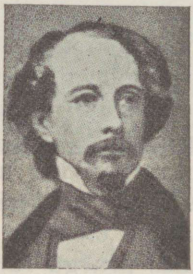

28. joonis.
Dickens.

29. joonis.
H. Bergson.

30. joonis.
I. Fr. Herbart.

teiste ideesid elulähedasest ja õpilase isetegevusel ning huvil põhinevast õppimisviisist. Teadmiste kõrval hakkab kool enam ja enam rõhutama võimete arengut. Ka on kool teinud suuri edusamme üldise kättesaadavuse ning ühtluskooli suunas. Et praegu

inimesed kogu maailmas on üksteisega tihedamas kokkupuutumises kui iial varemini ning et seetõttu iga üksik peab tihti kogema, et tema huvid, soovid ja arusaamised elust ei ühti kaugeltki teiste omadega, siis muutub praegu aina akuutsemaks e e t i l i s e s kasvatuses küsimus, kuidas kasvatada heatahtlikke inimesi, kes püüaksid mõista või vähemalt sallida endist erinevaid kaasinimesi, et võimalduks mitmekesiste isikute ja rahvaste r a h u l i k koostöö nii r a h v u s l i k u kui ka ü l d i n i m l i k u k u l t u u r i r i k a s t u m i s e k s ja inimkonna hüveoluks. Selles suunas jääb palju teha tulevikus koolil ja enesekasvatusel.

Eesti ajalugu.

Eestlaste sotsiaalmajanduslik ja vaimne vabanemine XIX s. ja XX s. algul.

I. Talurahva vabanemine pärisorjusest.

1. Vabastamise põhjused ja käik.

Talurahva rahulolematus seniste talurahvaseadustega. 1804.—1805. a. antud talurahvaseadused ei rahuldanud ei talupoegi, ei mõisnikke ega riigivalitsust. Kõige rohkem kannatasid talupojad. Koormised, mis Eestimaal vakuraamatusse üles tähendati ilma talumaid mõõtmata ja hindamata, olid enamasti ülekohtused, kõrged. Liivimaal, kus talurahvaseadus nõudis talumaade hindamist enne koormiste kindlaksmääramist, venis talupoja kohustuste kokkukõlastamine maa väärtusega väga pikale. Maahindamine viidi lõpule alles 1823. aastaks. Kuni maa hindamiseni võis mõisnik nõuda talupoegadelt koormisi XVIII s. maahinnete alusel või koguni umbkaudse äranägemise järgi. Viimast võimalust kasutasid mõisnikud sageli, hinnates sealjuures talumaa väärtuse ülemääraselt kõrgeks. Kohati olid ka maahindamiskomisjonid mõisniku kasuks erapoolikud.

Talurahva viletsust süvendasid nälja-aastad (1807 ja 1808), mõningate vajalikkude tarbeainete, näit. soola hinna tõus kontinentaalblokaadi tagajärjel ning suuremate Vene vägede toitmine ja majutamine meie kodumaal 1812. a. Samal ajal langes viljahind kontinentaalblokaadi mõjul.

Rahulolematus kogu maal oli suunatud mõisnikkude ja kohalikkude ametnikkude, mitte keisri ja riigivalitsuse vastu. Kõigis kihelkondades usuti kindlasti, et mõisnikud on uue seaduse ära moonutanud, et uued vakuraamatud pole sisse seatud keisri, vaid mõisahärrade soovil. Kohati, nii Kose-Uuemõisas Harjumaal 1805. a., tõrkusid talupojad tegu tegemast. Tartumaal

täitsid eestlased oma kohustusi mõisniku vastu ainult hirmu tundes kohalesaadetud kasakate ees.

Mõisnikkude rahulolematus. Samuti nagu talupojad, polnud ka suur osa mõisnikke uute seadustega rahul ning nende rahulolematute arv kasvas aastast aastasse. Uued seadused ei võimaldanud küllalt vabalt suurendada mõisa sissetulekuid. Mõisapõlde ei võinud härra enam omavoliliselt suurendada talupõldude arvel, samuti ei tohtinud ta omavoliliselt tegu tõsta. Seal, kus Liivimaal oli maahindamine alles teostamata, panid mõisnikud küll esialgu talupoegadele suuri kohustusi, kuid seadus nõudis, et nad talupoegadele kahjutasu maksaksid, kui ametlikul maahindamisel selgub, et mõisnik on talumaa ja teomäärad hinnanud liiga kõrgelt. Sellist kahjutasumaksmist kartsid paljud Liivimaa mõisnikud ning mõisnikkond püüdis korduvalt valitsust mõjutada, et viimane kustutaks nende võlad talupoegadele. Kuid Peterburis jäeti sellised soovid tähele panemata.

Adam Smith'i ideede ja välismaiste talupoegade vabastamise mõju. Neist kammitsaist, mida mõisnik tundis olevat asetatud oma tulundusele, tõotas väljapääsu A. Smith'i poolt propageeritud vabamajanduslik kord. Smith nõudis majanduselus igasuguse sunnikorralduse ning iganenud eesõiguste kaotamist. Tööandja ja töövõtja, maaomaniku ja maarentniku vahekorda pidi korraldama ainult vaba kokkulepe. Adam Smith'i ideede, Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni vallutuste mõjul vabastati XVIII ja XIX s. murrangul mitmel pool Euroopas talupojad pärisorjusest. Euroopas teostunud reformide ja vabamajanduslikkude ideede mõjul hakati ka Vene valitsevais ringkonnis enam ja huvi tundma talupoegade vabastamise vastu. Vabameelse Aleksander I ajal avardusid võimalused küsimuste arutamiseks trükisõnas. Keiser koguni õhutas kirjatööde ilmumist talupoegade vabastamise üle, määrates nende autoreile autasusid. Venemaal pärisorjuse vastu kirjutavad autorid leidsid enamasti, et talupojad tuleb vabastada, kuid talumaa kuulutada mõisniku omaks.

Ka balti mõisnikud tutvusid uute majandusteaduslikkude ideedega. Aegamööda hakkas kasvama nende arv, kes leidsid, et talupoegade vabastamine oleks mõisnikule tulus, kui talumaad läheksid kõik mõisniku valdusse. Vabalepingu alusel oleksid mõisnikud nüüd võinud aga ette kirjutada talupoegadele hästi raskeid renditingimusi, samuti soovi korral võtta talumaid mõisapõldude alla.

Valitsuse rahulolematus. Samuti ei olnud Vene valitsus rahul 1805. a. loodud olukorraga. Eriti ei meeldinud Peterburis

Eestimaa talurahvaseadus, kui liiga tagasihoidlik uuendustega ja ebamääraselt sõnastatud. Aleksander I oli ta kinnitanud tingimusel, et seaduses tehakse edaspidi parandusi.

Talurahva rahutused juhtisid võimude tähelepanu mainitud seaduse puudustele. Korduvalt võrreldi teda Liivimaa talurahvaseadusega ning leiti, et ta talupoegi palju vähem kaitseb. Valitsuse rahulolematus andiski tõuke talupoegade vabastamiseks.

Pärisorjuse kaotamine Eestimaal (1816). 1809. a. loodi Peterburis keisri käsul Eestimaa talurahva seisukorra parandamise komitee. Komitee töötas välja uue talurahvaseaduse peapõhimõtted, milles nõuti maahindamist, selle põhjal teonormide uut kindlaksmääramist, talupoegadele pärandatavat maakasutamise õigust. Komitee soovide arvestamine oleks toonud aadlile kaasa kuluka maahindamise ning mõisnikkude õiguste tunduva kitsenemise talumaa kohta. 1810. a. maapäev tõstis üles seepärast talupoegade täieliku vabastamise mõtte, kui mõisnikkond ainult pääseks seetõttu kulukast maahindamisest ja saaks talumaa piiramatuks eraomandiks. Peterburis suhtuti vabastamiskavatsusse heatahtlikult. 1811. a. maapäev võttis vastu vabastamise üldised põhimõtted, mille alusel Tallinnas hakkas seadust välja töötama komisjon, kuhu kuulusid nii keisri poolt nimetatud kui ka maapäeva poolt valitud liikmed. Komisjoni töö katkes sõja tõttu Napoleoniga, mistõttu uue seaduse valmimine tunduvalt viibis.

Alles 23. mail (4. juunil) 1816. a. kinnitas keiser uue seaduse, mis oli varem maapäeva poolt heaks kiidetud. „Estima Tallorahva Seädmissed“ (kui nimetada uut seadust tema tõlkenimega) andsid talupoegadele küll teatud määral isikliku priiuse, kuid võtsid temalt maa. „Alles 1816. a. viidi lõpule maa vallutamine saksa rüütlite läbi,“ ütelnud tabavalt uue vabastamisseaduse kohta üks seadusekomitee liige.

Pärisorjuse kaotamine Liivimaal 1819. Eestimaa talupoegade vabastamisele järgnes Kuramaa talurahva vabastamine 1817. a. Pärisorjuse kaotamine naaberkubermangudes kehutas ka Liivimaa aadlit küsimuse üle tõsiselt järele mõtlema. 1817. a. suvel algas elav mõttevahetus pärisorjuse kaotamise üle trükisõnas, mis kestis umbes aasta aega. Peaaegu kõik autorid olid talupoegadele isikliku vabaduse andmise poolt, vaieldi aga peamiselt seeüle, kas rajada mõisniku ja talupoja vahekord täiesti vabalepingu alusele või anda talupoegade kaitseks mõningaid kaitsemäärusi, näit. pärandatav õigus oma talu kasutada kohustuste korraliku

täitmise puhul. Talupoegadele kaitsemääruste nõudjaid oli siiski palju vähem kui täielise vabavõistluse pooldajaid.

1818. a. suvel võttis maapäev pärisorjuse kaotamise oma päevakorda. Ta tegi seda Tartumaa maakonnasaadiku Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstiern'i mõjul. Samson von Himmelstiern oli omaaegse Liivimaa silmapaistvamaid juriste, kes juba 1804. a. seaduse valmimisel oli etendanud mainimisväärset osa. Talurahva vabastamist nõudis kokkutulnud maapäevalt oma kirjas ka kindralkuberner markii Paulucci.

Küsimuse arutamisel maapäeval tuli aga kuuldavale opositsioonilisi hääli talurahva vabastamise vastu. Leidus küllalt saadikuid, kelle arvates 1804. a. seadus, mis koguulatuses polnud veel mõjule pääsenudki, poolelioleva maahindamise tõttu, oli kasulik nii mõisnikele kui ka talupoegadele. 27. juulil (8. augustil), kui maapäeval hääletamisele tuli küsimus, kas muuta talurahvaseisuse senist korraldust, ilmus kindralkuberner Paulucci isiklikult enne hääletamist maapäevale ning nõudis veel kord talupoegade vabastamist. Maapäeva keeldumise korral ähvardas ta ametist lahkuda. Maapäev muutus nüüd järeleandlikuks ning otsustas Liivimaa talurahva kuulutada isiklikult vabaks. Seaduseelnõu väljatöötamiseks valiti maapäeva poolt komisjon, mille liikmed keiser ametisse kinnitas. Sama aasta detsembris võttis maapäev seaduseelnõu vastu ning keisri poolt kinnitati ta 26. märtsil (7. aprillil) 1819. a. Järgmisel aastal ilmus seadus Äksi õpetaja praost O. W. Masingi tõlkes „Livlandima Tallorahva Seäduss" ning kuulutati talurahvale pidulikult välja. Saaremaa rüütelkonna soovil pandi kehtima sama seadus mõningate lisanditega ka Saaremaal. Nagu Eestimaa, nii ka Liivimaa mõisnikele oli uus seadus üsna tulus — kõik talumaad langesid mõisnike omaks ja võlad, mis olid Liivimaa mõisnikel tekkinud talupoegade vastu 1804. a. seaduse alusel, kustutati.

2. Vabastamisseaduste sisu ja elluviimine.

Põhialused. Üldised põhimõtted olid nii Eestimaa kui ka Liivimaa talurahvaseadusis samad, nimelt isikliku vabaduse andmine talupoegadele, kogu küla maa tunnustamine mõisnikkude piiramatuks eraomandiks ning vaba kokkulepe mõisnikkude ja talupoegade vahelisis majanduslikes vahekorris. Renditingimused ei allunud mingisugustele kitsendustele, või olgu siis, et Liivimaa talurahvaseadus keelas ära rendilepingud enam kui 50 aastaks, et

vältida sunnismaisuse tekkimist. Kuid neid põhimõtteid ei teostanud uus seadus kaugeltki kohe täielises ulatuses. Täielise liiklemisvabaduse saamine talupoegadele võttis veel mitu aastakümmet aega. Liiklemiskitsendused hoolitsesid selle eest, et tööjõu pakkumine mõisnikele püsiks suur. Alles jäi kodukariõigus, — talupoegade isiklik vabadus ei olnud seega kuigi suur. Ka talupoegade omavalitsus ja kohus jäid uute seaduste järgi suurel määral mõisnikkude mõju ja järelevalve alla.

Kogukondliku omavalitsuse korraldus. Oli täiesti loomulik, et uued seadused andsid talupojaseisusele, nagu teistelegi vabadele seisustele, kogukondliku omavalitsuse, mille ametnike valimisest võtsid osa kõik täisealised mehed kogukonnas. Kuid kogukonnad jäid suurel määral mõisniku järelevalve ja hooldamise alla. Nii Eesti- kui ka Liivimaal jagati talurahvas mõisade järgi kogukondadesse. Kogukonna üldkoosoleku kokkukutsumiseks oli vaja mõisniku luba, välja arvatud juhtum, kui kokku tuldi ametnikkude valimiseks. Ka võis mõisnik oma käsuga kokku kutsuda kogukonna üldkoosoleku. Kogukonna üldkoosoleku otsused ja seal valitud ametnikud kuulusid mõisniku kinnitamisele. Eestimaal võis mõisnik sel juhul, kui sulaste ja peremeeste seisukohad kogukonna koosolekul erinesid, otsustada vaidlusaluse küsimuse oma äranägemise järgi. Kogukonnal oli küll õigus kaevata kohtus või kindralkuberneri juures mõisniku ülekohtuse otsuse peale, kuid selle õiguse kasutamist takistasid kaebuse esitamise keeruline kord ja hirm, mis talupojal oli mõisnikkude ees.

Kogukonna asju juhtisid kolmeks aastaks valitud ametnikud: Eestimaal talitaja ja kolm „nõuandjat meest ehk eestkostjat", Liivimaal kaks „vöörmündrit". Kogukonnaametnikud valvasid selle järele, et kogukonnas ei rikutaks seadusi, et talupojad täidaksid oma kohustusi mõisa vastu, et kroonu (ja ka rüütelkond) saaks kätte oma seaduslikud maksud ja nekrutid. Maksude ja nekrutite andmise eest oli kogukond kui tervik vastutav, samuti hoolitsesid kogukonna liikmed ühiselt haigete ja vaeste eest ning kogusid vilja magasiaita, kust seda häda korral anti abivajajaile. Kogukondade hooleks oli ka rahvakoolide ülalpidamine.

Varemini olid mõisnikud kohustatud abistama talupoegi näljahäda ja muude looduslikkude õnnetuste korral, samuti hoolitsema muidu viletsusse sattunud inimeste eest oma mõisa piirkonnas. Pärisorjuse kadumisega kadusid ka sellised mõisniku feodaalkohustused.

Kohtu- ja politseikorraldus. Suureks jäi aadli võim ka kohtuasjus. Mida kõrgem talupoegade kohtuasutis, seda enam oli aadlisoost liikmeid. Eestimaal polnud üldse kohut, kus oleksid kohtunikeks olnud ainult talupojad ilma mõisnikkudeta, Liivimaal olid selleks ainult kõige alamad kohtud — kogukonnakohtud.

Eestimaal oli kohtukorraldus järgmine: alamaks astmeks igas kihelkonnas olev kogukonnakohus, kus talupojad olid esindatud kahe kaasistniku näol. Järgmise astme kohtuis, kreisikohtuis, oli talupoegade osa kohtunikena veelgi väiksem. Kõrgemaks ja lõplikuks kohtuinstantsiks talupoegade asjus oli ülemmaakohus, kus puudusid talupoegadest kohtunikud täiesti. Liivimaal oli alamaks kohtuinstantsiks vallakohus, kelle liikmed valiti kogukonna hulgast, kuid kuulusid mõisniku kinnitamisele. Vallakohtu järele valvas kohalik mõisavalitsus, kinnitades vallakohtu otsused, või saates nad edasi revideerimiseks kihelkonnakohtule, mille ringkonda kuulusid mitu kihelkonda (2—5). Kihelkonnakohus oli teise astme kohtuks, kolmanda astme kohtuna järgnes talle kreisikohus. Mainitud kohtuasutisist võtsid osa ka talupoegadest kohtunikud, täiesti puudusid nad aga Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemangus, mis oli talupoegadele revisjonikohtu viimseks instantsiks.

Politseivõimu teostasid Eestimaal alama astmena kogukonnatalitajad, kes allusid mõisapolitseile. Mõisapolitsei omakorda allus kihelkonnapolitseile ja haagikohtunikele. Liivimaal oli esimese astme politseiasutiseks kogukonnakohus, sellele järgnesid mõisapolitsei ning kihelkonna- ja sillakohtud.

Talupoegade vabastamine ei toonud veel vabadele inimestele häbistava kodukariõiguse kaotamist. Ilma igasuguse kohtuotsuseta võis mõisnik oma äranägemise järgi karistada talupoegi, kui need tööl olles oma kohustusi korralikult ei täitnud või muul viisil korda rikkusid. Kuid lubatud ihunuhtluse ülemmäär ei tõusnud kummaski kubermangus nüüd enam üle 15 kepihoobi meestele või 30 vitsahoobi Eestimaal ja 15 vitsahoopi Liivimaal naistele, lastele ja kehaliselt nõrkadele meestele. Ka võis mõisnik Liivimaal määrata süüdlasele 2 päeva aresti.

Talurahva vabastamine toimus järk-järgult, mitte korraga. Talurahvaseadusi ei kuulutatud välja nende kinnitamiseaastail, vaid Eestimaal 1817. a. ja Liivimaal 1820. a. Seaduste väljakuulutamisega ei saanud talurahvas veel vabaks. Esimesed kolm aastat pärast vabastusseaduste väljakuulutamist kulusid nii Eestikui ka Liivimaal ettevalmistuste tegemiseks pärisorjuse kaotamiseks. Sellele järgnes järk-järguline vabastamine, mis Eestimaal kestis 14 aastat, jõudes lõpule alles 1831. a. Liivimaal toimus pärisorjuse kadumine rutemini. Peremehed astusid uude õiguslikku olukorda kahes osas, esimene 1823. a. ja teine 1824. a., teenijad said vabaduse 1825. a. ja 1826. a.

Kuid nn. vabade talupoegade liiklemisvõimalused jäid väga piiratuks. Juba talupoegade ühest kogukonnast teise asumine võis toimuda ainult kogukonna ja mõisahärra loal. Loa ja uude kohta asumiseks vajaliku passi said talupojad aga ainult siis, kui talupojal polnud mõisnikule ja kogukonnale midagi võlgu. Veel enam oli raskendatud pääsemine linnadesse.

Eestimaa talupojad võisid kohalikkudesse linnadesse asuda alles siis, kui kubermangu meeshingede koguarv ulatub 120 000-ni. Väljapoole kubermangu piire aga võis rännata siis, kui see arv oli suurem kui 140 000. Kubermangust väljarändamiseks oli vaja kuberneri ja rüütelkonna peamehe poolt ühiselt antud passi. Liivimaal avanes 1832. a. talurahvale õigus vabalt liigelda kubermangu piirides. Linnaasumiseks oli aga vaja hankida luba sealselt raelt. Kuid kubermangu piirid jäid talupoegadele endiselt suletuks [1].

1816. ja 1819. a. seaduste üldhinnang eestlaste seisukohalt ei või olla hea. Isiklik vabadus, mille talupojad said, saabus alles järk-järgult ning jäi kitsendatuks piiratud liiklemisvabadusega. Mõisniku võim kohtu ja politsei alal jäi aga väga suureks. Koos pärisorjusest vabastamisega vabastati talupojad ka mitmesugustest õigustest. Talupoeg ei tohtinud enam vaadata talumaale kui o m a l e m a a l e, ta ei tohtinud ka oma metsatarvidust mõisa metsast katta nagu seni. Vabalepingud talupoja ja mõisniku vahel ei toonud talurahvale mingit olukorra paranemist, sest talude tahtjaid oli palju ja mõisnikud võisid hoida r e n d i t i n g i m u s e d r a s k e d. Mõisnik vabanes kohustusest talupoegi häda korral aidata ja toita ning ei pruukinud enam vastutada nende kroonumaksude tasumise eest. Ka 1804. a. seaduse alusel tekkinud võlgadest talupoegade üle määra tehtud teo eest vabanesid nad Liivimaal. Nii said mõisnikud talurahva pärisorjusest vabastamise eest hea „hinna", talurahvale läks aga saadud vabadus tõesti liiga palju maksma.

II. Teoorjusaegne majanduselu.

1. Püüd mõisamajandust intensiivsemaks muuta.

Põhjused ja tõukejõud põllunduslikeks uuendusiks. Teoorjusaja esimesed aastakümned kujunesid meie mõisadele majanduslikult üsna m i t t e s o o d s a i k s. Viljahinnad, mis pärast Napoleoni sõdade lõppu olid mõne aasta kaunis kõrged, hakkasid kahekümnendail aastail kiiresti a l a n e m a, langedes umbes poole peale endisest. Kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail osutasid viljahinnad küll teatud tõusu, kuid ei saavutanud kaugeltki endist taset. Viljahindade langemisel oli mitu põhjust, millest kõige tähtsam ja püsivam oli u u t e t o o t l u s v i i s i d e tarvitusele tulemine põllumajanduses. Euroopa mandri suurmaapidamises levis enam ja enam Norfolki süsteem, mis nõudis kolmepõllusüsteemi asemele suurema vaheldusega külvikorda, uute

[1] Talupoegade vabastamisega algas ka perekonnanimede andmine.

viljasortide kasvatusele võtmist, otstarbekohasemaid väetamisviise ning karjanduse ja põllunduse tihedamat sidumist, kusjuures karjasööti kasvatatakse põldudel ja suurenenud karja sõnnikut kasutatakse omakorda edukalt põldude rammutamiseks. Saksamaal propageeris eriti edukalt ja loodusteaduslikult põhjendatult uut süsteemi Albrecht Thaer († 1828), kelle teosed said varakult tuttavaks ka meie mõisnikkonnas. Kõikjal, kus levis uus ratsionaalsem põlluharimisviis, kasvas saagi kogum põllupinnalt. Mõned maad, mis varemini vedasid vilja sisse, muutusid nüüd vilja väljaveomaadeks, nende seas ka Rootsimaa, kuhu seni Baltimailt oli veetud suuri hulgi vilju. Viljaeksporti Inglismaale jälle takistasid kõrged sisseveotollid.

Koos viljahindadega langesid piiritusehinnad. Vaat viina, mille eest Riias 1806.—1810. a. ajavahemikul maksti $17^1/_2$ rublat, hinnati 1826.—1829. a. ainult $5^1/_2$ rubla peale. Piiritusehindade suur langus algas juba XIX s. teisel aastakümnel, seega varemini kui viljahindade allamäge minek, ja oli viimasest tunduvalt suurem. Seda põhjustasid nii viljahindade langus kui ka Vene sisemaa viinavabrikute kõvenev konkurents.

Teravilja ja viina hinna langus mõjus väga raskelt mõisamajapidamistesse, mis vareminigi olid võlgadega ülekoormatud. Paljud mõisad läksid haamri alla.

Väljapääsemiseks tekkinud raskusist otsisid mõisnikud uusi sissetulekuallikaid. Mõisade tulukust püüti tõsta teravilja külvipindala laiendades, aga ka rõhku pannes seni puudunud majandusalade viljelemisele.

Uute tuluallikate leidmisele aitas tunduvalt kaasa mõisnikkude haridustaseme tõus. 1802. a. uuestiavatud Tartu ülikool tihendas nende sidemeid Lääne-Euroopaga, mõisnikkude põllunduslikud seltsid [1] tutvustasid oma väljaannetes ja koosolekuil neid uuemate vooludega agronoomias. Kõik see ei jäänud mõjuta meie tegelikus põllumajanduses.

Külvipindala laiendamine. Üheks äraproovitud võtteks majanduslikkude raskuste vastu oli aadlil külvipindala laiendamine. Seda katsuti nüüdki teostada, nii talumaade mõisastamise ja ka uudismaa ülesharimise läbi. Mõnikord asusid talud nii lähedal mõisale, et oli otse võimatu suurendada mõisapõlde, nendega talumaid liitmata. Eriti esines selliseid juhte Eestimaal. Muidugi oli mõisnikul ka majanduslikult palju

[1] Liivimaa Üldkasulik Sotsieteet (asut. 1796. a.) ja Eestimaa Põllumajanduslik Ühing (asut. 1839. a.).

kasulikum olemasolevaid põlde mõisaga liita, kui suure tööjõukuluga lasta metsamaid põlluks harida.

Kuigi esineb üksikuid juhte, kus teoorjusajal mõisastati terved külad, ometi ei olnud kogu maa seisukohalt mõisastatud talumaa pindala suur. Liivimaal mõisastati näit. 1819—1846. a. talumaid 2,6% talumaa üldpindalast, samal ajal aga talustati mõisamaad natuke enam, nimelt 2,9% talumaa üldpinnast.

Üheks mõjuvaks põhjuseks, mispärast Liivimaal mõisastati vähe talumaid, olid sealse mõisnikkude krediitkassa laenutingimused. Krediitkassast saadud laenu eest oli kindlustuseks mõis. Mõisa hinnates arvestas krediitkassa ühe adramaa talupojale väljarenditud maad umbes kolm korda kallimaks kui sama ühiku mõisa enda harida jäänud maad. Selline rendileantud maa kallimaks hindamine on arusaadav, kui mõelda sellele, et selleaegsel mõisal puudusid peaaegu täiesti oma tööjõud ja tööriistad ja tööloomadki ja kõik selle sai ta renditud maalt ühes muude koormistega. Oma pantkirjade huvides ei saanud krediitkassa lubada suurejoonelist talumaade mõisastamist, sest sellega oleks langenud mõisa väärtus. Ka talupoegade ümberasetamine metsamaile kahandas mõisa väärtust, sest asustamisaegadel ei saanud mõis uutelt taludelt tegu ja värskelt asutatud talud võeti arvesse laenpandi adramaa suurendamiseks alles siis, kui talupoeg juba kaksteist aastat sooritas täit tegu või maksis vastavat raharenti.

Kõige selle tõttu pidi mõis enam rõhku panema uudismaade ülesharimisele. Eestimaal kasvas teravilja külvipindala mõisa- ja talumail 1800.—1846. a. 29% võrra sajandi alguses olemas olnud külvipindalast. Tunduv pidi olema külvipinna kasvamine ka Liivimaal, kuigi selle kohta pole täpsemaid andmeid.

Kartulikasvatus. Vähemalt samal määral kui teraviljade põldude laiendamine suurendas mõisade tulukust kartulikasvatuse levik 1820.—40. aastail. Lääne-Euroopas kasvatati kartulit üsna palju juba XVIII s. teisel poolel; meil levib ta suuremal määral alles nüüd.

Kartul andis samalt maatükilt mitu korda rohkem saaki kui teravili, kuid tema harimiseks ei kulunud sel ajal, kus teraviljapõldudel veel masinad ei töötanud, palju enam tööjõudu, pealegi lasksid kartulikasvatusega seotud tööd end hästi paigutada nii, et nad ei langenud kokku muude töökooaegadega.

Kartulit võidi tulusalt kasutada viinapõletamiseks, lammaste söötmiseks ja ka toiduks inimestele. Selleaegsed põlluteadlased olid väga vaimustatud kartulikasvatuse tulukusest. Seepärast on täiesti loomulik kartulikasvatuse hoogus levik teoorjuse esimesil aastakümneil [1].

Viinapõletamine. Viinaturu olukord, mis oli teoorjusaja algul meie mõisadele kaunis halb, hakkas paranema kolme-

[1] Kui Eestimaal oli kartulisaak 1809. a. umbes 17 000 setverti, siis 1842. a. juba umbes 346 000 setverti ja Liivimaal samal aastal 770 000 setverti.

kümnendail aastail. Viinaajamine muutus jälle tasuvaks. Põhjused olid siin mitmesugused. Viinahinnad tõusid Vene turul, kartuli kasutamine viinapõletamiseks ja ajakohasemate viinaköökide muretsemine vähendasid tootmiskulusid, samuti vähenesid transpordikulud Sise-Venemaale, sest sinna lubati nüüd vedada puhast piiritust 50%-se viina asemel.

Meie kodumaalgi müüdi sadu tuhandeid pangi viina alkoholitarvitajaile, siin eriti kõrge hinna eest. Liivimaa maapäev määras 1830. aastail kindlaks minimaalhinna maakõrtsidest ja viinakeldreist müüdavale viinale ning see hind oli umbes 3 korda kallim sellest, mida mõisnikud said Vene valitsuse viinahangete puhul.

Viinapõletamise osatähtsus mõisamajapidamises oli kaunis suur. Palju ei liialda vist ajaloolased, kelle arvates 1840. aastail viinaks põletati mõisade teraviljasaagist Liivimaal $^1/_3$, Eestimaal $^1/_2$ ja peaaegu kogu kartulisaak.

Märksa vähema tähtsusega kui viinaajamine oli mõisamajanduse seisukohalt õllekeetmine, millega varustati ainult sisemaist turgu.

Härgade nuumamine. Viina- ja õlleajamisel järelejäävaid praaku hakati enam ja enam ära kasutama nuumloomade pidamiseks. Viimaseid turustati peamiselt hoogsalt kasvavas Peterburis.

Et meie kodumaal puudusid veel raudteed, siis võttis härgade transport pealinna väga kaua aega. Tudulinnast näit. karja Peterburi ajamiseks vajati tervelt 2 nädalat. Saatjate raisatud teopäevile lisandusid öömaja- ja muud teekulud. Transpordiraskuste tõttu langes nuumkarja pidamise tasuvus turust kaugemal üsna tugevasti. Seepärast tegeldigi nuumkarja pidamisega peamiselt Kirde-Eesti mõisus (Viru- ja Tartumaal).

Linakasvatus. Kaunis tähtsat osa meie teoorjuseaegses majanduselus etendas linakasvatus, sest nõudmine lina järele oli kogu XIX s. I poolel elav. Viljahindade kriis oli jällegi selleks ergutavaks teguriks, mis juhtis mõisnike tähelepanu linale kui tuluallikale. Et lina on põllupinna suhtes kaunis nõudlik, siis linakasvatus ei muutunud ülemaaliselt tähtsaks, vaid edenes ainult teatud piirkonnis, nii Lõuna-Eestis Viljandimaal, Võrumaal ja Pärnumaal, Põhja-Eestis Vigala ümbruses. Tunduvalt kergendas linatoodangu tõstmist mõisadele asjaolu, et linaharimisega seotud tööd lasksid endid suurelt osalt paigutada väljapoole teraviljakasvatusega seotud tööhooaegu.

Meriinolammaste pidamine. Majanduslikust kriisist otsisid mõisnikud tihti väljapääsu ka meriinolammaste kasvatamise kaudu. XIX s. algul oli nõudmine peenvilla-saaduste järele muutunud nii suureks, et Euroopa vanim villakasvatusemaa Inglismaa ei suutnud enam rahuldada turu nõudeid. Seepärast levis

XIX s. esimesel veerandil meriinolammaste pidamine ka mandril Lääne- ja Kesk-Euroopas. Meil hakkas peenlammaste kasvatus hoogu minema kahekümnendail aastail. Uuest majandusharust olid väga huvitatud nii kohalikud mõisnikud kui ka riigivalitsus. Välismaalt ei toodud meile ainult kallihinnalisi suguloomi, vaid ka asjatundjaid lambakasvatamise alal, kes pidid hoolitsema võrdlemisi õrnade loomade eest. Vene valitsus toetas laenu ja kroonumõisade soodsa rentimisega sugulavade asutamist, Eestimaal erilise mõisnikkude seltsi, Liivimaal rüütelkonna poolt. Esialgu tõi lammastepidamine suuri kasusid. Eluslambaid ja oinaid müüdi kõrge hinna eest neisse mõisadesse kodu- ja Venemaal, kus kari oli alles asutamisel, kalevivabrikud Kärdlas, Sindis, Tartus ja Riias maksid villa eest head hinda. Seetõttu kasvas kiiresti lammaste arv.

Esimene kari Eestimaal oli asutatud 1824. a., 1832. a. oli neid Eestimaal juba 34 ja Liivimaal 32 karja. Lammaste arv mõlemas kubermangus kokku tõusis 1841. a. üle 200 000. Karju leidus umbes $^1/_5$ meie kodumaa mõisadest. Kõige tihedam oli peenlammaste pidamine Eesti ala keskosas (Järvamaal, osalt Harjumaal, Võrtsjärve ümber asuvail mail ja lõuna pool Tartut asuvail küngasmail).

Neljakümnendail aastail saavutas lambakasvatamine oma haripunkti, siis algas langus. Villahindade kõrgkonjunktuur maailmaturul möödus, sest villatootmine asumais ja sissevedu sealt kasvas mitmekordseks, viljahinnad tõusid ja lammaste söötmine muutus vähetasuvaks; kui uute karjade soetamine peatus, siis ei saadud senise hinnaga müüa ka suguloomi; mõnel vihmasel suvel laastasid haigused lambakarju, nii et hukkusid tihti pooled endisest peade arvust. Suur osa lambakasvatusse mahutatud kapitali läks kaotsi.

Ristikheinakasvatus. Et peenlambad ei leppinud hariliku heinaga, siis hakati nende jaoks enam ja enam külvama ristikheina. Ristikheinakasvatamine levis varsti ka neisse mõisadesse, kus lambaid ei kasvatatud.

Ristikheina põllult koristamine nõudis umbes 6 korda vähem tööpäevi kui vastava kaalu aruheinade kokkupanek. Seepärast oli eriti tulus ristikheina kasvatamine neis mõisus, kus heinamaad olid halvavõitu ja mõisast kaugel. See ongi üheks põhjuseks, miks ristikheinakasvatus levis enam Põhja- kui Lõuna-Eestis.

Kolmepõllusüsteem hakkab pragunema. Uute põllukultuuride levides ei võinud senine külvikord jääda muutmata. Hoopis loobuda senisest kolmepõllusüsteemist (kus põllul vaheldusid talivili, suvivili, kesa) oli mõisnikul raske, sest selle süsteemi kohaselt olid sajandite jooksul kujunenud kindlaks tööajad nii mõisas kui ka talus. Seni kui kestis teorent, oli raske tuua siia muu-

datusi. Seepärast jätsid mõisnikud põhijoontes kolmepõllusüsteemi alale, kuid kogu kesa ei jäetud nüüd enam kesaks, vaid osa võeti uute kultuuride alla. Nii tekkis mingi moonutatud kolmepõllusüsteem, millelt siirduti selgejoonelisele mitmeväljasüsteemile alles raharendi tulekul.

Tegurid, mis pidurdasid mõisamajapidamise intensiivsemaks muutmist. Mitmesuguste põllunduslikkude uuenduste tõttu kerkis mõisade müügisaaduste kogum umbes 40—50% võrra. Kuid võlgadega koormatud mõisade majanduslik olukord jäi nüüdki tihti raskeks ja mõisade hinnad madalaiks. Majanduslikust surutisest pääsemiseks oleksid mõisad veelgi pidanud tõstma oma saagikogumit. Kuid vastavaile püüdeile astus ette rida takistusi.

Üks neist oli kapitalipuudus mõisades. Krediitkassad ei tahtnud laenata mõisnikele enam kui $^2/_3$ mõisa koguväärtuse ulatuses. Juba endistelt põlvedelt pärinevad laenud olid küllalt rõhuvad, uuenduste teostamine mõisamajapidamises nõudis aga suuremaid kapitalimahutusi.

Ühe keskmise viinaköögi väärtust hinnati neljakümnendail aastail umbes 4500 rublale, s. o. umbes ühe Liivimaa adramaa hinnale. See oli küllalt suur summa, sest rüütlimõisa suurus Liivimaal kõikus 9 adramaa ümber, Eestimaal aga oli see tunduvalt väiksem. Palju kulu võttis ka meriinolammaste karja soetamine ja selle hoonete ehitamine.

Teoorjuse paaril esimesel aastakümnel andis end mõisades eriti tunda tööjõu puudus. 1780. aastast kuni 1820. aastani valitses meie kodumaal rahvaarvu kasvus terav seisak. Apaatseks muutuv talurahvas ei tahtnud enam üles kasvatada lapsi orjuseks, mil ei paistnud lõppu. Alles talurahva vabastamisega, kui iseteadvus ja lootused uut toitu said, algas 20-ndail aastail uuesti elanikkonna kasvamine. Kuid kahekümnendail aastail sündinud lapsed said tööealisteks alles 16—17 aasta pärast. Aga siiski ei suurenenud koos rahvaarvuga loodetud määral tööjõu pakkumine põllumajanduses. Suur osa maarahvast püüdis kiratsedes elatuda vabadikena talude ääremail, ilma et nad oleksid läinud endid taludesse sulasteks pakkuma. Talusulaste vähesuse tõttu oli aga mõisnikel raske teorenti veel kõrgemale kruvida.

2. Teoorjusaegne talumajandus.

Põllumajanduslikud uuendused tungivad visalt taludesse. Teoorjusajal ei suurenenud tunduvalt ainult mõisa, vaid ka talude põllupindala. Kuid läks hulk aega, enne kui uued vilja-

sordid hakkasid tungima taludesse. Alles kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail hakkavad üksikud talud kartulitele väljul ruumi andma. Seni oli neid kasvatatud ainult pisut aianurgas. Alles sajandi keskpaiku muutub kartulite kasvatamine taluväljadel võrdlemisi üldiseks. Veel visamalt levis ristikheinakasvatus. Ainult Põhja-Eestis oli kohati ristikheina levimine taludes võrdlemisi hoogus. Lõuna-Eestis oli alasid, kus taludes levis üsna kiiresti linakasvatus (eriti Mulgimaal), kohati isegi enam kui mõisades. Kohati leidus talupoegi, kes linu kasvatades harrastasid otse röövmajapidamist. Nad rentisid mõne talu, külvasid poole põlde lina täis ja mõne aasta pärast, kui lina oli maa täiesti ära kurnanud, rentisid uue talu. Sellise nähtuse vastu võitlemiseks pidid mõisnikud mõnel pool rendilepinguis kindlaks määrama lina külvipindala. Üldiselt peab ütlema, et uued põllukultuurid levisid taludes aeglaselt ja teraviljakasvatus püsis endiselt domineerival seisukohal. Samuti ei näita karjapidamine taludes mainimisväärset edu. Kariloomade vähese arvu põhjuseks oli mõnel pool heinamaade vähesus, teisal tööjõu puudus nende harimiseks, üsna sageli aga lihtsalt talumehe hirm, et mõisnik rendi väga kõrgele tõstab, kui ta talus näeb rohkemal arvul korralikult toidetud loomi.

Põllumajanduslik inventar püsis endiselt mannetu. Tarvitusel olid ikka veel harkader, karu- ja pakkäke, täiesti puust valmistatud vankrid ja muud pärisorjusajast tuttavad tööriistad. Alles teoorjusaja lõpu poole hakkavad jõukamad peremehed soetama endile paremat üübilisi põllutööriistu. Mitmel pool tehakse raudpulkadega äkkeid, puust harkadra asemele tekib raudpöördader, nn. „Saksamaa sahk". Enam kui nimetatud uuematüübilised põlluharimisriistad levisid rautatud veoriistad, reed ja vankrid. Käsiteldaval ajajärgul jäid nad siiski enamasti jõukamate talupoegade asjadeks, kehvemais taludes püsisid endiselt viletsad riistad, kohati peaaegu kogu XIX sajandi.

Talupoegade ekspluateerimine mõisa poolt jätkub. Nagu nägime, ulatusid agronoomilised uuendused taludesse üsna aegamisi ja vähesel määral. Uus põllutulunduslik süsteem, läbi lüües ainult mõisas, ei toonud talupoegadele kasu, vaid pigemini kahju. Seni oli tööpinge võrdlemisi lõtv neil teopäevil, mis langesid väljapoole teraviljakasvatusega seotud hooajatöid, nüüd aga tekkis juurde hulk uusi tööhooaegu, seoses kartuli-, lina-, ristikheina- ja peenlammaste-kasvatamisega. Seepärast püüdis mõis viimse võimaluseni ära kasutada teomeeste jõudu. Et teomehi

laisklemast takistada, seoti tihti aja järgi määratud tööd tükitööga, teatud aja jooksul pidi tehtud olema kindel hulk tööd. Nende teopäevade arv suurenes nüüd tunduvalt, mil teomees pidi mõisale andma oma täie tööjõu. Et mõisniku ja talupoja vahel valitses vabalepingu vahekord, siis püüdsid mõisnikud suurendada teopäevade arvugi; kuid enamail juhtudel olid juba talupoegade kohustused saavutanud maksimaalse piiri. Talusulaste palgad püsisid teoorjusajal võrdlemisi kõrged ja suurema arvu teoliste väljasaatmine oleks olnud taludele tihti ruineerivaks lisakoormatiseks. Seepärast püüti esijoones intensiivsemaks muuta teomeeste tööd.

Madal elustandard. Teo- ja loonusrendi liiga kõrged määrad, sulaste kallid palgad, oskamatu põlluharimine ei lasknud talurahva elustandardi teoorjuseajal tõusta. Talurahva vabastamine ei avaldanud esialgu mingit mõju talude üldmajanduslikku olukorda.

Vaba võistlus ei ergutanud suuremaid kapitale tallu mahutama, sest oli karta, et talu tootvuse tõusule järgneb rendi tõus, kui ta sellest koguni ette ei rutta. Juhuslikke sissetuleku ülejääke paigutati pigemini sukasäärde või mõisnikkude krediitkassasse kui tallu. 1840. a. paiku oli Eestimaa talupoegadel hoiusummasid rahaasutistes ja eraisikute käes 200 000 hõberubla ümber ja teist niipalju raha hoiti vahest kodus „sukasääres". Liivimaa kui jõukama maaosa talupoegade säästetud summad olid vist kõrgemadki. Need rahalised kapitalid ei olnud kättesaadavad ekspluateerivale mõisnikule, nende olemasolu oli salajane. Kuid nad ei etendanud mingit osa talude tootvuse tõstmisel, sest neid selleks ei kasutatud. Igal juhul oli mainimisväärsete hoiusummade omanikke talupoegade keskel ainult üsna väike osa.

Üldiselt oli talurahvas väga vaene. Toitlus ei tundu pärisorjuseaegsega võrreldes olevat paranenud. Tähtsamaks roaks jäi ikka aganaleib ja mõningail talvekuudel ka soolaliha. Uudsusena teoorjusaegses menüüs leiame mõnesuguseid kartuliroogi, nagu kartulikörti, kartuliputru, samuti suuremal määral silku.

Samal ajal, kui toitluse tase taludes jäi enamvähem endiseks, on märgata rõivastuses, töö- ja tarberiistade juures ilutunde tõusu. Rõivastusesemed (eriti naiste omad) muutuvad värviküllasemaks, ornamendirikkamaks. Enam kaunistusi esineb nüüd ka töö- ja tarberiistadel. Nende ilustamisviisidki on mitmekesistunud. Esemete kaunistamisel esineb nüüd juba sageli kirjade sissepõletamist või mitmevärvilise puu kasutamist, ei piirduta ainult kirjade sisselõikamisega, nagu pärisorjusajal.

Suurem hoolitsemine rõivastise ja tarberiistade välimuse eest peaks osutama talupoegade enesetunde ja lootuste tõusu, teoorjusaega ja pärisorjusaega võrreldes. Kuigi vabadus polnud talurahvale toonud loodetud hüveolu, oli ometi tekkinud tunne, et olukorrad võivad muutuda, et senine feodaalne kord pole midagi igavestipüsivat. Peale teatud optimismi tõusu õhutas ilu eest enam hoolitsema kindlasti ka vallasvaraomandiõiguse parem kindlustamine talurahvaseaduse läbi.

3. Teoorjuse kriis.

Rahulolematus teoorjusega. 1816. ja 1819. a. seaduste tulemused ei täitnud mõisnike ega talupoegade lootusi. Mõisnikkude poolt oodatud tormijooksu renditaludele ei tulnud ei teoorjuse algul ega lõpu poole, mil küll rahvaarv jõudsalt kasvas. Nagu teame, ei suurenenud koos rahva juurdekasvuga kuigi palju talusulaste arv ning seega mõisa võimalused teopäevi tõsta. Samuti ei muutunud paremaks teoliste tööloomad ja tööriistad. Neil juhtudel, kui mõisnik rendimäära liiga kõrgele kruvis, pankroteerusid talud kergesti, ja seega läks jälle mõisal teopäevi kaotsi, või peremehed, kasutades suurenevat liikumisvabadust, otsisid uut kodu mõnes teises mõisas. Tühjaks jäänud talu täitmine polnud tihti lihtne, sest mõisnikul polnud võimu sinna sunniviisil elama panna maata rahvast. Teisalt ei olnud talupojad kaugeltki teoorjusega rahul. Rahulolematuseks andis põhjust see kindlusetus, mis ikka talupoja majapidamist ähvardas. Lühiajaliste lepingute tõttu pidi talupoeg alatihti kartma, et teonorme tõstetakse või ta koguni kohast välja aetakse, et seda teisele rentida või mõisamaaga liita. Selline kindlusetus langetas tööindu ja huvi oma koha vastu. Teiseks oli talurahvasse tekkinud veendumus, et agraarseadused on muudetavad ja keskvalitsus ilmselt tahab neid muuta. Seda veendumust kinnitasid kuuldused talupoegade soodsamast seisundist lääne- ja lõunapoolseis maades, mis talurahva hulgas levisid (näit. väljateeninud sõdurite kaudu). Hoolimata aastakümneid kestnud viletsusest jäi talurahvas ootama paremaid aegu ja keskvalitsuse abistavat kätt. See lootus aina tõusis, kui pikkamööda kasvas koos talurahva haridusega ja liikumisvabadusega talupoja enda inimväärtusetunne.

Reaktsioonilised ja edumeelsed muutustetaotlused. Rahulolematus tekkinud olukorraga sundis mõisnikke mõtlema 1816. ja 1819. a. seaduste revideerimisele. Kuidas seda teha, selles küsimuses läksid balti aadli arvamused lahku. Ühelt

poolt soovitati osalist tagasipöördumist sajandi algul valitsenud olukorra juurde, teisalt aga senisest julgemat edasiminekut vabamajanduse ja rahamajanduse suunas. Reaktsionäärid tahtsid osaliselt tagasi pöörduda sunnismaisuse juurde. Mõisa piirest oleks nende arvates pidanud lahkuda lubama ainult sellist „lahtist rahvast", kes sulasena talus või mõisas teatud aja ära teeninud. Seega loodeti elavamaks muutuvat tööjõu pakkumist. Samuti soovitati neis ringkonnis lühiajaliste rendilepingute asemele põlislepinguid, kus mõisnikul poleks võimalik oma kohustusi täitvale talupojale lepingut üles öelda. Rendihinna oleks määranud kindlaks mingi komisjon. Samuti oleksid reaktsionäärid tahtnud ära keelata talude mõisastamise, sest see, kuigi harva esinedes, mõjus veel halvemini talupoegade töötahtesse kui lepingute sage ülesütlemine.

Teisalt nõudsid liberaalsed mõisnikud teoorjusesüsteemist loobumist, üleminekut raharendile ja talude müümist. Taluperemeestelt raha saades oleks mõis seda võinud kasulikult investeerida ja raha eest tööjõudu palgates vabaneda olenevusest taludest ja üldiselt kindlakskujunenud teopäevadest. Suuremaks raskuseks liberaalide kava teostamisel oli rahavähesus mõisnikkude ja talupoegade juures.

Eestimaa maapäevadel kerkis talurahvaseaduste muutmine teravamalt päevakorda kolmekümnendate aastate lõpul, kuid osalt lahkhelide tõttu aadlis endas, osalt keskvalitsuse viivitava või mittepooldava suhtumise tõttu möödus palju aastaid, enne kui 1856. a. uus talurahvaseadus välja kuulutati. Liivimaal, kus talurahvaseaduse muutmise küsimus tõstatati 1841. a., jõuti mõne aasta võrra varem uue talurahvaseaduseni. Asjade käiku kiirendasid siin muu seas talurahva rahutused, mis neljakümnendail aastail Liivimaad tabasid.

Talupoegade rahutused 1841. a. 1840. a. tabas Eestit raske viljaikaldus, mis jälle kord õhutas talupoegade kibedustunde üsna hõõguvaks. 1841. a. hakkas Liivimaal, esmalt Läti osas, levima kuuldus, et keiser jagab talupoegadele Lõuna-Venemaal maad. Lätist ja varsti ka Lõuna-Eestist hakkas talupoegi Riiga kogunema informatsiooni saamiseks.

Arvatavasti oli selle kõmu peapõhjuseks juutide väljarändamine Lõuna-Venemaale.

Esialgu koheldi talupoegi Riias humaanselt, neile seletati maasaamise lootusetust ja kästi kodukohta tagasi minna. Kogukondadele oli teatatud ja kirikuis oli ette loetud kuberneri patent, milles maasaamise kuuldused ümber lükati. Kui aga sellest hoo-

limata jätkus talupoegade vool Riiga, siis hakati tarvitama nende vastu karmimaid vahendeid. Nagu vangidel aeti neil talupoegadel pool pead paljaks ning ihunuhtlust anti nii Riias lossieelsel avalikul platsil kui ka kodukohas. Pärast sellist käitlemist kadus saadikute usaldus kubermanguvalitsuse vastu. Õnnetuil lõunamaale ihkajail tekkis aga kontakt kr.-katoliku usu piiskopi Irinarh'iga, kes Riiga ilmunud talupoegi lahkesti kohtles ja neis püüdis muljet äratada, nagu oleks just tema õige vahendaja talurahva ja Vene keskvalitsuse vahel. Nüüd hakkasid talupojad suuri hulgi pöörduma Irinarhi poole.

Ikka jälle ilmus uusi saadikuid Riiga, kuigi linna viivaid teid valvati ja linnas eneses valvasid politseiagendid iga kahtlast talupoega ning kohtadel silla- ja kihelkonnakohtunikud pidid ihunuhtlust andma. Esialgu võttis Irinarh vastu talupoegade palveid maasaamiseks ja igasuguseid kaebusi kohalikkude olude ja võimumeeste üle. Mitmes Liivimaa maakonnas kasvas ärevus. Ikka ja ikka uusi maatahtjate nimestikke koostati. Kui Irinarh kindralkuberneri mõjul hiljemini keeldus muid sooviavaldusi vastu võtmast, peale kreeka-katoliku usku siirdumise soovide, siis talupojad püüdsid esitada vähemalt neid, lootes sellestki majanduslikku tulu.

Luteri kirik oli jutlustanud ikka kehtivaile feodaalseile olusuhteile alistumist, nüüd, kus talupoegades protestivaim ärkas, tõttasid nad endist mõisnike Jumalat ümber vahetama keisri Jumala vastu.

Rahva rahustamiseks korraldas kindralkuberner von Pahlen 1841. a. augustis ringreisi mööda ärevamaid maakondi. Ta manitses rahvast rahule küll kõnedega, küll ihunuhtluse jagamisega. Kuid ärevus ei vaibunud, vaid aina kasvas, minnes kohati isegi veriste kokkupõrgeteni sõdurite ja rahutute talupoegade vahel (nii Pühajärvel ja mujal).

Alles kui piiskop Irinarh Riiast välja saadeti, umbes 10 000 meest lisavägesid maale tuli ja sõjakohtud Tartus, Valgas ja Riias tegevusse astusid, „rahunes" maa. Sõjakohtu poolt karistati kuni 1841. a. lõpuni üle saja talupoja. Muu seas määrati kolmekümnele „Pühajärve sõja" tegelasele 500 hoopi igaühele, läbi kadalipu ajamisega, ja mõned neist saadeti Siberisse või sunnitööle.

Usuvahetuslik liikumine Lõuna-Eestis 1845—48. 1841. a. ei soodustanud Vene valitsusvõimud siirdumist kreeka-katoliku usku, sest see püüe esines koos talupoegade rahutustega, mille vastu valitsus pidi võitlema. Kuid pärast ärevuse vaibumist maal hakati vaikselt ettevalmistustööd tegema uue usu levitamiseks pärisrahva keskel. Pihkva vaimulikus seminaris hakati õpetama eesti ja läti keelt ning kõige hädavajalisemad kirikuraamatud tõlgiti eesti ja läti keelde. 1845. a. asus uus Riia piiskop Filaret õigeusu aktiivsele levitamisele. Aeg oli sel-

leks eriliselt soodus, sest 1844. a., eriti ja üsna suurel määral ka 1845. a. olid olnud rängad ikaldusaastad ning palju loomi ja inimesi suri toidupuudusesse. Liivimaa Eesti osas suri 1844./45. a. talvel talurahval üle 30 000 veise ja 95 000 lamba ja ligemale 8 000 hobust toidupuudusesse. On tavaliseks nähtuseks, et viletsusaegadel leiavad uued religioossed voolud kergesti pinda.

Eriti loodeti kreeka õigeusult igasuguseid paremusi, nagu „hingemaa" saamist, teoorjusest ja pearahast vabanemist jne. Usuvahetuslik liikumine algas Lõuna-Eestis 1845. a. suvel Võrumaal, siit levis ta peagi Tartumaale ja aasta lõpu poole ka Viljandi- ja Pärnumaale. Saaremaal algas hoogus usuvahetus 1846. a. suvel. Kuigi ametlikes teadaandeis üldiselt kinnitati, et usuvahetusega koos ei saada mingisuguseid majanduslikke soodustusi, kuigi preestrid seletasid seda igale salvitavale üksikult, ometi ei tahtnud talupojad nii kergesti loobuda oma õnneunelmaist. Kindralkuberneri ametlikke teadaandeid peeti lihtsalt „sakste" väljamõeldiseks. Eeskätt maiste paremuste ootusel püsis usuvahetuslik liikumine seepärast Lõuna-Eestis väga hoogsana kuni 1848. a., millal rahvahulkades algas kainenemine. Kuid liikumise tulemusena oli ligi 17% lõunaeestlasist vahetanud väheste aastate jooksul oma usu ning üle maa levinud päris tihe vene õigeusu koguduste võrk.

4. Uued agraarseadused. Teoorjuse lõpp.

Liivimaa 1849. a. talurahvaseaduse saamislugu. 1841. a. talurahva rahutused tõmbasid endale nii rüütelkonna kui ka keskvalitsuse tähelepanu. Peterburis mõisteti, et talurahva rahutuste peapõhjuseks on majanduslik viletsus. Sel seisukohal asus ka keiser Nikolai I, kui ta kindralkuberner Pahlen'il laskis teatada aadlikonvendile, et ta ootab reforme talurahva olukorra parandamiseks. Pahlen soovitas sel 1841. a. sügisel peetud aadlikonvendil vabade kontrahtide kaotamist ja teoorjuse kindlaid ülemmääre. A. 1842 kokkukutsutud maapäev ja eriline Peterburi komisjon arutasid talupoegade küsimust, kuid nende seisukohad ei toonud olulisi muutusi kehtivasse olukorda.

Usuvahetuslik liikumine ja sellega kaasas käiv ärevus tõmbasid uuesti valitsuse tähelepanu Liivimaa oludele. Siseministri abi saadeti olukorraga tutvuma ja viimase arvamuseks oli, et Liivimaal tuleks mõndagi muuta. Sama rõhutasid valitsusele ka Fölkersahm ja Samson v. Himmelstiern. Kõige selle tõttu moodustati 1846. a. Peterburis

keisri käsul nn. Läänemeremaade komitee, mis pidi välja töötama agraarreformi eelnõud nii Liivimaale kui ka Eestimaale. Liivimaa rüütelkond valis komiteesse jälle alalhoidlikke saadikuid, kuid valitsusvõimude poolt määrati sinna riigiametnikkude kõrval ka Samson ja Fölkersahm. Seetõttu ja samuti keskvalitsuse survel kujunesid komitee muudatusettepanekud julgemaiks kui eelnenud komisjoni omad. Ka rüütelkonna komisjonis, kus seaduseelnõu üksikasjaliselt välja töötati, ja 1847. a. maapäeval pääsesid uuendusmeelsed ülekaalu. Selle tagajärjeks oli uus talurahvaseadus, mis keisri poolt 1849. a. kinnitati ja hakkas kehtima 1850. a. sügisel, esialgu katseviisil ainult kuueks aastaks.

1849. a. talurahvaseaduse sisu. Liivimaal püüdis talurahvaseadus ühelt poolt kindlustada talumaad mõisastamise vastu, teisalt soodustada raharendi ja talude päriseksostmise levikut ning kolmandaks luua olukordi, mis sunniksid vabadikke endid sulastena taludesse või mõisa pakkuma. Talumaa ja mõisamaa piirid määrati kindlaks 1804. a. katastri alusel. Talumaast anti iga mõisa adramaa kohta 36 vakamaad kvootemaa nime all mõisa vabasse kasutusse. Ülejäänud talumaad tohtis aga mõis kasutada ainult talupoegadele rentides või müües. Kuid mõisniku ja talupoja suhted jäid endiselt vabalepingu alusele ja mõisnikule jäi endiselt õigus alles kontrahi lõppedes talupoega talust välja ajada. Rendilepinguis soodustati raharenti sel teel, et raharendi kohta ei pandud kehtima mingit normi, küll aga määras seadus teatud ülemmäära teorendile. Kuid viimane oli küllalt kõrge, nii et seadus kuigi tõhusalt ei pääsenud raharenti toetama. Talude päriseksostmise soodustamiseks loodi talurahva rentpank, mis pidi ostjaile selleks raha laenama. Kuid osalt halva korralduse ja ka mõisnikkude krediitkassa vastuseismise tõttu seisis rentpanga pantkirjade kurss kaunis madalal ja tema abil osteti ainult vähe talusid päriseks. (1853. a. oli selliste talude arv 6, 1884. a. oli see jõudnud tõusta 193-le.) Kuigi hoogsam talude ostmine alles hiljem algas, jääb siiski 1849. a. seadus tähtsaks ettevalmistajaks iseseisvate pärisperemeeste kihi tekkimisele ja rahamajanduse lõplikule võidulepääsemisele maal. Paremini kui raharendile ülemineku küsimuse lahendas 1849. a. seadus tööjõukriisi seega, et taludele keelati välja anda vabadikukohti.

1856. a. Eestimaa talurahvaseadus. Eestimaa rüütelkond oli uue agraarseaduse küsimuse juba varem läbi töötanud kui Liivimaa, kuid kaua aega ei jõutud tulemuseni, kuigi küsimust arutati

mitmesuguseis komisjonides, „Läänemeremaade komitees“ ja maapäevadel, millest mõni (nii 1847. a.) kujunes üsna tormikaks. Põllumajandusliku konjunktuuri paranemine oli neljakümnendail aastail kasvatanud tunduvalt alahoidlaste ridu. Suurimaid lahkhelisid tekitas küsimus, missugustel tingimustel talumaad mõisamaast lahutada. Uus talurahvaseadus pandi kehtima siin alles 1856. a., kui vahepeal keisriks saanud Aleksander II valitsus hakkas selleks survet avaldama. Aleksander II oli sunnitud Venemaal asuma uuenduste teele, et tõsta rahva jõukust ja koos sellega parandada riigi finantse, millede nõrkus oli küllalt selgesti ilmnenud õnnetus Krimmi sõjas.

1856. a. seadus on oma sisult üsna sarnane Liivimaa 1849. a. seadusega. Nii siin kui seal eraldati mõisa- ja talumaa (Liivimaa kvootele vastas Põhja-Eestis kuuendikumaa) ja soodustati raharenti. Kuid kehtima pidi uus seadus hakkama alles järk-järgult, selle järgi, kuidas kümne aasta jooksul maamõõtjad talud kruntidesse ajavad.

Talupoegade rahutused Põhja-Eestis. „Mahtra sõda“ (1858) ja Maltsveti väljarändamisliikumine (1860/61). Eestimaa talurahvaseaduse aeglane kehtimahakkamine tegi ta väga mittepopulaarseks rahva hulgas. Osalt ei saanud rahvas aru (samuti kirikuõpetajad) uue seaduse tekstist ja seletas seda omamoodi. Nende arusaamatuste põhjal võttis 1858. a. maad arvamus, et mõisnikud juba nüüd peavad arvestama uues seaduses kehtima pandud teonorme ja ei tohi endisel määral nõuda teorenti. Mitmel pool tõrkusid talupojad tegemast abitegu, mille põhjal mõisadesse komandeeriti sõjavägesid ja karistati liikumise juhte ihunuhtlusega. Kõige kuulsamaks selliseist kokkupõrkeist kujunes nn. Mahtra sõda Juuru kihelkonnas, mille mahasurumisel võimud toimisid väga karmilt.

Rõhutud olukorras hakkas rahvas otsima troosti usuelust. See on üks põhjus, mispärast palju poolehoidjaid leidis sajandi keskpaiku usulise äratajana Järvamaa talupoeg Juhan Leinberg (kes oli pidanud mitmesuguseid ameteid, olnud kõrtsmikuks, kaupmeheks ja möldriks). Leinberg, keda rahvas hüüdis prohvet Maltsvetiks, nõudis palveharjutusi ja paastumisi, rõhutatult lihtsat rõivastist ja viinast, tubakast ja sealihast loobumist. Esialgu teotses ta ainult usulise äratajana, sattudes sealjuures vastuollu luteri kiriku ja vennastekogudusega, hiljemini aga asus juhtima väljarändajate salku Eestimaalt Krimmi. Sel ajal kui 1861. a. Maltsvet oli esimeste pooldajatega teel Krimmi,

ootasid tema poolehoidjad Lasnamäel salapärast valget laeva, mis pidi neid viima „tõotatud maale".

Üksikuid väljarändamisi Venemaale ja väljarändamiskatseid esineb viiekümnendail ja kuuekümnendail aastail ka muudes Eesti osades, kuid suurema ulatuse saavutas see nähtus alles hiljemini. Nagu talupoegade tõrkumised mõisnikele, nii näitavad ka väljarändamiskatsed halva olukorra püsimist.

Kuuekümnendate aastate reformiseadused. Teoorjuse lõpp. 1849. a. seadus Liivimaal oli, nagu teada, kehtima pandud ainult ajutiselt. Kuigi alalhoidlikud ringkonnad polnud seadusega rahul, ometi pidi maapäev järele andma liberaalse keskvalitsuse poliitikale ning väheste muudatustega pandi 1860. a. talurahvaseaduses kehtima sama kord, mille oli fikseerinud juba 1849. a. seadus.

Kui keskvalitsus nägi, et talurahvaseadused ei soodustanud küllaldaselt raharendile üleminekut, hakkas ta nõudma rüütelkondadelt teorendi üldist keelamist. Rüütelkonnad olid sunnitud järele andma ja fikseerima teorendi lõpetamise tähtajad. Keskvalitsus lühendas omalt poolt üleminekuaega, määrates teorendi lõpetamise sundtähtajaks 1868. a. Ainult kvoote- ja kuuendikumaal jäi teoorjus lubatuks, samuti ka mõisamaal.

Koos teoorjuse kaotamisega suurendati ka talupoegade omavalitsuste iseseisvust. 1866. a. anti keskvalitsuse ja rüütelkondade poolt Eesti- ja Liivimaale uus vallakogukondade seadus. Viimane kõrvaldas mõisavalitsuse mõju vallaomavalitsusse. Omavalitsuse tegevus ei käinud enam mõisnike järelevalve alla ja vallavolikogu otsused ei vajanud mõisnike kinnitust. Valla juhtivateks organiteks tegi uus seadus vallavolikogu, kus võrdselt peremeeste ja maatameeste esindajaid, ja vallavanema 2—4 abilisega. Volikogu ja vallaametnikud valiti kogukonna meessoost liikmete poolt, kusjuures igal taluomanikul ja rentnikul oli hääleõigus, maatameestel aga ainult iga kümne mehe kohta ühel.

Juba aasta enne uue omavalitsuseseaduse tulekut oli Liivimaal täiesti kaotatud mõisnike kodukariõigus. 1866. a. kitsendati ka väga tunduvalt kohtute õigust talupoegadele ihunuhtlust anda.

Nii võttis feodaalse korra kauakestnud varisemine kuuekümnendail aastail kaunis kiire tempo. Eestlased võisid asuda oma tahte teostamisele nii omavalitsusis kui ka majanduselus. Orienteerumine uutes olusuhetes ja enda majanduslik ülestöötamine ei olnud kerge, kuid rahval jätkus selleks optimismi ja sitkust.

5. Linnad.

Linnade jõuetu kasvamine. XIX sajandile on iseloomustavad väga kaugele ja sügavale ulatuvad majanduslikud ja ühiskondlikud muutused. Koos feodaalkorra jäänuste hävimisega ning teaduse ja tehnika arenguga kasvab kiiresti rahvastik, eriti silmapaistvalt linnades, ning majanduselu muutub kiiremaks ja mitmekesisemaks. Kõige kiiremini toimusid siinnimetatud suured protsessid Lääne-Euroopas, Inglismaal ja Prantsusmaal, kõige visamalt Euroopa riigest aga Venemaal, kus alles õnnetu Krimmi sõja kogemused sundisid Aleksander II asuma põhjalikumate reformide teele.

Kuni 60. aastateni oli majanduselu Vene- ja Baltimail õige soikus. Rahamajandus võttis väga visalt pinda. Teorendiga väljakurnatud talurahval oli vähe müüa ja vähe osta. Elati ikka veel üsna primitiivselt. Kõik elutarbed, rõivad, põllutöö- ja veoriistad valmistati kodusel teel. Kuigi suuri oste ei teinud linnades ka mõisnikud, kel oli kasutada küll talupoegade tööjõude ja tööriistu, kuid vähe raha. Seesuguseis primitiivseis oludes polnud pinda ja tõukejõudu laialdasemate ettevõtete ja kaupluste asutamiseks. Linnade arengu kunstlikkudeks tõketeks olid ka käsitööliste tsunftide ja kaupmeeste gildide monopolid ja privileegid ning talurahva liikumisõiguste kitsendused. Seetõttu ei arenenud ka meie linnad. Eesti maa-alal asusid tol ajal ainult kolm keskust, mis väärivad linna nime ja kus elu natuke tugevamini pulbitses, need olid sadamalinnad Tallinn ja Pärnu ning ülikoolilinn Tartu.

Tööstus ja kaubandus. Rääkides teoorjuseaegsest tööstusest mõistame selle all kõigepealt käsitööstust, mis kuni 1866. a. oli surutud kindla tsunftikorra kitsastesse raamidesse. Selle kõrval tekivad aegamööda linnades ja osalt ka maal üksikud kesktööstused. Need võrsuvad eeskätt uutel töötlemisharudel ja aladel, kuhu tsunftide mõju ei ulatunud. Kõige suuremat kaalu vabrikutööstuses omas XIX s. esimesel poolel villa- ja kalevitööstus, mida hoogustas kultuurlammaste pidamine mõisades. Nii töötas Narvas kalevivabrik. Maal asutatud käitistest peaks nimetama Hiiu-Kärdla ja Sindi kalevivabrikuid. Siiski polnud kõik praegunimetatud vabrikud kuigi suured ettevõtted. Ka tähtsamad neist töötasid paarikümne töölisega. Üldiselt oli aga kogu tööstuslik tegevus üpris algeline. Tööstuse arengut pidurdasid: turu piiratus, halvad liiklemis-transporditeed, tsunftikorra tõkestavad määrused, kapitalide vähesus. Alles hil-

jemini, alates 70. a. näeme tööstuse elavnemist. Mitmesugused tegurid mõjusid selleks kaasa, eriti aga 60. a. antud reformid. Tunduval määral soodustas tööstuse (ka käsitööstuse) arengut iganud tsunftikorra kaotamine, mida asendasid täielik käsitöö vabadus ja vabavõistlus.

Nagu tööstus, nii oli ka teoorjuseaegne kaubandus madalal järjel. Põhjusedki on samad. Kaubanduse arengut pidurdasid rahva üldine vaesus ja ebasoodsad konjunktuurid väljaveo alal. Kõigis sisemaal asuvais linnades piirdub kauplemine vaid lähema ümbrusega. Laiaulatuslikum on ta vaid sadamalinnades Tallinnas ja Pärnus, ja nimelt eksportkaubanduse arvel. Nende kaudu väljusid peamiselt meie mõisade põllumajanduslikud saadused, nagu vili, viin, linakiud jne. Võrreldes käesoleva sajandiga paistab eriti silma suur lina väljavedu. Tähtsamaks lina ja linaseemne väljaveo keskuseks oli Pärnu. 1875. a. veeti Pärnu kaudu linu välja 19,7 miljoni kg raskuses [1]. 70. a. lõpu poole hakkab linaeksport vähenema. Märksa odavam puuvill tõrjub lina maailma turgudelt. Siiski jäi Eesti linakaubandus ka edaspidi tähtsaks majanduslikuks teguriks.

Rahvuslikud erinevused rahvastikus. XIX sajandi esimesel poolel domineerisid meie linnades sakslased, mitte üksnes poliitiliselt ja majanduslikult, vaid ka arvuliselt. Tallinnas oli näit. 1820. a. elanikkude koguarvust (12 330 inimest) 36% eestlasi. Tartus, kus 1820. a. oli umbes 7200 elanikku, oli eestlaste ja sakslaste arv umbes võrdne. Alles sajandi keskpaiku hakkab eestlasist linnakodanikkude arv ületama sakslaste oma.

Vaatamata eestlaste arvu kasvamisele jäi nende majanduslik ja sotsiaalne osatähtsus väga väikeseks. Eestlased leidsid kaua aega vaid raskemaid ja vähetulutoovamaid töö- ja tegevusalasid; nii teotsesid nad peaasjalikult majateenijaina ja päevatöölistena. Õnnelikud olid juba need, kes omasid jõudu hakata iseseisvalt piima- või vürtspoe omanikuks, või lihtkäsitööliseks. Et kehtivate seaduste tõttu kogu linna juhtimine püsis jõuka saksa kodanluse käes, siis polnud eestlastel mingit võimalust oma majanduslikke ja kultuurpoliitilisi huvisid kaitseda. Niisugune sakslaste ühekülgselt priviligeeritud majanduslik, kultuuriline ja poliitiline ülemvõim tekitas sageli nn. „kadakasaksastumise" pahe. See seisis selles, et eestlased, kes olid vähegi paremale elujärjele tõusnud, häbenesid jääda eestlas-

[1] 120 000 kaalu à 10 puuda. Vene puud = 16,38 kg. 16,38 × 1 200 000 = 19 656 000 kg = 19,7 miljonit kg.

teks ja püüdsid igal viisil „saksana = sakslasena“ paista, mis neile tihtipeale vähe sobis. Kahjuks saksastusid paljud eestlased täiesti ja läksid niiviisi oma rahvale kaduma.

6. Vaimne elu.

Kooliolud maal. Pärisorjusajal, nagu teame, olid kooliolud väga halvad.

Veidi nihkuma hakkas rahvakooli arendamise asi talurahva vabastamisseadustega. Liivimaa 1819. a. talurahva vabastamisseaduse põhjal nähti ette, et igas suuremas vallas (vähemalt 500 meessoost hinge) olgu oma vallakool. Selles käimine oli kõigile 10-a. lastele sunduslik. Kooliskäimise kohustusest vabaneti vaid eriloal ja mõjuvail põhjusil. Õppeaineiks olid: lugemine, katekismus ja kirikulaul. „Koolmeistri“ määras kohalik mõisahärra, kokku leppides kirikuõpetajaga. Vallakoolgi jäi kirikuõpetaja ja mõisniku järelevalve alla. Peale vallakoolide tuli igasse kihelkonda, milles 2000 hinge, asutada nn. kihelkonnakool. See kujutas enesest rahvakooli kõrgemat astet. Temas edasiõppimine oli vabatahtlik ja võimaldatud vaid jõukamaile, sest oli tasuline. Õppeaineteks olid siin isegi kirjutamine ja arvutamine ning mitmesugused praktilised üldteadmised: „ebausu eemaldamiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ning kutseülesannete mõistlikuks toimetamiseks“. Kihelkonnakooliõpetajaks oli harilikult köster. Uus Liivimaa koolikord ei pääsenud küll kaua täiele maksvusele. Takistavaks teguriks oli peamiselt talurahva äärmine vaesus, mistõttu talupojad täitsid oma kohustusi koolide vastu väga loiult. Polnud ka vajaliku ettevalmistusega kooliõpetajaid. Kuid hoolimata kõigist puudusist algas nüüdsest peale vähemalt Lõuna-Eestis kavakindlam lugemisoskuse levimine.

Mis puutub Eestimaa koolioludesse, siis on nad, Liivimaa omadega võrreldes, palju viletsamad. Eestimaa 1816. a. talurahvaseadus määras küll, et iga 1000 hinge kohta (mõlemast soost) tuleks asutada üks „talurahvakool“, kuid lähem koolikorraldus jäi kindlaks määramata ja koolid tihti ainult paberile.

Üheks oluliseks põhjuseks, miks Eesti- ja Liivimaal kooliasjandus ei tahtnud edeneda, olid vastuolud rüütelkonna ja kiriku esindajate seisukohtade vahel koolikü simuses. Mõlemad võimud tahtsid rahvakooli oma mõju alla saada. Rüütelkonna ja kirikuvalitsuse kestvate kompetentsitülide lõpetamiseks loodi Liivimaal 1839. a. eriline koolivalitsus, mille liikmeiks oli nii vaimulikke kui ka aadlikke.

Koolivalitsuse asutised määrasid kooliõpetajaid ametisse või tagandasid neid, mitte aga üksik mõisnik, nagu see senini viisiks olnud. Ka ei tohtinud mõisahärra omavoliliselt kooli sulgeda. Hiljemini loodi kohtadel veel nn. kihelkonnakoolivalitsused, mis koosnesid kirikueestseisjast, kirikuõpetajast, khk.-kooliõpetajast (köster) ja khk.-vanemast (talupoeg). Ka Eestimaal loodi aja jooksul analoogilised koolivalitsused rahvakooli juhtimiseks. Siiski jäi rahvakoolide arv endiselt väikeseks ja õpetamise tase äärmiselt madalaks.

Teatud pöördepunktiks rahvakoolide arengus (eeskätt Liivimaal) sai talurahva massiline usuvahetuslik liikumine 40. aastail. Mõisnikud ja kirikuõpetajad olid veendunud, et usuvahetamise põhjused peituvad talupoegade madalas hariduslikus tasemes. Et vene mõju suurenemist Baltimaal ära hoida, oli vaja talurahvast soovitavas suunas mõjutada ja valgustada. Seepärast hakati enam rõhku panema kooliolude parandamisele, eriti kui Vene valitsus, alates 1845. a., tagasihoidlikke katseid tegi veneusuliste koolide asutamiseks, milledesse ka teiseusulisi vastu võeti. Sajandi keskpaiku antud Liivimaa ja Eestimaa talurahvaseadustes leiame juba mitmeid tähtsaid uuendusi maakoolide asjus. Aastast 1851 peale hakati vallakoolides õpetama kirjutamist ja arvutamist[1]. 70. aastail pandi Liivi- kui ka Eestimaal kehtima uued ajakohased õppekavad. Kihelkonnakoolis õpetati üsna rohkesti saksa keelt ja vähemal määral vene keelt. Vallakooli uueks õppeaineks oli maateadus; võimaluse korral soovitati õpetada poistele võimlemist ja tütarlastele näputööd.

Õpetajad. Valusaks küsimuseks oli ettevalmistatud õpetajate puudumine. Õpetajaamet ise polnud kuigi kadestamisväärne — vallakooliõpetaja oli nagu mingi valla sant. Palka maksti vahel kokkuleppel, vähempakkumise põhimõttel. Alles 1868. a. normiti Eestimaal vallakooliõpetaja tasu „hea sulase palga" tasemele, s. o. 80 rublat aastas. Liivimaal olid õpetajate palgad pisut paremad. Ka omasid õpetajad teatud eesõigusi, nii näit. juba teoorjusajal olid nad ihunuhtlusest ja sõjaväeteenistusest vabad, neilt ei võetud ka pearahamaksu.

Aegamööda tõusis kooliõpetajate hariduslik tase, sest neile võimaldati vastavais seminarides omandada kutselist haridust. Oma aja kuulsam kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar asus Valgas (asutatud 1849. a.). Siit võrsusid paljud silmapaistvad eesti ja läti haridus- ja kultuuritegelased. Kokku võttes peab toonitama, et alates 50. aastast hakkab Eesti rahvakool, niihästi Liivi- kui Eestimaal, üsna hoogsalt ja järjekindlalt arenema.

Kooliolud linnas. Aleksander I muutis oma valitsuse ajal

[1] Liivimaa algkoolides. Eestimaal hiljem.

meil kehtivat linnakooli korraldust kahel korral. Esmalt reformiti koole liberaalses, hiljemini reaktsioonilises vaimus.

1802. a. loodi Venemaal iseseisev haridusministeerium, kellele allusid vastavad õppekonnad, ja pandi kehtima ühtluskooli põhimõte.

1820. a. loobuti ühtluskooli põhimõttest. Tema asemele pääses maksvusele eri rahvakihtide (seisuste) järgi liigitatud koolisüsteem. Vastavalt uuele koolikorraldusele määrati elementaarkool vaesema alamkihi jaoks, kes teenis endale elatust kehalise tööga. Kreiskool oli keskmise kodanikukihi jaoks (väikekaupmehed ja tööstürid, peenemad käsitöölised). Gümnaasium oli aga jõukamate kodanikkude ja aadli jaoks. Ta valmistas nende noorsugu ette seltskondlikuks ja kõrgemaks riigiteenistuseks ja avas teed ülikoolile. Iga koolitüüp taotles anda teatud ümmargust haridust, silmas pidades vastava rahvaklassi erinõudeid. See koolikorraldus püsis üldjoontes kuni venestusajani [1].

Tartu ülikool. Põhjasõja ajal hingusele läinud Tartu ülikooli uuesti asutajaks saab Aleksander I. Uus teadusetempel avatakse 1802. a. kevadel. Omades laiaulatuslikku autonoomiat kujunes Tartu ülikool täiesti saksa ülikooliks. Õppeasutise varustus ja sisustus oli oma aja kohta eeskujulik. Ülikooli juurde kutsuti rida nimekaid saksa teadlasi. Varsti omas Tartu ülikool kõlavat nime ka väljaspool Venemaad, eriti arstiteaduse alal. Aleksander I suhtus ülikoolisse väga heatahtlikult ja heldelt. Selleks mõjus tunduval määral kaasa tema isiklik sõprus rektor G. F. Parrot'iga. Üliõpilaste arv tõusis järjekindlalt kuni venestuse alguseni. Tolleaegse üliõpilaskonna valdava ja tooniandva enamiku moodustavad aadli ja jõukamate linnakodanikkude pojad. Väga harva eksivad nende sekka mõned eesti soost talupojad, kes, osalt truuks jäädes oma rahvale, said tema esimesteks kultuuripioneerideks.

Otseselt ei teinud ülikool kaua midagi eesti kultuuri kasuks. Kaudselt mõjus ülikool kaasa õpetatud Eesti Seltsi asutamisele a. 1838. See oli esimene teaduslik selts, milles esineb nimi „Eesti". Tema ülesandeks pidi olema: „eesti rahva mineviku ja oleviku, tema keele ning kirjanduse ja asupaiga tundmise edendamine". Seltsi liikmeteks olid mitmed ülikooli õppejõud, kiriku- ja kooliõpetajad ja teised haritlased. ÕES-i väljaandel ilmus ka Fr.

[1] Mis puutub eesti keele õpetamisse, siis vaadati temale kui vabatahtlikule õppeainele neiski kooles, kus ta üldse esines. Tallinna vene Aleksandri gümnaasiumis (1871. a. asutatud) õpetati eesti keelt juba korralikult eriõpetaja poolt.

R. Kreutzwald'i „Kalevipoeg" (1857.—1861. a.) ühes saksakeelse tõlkega. Muidu aga jäi selleaegne ülikool eesti rahvale ja ta püüetele võõraks ning vaenlikuks.

Luteri kirik jäi üldiselt nüüdki veel rahvale võrdlemisi võõraks, kuigi vennastekoguduse liikumise ja vene õigeusku siirdumise mõjul paljud õpetajad teevad katset kogudusele läheneda. Üheks tähtsamaks põhjuseks, miks kirik XIX s. meil rahvapäraseks ei saanud, oli mõisnikkude suur mõju kiriku valitsemisel. 1832. a. kehtima hakanud kirikuseadus kinnitas seda mõju täiesti. Uues seaduses säilitati vana patronaadiõigus, mille järgi kiriku patroonidel (hooldajail) oli ainuõigus määrata vastava koguduse hingekarjast oma äranägemise järgi. See õigus kehtis $^4/_5$ Eestimaa ja üle $^1/_2$ Liivimaa kogudustes. Teistes kogudustes valiti pastoreid tavaliselt kirikukonventidel. Kuid konventidelgi olid hääleõiguslikud ainult rüütlimõisade omanikud. Konventide peaülesandeks oli hoolitseda maakoguduse majandusliku elu korraldamise eest; konvendi otsuste täidesaatjana tegeles konvendiliikmete keskelt valitud kirikueestseisja. Nagu üksiku maakoguduse juhtimisel, nii oli aadlikel palju mõju ka konsistooriumiringkondade juhtimisel.

Praeguse Eesti territooriumil asus 4 konsistooriumiringkonda: Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Tallinna. Konsistooriumid olid endist viisi segakonsistooriumid. Konsistooriumi ilmlik president, samuti kui ka vaimlik juht kindralsuperintendent või superintendent määrati aadli poolt esitatud kandidaatide hulgast. Kindralsuperintendentide (resp. superintendentide) ülesandeks oli kirikuelu korraldamine ja järelevalve. Neile allusid vastava ringkonna praostid ja kirikuõpetajad. Iga konsistooriumiringkonna piirides kutsuti vähemalt kord aastas kokku sinod, kus kirikuõpetajad arutasid oma koguduste ellu puutuvaid ja usuteaduslikke probleeme.

Kuigi meie kirikuellu ei saabunud erilist elevust, kadusid nüüd aegamööda XVIII s. esinenud groteskseimad väärnähtused. Koguduste majandusliku elu seadis 1832. a. kirikuseadus kõigiti kindlale alusele. Kirikuõpetajaile anti kasutada laialdased maaalad ning kirik ja ta teenijad said peale selle rikkalikke makse talu- ja mõisamailt.

Aadli suure võimu tõttu kirikuelus oli ainult vähestel pastoritel küllaldaselt moraalset julgust astuda välja aadli huvidega seotud pahede vastu, milledega võitlemine kergesti lõppes ametikaotusega ja raskete trahvidega. Seepärast rakendati ennast alandlikult valitseva aadlivõimu teenistusse.

XIX s. tegi teoloogia Baltimail läbi kõik need muutused, mis toimusid samal ajal ka Lääne-Euroopas. Sajandi algul oli meie kirikuõpetajate keskel palju ratsionaliste ja deiste. Peale Napoleoni sõdu ühes algava poliitilise ja kultuurilise reaktsiooniga pääses mõjule pietism, mida ka valitsusvõimud agaralt toetasid. Mitmed ratsionalistid — ülikooli õppejõud ja pastorid — tagandati sel ajal ametist ja asendati pietistidega.

40. ja 50. aastail võidab aga kirikuõpetajate seas poolehoidu kiriklik konfessionaalne (ortodoksiline, õigeusklik) vool, mis seisis kindlal dogmaatilisel seisukohal. Kuid kõik need voolud ja vaated ei puudutanud rahva laiemaid kihte. Erandiks on vahest pietism, mis suhtus üsna heatahtlikult vennaste tegevusse.

Kreeka-katoliku kirik. Vene usk oli ja jäi talupoegadele veelgi võõramaks ja tundmatumaks kui senine luteri usk, sest mõnda aega ei leidunud rahvakeelt oskavaid preestreid ega rahvakeelset vaimulikku kirjandust. Kui lõpuks selgus, et usuvahetamine ei too endaga mingit ainelist paremust, vaid ainult võib-olla tagakiusamisi mõisnikult ja kahjurõõmsaid pilkeid luteriusulistelt ning igaveste põrgupiinade väljavaateid tulevases elus, siis oli üldine pettumine usuvahetusest paratamatu. Paljud kahetsevad nüüd oma sammu ja püüavad tagasi luteri usku. See oli aga seaduse poolt keelatud. Sel pinnal tekkisid paljud rasked hingelised tragöödiad ning aastaid kestvad tülid kreeka-katoliku ja luteri usu kirikute vahel. Kohalikud mõisnikud ja pastorid püüavad saavutada talupoegadele õigust tagasipöördumiseks kreeka-katoliku kirikust luteri kiriku rüppe. Ent Vene vaimulikkond ja valitsus on kindlasti selle vastu. See vene ja saksa kirikute tüli meie talupoja pärast ulatub viimati balti mõisnikkude pealekaebamisel isegi välismaale ja põhjustab Preisi diplomaatilise tagajärjeka vahelesegamise luteri usu kaitseks. Aleksander II annab luteri usu kirikule mitmes suhtes järele. Segaabielulistele lubatakse oma lapsi ristida ja kasvatada luteri usu alustel ja antakse veel rida teisi soodustusi luteri usku tagasipöördumiseks. Teiselt poolt aga hakkas Vene valitsus toetama ja agaramalt parandama õigeusuliste seisukorda Baltimail. Koolide ja kirikute ehitamiseks anti suuri rahasummasid. Ka jagati mitu kroonumõisa veneusulistele talupoegadele.

Ka muidu oli vene usk vahepeal juba juurduda saanud. 1847. a. Riias asutatud vene vaimulik seminar andis rea tublisid preestreid-eestlasi, kes kohe õige kontakti leidsid oma kogudusega. Ehk küll kr.-õigeusklikud preestrid oma haridusliku taseme poolest ei küündinud luteriusuliste pastoriteni, olid nad teisest küljest palju rahvalikumad. Veneusuliste koguduste aineline seisukord oli aga väga vilets, veel kuuekümnendail aastail pidas enamik kogudusi oma jumalateenistusi üürikortereis.

Vennastekogudus. Vennastekoguduse menukas tegevus jätkub ka teoorjusajal, mil püsisid selleks sotsiaalsed eeldused.

Eriti soodustati kogu liikumist Aleksander I poolt, 1817. a. antud „armukirja" läbi. Viimase põhjal kindlustati vennastekogudustele nende jumalateenistuste kord ja palvemajade

ehitamise õigus. Formaalselt jäid vennastekogudused edasi luteri kiriku liikmeiks, kuid sisuliselt oli neil omaette koguduslik korraldus, iseseisvate usutalituste viiside ja kommetega.

Vennastekoguduse liikumine tõuseb pidevalt, hoolimata hiljemini kasvavast ametliku kiriku tagakiusamisest, kes näeb temas ohtlikku võistlejat, kuni XIX s. keskpaigani. Siitpeale hakkab liikumine aegamööda vaibuma. Allamineku põhjused on mitmesugused. Kõigepealt on selles süüdi noil ajul toimuv üldine majanduslike ja sotsiaalsete olude paranemise protsess. Paljude inimeste huvid koondusid nüüd enam tulundusliku-kudele ja hariduslikkudele küsimustele.

Teisalt tekivad vastuolud ja hõõrumised vennastekoguduses endas, mis võõrutavad rahvamasse liikumisest. Kolmandaks püüab luteri usu kirik kohaneda ikka enam areneva eluga. Ta muutub vähehaaval rahvapärasemaks ning seega autoriteetsemaks. Seegi nähtus vähendab tarvet vennastekoguduse järele.

III. Rahvuslik ärkamisaeg.

1. Muutused sotsiaalmajanduslikus elus pärast teoorjuse lõpetamist.

Raharendile siirdumine. Teoorjuse sundusliku lõpetamisega hakkab kiiresti kasvama eestlaste majanduslik iseseisvus. Muutustest, mida teoorjuse lõpetamine tõi meie maa majandusellu, peab mainima esijoones raharendile siirdumist ja talude päriseksostmist.

Mõlema puhul etendas suurt osa mõisnike rahapuudus. Samuti soodustas neid mõisnike püüe painduvamalt ümber korraldada mõisamajapidamist, mida oleks kergem olnud teha rahaliselt palgatava tööjõu kui teomeeste abil, kes olid väga harjunud kindlakskujunenud tööhooaegadega ja tähtpäevadega. Üleminek raharendile toimus esialgu aeglaselt. Naturaalmajandusega harjunud talurahvas ei teadnud, kuidas rendimaksmiseks tarvisminevat raha hankida. Seetõttu oli esialgu renditalude pakkumine suurem kui nõudmine ja rendihinnad olid odavad. Kui aga üksikud julgemad talupojad siiski riskisid raharendile üle minna ja jõudsamalt edenema hakkasid kui teorendi-talupojad, siis nende eeskuju õhutas teisigi järele tegema. Suurema nõudmisega renditalude järele hakkasid kasvama ka nende hinnad.

Talude raharendile siirdumine algas niihästi Eesti- kui ka Liivimaal umbes samaaegselt, XIX s. keskel.

Teoorjuse sundusliku lõpetamise ajaks oli suur hulk talusid juba raha- ja loonusrendil. Nimelt oli raha- ja loonusrendil 1868. a. Eestimaal talude

üldarvust 68,6%, Liivimaal oli samal ajal 80,71% talumaadest raharendil. Ülejäänud maagi polnud enam kõik puhtalt teorendil, vaid osa segarendil ja väike osa pärisekski müüdud.

Liivimaal oli talude raharendile siirdumine ja päriseksostmine elavam kui Eestimaal.

Rööbiti talude raharendile siirdumisega toimusid mitmesugused muutused talude majapidamises. Rendiks vajaliku raha saamiseks pidi talupoeg tihti rõhku panema tulutoovamale põllukasutamisele (näit. linakasvatus), harrastama sissetuleku suurendamiseks mitmesuguseid kodutöid (anumate tegemine, lubjapõletamine, kangakudumine ja ketramine) või müütama oma tööjõudu mõisa või linna. Otstarbekamat maakasutamist võimaldas ka renditalude kruntiajamine mõisnike poolt, mille tulemuseks oli saraskondliku põlluharimise kadumine. Maamõõtmise kulukuse ja maamõõtjate vähesuse tõttu võttis talude kruntiajamine kohati siiski rohkesti aega.

Talude päriseksostmine. Talumaade müüki aeglustasid mitmesugused asjaolud. Asi oli uudne. Talumaid oli vaja mõõta, tuli otsida maksujõulisi ostjaid ja leida mõisale palgalist tööjõudu seks puhuks, kui taludelt saabuv tegu väheneb. Koos raharendi järk-järgulise levimisega harjusid mõisad aegamööda palgalise tööjõu hankimisega.

Nagu ikka mõisnikkude ürituste suhtes, olid nüüdki talupojad väga umbusklikud. Arvati, et kohtade müümine on mingi uus võte talurahva koorimiseks. Kohati (eriti Tartumaal) levisid kuuldused, et varsti tsaar ise annab talupoegadele maad vähese tasu eest, ja selles lootuses viivitati ostudega.

Üldiselt takistas talupoegi talude päriseksostmisel rahapuudus. Et seda raskust kõrvaldada, võimaldati talupoegadel suurem osa ostuhinnast võlgu jätta — osalt müüjale, osalt mõisnikkude krediitkassale, mis talumaa ostmist finantseeris. Liivimaal loodi samaks otstarbeks talurahva-rentpank, kuid viimane ei suutnud ses suhtes võistelda mõisnikkude krediitkassadega.

Liivimaal algas talude päriseksostmine varem kui Eestimaal ning võttis suurema ulatuse. Esimesed talud müüdi seal varsti peale talurahva pärisorjusest vabastamist, kuna Eestimaal seniste andmete järgi esimene talu müüdi alles 1850. a. Liivimaal võimaldas talude ostmist arenenud linakasvatus, mille tõttu eriti viljandimaalased agaralt talusid ostsid (ka teistes maakohtades). Massiliseks muutus talude ostmine Lõuna-Eestis 60-ndail aastail, mil linahinnad olid eriti kõrged, sest kodusõda P.-Ameerika Ühendriiges takistas puuvilla väljavedu. Vaheldumisi hoogsa-

maks muutudes või soiku jäädes kestis talude müümine kuni hilisajani. Eestimaal läks talude ostmine hoogu hiljem kui Liivimaal. Rahvas oli siin vaesem. Suuremaks sissetulekuallikaks kujunes siin kartulikasvatamine. Kartuleid müüdi kodumaa piiritusetööstusele, mis võttis eriti hoogu pärast Paldiski—Tallinna—Narva raudtee avamist 1870. a. 1867./68. a. kuni 1877./78. a. leiame vabrikute arvu kasvanud olevat 86-lt 140-le. Et mõisnikel oma kartulisaagist ei jätkunud, siis osteti talupoegadelt lisa. Ometi kosusid Põhja-Eesti talupojad majanduslikult nii aeglaselt, et hoogus talude päriseksostmine algas siin alles kaheksakümnendail aastail.

Mõlemas kubermangus osteti alguses peamiselt suuremaid talusid, mis arvatavasti renditaludena mõisnikkudele suhteliselt vähem tulu andsid kui keskmise suurusega ja väikesed talud ning millede omanikud ise olid jõukamad. Suureneva nõudmise tõttu ostutalude järele tõusid maahinnad järjekindlalt. Liivimaal maksti näit. seitsmekümnendate aastate algul tiinust 61 rublat, XX sajandi algul aga 91 rublat. Eestimaal oli hinnatõus sama silmapaistev.

Tihti ostsid talumehed maad liiga kallilt. Sageli tegid seda just kehvemad ja majanduslikult vähem leidlikud taluperemehed, kel talumüügi algul polnud raha talude ostmiseks soodsate hindadega. Pealegi oli hiljemini kallimalt müüdud maa tihti vähem väärtuslik kui esialgu odavalt müüdu. Sajandi lõpu poole langesid põllusaaduste hinnad tunduvalt, muu seas ka linahinnad ja loodetud sissetulekud taludest jäid tulemata.

Talude ostmisel tekkinud võlad käisid paljudel peremeestel üle jõu ja suur osa talusid müüdi oksjoni teel uutele omanikkudele edasi.

Need talupojad, kes aga taludeostuga seotud majanduslikest raskusist õnnelikult üle said, kujunesid varsti iseteadvaks pärisperemeeste kihiks.

„Kandimehed" ja maaproletariaat. Sellest majanduslikust tõusust, mis järgnes talude müümisele, ei saanud peaaegu mingit osa kvoote-, kuuendiku- ja mõisamaal elavad talupojad. Neid maaliike ei müüdud talupoegadele päriseks, vaid anti rendile, enamasti teorendi alusel. Kvoote- ja kuuendikumaa moodustas kaunis suure osa endisest talumaast ($^1/_6$—$^1/_5$), mida talurahvaseadused andsid mõisniku vabasse käsutusse. Seal elasid õige virilalt paljud väikekohapidajad, nn. kandimehed, kelledel teoorjusaegne viletsus kestis edasi.

Teoorjuse lõppemisega ei paranenud ka talusulaste ja popside põli, vaid pigemini halvenes. Teoorjusaja lõpul ja sellele järgnenud aastail oli rahvahulk maal kiiresti kasvanud.

Kuid pärast teorendi kaotamist ei vajanud talud enam endisel määral sulaseid. Rahateenimisinnust haaratud taluperemehed püüdsid võimalikult vähese palgalise tööjõuga läbi ajada. Naitunud aastasulaste asemel püüti kasutada suvilisi, kuu- ja päevatöölisi, kellele tuli palka maksta ainult tööhooajal. Mõisatöösse mindi äärmise häda sunnil, sest mõisamoonakaks olemist peeti sageli häbenemis- ja haletsemisväärseks. Kõige selle tõttu tekkis rahva siirdumine maalt linnadesse ja väljarändamine Venemaale.

Tööstus ja kaubandus elustuvad. Odava tööjõu rohkus oli üheks põhjuseks, mille tõttu elustus meie vabrikutööstus XIX s. keskpaigast peale. Lisaks kalevivabrikule avati Narvas 1857. aastal Kreenholmi puuvillavabrik, mis kujunes suurimaks käitiseks meie kodumaal. 1880. a. töötas siin ligemale 5000 töölist. Tõusu osutasid ka Hiiu-Kärdla ja Sindi tekstiiltööstused. Nagu juba nägime, kasvas jõudsasti ka piiritusvabrikute arv, kuid enamasti ei omanud nad kuigi palju töölisi. Suurimaks tööstuslinnaks oli kaua aega Narva. Kuid uute vabrikute asutamise tõttu XIX sajandi kahel viimasel aastakümnel tööliste arv Tallinnas kasvas suuremaks Narva omast. 1905. a. oli Tallinnas umbes 7000 vabrikutöölist.

XIX s. kahel viimasel aastakümnel tegi eriti suuri edusamme metalli-, puu ja paberitööstus.

Metallitööstuse keskuseks kujunes Tallinn. Raudteetarviduste tõttu pandi Tallinnas käima suur vagunitevabrik „Dvigatel" ja mitmel pool raudteede tehased. Tollest ajast on pärit ka Lutheri puutööstus ja mööblivabrik Tallinnas. Paberivabrikuist asutati noil aastakümneil uusi (Johansoni Tallinnas, Kohila, „Waldhofi" Pärnus ja Türi vabrikud) ja laiendati juba varemini olemasolevat „Põhja paberi- ja puupapivabrikut" Tallinnas. Tekstiiltööstustest pandi sajandi lõpul Tallinnas käima „Balti puuvillavabrik" („Sitsivabrik").

Vähemaid tööstusi ja käsitöö-ettevõtteid asutati kogu sajandi teisel poolel rohkesti. Tsunftisunduse kaotamine jättis eraalgatusele laialdase tegevusvälja, mida ka ohtralt kasutama hakati, sest rahvamajanduse elavnemisega suurenes nõudmine kaupade järele tunduvalt. Sel nähtusel põhjeneb ka sisekaubanduse elavnemine senise transiitkaubanduse kõrval.

Talupoja vabanemisega kasvas ta tarve ilusamalt ja mugavamalt korraldada oma kodu ja paremate riistadega harida oma põldu. Taluperemees ei tahtnud käia enam pasteldes ja viiskudes, ta vajas saapaid; ei tahetud elada enam peeru- või rasvküünla valgusel, vaid osteti linnast lamp, aknaid tehti taluhoonetele enam ja suuremaid kui seni jne. Samuti võimaldas rahas makstav rent mõisnikkudel rohkem ja kergemini ostusid teha kui teo- või loonusrent. Nii tekkis kohalikkudele tööstusettevõtteile mitmesuguste nõuetega tarvitajaskond.

Sisekaubanduse kõrval edenes hoogsalt välis- ja transiitkaubandus, mida soodustas liiklemisolude parandamine raudteede ja teede ehitamise kujul. Esimene raudtee (Paldiski—Tallinna—Narva liin) avati 1870. a. Sellele järgnesid varsti teised laiarööpmelised ja sajandi lõpul kitsarööpmeline raudtee.

Esimese raudtee ehitas Balti Raudtee Selts, kuid hiljemini sai ta Vene riigi omandiks. Laiarööpmelise raudtee vagunid olid esialgu õige väikesed, puust kodaratega ratastel. Jaamade vahel polnud seitsmekümnendail aastail veel telefone, rongil puudusid võimsad õhkpidurid, rääkimata elektrivalgusest. Kui raudtee oli veel eraettevõtte käes, mis töötas mõisnike kapitaliga, koheldi raudteel aadlikke erilise tähelepanuga. Suuremas jaamas pidi kellalööja vahimees[1] suure hoolega valvama raudteel sõitvate mõisnikkude ja nende perekonnaliikmete järele, et neile vagunist väljaastumise puhuks väikese käsitrepiga abiks rutata, kuigi vagunitel olid samasugused trepid nagu praegu.

Hoolimata selleaegsete raudteede puudusist, võrreldes meieaegsetega, tõi nende ehitamine ometi palju värskust meie majandusellu. Hulk inimesi leidis raudteede ehitamisel ja hiljemini rongide käigushoidmisel töö d. Veovõimaluste avaramaks muutumisega võidi mitmesuguseid saadusi, nagu vilja, kartuleid, lina ja muud kergema vaevaga toimetada kodumaa sadamalinnadesse või Peterburi. Tallinna tähtsus tõusis eriti sisseveosadamana pärast esimese raudtee avamist. Ärkamisaega langesid ka Pärnu väliskaubanduse suurajad. 1857. a. kuni 1878. aastani tõusis Pärnu väljaveo väärtus umbes kümnekordseks. Nagu Tallinn sisseveosadamana, nii oli Pärnu eeskätt tähtis väljaveosadamana. Pärnu tähtsamaiks väljaveokaupadeks olid vili, lina, linaseemned, puumaterjal. Nagu Tallinnas, nii hakkas Pärnuski 80-ndate aastate alguses väliskaubandus vähenema.

Linnade kasvamine. Koos tööstuse ja kaubanduse osatähtsuse tõusuga meie kodumaal kasvasid kiiresti linnad. Väga hoogus oli linnade kasvamine just seitsmekümnendail aastail, mil Tallinnas ja Pärnus olid kaubanduslikud hiilgeajad. Sajandi kahel viimasel aastakümnel kasvas suuremate linnade elanikkond esijoones uute tööstusettevõtete asutamise tõttu. Ainult Tartu kui koolilinna kasvamine olenes võrdlemisi vähe tööstuse ja kaubanduse olukorrast ja tema kasvamine jätkus hoogsalt ka sajandi viimaseil aastakümneil. Ühenduses linnade kasvamisega muutus põhjalikult ka elanikkonna rahvuslik koosseis, sest kohalik tagamaa saatis sinna peamiselt eesti rahvusest elanikke.

Protsendiliselt elas Liivimaa linnades 1867. a. eestlasi ainult 37,1%, samal ajal sakslasi 41,9%. Kuid 1881. a. oli juba eestlaste käes ülekaal:

[1] Veneaegseil raudteil anti rongi ärasõidust teada kellalöökidega.

neid oli 47,3%, sakslasi ainult 31,7%. Kõigist meie kodumaa linnaelanikest oli 1881. a. juba 56,1% eestlasi, sakslasi ainult 29,3%. Sajandi viimaseil aastakümneil kasvas eestlaste protsent veelgi (1897. a. oli juba 67,8% linnaelanikest eestlased).

Palju aeglasemalt kui eestlaste arv kasvas nende ühiskondlik ja majanduslik tähtsus linnades, sest algul said proletariseerunud maamehed ainult vähetasuvaid lihttöid (päeviliseks või majateenijaks). Ka kaheksakümnendate aastate algul ei olnud siin vahekorrad veel palju paranenud eestlaste kasuks.

1881. a. oli Tallinnas vabakutselisi eestlasi ainult 20 (18 kooliõpetajat, 1 arst ja 1 ajakirjanik), vähem kui üks kümnetuhandendik eesti soost meeselanikest. Sakslastel oli samal ajal 554 ja venelastel 69 vabakutselist. Tartus oli samal aastal 595 vabakutselisest ainult 14 eestlast, 511 sakslase ja 33 venelase kõrval. Maalgi leidus peale kooliõpetajate vähe vabakutselisi eestlasi. Kogu Eestimaa kubermangu kohta polnud 1881. a. maal ühtki eestlasest arsti ja ainult 1 kirikuõpetaja.

Sajandi kahel viimasel aastakümnel tõusis eestlaste visaduse ja püüdlikkuse tõttu nende osatähtsus ühiskondlikus elus. Paljudel käsitööaladel saavutasid nad sajandi lõpuks enamuse. Ikka enam pääses eesti kapitali kaubandusse, eestlaste päralt olevate kinnisvarade arv kasvas ja vähem tähtsaisse riigiameteissegi tungis neid aina sagedamini. Lihtsamatel tööaladel kasvas samal ajal jõudsalt vabrikuproletariaadi arv.

Peale linnade kasvasid XIX s. lõpul ja XX s. algul ka alevid. Alevite kasvamine oli samuti kui linnade oma tingitud arenevast tööstusest ja raudteevõrgu tihenemisest. Eriti jõudsasti edenesid just liiklemiskeskkohtades asuvad asulad.

Väljarändamine. Muutunud olukorrad põllumajanduses tõrjusid maalt välja hulga seniseid elanikke. Kõik maatööga harjunud inimesed ei tahtnud asuda linnadesse. See andis tõuke massilisele väljarändamisele XIX s. viimasel poolel ja järgmise sajandi algul. Juba teoorjusajal olid eesti talupojad unistanud kaugetest õnnemaadest, kuid siinsete võimude vastuseisu tõttu tulid väljarändamisega toime siis ainult vähesed. Nüüd mindi suuri hulgi otsima uut kodu. Tung võõrsile oli nii hoogus, et sajandi viimasel paaril aastakümnel see neelas peaaegu kogu rahva loomuliku juurdekasvu. Nii lahkus aastail 1881—1897 Liivimaalt 146 085 inimest, Eestimaalt 26 386 inimest. Väljarändajate enamik kuulus kodumaal äärmisse viletsusse sattunud talupidajate ja maata ja kohata jäänud põllutööliste hulka. Vähemal määral rändas välja ka käsitöölisi ning haritlasi (viimaseid peamiselt pärast 1905. aasta revolutsiooni poliitiliste pagulastena). Esimesed väljarändamise sihtkohad olid Krimm, Samaara kubermang ja Kaukaasia. Neile lisandus

hiljemini asundusi mujalgi Venemaal. XIX s. lõpul ja XX s. algul leidus palju väljarändajaid Vologda, Vjatka, Permi kubermangudesse ja ka Siberisse. Maailmasõja päevil oli Venemaal eesti asundusi üle 300 ja elanikke neis enam kui 200 000. Välisriikidest seisid väljaränNumaana esikohal P.-Ameerika Ühendriigid. Eesti asunikkude majanduslik saatus võõrsil oli väga mitmesugune. Oma rahvuse säilitasid võrdlemisi hästi väljarändajad Venemaale, sest siin tekkisid üsna suured eesti asundused, kus võidi pidada oma koole ja arendada seltsielu. Ka oli asunike kultuuriline tase kõrgem vene talupoegade omast.

2. Eesti rahvuslik ärkamine; selle põhitegurid ja käik.

Eeldused rahvustunde ärkamisele. Eesti talupoegkonna iseteadvuse tõus, mis mõnevõrra algas juba rahva pärisorjusest vabastamisega ja jõudsasti suurenes koos suurte muutustega maa majanduselus XIX sajandi keskel, lõi soodsa pinna rahvuslikule ärkamisele. Talupoegi valdas tunne, et nad sammuvad võiduteed, et nende iseseisvus ja õigused suurenevad ning mõisnike meelevald nende üle väheneb. See tõstis üksikute iseteadvust, millest võis võrsuda rahvuslik iseteadvus, kui julgeks muutunud üksikute arv oli küllalt suur. Jõukamad rentnikud ja taluomanikud moodustasid selle rahvaosa, mis läks kaasa rahvusliku ärkamisega seotud liikumistes. Maa vaesemad elanikud, nagu vabadikud, saunikud, mõisamoonakad ja kandimehed, keda endiselt rõhusid kehvus, iseseisvusetus ja rasked leivamured, jäi passiivseks massiks, kes ei võtnud tuld ärkamisaegsest vaimustusest. Rahva jõukuse ja iseteadvuse tõusu kõrval oli hariduse tõus tähtsaks pinnavalmistajaks ärkamisaegsete ideede levimisele. Nagu teame, osutasid meie maa kooliolud sajandi keskpaigast alates tunduvat tõusu. Õppekavad paranesid ja koolidevõrk suurenes. Ühes kirjaoskuse kasvamisega suurenes nende inimeste arv, keda võis mõjutada trükisõna kaudu. Koolivõrgu tihenemine oli tähtis veel seepärast, et kooliõpetajate arvu kasvades suurenes maaintelligents. Koolmeistrid polnud ainult laste õpetajad, vaid kogu ümbruse rahva valgustajad. Koolimajad muutusid keskusteks, kust uued rahvuslikud mõtted ja tunded kandusid rahvahulkadesse. Õpetajad asutasid seltse, juhtisid laulukoore, levitasid kirjandust ja ajakirjandust jne. Rahva arusaamine hariduse väärtusest kajastub suurenevas tun-

gis kõrgemaisse õppeasutistesse, maal esialgu peamiselt kihelkonnakoolidesse, kuhu hakati saatma ka tütarlapsi. Paljud kihelkonnakooli lõpetajad siirdusid omakorda koolipõllule, õpetajaiks vallakoolidesse. Õpetajate arvu kasvamise ja nende kutselise tubliduse eest hoolitses ka juba rida seminare. Eriti silmapaistev neist oli Jānis Cimze juhatusel töötav kihelkonnakooliõpetajate seminar Valgas. Mitmesugustesse linnakoolidessegi püüdsid jõukamad eestlased juba saata oma lapsi. (Ärkamisajal asutati isegi juba eestlaste poolt mõned erakoolid — Lilli Suburgi tütarlastekool Pärnus ja Hugo Treffneri poolt asutatud eragümnaasium Tartus.) Eesti rahvuslik meelsus võis neis areneda vabamalt kui mujal. Ikka suuremaks kasvas ka nende üksikute eestlaste arv, kes saatsid oma lapsi ülikooli.

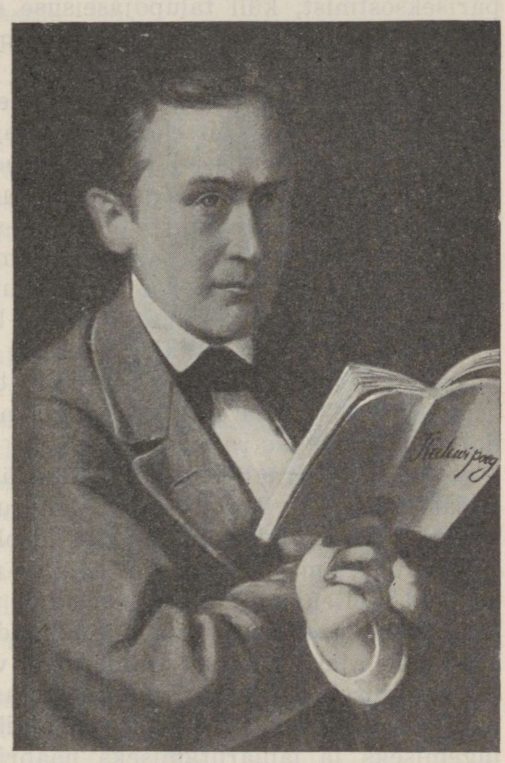

31. joonis. Fr. R. Kreutzwald.

Et rahva majanduslik jõukus, ka iseteadvus ja haridus olid olulisteks sotsiaalseteks eeldusteks rahvustunde hoogsale ärkamisele, seda näitab kujukalt Põhja- ja Lõuna-Eesti võrdlus ärkamisajal. Jõukam ja haritum Lõuna-Eesti talurahvas andis peaaegu kogu meie ärkamisaegse tegelaskonna ja siit lähtusid peaaegu kõik tähtsamad rahvuslikud üritused, nii kultuurilised kui ka poliitilised.

Kirjanduse osa rahvuslikus ärkamises. Kirjaoskuse tõus ja rahva aineliste olude paranemine soodustasid eestikeelse kirjanduse levimist, suurendades väljaantavate trükitoodete arvu ja tiraaži. Sajandi keskpaigast peale kasvab eesti rahvusest kirjanikkude arv, autoriteks muutuvad varsti eranditult eestlased. Seetõttu hakkasid kirjanduses enam ja enam kajas-

tuma rahva tõelised tarbed ja taotlused. Autorite stiil muutub ladusamaks, tarvitusele tuleb uus, eesti keele omapärale vastavam kirjaviis.

Ärkamisaegsele ja ka venestusaegsele kirjandusele on iseloomustav tugev ideeline tendents. Ärkamisaegsed proosaraamatud propageerivad küll rahvahariduse tõstmist, küll talude päriseksostmist, küll talupojaseisuse samaväärsust teistest rahvustest isikutega. Kuni kaheksakümnendate aastate alguseni need proosateosed on oma ainelt ja probleemelt peaaegu kõik olevikulised. Kuid siis suundub meie proosaautorite huvi kaugesse minevikku — õitsele löövad ajalooline jutustis ja romaan, kus näidati, et eestlased polnud minevikus ainult samaväärsed teistega, vaid koguni paremad, suursugusemad ja vapramad kui neid võitnud ja hiljemini valitsenud sakslased. Valdav enamik neist ärkamisaegseist raamatuist, mis käsitlesid selleaegseid aateid ja olusid, ilmus Tartus, kuid ajalooainelise ilukirjanduse esimesed trükid tulid välja Tallinnas.

Osa sellest proosakirjandusest, mis käsitleb ärkamisaja päevaprobleeme, ilmus eriraamatuna, osa aga veel kalendrisabas. Kõige kättesaadavama raamatuna levis kalender väga laiadesse rahvahulkadesse.

Aga ka eriraamatuina ilmunud ärkamisaegsed proosateosed leidsid suure leviku ja neist muutusid vajalikuks järgnevad trükid. Nii näiteks on ilmunud ideoloogiliselt mõjukas Pärna „Oma tuba, oma luba" neljas trükis, mitmed ajaloolised jutustised aga veel enamais trükkides, nii et viimastest mõnegi raamatu kogulevik tõuseb üle kahekümne tuhande eksemplari. Et ärkamisajal, meie ajaga võrreldes, ilmus veel vähe raamatuid, kunstproosat keskmiselt ainult üks raamat aastas (ärkamisaja algul vähem, lõpu poole rohkem), siis jätkus lugejail aega raamatu põhjalikuks lugemiseks ja läbiarutamiseks naabritega. Seegi tõstis nende teoste propagandalist väärtust.

Ärkamisaja lüüriline isamaaluule ja rahvaluulelised teosed ei leidnud nii laia lugejaskonda kui ajalooline proosa, kuid üksikute arenenumate eestlaste juures oli nende mõju koguni suurem ja vaimustavam. Eriti kasuks tuli rahvuslikule ärkamisele autorite huvi rahvaluule vastu. Kreutzwaldi poolt rahvaluule alusel koostatud „Kalevipoeg", mis eesti-saksakeelse väljaandena ilmus 1857.—61. a., esimese puhteestikeelse väljaandena 1862. a., omas suurt rahvuspedagoogilist tähtsust. Kuigi „Kalevipoega" laiades rahvahulkades ei loetud palju regivärsi pärast, milles see oli kirjutatud, ometi äratas ta eesti kirja-

nikes ja haritumais tegelasis usu mingisse muistsesse eestlaste õnneaega, vabadusaega. Arvatavasti „Kalevipoja“ mõjul kirjutas C. R. Jakobson oma „Kolm isamaa kõnet“ ja J. Hurt „Pildid isamaa sündinud asjust“. Eriti Jakobson idealiseerib siin, ajaloolise tõe vastu eksides, muistset Eesti iseseisvusaega. Kalevist ja muinasaja „Kunglast“ armastasid laulda ka ärkamisaja lüürikud oma luuletistes, „Kalevipojale“ vihjati uhkusega artikleis ja pidulikes kõnedes. Kõige selle tõttu äratas Kalevipoja nimi rahva keskel mingi hämara kujutluse eestlaste suurejoonelisest rahvuslikust minevikust. Eepost ei peetud mitte ainult ehtsaks rahvaluuleks, vaid ka usaldatavaks minevikumälestiseks. „Kalevipoja“ kõrval virgutas eestlaste rahvustunnet ärkamisaegne kunstluule, sellised autorid, nagu Kreutzwald, Koidula, Kuhlbars, Veske ja Reinvald. Oma isamaaluuletisis kõnelesid nad suure tundelise soojusega eestlaste muistsest õnnest, orjaööst ja taastulevast priiusest.

32. joonis. Koidula noorena.

Kaudselt valmistas teed rahvuslikule ärkamisele isegi rahvusliku tendentsita koolikirjandus ja tarbekirjandus, lihtsalt seega, et harides eestlasi ta suurendas omalt pooltki nende iseteadvust. Neilgi kirjandusaladel algab ärkamisajal tõus.

Eesti rahvuslik ärkamine ja rahvuslikud voolud Lääne-Euroopas. Eesti rahvuslikku ärkamist võib vaadelda ühe lülina nende rahvuslikkude liikumiste reas, mis eriti XIX s. keskpaigast alates Euroopas elavaks muutusid. Meie rahvustunde virgumine toimub ühtaegu nii Itaalia kui ka Saksamaa lõplīku ühendamisega. Kahtlemata rahvuslikud liikumised Lääne-Euroopas, nende saavutised ja mitmesugused sõnavõtud rahvusküsimuse ümber seal suurendasid mõnegi meie ärkamisaja tegelase otsust võidelda eesti rahva rahvusliku kultuuri ja eneseteadvuse väljakujunemise

eest. Samuti mõjutasid Euroopas levinud rahvuslik-liberaalsed mõtted mõndagi balti haritlast estofiilsusele.

J. V. Jannsen. Ajakirjandus. Igatahes mitte väiksem tähtsus kui kirjandusel polnud rahvuslikus uuestisünnis a j a k i r j a n d u s e l. Püsiva aluse eesti ajakirjandusele pani J. V. Jannsen oma „Perno Postimehega“, mis hakkas ilmuma 1857. a. kord nädalas. Jannseni lihtne, piltlik ja rahvapärane jutustamisviis tegi ajalehe paljuloetavaks. Tartu siirdunud, asutas Jannsen „Eesti Postimehe“ (1864), mis sai otsekohe loetavaimaks eesti ajaleheks. „Perno Postimees“ langes peale Jannseni lahkumist tähtsuseta kohalikuks leheks. „Eesti Postimehele“ tekkisid varsti mitmesugused erilisad, kus toodi kirjutisi põllutööst, misjonitegevusest või ilukirjanduslikke palu [1].

№ 5. 1857.

Perno Postimees ehk Näddalileht

Perno, laupäiztal sel 31. Hein-ku päwal

Sannumed ommalt maalt.

Jännalest päwast sahk. kus Jummal terwest annab ja eläsrämu pikendab, palkab Perno Postimees iggal nädbala emma armsa tuggijatte juur tullema. Andke siis ka Jummal, et temma rõmoga woiks tulla, ja tew tedda rõmoga waõto wõtta. Iggaühtnul tõle tahtl, iggaüks tõle taat ja iggal meddel tõle wmä. Postimees on jo ka mees ja tal on omma wiis, agga ta somiks wõgga. et temma wiis woiks ka teistle meie pärrast olla aing hällegi higuõlega ninna tärtsamalt jõda. Wõlgapäraalt kut on se, kes selle meie pärrast saab? Digem siis mõlemalt poolt kaunatikkub. sest „kes kannatab, se saab sääd“ Agga meie ommest seal päib ühhe käbbara alla ja panna. —

Keige mele tigi leitangide seest sellsab allamal nimmetud Keiser herra käst, mis mallurleja Sinatt kohtule antud ning Jan-ku päwal on mõija tulnud:

„Mein maniwärti ehk ammalikko kirja läbbi, mis minnewal aastal 26mal Augusti k. p mõija tulli, sai wnd binge kirjotus kulutud ja käsud Nääb et selle tarwilisse seädusse Nerhäratis on läbbimadatud ja Meie poleft kinnitud, anname wallitleja Sinatt kohtule käske, selle eest murret sada, et keiser sellel binge kirjotust ettewotatle, kuid agga mitte Kaufasia- ja Beßarabia maal, kusha tarmis pärrast pole isseärawalt seädust tehhatle“ — (Nendsinnatsid nimmetud maad on Krimmi poolsaar lähhedal, kus mitmat sõdda ni hemsat pärdda ja warma teggi.) Uus binge kirjotus on siis ülle ees ning oigem malmis, kui käift tullud, et iggamees samma tunda ja male lähhäb ennast tulema ulles kirjotada (Sowes Ztg.)

Pernust. Pernus on se kord suur kihhin ja tahhin No mis seäl siis on? Mis maad tus saksa-laat ehk jäärmarkt. Küllarahwast, kes maalt tõõle tullemad, temad suud ja silmad lahti sut ahnast ruppub pöi ja seält tärtsk mõija; sin muakle satterkube, seäl tulup kassikesi, ühhes pedsi kartsatsse sapsi saiga, teeles poistatkle mutsi pähhi, ütt ostab sedda teise teist, ja porgonisi, ommad ja woorad. tüüdmad saggadaste seltsa: „Tulge sia, armad sakset, tulge ta! Tänna rahhwa pärrast, homme tuma rahhwa.“ Laba-pedsde

33. joon. „Perno Postimees ehk Näddalileht“.

Oma lehes ei propageerinud Jannsen poliitilist võitlust antud ühiskondlikkude olude vastu. Jannseni p r o g r a m m i k s oli rahulik ülesehitamistöö kehtivate tingimuste raames. „Postimehes“ õhutati p ä r i s k o h t a d e o s t m i s t ja põllumehe majapidamise korraldamist kasulikult ja kaunilt, räägiti e m a k e e l e õ p e t u s e ja r a h v a h a r i d u s e, naiste hariduse edendamise tähtsusest, virgutati seltsielu ja anti juhatusi omavalitsusasjade otstarbekamaks toimetamiseks. Eriti näis leht pöörduvat taluperemeeste poole, otsivat kontakti nende meelelaadiga ja kaitsevat nende huve. „Ilma põlluta on eesti rahvas iga keelega ilma põhjata,“ väidab Jannsen. See haridus, mida Jannsen tahaks eesti rahvale anda, on üsna tugevalt saksa kultuuri mõju all. Eestluse omapära mitte mõistes saatis

[1] „E. Postimehe“ lisad olid nimelt: „E. Postimehe Juttutuba“, „E. Missionär“ ja „E. Põllumees“.

ta rahva sekka laule, mis olid ümber tehtud saksa lauludest, ja andis neile kaasa saksapärased viisid, kuigi kõike seda tehti „eesti“ nime all. Sakslaste mõju all oli Jannsen ka poliitikuna. Ta ei astunud võitlusse kohalikkude sakslastega (rääki-

34. joonis. J. V. Jannsen ja abikaasa Emilie, ümberringi lapsed, vasakul: Lydia, Eugen, Julius, Leopold, Harry ja Eugenie.

mata valitsusest), et saavutada eesti rahvale paremaid elutingimusi, vaid ta lootis, et kõik, mida eesti rahvas saavutada võib, peab tulema sakslaste ja valitsuse armust. Seepärast ei väsinud Jannsen propageerimast leplikku meelt mõisavanemate ja kirikuõpetajate suhtes. Jannseni poolt antud sihtjooned rahuldasid eestlasi seni, kuni rahvas ei olnud veel küllalt julge ja iseteadlik. Kui aga eesti rahvas hakkas tõsisemalt uskuma

oma jõusse, siis vajati radikaalsemat poliitilist kava ja julgemaid võitlusviise.

Peale ajakirjanduse alal teotsemise omandas Jannsen ka jutukirjanikuna ja seltsitegelasena püsiva tähtsuse. Jannseni rahvapärased ja õpetlikud jutustised võitsid rahva keskel suure poolehoiu. Tartus asutas ta ka esimese silmapaistvama eesti seltsi „Vanemuise".

Varase ärkamisaja poliitilisi üritusi. Eesti rahvas ei olnud kaugeltki nii mõisnikkude armule lootev, nagu seda soovitas Jannsen. Vana kibedust mõisnike vastu tunti veel laialt ja mõneski kohas oleks leidnud radikaalsem poliitika poolehoidu, oleks rahval olnud vaid juhte. Kuid ärkamisaja alguses eesti tegelased mõtlesid ainult eestlaste haridusliku ja majandusliku taseme tõstmisele, mitte suuremate ühiskondlikkude õiguste nõutamisele neile. Ainult üksikud haritud eestlased Peterburis, nn. Peterburi patrioodid soovisid, et rahvas näitaks enam oma poliitilist aktiivsust, enam nõuaks selle asemel, et loota sakslaste armule. Silmapaistvaim Peterburi patriootidest oli maalikunstnik Johann Köler (1826—1899). 1863. a. ja ka järgmise aasta suvel eesti tüüpide maalimiseks kodumaal viibides puutus J. Köler muu seas kokku ärksamate tegelastega Holstre vallas, kel oli tekkinud mõte palvekirjade läbi keisrile taotleda talurahva olukorra parandusi. Palvekirjade aktsiooni juhtisid vennad Aadam ja Peeter Petersonid, kelledest viimane oli üliõpilane, kooliõpetaja Jaan Adamson ja taluperemees Hain Henno. Köler suhtus kõigiti pooldavalt ja isegi ergutavalt palvekirjade saatmisse. Algatuse tulemusena läkitati 1864. a. saadikutega mitu palvekirja keisrile, milles paluti nii mõnesuguste kohalikkude väärnähtuste kõrvaldamist kui ka rahvale üldiselt suuremate õiguste andmist. Kõige tähtsamaile neist palvekirjust koguti allkirju koguni mitmest maakonnast. 251 allakirjutanut esindasid seal 24 kogukonda Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaal, paludes rendi- ja maahinna normimist, teoorjuse lõpetamist, talupoegade kogukonna vabastamist mõisnike eestkoste alt, üheõiguslust teiste seisustega, eesti keele tarvitusele võttu ametiasutistes, mõisnike ja vaimulike mõju vähendamist haridusalal jm. Talupoegade saadikud võeti küll keisri poolt vastu ja nende soovid kuulati ära, kuid varsti hakati mitmeid liikmeid kimbutama vangistamisega ja muul viisil. Eriti palju said kannatada vennad Petersonid, kes 1864. a. ja ka ühel palvekirja esitamisel järgmisel aastal olid saatkondade tõlgiks. Katsed märgukirjadega reforme nõutada ei andnud otseseid

tulemusi. Võib-olla mõjusid nad kaudselt kaasa selleks, et kiirendati teoorjuse lõpetamist, kaotati mõisnike kodukariõigus ja loodi vabam kogukonnakorraldus. Tähtis on ka palvekirjade aktsioon seepärast, et ta pani talupojad järele mõtlema oma päevapoliitiliste sihtide üle ja õpetas neid poliitiliselt teotsema.

Ärkamisaegsed üldised rahvuskultuurilised üritused. Palvekirjade aktsioon ei kujunenud siiski laiu rahvahulki suuremal maa-alal haaravaks ettevõtteks. Juba seepärast ei võinud palvekirjade aktsioon vägevalt virgutada rahvustunnet, et nende koostamine pidi sündima suures s a l a d u s e s, kui ei tahetud kohalikkude võimude vahelesegamist, ja hiljemini ei andnud Jannseni ajaleht sellest mainimisväärset informatsiooni. Kuni kuuekümnendate aastate lõpuni leiame ainult üksikuid kohti, kus on märgata rahvuslikku virgumist, ja üksikuid tegelasi, kellede vahel pole kuigi tihedat sidet. Eestlaste üritused jäävad ainult kohalikeks ja ei omanda tähtsust kogu maa suhtes. Kuid 1869. a., mil korraldati esimene Eesti ü l d l a u l u p i d u, sünnib siin pööre.

Laulupeod. Esimese laulupeo mõtte algatajaks oli J a n n s e n, tema korraldajaks Jannseni asutatud „Vanemuise" selts. Laulupeo ametlik otstarve oli Vene valitsuse tänamine Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubeli puhul. See siht oli täiesti kooskõlas laulupeo mõtte algataja ja ka tegelaste riikliku meelsusega.

Kuigi pidu ei rõhutanud rahvustunnet (peopresidendiks oli palutud sakslasest pastor), peokõnelejate enamik koosnes saksa pastoreist ja peo puhul korraldatud söömingu lauakõnedes tervitati ja lasti elada eestlasi alles kõige viimastena, ometi oli sündmuse äratav m õ j u e e s t l a s t e s s e e r a k o r d n e. See oli esimene eestlaste s u u r ü r i t u s, kuhu koguneti kaugeist maakolkaist. Rahvustunde õhutajaina oli suur tähtsus ka laulupeo lauludel: saksa viiside seas kanti siin ette juba ka mõni eesti ja soome viis ja lauldi selliseid isamaalaule, nagu „Mu isamaa on minu arm", „Sind surmani küll tahan" ja meie praegust hümni. Ja ärkamisaja tegelased pidid küll tundma eestlasi väärikaina astuvat teiste rahvuste kõrvale, kui peol ei puudunud isegi külalised Soomest ja Ungarist või kui suurel pidusöömingul klaase tõsteti venelaste, soomlaste ja eestlaste terviseks.

Peokõnedes avaldatud rahvuslikest mõtteist olid kõige tähtsamad noore usuteadlase J. H u r d a omad. Ta soovis, et haridus tungiks rahva sekka kooli, kirjanduse, ajalehtede, kogukonna raamatukogude jm. kaudu, et parema hariduse osaliseks saanud eestlased ei salgaks oma rahvust ja et asutataks kihelkonnakoolist

kõrgemaid õppeasutisi, kus õpetus toimuks eesti keeles, sest olevat raske omandada teadmisi võõrkeeltes, milles ise ei mõelda.

Laulupeo kõigiti hea kordaminek tekitas vaimustuspuhangu eesti rahvuslaste peres. See ei jäänud ainult peotegelaste ja osavõtjate keskele, vaid peolt kaasaviidud elevus kanti laiali mitmesuguseisse Eesti maanurkadesse.

Küllalt rahvuslikult virgutavalt mõjusid ka teine ja kolmas üldlaulupidu, millest teine peeti Tartus 1879. ja kolmas Tallinnas 1880. a. Viimane omab suurt tähtsust just rahvuslikult mahajäänud Põhja-Eesti ja Tallinna virgutamisel.

Eesti Aleksandrikool. Peale laulupidude, mis olid kiiresti mööduvad sündmused, üritati ärkamisaja vaimus ka püsivama iseloomuga ettevõtteid. Kõige populaarsemaks neist kogu maa huve haaravaist ettevõtteist kujunes Eesti Aleksandrikool. Nagu esimene laulupidu peeti pärisorjusest vabanemise mälestuseks, nii pidi Aleksandrikoolgi kujunema elavaks tänumonumendiks keisrile-vabastajale. Mõte Aleksander I mälestuseks asutada kõrgemat eestikeelset kooli tekkis juba kuuekümnendate aastate algul kas Paistus või Tarvastus. Ei ole selge, kas selle kavatsuse isaks oli Holstre-Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson (Paistu kihelkonnast) või Tarvastu kihelkonnakoolmeister Hans Wühner. Hiljem rõhutas südikalt eesti kooli asutamise vajadust üliõpilane J. Hurt. Rahakorjamiseks asutatava kooli heaks saadi valitsuselt luba a. 1869.

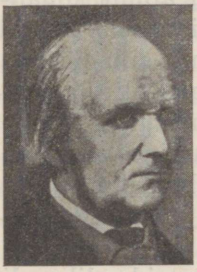

35. joonis. J. Adamson. Üks Aleksandrikooli mõtte algatajaid.

Kooli aineliste aluste eest hoolitsemiseks kutsuti 1870. a. suvel Tarvastus ellu Aleksandrikooli peakomitee, mille esimeheks valiti J. Hurt, kes kooli asutamise mõtet tutvustas rahvale nii ajakirjanduses kui ka eribrošüüris. Ta pidas Eesti Aleksandrikooli tarvilikuks, et kasvatada eesti keeles ja vaimus haritud eestlasi, kes saaksid rahvuskultuuri arendajaiks ja loojaiks. Üsna selgesti sõnastab Hurt oma üleskutses emakeelse kooli ideoloogia peamõtteid. Ta väidab, et mõjuvat ja täielikku vaimu- ja südameharidust saab ainult emakeelses koolis, et emakeeles antud õpetus ei lase kaotsi minna haritud liikmeid eesti rahvale, et emakeelne kool on paratamatult vajalik selleks, et Eesti hariduselu oleks terviklik.

„Meie rahva olemine ja elamine on muidu rahva oma keele pääle seatud ja see on loomulik ja õige. Kirikus kuulutatakse Eestikeeli Jumalasõna, kogukondades mõistetakse Eestikeeli kohut, seitungid käivad meile Eestikeeli, küla ja kihelkonnakoolid õpetavad Eestikeeli, õpetatud mehed uurivad Eesti keelt, Eesti keele kirjavara püütakse täielisemaks ja suuremaks teha jne. Peab see meie ülema koolidega tõisite olema? Peavad nemad võõral keelel õpetama?... See kisuks ühelt poolt maha, mis tõiselt poolt ehitatakse, laidaks seda ühelt poolt, mis teiselt poolt kiidetakse, tunnistaks seda siit kahjulikuks, mis säält tulusaks arvataks."

Edasi loodab Hurt, et emakeelne õppetöö hakkab rikastama eesti õppekirjandust ja õilistama eesti keelt. Kavatsetud kool pidi tulema neljaklassiline, peale mitmesuguste üldhariduslikkude reaal- ja humanitaarainete oleks seal lühidalt õpetatud ka selliseid rakendusteadmisi kui põllu- ja aiaharimist ja maamõõtmist. Kooli oleks vastu võetud kihelkonnakooli lõpetajaid.

Rahakorjamise organiseerimiseks asutati peakomiteele lisaks palju kohalikke abikomiteesid, millede arv tõusis 1880. a. juba üle saja. Kogu korjandusest saadud kapital ühes protsentidega oli 1885. a., mil korjamine lõppes, üle 100 000 rubla.

Aleksandrikooli asutamist ei näinud hea meelega paljud mõisnikud ja pastorid. Nende opositsiooniline suhtumine asja ilmnes eriti selgesti, kui 1877. a. Urvaste mõisaomanik H. v. Samson algas ajakirjanduses rünnakut Eesti Aleksandrikooli vastu. Kooli asutamist kavatsetud kujul pidas ta ainult eestlaste kõrkuseavalduseks ja rahvusliku vihavaenu ässitamiseks ning soovitas selle asemel asutada põllutöökooli. Kuid nii see katse Aleksandrikooli mõtet kahjustada, kui ka mitmed hilisemad rünnakud mõisnikkude ja sakslaste poolt tegid asja ainult populaarsemaks rahvahulkades. Üldlaulupeod, Aleksandrikooli jaoks rahakogumine ja teisedki ärkamisaegsed ühisüritused olid ühe inimpõlve suureks rahvuslikuks kasvatusvahendiks. Siit saadud vaimustuse ning innu tõttu ei suutnud venestusaja survegi murda meie rahvuslikke püüdlusi ja lootusi.

Eesti Kirjameeste Selts. Teiseks püsivamaks ülemaalise tähtsusega ettevõtteks ärkamisajal oli Eesti Kirjameeste Selts. Nagu Aleksandrikooli abikomiteede võrk ühendas temagi hulga ärksamaid eestlasi üle kogu maa. Selts asus tegevusse 1872. a. Tartus. Asutamise mõtte algatajaks oli C. R. Jakobson, kes soovis seltsi kaasabil oma raamatuid kirjastada. Seltsi peamiseks ülesandeks jäigi eestikeelsete teaduslikkude ja ilukirjanduslikkude raamatute väljaandmine, et nendega asendada senitarvitatud saksa teoseid ja võimaldada rahvuspärasema hariduse omandamist. Peale selle pidi selts arendama eesti kirjakeelt

ja koguma rahvaluulet. Seltsi presidendiks valiti J. Hurt. Umbes 10 aastat peale seltsi asutamist oli tal liikmeid juba üle 1000. Liikmeskonda kuulusid peaaegu kõik tolleaegsed eesti haritlased ja palju ärksamaid inimesi muudest kihtidest. Suurema protsendi seltsi liikmeskonnast moodustasid rahvakooliõpetajad. Neile järgnesid taluomanikud.

Seltsi tegevus oli üsna intensiivne ja tema hariv ning äratav mõju ulatus laiemaisse rahvakihtidesse. Setlsi toimetistena ilmus rida mitmesuguseid eestikeelseid raamatuid, milledest erilist mainimist väärivad õpperaamatud; seltsi kaudu toimus vanavarakogumine, seltsi koosolekuil fikseeriti seisukohti õigekeelsuse-küsimusis ning aidati nii kaasa eesti keele arenemiseks. Mitmel pool peeti seltsi koosolekuid ja seltsi aastaraamatuis trükiti muude artiklite kõrval ka tähtsamad seltsis peetud kõned.

Rahvamajanduslik ühisüritus „Linda". Rahvuskultuuriliste ärkamisaja suurürituste kõrval leiame ühe suurema tähtsusega ühisettevõtte ka majandusalal. Selleks on 1879. a. Tallinnas tegevust alustanud kaubalaevaselts „Linda". Viimane töötas esialgu heade tagajärgedega, sest maailmamajanduslik konjunktuur oli selleks soodus. Hiljemini aga hakkas kõik allamäge minema, üldise majandusliku olukorra halvenemise ja ka seltsi oskamatu juhtimise tõttu.

Kohalikke üritusi. Peale kirjeldatud suurettevõtete algatati ja asutati ärkamisajal mitmesuguseid teisi, kohalikuma ilmega seltse. Juba XIX s. esimesel poolel tekkisid siin-seal mõned laulukoorid, millede ülesandeks oli enamasti jumalateenistuste kaunistamine vaimuliku vokaalmuusikaga. Selliste laulukooride juhtijaiks olid enamasti köstrid ja koolmeistrid. Mõnestki laulukoorist kujunes hiljemini laulu- ja mänguselts. Esimeseks kinnitatud põhikirjaga eesti lauluseltsiks oli Tallinna Kaarli kiriku lauluselts „Revalia", mis aga ei jätnud silmapaistvaid jälgi Eesti kultuuriloosse. Esimeseks rahvuskultuuriliselt tähtsaks lauluseltsiks kujunes 1865. a. asutatud „Vanemuine" Tartus. Seitsmest veneaegsest üldlaulupeost peeti neli „Vanemuise" seltsi korraldusel Tartus, nende seas ka esimene laulupidu. „Vanemuisest" kujunes ka eesti lavakunsti häll. Seltsi viienda aastapäeva peol (1870. a.) etendati esmakordselt näidendit eestlasist tegelastega ja näidendi kirjutajagi oli eestlane, nimelt L. Koidula. Teos ise — „Saaremaa onupoeg" — ei olnud küll algupärand, vaid ainult üks saksa lavatükk Eesti oludesse kohandatult, kuid selleaegne teatripublik polnud viimasest teadlik. „Vanemuise" seltsis peetud kõned on tähtsad nii rahvusliku äratuse kui

ka vabaharidustöö seisukohalt. Eriti väärib mainimist, et 1868. ja 1870. a. C. R. Jakobson pidas siin oma kuulsad „Kolm isamaa kõnet", kus pöörati pea peale kogu senine saksa doktriin kodumaa ajaloo kohta — põlatud muistne Eesti paganausuaeg kuulutati „eesti rahva valguseajaks".

Üheaegselt „Vanemuise" seltsiga asutati Tallinnas laulu- ja mänguselts „Estonia". Kuuekümnendate aastate lõpul ja seitsmekümnendate algul osutab seltsi tegevus teatud elevust: esimesel üldlaulupeol võidab võidulaulmisel „Estonia" koor esimese auhinna, „Estonia" on teine selts, kes hakkab harrastama eesti lavakunsti (1871. a.). Kuid siis langeb seltsi tegevus kauemaks ajaks otsekui varjuunne. Osalt on selle põhjuseks asjaolu, et seltsi liikmeskonda kuulub vähe haritlasi ning seal kipub maad võtma kadakasakslus. Ka esineb seltsis sisetülisid, millede pärast koguni osa vanemaid tegelasi lahkub, asutades (1877. a.) „Lootuse" seltsi. Eesti seltse tekkis ärkamisajal muudeski linnades, nagu Viljandis „Koit" (1869), Pärnus „Endla" (1878) jt. Kohalikkude seltside tähenduse omandasid ka väga levinud Aleksandrikooli abikomiteed, sest need korraldasid rahakogumiseks mitmesuguseid pidusid ja kõnekoosolekuid. Koos seltsidevõrgu tihenemisega levis eestikeelne näitemänguharrastus. Eestikeelsete etenduste arv kaheksakümnendail aastail oli umbes kümme korda suurem kui seitsmekümnendail aastail (esialgsete ja lünklikkude andmete järgi). Näitemänguharrastuste tähtsamaks keskuseks jäid Tartu ja Tartumaa. Repertuaari võeti peamiselt ärkamisaja autorite oma näidendeid, tõlketeoseid hakati suuremal määral alles hiljemini etendama. Muidugi tõstis selline asjaolu näitemängu tähtsust rahvustunde äratamisel ja kinnitamisel.

„Laulu- ja mänguseltside" kõrval asutati talupoegade majandusliku elu parandamiseks ja põllutöö erioskuse tõstmiseks põllumeesteseltse. Esimene seesugune selts asutati J. V. Jannseni algatusel Tartus 1870. a. Eriti agaralt hakkasid teotsema C. R. Jakobsoni juhatusel Viljandi ja Pärnu seltsid. Põhja-Eesti ei suutnud siingi, nagu üldiselt, Lõuna-Eestiga sammu pidada: esimene põllumeesteselts asutati seal alles paarkümmend aastat hiljem. Põllumeesteseltside algatusel korraldati põllumajanduslikke näitusi, peeti selgitavaid loenguid ja vahel katsuti mõjutada isegi kodumaa sotsiaalpoliitilisi olusid. Nii näit. esinesid ühel kubermangude-vahelisel põllutöökongressil Riias 1881. a. Eesti põllumeesteseltside saadikud deklaratsiooniga, milles tähelepanu juhiti teoorjuse seadusevastasele edasi-

kestmisele mõneski mõisas. Kui Liivimaa kuberner sel puhul soovis eesti saadikuilt konkreetsemaid andmeid, siis asusid põllumeesteseltsid viimaseid koguma. Mõisnikkude mõjul keelati hiljem andmete kogumine teoorjuse edasikestmise küsimuse üle. Kuid juba saadikute deklaratsiooniga kongressil, kus olid esindatud peale põllumeesteseltside ka aadli kesksed ja kohalikud valitsusasutised, oli tõmmatud valitsuse tähelepanu Baltimail valitsevaile vääroludele.

Samuti kui laiemad rahvahulgad, organiseerus ka ülikoolis õppiv eesti noorsugu. 1870. a. tekkis esimene (põrandaalune) eesti üliõpilaskoondis, millest hiljemini kasvas välja Eesti Üliõpilaste Selts, mis seadusliku kinnituse leidis 1883. a. Seltsi värvid — sinine-must-valge — kujunesid hiljemini Eesti rahvuslipu värvideks. Koondise sihiks oli ühendada ülikoolis õppivaid eestlasi, takistada nende ümberrahvustamist ja ergutada osavõttu rahvuskultuurilistest üritustest. Neid ülesandeid täitis selts kaunis edukalt.

Vastuolud balti saksluse ja vene rahvuslaste vahel muutuvad ilmsemaks. Sel ajal, kui Eesti rahvuslik ärkamine algas ja süvenes, muutus aina teravamaks rahvuslaste ja balti saksluse vahekord. Korduvalt avaldasid vene rahvuslased trükisõnas mõtet, et Baltimaade erikord tuleks kaotada, maa tihedamalt Vene riigi külge liita ja pärisrahvad venestada. Eriti kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail kasvas slavofiilide mure Baltimaa pärast, peale seda, kui poolakad olid tõstnud mässu Vene riigist irdumiseks (1863) ja Saksamaa võim suurenes maa ühinemise ja Saksa-Prantsuse sõja tõttu. Venestamist propageerivad slavofiilid, eesotsas Juri Samariniga, ei unustanud muuseas osutada sellele, et pärast Aleksander II reforme talupoegade olukord Baltimaal olevat kujunenud viletsamaks kui Venemaal, sest meil olid talupojad vabastatud ilma maata ja omavalitsuse- ja kohtukorralduski oli neile vähem soodus. Balti saksluse ideoloogid rõhutasid oma kirjutistes neid eriõigusi, mis Läänemeremaile antud maa alistamisel. Ühe sellesuunalise kirjutise eest kaotas prof. Carl Schirren oma koha Tartu ülikoolis ja siirdus Saksamaale. Aleksander II valitsusajal jäid küll valitsuse mõjuvad korraldused Baltimaade venestamiseks tulemata, kuid teatud mõju oli slavofiilide ja balti sakslaste vahelisel poleemikal siiski meie kodumaa poliitilisele elule. Ühelt poolt hakkasid sakslased tõsiselt mõtlema nüüd eestlaste saksastamisele, teisalt tekkis eesti rahvuslaste keskel vool, mis tahtis ära

kasutada eesti rahva huvides balti saksluse vastu suunatud liikumist Venes. Selle voolu juhiks sai C. R. Jakobson. Ei saa salata, et Jakobsonil õnnestus antud tingimusil üsna suur töö eestlaste rahvusliku teadlikkuse suurendamiseks ära teha. Vene võimud ja slavofiilide ringkonnad ei näinud kaua aega eesti rahvusluses mingit hädaohtu venestamispüüdeile. Arvati, et eestlased, sakslaste ülemvõimu alt vabanedes, hakkavad ise venestuma, nii nagu paljud kord vabatahtlikult nõudsid vene usku, ja üldiselt kuulus Vene valitsuse poliitikasse Aleksander II ajal piirimais (Poolas, Soomes, Eestis Lätis) talupoegade kui riigitruuma elemendi soodustamine mõisnikkude vastu.

C. R. Jakobson ja rahvusliku liikumise võitlusetaktika. Kuigi rahvuslik ärkamine eestlasis toimus teatud määral iseendast, majandusliku tõusu tagajärjel suurenenud iseteadvusest, ometi oli üksikuil isikuil suur tähtsus rahvuspoliitilise ideoloogia väljakujundamisel, hulkade teadlikuks tegemisel võitluse sihtidest. Väljapaistvama ja teenekama kujuna nende hulgas kohtame C. R. Jakobsoni. Vaevalt leidus tema tegevusajal eesti rahval ettevõtteid, mida ta nõuga või jõuga poleks toetanud. Jannseni ideoloogia ei suutnud kaua ajaga sammu pidada, tema lipukiri — „kartkem Jummalat, auustagem kunningast ja ellagem nüüd eddespiddi omma kalli Evangeliumi Lutterusse usso sees nenda, kui vagga ristiinnimesse kohhus on" — osutus liiga rahusoovlikuks ja tagasihoidlikuks nende takistuste võitmiseks, mis ärkamisaegsele eestlasele tõusuteele veeretati. Hoopis radikaalsemalt hakkas eestlasi juhtima Jakobson. Kuna Jannsen soovitas sotsiaalseid parandusi oodata ülemalt poolt ja oli väga tagasihoidlik olemasolevate arvustamisel ja parandussoovide esitamisel, siis Jakobson seevastu püüdis ajakirjanduses fikseerida nende väärnähtuste olemust ja teatavaks teha ülemale poole eesti rahva soove nii trükisõna kui ka märgukirjade kaudu. Jannsen püüdis sõbralikult läbi ajada kodumaa sakslastega, Jakobson seevastu, kes oli 8 aastat elanud Peterburis ja tundis hästi „Peterburi patrioote" J. Kölerit ja keiserlikku ihuarsti dr. Karelli, samuti lätlaste Peterburi patrioote, Kr. Valdemariga eesotsas, ja vene seltskonnas levivaid vabameelseid vaateid, hakkas toetust otsima venelastelt baltlaste vastu. Seega uuendas ta eesti talupoegade ammust ajast omase idaorientatsiooni, riigi suurimalt võimult kaitse ootamise kohalikkude võimumeeste vastu. Venestamishädaohtu ta ei kartnud, kuigi Venemaal pärast Poola mässu muutusid šovinistlikud tendentsid

36. joonis. Eestlaste esindajad Riias põllutöökongressil. Vasakul istub C. R. Jakobson.

üsna tugevaks. „Venelasteks ka keegi meie rahvast ei saa," arvab ta ühes erakirjas 1870. aastast. „Aga kui praegune sakste valitsus meie maal sel mõõdul 10 aastat edasi läheb, siis on meie rahvusel ots peal ja eestlase nimi saab mustlase nimega ühe järje peale langema."

Esialgu püüdis Jakobson oma mõtteid avaldada „Eesti Postimehes". Ta kirjutas siin peamiselt koolipoliitilistest ja pedagoogilistest küsimustest, astudes vastu vananenud õppemeetodile ja õppekavale, eriti tunniplaani ülekoormamisele usuõpetusega. Kuid ka üldpoliitilistes küsimustes võttis ta vahel sõna, süüdistades näit. aadlit rahva moraali hävitamises viinaajamise kaudu ja vahel tehes isegi teda vastutavaks talupoegade vaesuse eest, mistõttu omakorda ei edenevat küllalt linnad. Need kirjutised äratasid tagurlikes balti-saksa ringkondades suurt meelepaha, samuti kui tema „Kolm isamaa kõnet", mis ilmusid 1870. a. trükis Peterburi vabama tsensuuri all. Vana rahuarmastaja Jannsen sulges seepärast 1870. a. „E. Postimehe" veerud Jakobsonile. Oma mõtete propageerimiseks püüdis Jakobson nüüd uut ajalehte asutada. Tal tuli oodata kaua, enne kui 1878. a. võis tema isiklikul toimetusel ilmuma hakata „Sakala". Lehe ilmumiskohaks oli Viljandi, hästi valitud koht käremeelsele ajalehele, sest jõukal Viljandimaal leidus enam kui mujal julgeid ja iseteadlikke eestlasi. Kaastööd lubasid „Sakalale" kõik radikaalsemad eesti haritlased, kes pidasid Jannseni lehte liiga kiriklikuks ja vanameelseks. Nende seas esinesid teiste hulgas ka sellised kuulsad, kuid poliitilistelt nõudmistelt üsna mõõdukad ärkamisaja tegelased kui õpetaja Hurt ja dr. Kreutzwald.

Jakobsoni ideoloogia ja reforminõuded. Nii „Sakala" kaudu kui ka Jakobsoni raamatute ja kõnede kaudu õpime tundma Jakobsoni kindlat programmi ja tema rahvuslikku ideoloogiat. Jakobson ei väsi sisendamast eestlastele tunnet, et nad moodustavad rahvuse, kes on väärt omama õigusi edenemiseks ja kasvamiseks kodumaal. Eesti rahvuslikku liikumist tahab ta toetada laiale jõukale taluperemeeste klassile. Kogu rahva arengu aluseks on selle kihi majanduslik kindlustamine. Peaaegu kõik Jakobsoni tähelepanu on juhitud eesti talupoegade elu parandamisele, vähem väljakujunenud linnakodanlus ei etenda ta taotlusis mingisugust osa. Ta astus põllumehele lähemale kui senised rahvajuhid. Elukutselt ülemkooliõpetaja, loobus ta sellest ametist, omandades Pärnumaal Kurgja talu, kus püüdis eeskujulikku majapidamist sisse seada. Tema tegevus aga ei piirdunud ainult selle juhtimisega, vaid ta õhutab põllu-

meesteseltside asutamist, on ise kahes põllumeesteseltsis korraga esimeheks, peab palju põllumajanduslikke kõnesid ja avaldab agronoomilisi raamatuid ja kirjutisi. Põllutöö kõrval rõhutab ta teatud määral ka laevanduse tähtsust, kirjutades eribrošüüri selleks, et õhutada rannaelanikke enam tegelema laevandusega. Talurahva majandusliku ja sotsiaalse hüveolu eest hoolitsedes Jakobson ei unusta sedagi, et rahval on ka „vaimuvabadust" vaja, milleta „ihulik vabadus" ainult „metslinnu priiuseks" jäävat. Peale oma koolipoliitiliste artiklite aitab ta selleks palju kaasa heade õpperaamatute autorina. Sellistes suurte hariduslikkude sihtidega seltsides, nagu Eesti Kirjameeste Selts ja E. Aleksandrikooli peakomitee, oli Jakobson aktiivseks kaastööliseks.

„Sakalas" esines Jakobson terve rea konkreetsete reforminõudmistega, mis taotlesid kodumaa ühiskondliku korra põhjalikku muutmist ja enamikult esinevad ka selles märgukirjas, mille Eesti saadikud ära andsid Aleksander III-le 1881. a., käies talle õnne soovimas troonileastumise puhul. Saadikute hulgas oli ka C. R. Jakobson. Märgukiri sisaldas „Eesti rahva 9 soovi". Siin nõuti talupoegade majandusliku seisundi parandamiseks talude sundmüüki valitsuse poolt kindlaks määratud hindadega, maksukohustuste õiglasemat jaotamist talude ja mõisa vahel, semstvo sisseseadmist, koolide ja kohtute äravõtmist saksa mõisnikkude ja kirikuõpetajate meelevalla alt, patronaadiõiguse kaotamist kirikuelus, kohtusse rahvakeelt asjaajamiskeeleks ja Baltimaa administratiivset uuestijaotamist rahvuste järgi kahte kubermangu.

Nagu näeme, erineb Jakobsoni ja ta erakonna programm oma radikaalse sisuga teravasti Jannseni omast.

Erakonnad rahvuslikus liikumises. Nii käredalt polnud seni keegi arvustanud me ühiskondliku elu väärnähtusi, kui seda tegi C. R. Jakobson „Sakalas". Mõisnikkude paljastamise kõrval astus Jakobson kaunis hoolimatult välja ka kirikuõpetajate tagurluse ja saksameelsuse ning usuõpetustundidega liialdamise vastu. See tegi ta vaimulikkude ja mõisnikkude vihaaluseks. Kirikukantsleist hoiatati inimesi „Sakalat" lugemast, mõisnikud püüdsid võimaluse korral taga kiusata tema tellijaid. Kõik see aina suurendas lehe populaarsust, mis juba ilmumise algul oli muutunud loetavamaks eesti ajaleheks. On päris loomulik, et „Sakala" käremeelse taktika juures ei jäänud tulemata tülid alalhoidliku „Eesti Postimehega". Kuid ka nendest tegelastest, kes alguses olid „Sakala" ümber koondunud, ei

meeldinud kõigile Jakobsoni radikaalsus. Jakob Hurt, Jakobsoni kõrval aktiivsemaid ärkamisaja tegelasi, ei suutnud kirikuõpetajana vaikides taluda Jakobsoni käredaid etteheiteid pastoritele ja ajalehe üldiselt kaunis agressiivset tooni. Ta lahkus 1878. a. suvel „Sakala" kaastööliste hulgast ja hakkas Jakobsoni vastu kirjutisi avaldama „Eesti Postimehes", süüdistades teda seal kiriku ja usu lõhkumises ning seega rahvale kahju tegemises. Oma osavalt sõnastatud vastuseis Jakobson väitis, et ta polevat usuvastane, vaid ainult tagurliku kirikluse vastane. Keset ägedat poleemikat suleti balti-saksa võimude kaebamise tõttu „Sakala" 1879. a. kevadel, sest leht olevat kuulutanud sotsialismi. Muidugi oli see ettekääne vale ja järgmise aasta lõpul võis „Sakala" uuesti ilmuma hakata. Ja kõigist lepituskatseist hoolimata jätkus poleemika ajakirjanduses Hurda ja Jakobsoni partei vahel, kuni Jakobsoni surmani a. 1882.

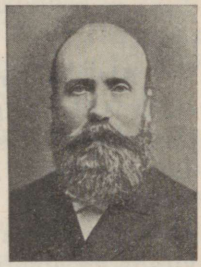

37. joon. J. Hurt.

Jakobsoni ja Hurda tüli ei piirdunud ainult ajakirjandusega, vaid kandus varsti üle ka ärkamisaegseisse rahvuslikesse suurüritusisse — Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandrikooli peakomiteesse. Et neis tülides Jakobson rohkem poolehoidu võitis kui Hurt, siis lahkus viimane nii ühes kui ka teises ettevõttes juhtivalt kohalt. Hurdaga jäid koos eemale paljud tema pooldajad. Eesti Kirjameeste Seltsist lahkus näit. mitme teise silmapaistva haritlasega Fr. R. Kreutzwald, loobus seltsi auliikme tiitlist ja avaldas Jakobsoni vastu käreda kirja „Eesti Postimehes". Neid julgeid mõtteid, millega Jakobson rikastas ärkamisaja ideoloogiat, peab kindlasti hindama kõrgelt, kuid ei saa eitada, et suurte konfliktide tekkimise ärkamisaja üritusis põhjustas teataval määral ka vastaspoolte terav väljendumine.

3. Soome rahvuslik ärkamisaeg.

Nikolai I aeg. Rahvusliku ärkamisaja tegi läbi ka meie põhjapoolne hõimumaa Soome. Üsna märgatav huvi tõus Soome rahvuslikkude küsimuste vastu avaldus siin juba Nikolai I ajal. Poliitiliselt oli Nikolai I aeg ka Soomes reaktsiooniajaks. Maapäeva ei kutsutud kordagi kokku, ajakirjanduse üle valvas vali tsensuur, valitsus hakkas ettevaatlikult teed tasandama venestusele. Soome kultuurielus aga oli Nikolai I aeg tõusuajaks. Soome keel hakkab

nüüd endale enam ja enam eluõigusi saama. A. 1841 alates hakatakse koolides õpetama soome keelt, — seni ei tehtud seda isegi külakooles. Professor Castrén avaldab oma põhjapanevad uurimused soome filoloogia alalt. Samuti ärkab neil ajul suurem huvi soome rahvaluule vastu. Elias Lönnrot (1802—84) kogub eepilisi ja lüürilisi runosid ning koostab neist „Kalevala"-nimelise meisterliku eepose. Viimane ilmub 1835. a., mõned aastad varem asutatud Soome Kirjanduse Seltsi kirjastusel. Runeberg'i ja Topelius'e rootsikeelses ilukirjanduslikus loomingus kajastub väga selgesti Soome elu tema omapäraga ning Snellman oma teoreetiliste kirjutistega püüab õhutada soomlastes elavamat rahvustunnet.

Aleksander II aeg Soomes. Soomelegi tõi Aleksander II valitsusaeg hulga reforme. 1863. a. kutsuti 50-aastase vaheaja järel Helsingisse kokku maapäev ning mõned aastad hiljem anti uus maapäeva kord, mille järgi seisused pidid iga 5 aasta järel kokku tulema. Nikolai I aegne karm trükikeeld kaotati. Soome sai oma raha ja sõjaväe, soome keelt lubati rootsi keele kõrval tarvitada ka ametiasutisis. Helsingisse asutati esimene soomekeelne keskkool. Rahva kultuuriline tase näitas tunduvat tõusu. Soomekeelsele ilukirjandusele pandi Aleksander II ajal tüse põhi. Muu seas ilmus sel ajal ka A. Kivi maailmakuulus romaan „Seitse venda". Ühes soomekeelse kirjanduse ja kooli eduga kasvas loomulikult soomlaste rahvustunne. Soome kõrgärkamisaeg langeb umbes aastaile 1860—85. Soome ärkamisaja algul olid kohalikud rootsi haritlased suhtunud pooldavalt soomluse püüetesse, nüüd aga tekivad, peamiselt küsimuse pärast, kui palju õigust anda Soomes rootsi, kui palju soome keelele, vastuolud Soome ja Rootsi erakonna vahel ja rootslaste poolehoid soomlusele hakkab jahtuma.

IV. Venestusaeg.

1. Venestusreformid.

Venestuse eellugu. Senaator Manasseini revisjon 1882.—1883. a. Põhjasõjas olid Eesti- ja Liivimaa seisused alistunud Venele tingimusel, et neile kinnitataks nende privileegid. Vene keisrid leppisid viimastega kaua aega. Katariina II katse maa omavalitsuslikku korda muuta asehaldurkonna sisseseadmisega tühistati ta järglase Paul I poolt. Nikolai I aegseist venestamis-

kavatsustest leidsid siin teatud määral teostamist ainult vene usu levitamise katsed. Balti erikord püsis muutumatult ja tugevnes koguni seetõttu, et Balti eraõigus kodifitseeriti ja keisri poolt kinnitati. Kuigi Aleksander II ajal slavofiilest publitsistid propageerisid rünnakut Baltimaade erikorra vastu, ometi ei lasknud saksasõbralik keiser end sellest mõjutada.

Alles Aleksander III troonile tulekuga muutus olukord venestamisküsimuses. Aleksander III, piiratud võimetega, kuid kangekaelne valitseja, sattus vene marurahvuslase Pobedonostsevi mõju alla. Pärast Berliini kongressi oli Vene seltskonnas ja valitsuse ringkonnis kasvanud kibedus saksluse vastu. Kõik see andis hoogu venestuspoliitikale, mille sihid slavofiilne publitsist Katkov võttis kokku sõnades: üks riik, üks tsaar, üks rahvas, üks usk.

Aleksander III jättis esimese Vene keisrina kinnitamata Baltimaa eraõigused. Selleks, et saada ülevaadet Balti korra erinevusest üleriiklikust, saadeti senaator Manassein Baltimaad revideerima. Seda revisjoni põhjustasid ühtlasi balti aadli kaebused mõisnike vastu sihitud kuritööde sagenemise üle.

Manassein toimetas oma revisjoni Liivi- ja Kuramaa kubermanges 1882. ja 1883. a. Tähtsamaks sammuks selles revisjonis oli palve- ja kaebekirjade vastuvõtmine. Viimaseid tuli kokku Liivimaa Eesti osast ligi 45 000-lt eraisikult ja peale selle veel kollektiivne märgukiri 173 Eesti vallalt. Viimases esitati uuesti need nõuded, mida juba Jakobson ühes teiste saadikutega olid esitanud Aleksander III-le eesti rahva soovidena. Manassein viis alustatud ürituse lõpule ning esitas 1884. a. keisrile revisjoni tulemustest aruande. Siin leidis revideerija, et talurahval on maast väga suur puudus, sest ligemale 77% temast olevat maata, maa rendi- ja ostuhinnad liiga kõrged, maksustamine talupoegade kahjuks erapoolik, palju talumaad seadusvastaselt mõisastatud, mõisnikkude majanduslik ja poliitiline võim liiga suur, mistõttu nad võivad avaldada survet julgematele talupoegadele. Paljud muudki siinse elu puudused leidsid taunimist aruandes, millest avalikkusele teatavaks tehti ainult agraarolude kohta käiv osa.

Uute ametnikkude ametisse määramine. Manasseini revisjoni läbi kindlaks tehtud puudused otse kui õigustasid moraalselt Vene valitsust muutma Baltimaade korda. Kuid seda ei tehtud niivõrra siinse pärisrahva huvides, kui venestamise teostamiseks.

Selleks, et ametiasutisi ja koole Baltimail sarnastada Vene

omadega ja kõikjal ametlikuks keeleks teha vene keelt, vajati siin vene keelt oskajaid ja venemeelseid ametnikke. Suurel hulgal määrati siin ametisse hoopis umbkeelseid venelasi. Uued, kaugelt tulnud ametnikud olid vahel eestlaste suhtes inimlikumad-erapooletumad, kuid nad tundsid siiski halvasti kohalikke olusid ja nendega pidi tõlgi läbi asju ajama. Eriti tähtis oli ametnikkonna uuendamisel muidugi kõige kõrgemate ametikohtade täitmine venemeelsete isikutega, ja seda ei unustanud ka Vene valitsus. Eestimaa kuberneriks määrati (1885. a.) slavofiilide õpilane vürst Šahhovskoi, julge venestamispoliitika teostaja, kes ei kartnud Eestimaa aadlit üllatada oma sammude järjekindlusega. Seevastu teotses samal aastal ametisse määratud Liivimaa kuberner kindral Zinovjev palju mõõdukamalt. Baltimaade venestamisel kartis Šahhovskoi tõsisemaid takistusi ainult sakslastelt. Eestlaste kui rahvuse suhtes oli ta väga skeptiline.

„Ei ole karta iseseisva eesti rahvuse tärkamist," arvab ta. „Seda ei saa kunagi olema ega võigi olla. Seks pole eestlastel minevikus mingisuguseid eeldusi. Neil ei ole oma ajalugu, ei iseseisvat kirjandust ega rahvalaule... Kõik nende ajaloolised mälestused seisavad saksa kepi ja piitsaga ühenduses, mis seni on neid takistanud ja tänapäevgi takistab Venemaaga ühinemast."

Kohtu- ja politseireform. Venestussuunalisi reforme teostati õige mitmel alal. Põhjalikult muudeti 80-ndate aastate lõpu poole politsei- ja kohtukorraldust. Politsei alal kaotati senised mõisnikkude poolt valitavad silla- ja haagikohtunikud, nende asemele pandi ametisse keskvalitsuse poolt määratavad maakonnaülemad ühes abilistega. Kohtukorralduses teostati väheste muudatustega Vene kohtukord. Talupoegade poolt valitav vallakohus jäi mõningate muudatustega püsima, kuid kihelkonnakohtud kadusid. Nende asemel hakkasid teise astme kohtutena teotsema talurahvakohtud ja mõningais asjus ka talurahvaasjade komissarid. Viimased, samuti ka talurahvakohtu eesistnik määrati ametisse ministrite poolt. See Vene valitsuse poolt kohtunike määramine, kohalikkude mõisnikkude või maapäeva poolt valimise asemel, on küllalt suure tähtsusega samm, kui mõelda, et talurahvakomissari ülesandeks oli valvata ka agraarseaduste täitmise üle, kinnitada talupoja ja mõisniku vahelisi rendilepinguid ning valvata vallavalitsuste tegevuse üle. Seniste üldiste kohtute asemele loodi rahukohus ja kohtupalat ning kassatsioonikohtuks senat. Peale vallakohtu ja talurahvakohtu tehti muudes kohtuametites ainsaks asjaajamiskeeleks vene keel. Esimesteski lubati kohalikke keeli

tarvitada ainult ajutiselt. Juba varemini oli vene keel asjaajamiskeeleks tehtud väeteenistusekomisjonides ja linnaomavalitsustes.

Koolireform. Üsna suurt tähelepanu pöörati koolikorralduse reformimisele. Seniseid saksa mõjusid püüti igati koolikorraldusest luuta. Tartu õppekonna kuraatoriks nimetati sakslase asemele venelane (Kapustin) ja õppekond ise viidi Tartu saksameelsest õhkkonnast Riiga. Kõik koolid seati haridusministeeriumi alla (1885) ning nende järele valvamiseks loodi rahvakoolide direktorite ja inspektorite amet. Seni olid koole maal revideerinud mõisnike seast valitud koolirevident ja kirikuõpetaja. Nüüd jäi ainult usuõpetus kirikuõpetajate kontrolli alla. Selle õpetamisel lubati muuseas tarvitada ka eesti keelt, kuna muude õppeainete õpetamisel see järk-järgult täiesti keelati. Vene õppekeel pandi maksma isegi erakooles.

Uute koolitüüpidena kutsuti maal ellu ministeeriumikoolid, algkoolid, mis said valitsuselt kaunis suurt toetust, ja linnades kroonualgkoolid ja linnakoolid, kus sageli õpetasid täiesti umbkeelsed venelased.

Ülikoolgi ei pääsenud venestusest. Peale usuteaduskonna, kus õpetus toimus endiselt saksa keeles, võeti teistes teaduskondades järk-järgult tarvitamisele vene keel, samuti hakati ülikooli suuremal määral koondama vene õppejõude. Kõige lõpuks venepärastati isegi Tartu linna ja seega ka ülikooli nimetus. Tartu nimetati ümber Jurjeviks (1893).

Määrused usuelu kohta. Aleksander II ajal olid koguni kümned tuhanded Liivimaal apostlikku õigeusku siirdunud kodanikud hakanud uuesti osa võtma luteri kiriku talitustest. Samuti ristisid paljud õigeusklikud vanemad oma lapsi luteri usku, rääkimata selliseist abieludest, kus üks vanem oli luteri, teine õiget usku. Aleksander III ei pidanud sellist olukorda soovitavaks ja seepärast andis rea määrusi, mis pidid takistama luteri usku tagasipöördumist Liivimaal ning Eestimaal, kus õigeusk vähe levinud, ning selle levimist soodustama. Segaabielulistel keelati edaspidi oma lapsi protestantlikult ristida. Samuti keelati luteri õpetajail õigeusulisi oma kirikuisse vastu võtta ja kirikutalitustest osa saada lasta. Õigeusklikke hakati ametlikult mõneti eelistama, õigeusu kirikut toetati riigi poolt rahaliselt, talle anti luba sundvõõrandamise teel maid omandada ja isegi uute luteri kirikute ehitamine tehti olenevaks õigeusu kiriku loast. Paljud Liivimaa pastorid ja õigeusklikud eestlased ei tahtnud arvestada uut ranget korda. 1885.—1894. a. tekkisid seepärast „usuprotsessid" 105 kirikuõpetaja vastu.

Üheks mõjukamaks ja teokamaks meheks õigeusu levitamistöös oli kuberner Šahhovskoi, kes ei väsinud riiklikke toetusi hankimast vene usu kirikute ehitamiseks ning kes oli ise nende ehitamise õhutajaks. Eriti palju usuvahetajaid leidus Lääne- ja Hiiumaal. 1883. a. alates asutati Eestimaal 18 õigeusu kogudust ning ehitati rida kirikuid, milledest suurim on Aleksander Nevski peakirik Tallinna Toompeal. Samuti langeb venestusaega Pühtitsa nunnakloostri asutamine.

Tulemata jäänud reformid. Venestusajal teostatud reformid ei vaigistanud kaugeltki neid olulisi hädasid, mida talurahvas oli avaldanud Manasseini revideerimise puhul. Teostamist ei leidnud sellised korraldused agraaralalt, kui maade müük sundhindadega või mõnda liiki mõisade jagamine maata rahvale. Samuti jäi teostamata maaomavalitsuse ümberkorraldamine vene semstvo eeskujul.

2. Eesti ühiskond venestusajal.

Muutused majanduslikus olukorras ja hariduselus. Need laiemad kihid, kes olid kandnud ärkamisliikumist, talupere-mehed ja maaintelligents, ei sammu venestusajal enam tõusuteed. Põllusaaduste turul hakkas end tunda andma kriis, muu seas langesid üsna tunduvalt ka linahinnad. Paljud talupojad, kes lootuses heale hindade konjunktuurile olid talud päriseks ostnud või rendilepingud sõlminud, sattusid raskustesse. Paljud võlgadega koormatud talud läksid oksjonile. Sealgi, kus olukord ei kujunenud nii äärmuslikuks, oli talumehel muresid küllalt, nii et ärkamisaegne uhke optimism haihtus.

Eesti hariduselu sammus venestusaegse koolireformi tõttu tagurpidi. Pearõhk libises nüüd õppeaine sisu mõistmiselt võõrkeele oskamisele. Muidugi takistas see õpilaste vaimset arengut. Pealegi ei kasutatud nüüd peale vaimulikkude raamatute koolides mingisuguseid eestikeelseid õpperaamatuid, mis ärkamisajal olid levinud küllalt laialdaselt. Venelaste ja venemeelsete muulaste hulga suurenemine õpetajateperes ja seniste õpetajate sagedane vallandamine halva keeleoskuse pärast vähendasid rahvajuhtide arvu. Uutel õpetajatel, enamasti noorematel meestel, ei olnud vajalikke kogemusi rahvusliku liikumise juhtimises ja paljudes tekkis venestusesurve tõttu üldse umbusk eesti rahva tulevikku. Peale kooliõpetajate vallandati vene keele mitteoskamise pärast ka hulk seniseid vallakirjutajaid,

kes samuti tihti olid olnud rahvusliku liikumise juhtideks koha peal.

Rahvuslikkude suurürituste saatus. Küllalt kainestavalt mõjus ka rahvahulkadesse ärkamisaegsete rahvuslikkude ettevõtete kurb saatus. Kaheksakümnendail aastail laostusid nii Aleksandrikooli käimapanemiseks loodud organisatsioon kui ka Eesti Kirjameeste Selts, parteitülide ja valitsusvõimu vahelesegamise tõttu. Tülid Hurda ja Jakobsoni erakondade vahel jõudsid haripunkti, kui president Hurt keeldus andmast suurkoosoleku poolt lubatud laenu prof. Kölerile seoses mõisa ostmisega Krimmis. „Suurkoosolek" vallandas vastaka presidendi. Kuid Hurt keeldus lahkumast ning pöördus Liivimaa kuberneri ja siseministri poole märgukirjadega, milles ta püüdis kujutada enda vallandamist kui mitteasjaliku demagoogia tagajärjel ja ebaseaduslikul teel toimunut. Samuti avaldas ta neis kartusi, et vastasrind hakkab võimule pääsedes kooli jaoks kogutud raha kasutama ebaseaduslikult muudeks otstarveteks.

Omavaheliste tülide tagajärjeks oli, et valitsusvõim vahele segas ja kogutud raha eest ei avatud mingit eesti keelega kõrgemat kooli, vaid selle asemel loodi valitsuse otsusega 1888. a. Põltsamaa läheduses venekeelne linnakool.

Pärast Jakobsoni surma hakkas raugema ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus. Liikmete hulk kahanes, seltsijäänute vahel kestsid tülid, asjaajamine muutus korratuks. Seetõttu suleti selts 1893. a. valitsuse poolt. Samal aastal lõpetati kaubalaevaselts „Linda" tegevus.

Rahvusliku ideoloogia kriis ajakirjanduses. Rahvuslik tõusumeeleolu ei närbunud ainult rahvahulkades, vaid pessimistlikeks muutusid eesti asja suhtes paljud rahvajuhidki. Hästi kajastub viimane nähtus eesti ajakirjanduses. Vähe sellest, et tsensuuri tõttu ei saadud valitsusele opositsiooni teha, leidus mõnigi ajaleht, kellele ei piisanud vaikivast leppimisest valitsuse venestussammudega, vaid kes tõttas neid kiitma ja eesti rahvale peatset venestumist soovitama.

Pärast Jakobsoni surma kujunes mõjuvamaks eesti ajaleheks Tallinnas J. Järve toimetusel ilmuv „Virulane", mille lugejate arv tõusis kord 5000-ni. Nagu Jakobson, nii võitles Järvgi saksluse vastu, aga mõnel määral püüdis eestluse erihuve kaitseda ka venestamise vastu, kirjutades näit. rahvakeelse õpetuse tähtsusest koolis. Samuti muutus „Virulasele" iseloomustavaks

humaanne, kaastundeküllane suhtumine töölisküsimusse. Kuid 1888. aastal saadeti Järv kaheks aastaks maalt välja, mispärast ta ajaleht seisma jäi.

Teise Tallinna ajalehe, J. Kõrvi toimetatud „Valguse" lugejaskond tõusis pärast „Virulase" seismajäämist. Lugejate arvu kasvamiseks aitasid kaasa eriti „Valguses" avaldatud pikad vereromaanid ja teatud käremeelsus, mis avaldus peamiselt opositsioonis luteri kirikuõpetajate vastu, olles seega venestamise seisukohalt hädaohutu. „Valgus", samuti kui Narvas ilmuv „Virmaline" propageerisid selge sõnaga eestlaste venestamist, vene kultuuri, usu ja keele omaks võtmist. „Virmalise" toimetajast on teada, et ta oma lehele Venemaalt rahalist toetust mangus ja saigi. „Valgust" toetati vähemalt üsna säästva tsenseerimisega ning tõenäoliselt ka Järve maalt väljasaatmisega.

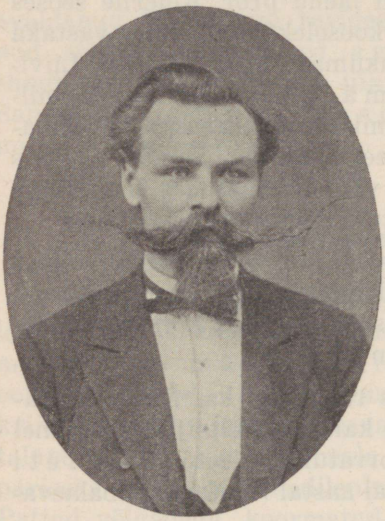

38. joonis. A. Grenzstein.

Tartus kujunesid venestamisajal silmapaistvamaiks ajalehtedeks „Olevik" ja „Postimees". „Olevik" hakkas 1882. aastal ilmuma Ado Grenzsteini toimetusel. Tema käimapanijaks olid Jakobsoni-vastased ringkonnad, J. Hurda ümber koondunud tegelased, kellede meelest „Eesti Postimees" oli sattunud rahva seas liiga halba kuulsusesse, et olla mõjukaks võistlejaks „Sakalale". Kuni 1888. aastani ilmus „Olevik" rahvuslikus vaimus ja oli parimini toimetatud eesti ajaleheks. Siis aga hakkas A. Grenzstein töötama venestuse kasuks. „Eesti poliitika olgu: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust." Esmalt „Olevikus", hiljemini eriraamatuna ilmunud sajas aforismis („Eesti küsimus", 1894) püüab ta selgeks teha seda ainelist ja kultuurilist kasu, mis eestlasi ootaks venestudes. Grenzstein tõenäoselt ei pooldanud venestust isikliku kasu kaalutlustel, vaid sisemisest veendumusest.

Peale „Virulase" sulgemist jäi ainsaks ajaleheks, mis tagasihoidlikult püüdis rahvuslikku vaimu ärkvel hoida, K. A. Hermanni toimetusel ilmuv „Postimees", mis muuseas venestamis-

ajal muutus päevaleheks (1891. a.). Pärast „Oleviku" venemeelseks muutumist loobusid teda toetamast kiriklik-rahvuslikud elemendid ja läksid üle „Postimehe" juurde. Pärast „Postimehe" päevaleheks muutumist kogunes tema ümber kaunis palju eesti haritlasi (esijoones Eesti Üliõpilaste Seltsiga seotud isikud). K. A. Hermann oli poliitikamehena üsna mannetu ja kõigis olulistes küsimustes kaunis kuulekas valitsusele. Tema seisukohaks oli: „Riigi-valitsus teab, mis tarvis maha kiskuda ja mis tarvis asemele panna." „Postimehe" peateene rahvuslikule liikumisele seisnes selles, et ta tunnustavalt kirjutas eestlaste kultuurilisest loomingust, olgu siis kirjanduse, keele või muusika alal, ja õhutas seal edasi töötama.

Üldiselt pakub venestusaegne eesti ajakirjandus kurba pilti. Asjaliku poleemika tegid võimatuks tsensorid (Truusmann Tallinnas ja Eugen Jannsen, hiljemini Jõgever Tartus), aga seda lopsakamalt õitses isiklik poleemika, milles tihti väga väiklaseks muututi.

Hermann näit. mõnitas Grenzsteini kui vanapoissi, Grenzstein jälle tõi läbi kolme „Oleviku" numbri ulatuva Hermanni eluloo, et näidata, kui viletsa kooliharidusega viimane on saanud, või kõneles Hermanni naise tanupoest, või sellest, mispärast Hermann muusikuks ei kõlbavat. Peale seda laadi poleemika esines venestusaegses ajakirjanduses mõnigi kord toimetajate salakaebusi üksteise vastu.

Rahvahulkade meeleolu rahvusküsimuse suhtes muutus majandusliku kriisi, venestusreformide, ärkamisaegsete suurürituste kokkuvarisemise ja ajakirjanduse loiduse tõttu kainemaks. Rohkem kui ajakirjandus mõjusid enesetunnet tõstvalt sajandi kahel viimasel aastakümnel ajaloolise sisuga ilukirjanduslikud teosed. Igatahes ei kaotanud rahvas kõigist raskustest hoolimata, isegi paljude rahvajuhtide äraandlikkusest hoolimata, usku eesti rahvuse püsimisse. Ja pikkamööda tõusis rahva keskelt uusi juhtegi, kes oskasid rahvuslikku eneseteadvust kasvatada ka väga halbades tingimustes.

V. Tõusuaeg eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.

1. Olukord 1905. a. revolutsioonini.

Murrang eesti ühiskonnas — linnakodanluse esilekerkimine. Ärkamisaja liikumiste kandvamaks jõuks oli eesti maarahvas. Viimane oli omandanud juba teatava jõukuse ja sellele oli kaasunud iseteadvuse tõus. Kuid kõrvu rahvusliku ärkamisega toi-

mus eesti ühiskonnas teine suurem muutus — algas rahva asumine maalt linna, urbaniseerumine. Paljud eestlasist neile omase visadusega said kõigist esialgseist raskusist üle, omandasid kinnisvara ja ettevõtteid ning kasutasid oma sissetulekuid noorsoo koolitamiseks. Seetõttu kasvas aegamööda linnas eesti intelligents, kujunes uus juhtkond ja omandati teatud iseseisvat ja julget mõtlemisviisi, mis oli vajalik alatud võitluse — võõra võimu alt vabanemise — lõpuleviimiseks.

Just selle kriisi ajal, mis venestusajal tabas maad nii majanduselus kui ka rahvuslikus kultuurielus, võrsuvad uued kihid, kes siitpeale eesti elus domineerivaks saavad, esijoones linna väikekodanlus, aga teataval määral ka tööliskond.

Tööstuse hoogus tõus suurendas tööliskonda, kasvatas neis korporatsioonivaimu; kuid see kõik ei võtnud muu eestluse suhtes separatistlikku[1] ilmet. Tööliskond toetas eesti rahvast tema rahvuslikus võitluses kui tervikut, eriti eesti linnakodanlust. Käsiteldaval perioodil teotsesid samuti veel Eesti linn ja küla kõrvuti, esimene tõusuhoos, teine püüdes tagasi võita oma esialgset teovõimet. Küla mõju oli suurem Lõuna-Eestis, kus maarahvas oli looduslikkude olude tõttu jõukam ja suuremad tööstuslinnad puudusid. Üldiselt moodustasid niisiis eestlased, ühiskonna erikihtide väljakujunemisele vaatamata, ühtlase terviku, kes üksmeelselt võitles võõra surve vastu.

Seltsielu ja ühistegevus. Vaimse ja majandusliku edu saavutamiseks hakkas eesti seltskond XX s. algul senisest hoogsamini seltse ja ühinguid asutama. Ühistegevuseta oleksid võrdlemisi vaesed. eestlased majandusalal täiel määral jäänud sakslaste mõju alla. Kõik rahaasutised ja suuremad ettevõtted Eestis olid ju XIX s. muulaste, esijoones sakslaste käes. Juba Jakobson oli mitmel alal ühistegevuse tähtsust rõhutanud. Et laenuolusid tervendada, selleks asutati Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algatusel 1902. a. esimene eesti rahaasutis — Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus. Tartus õhutas ühistegevust eriti J. Tõnisson oma „Postimehes" ja kõnedes, ka Laenu- ja Hoiuühisuse rajamisel oli ta üks agaramaid tegelasi. Asutatud pank oli eeskujuks eesti seltskonnale teistes linnades, kus varsti samalaadilisi asutisi ellu kutsuma hakati. Eesti panganduse alal etendas tähtsat osa veel Vastastikune Krediitühisus Tallinnas.

[1] Eraldumispüüdlik.

Teistest ühistegelikest ettevõtetest asutati XX s. algul hulk ostu- ja müügiühinguid. Mõningaid ühistegelikke funktsioone arendasid ka üksikud põllumeesteseltsid, tutvustades laiemaid ringkondi vastastikuse abi mõttega ja võimalustega, näit. kallimate põllutööriistade muretsemise puhul. Põllumeesteseltse asutati XIX s. lõpul ja XX s. algul rohkesti. Nende hulgas omandas silmapaistva koha Tartu Eesti Põllumeeste Selts (1870), mille esimeheks XIX s. lõpul valiti J. Tõnisson. Väljapaistvat osa hakkas etendama Eesti põllumajanduse alal piimatalitusühingute keskühisus „Estonia", mis asutati 1911. a.

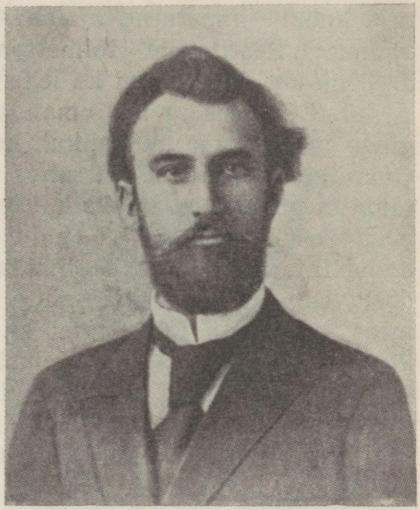

39. joonis.
J. Tõnisson Venemaalt kodumaale asumise järel (XIX s. lõpul).

Majanduslikke seltse asutati hoogsalt tungiva majandusliku vajaduse tõttu, kuid ka sel põhjusel, et venestamisaegne surve ei võimaldanud suuremaid ülemaalisi rahvuslikke kultuuriüritusi. Sellest takistusest möödahiilimiseks hakati asutama linnades ja maal mitmesuguseid erisihiga seltse, mis oma otsese ülesande kõrval agaralt ka rahvuslikku kultuuri edendada püüdsid.

Nimetamisväärsed on siin karskusseltsid, mida leidus juba varemini, kuid mis XX s. algul uuesti hoogsalt levima hakkasid. Karskusliikumist asus siis juhtima täiskarsklane V. Reiman, kel on suuri teeneid Eesti kultuurielus üldse. Teistest seltsidest asutati tuletõrje-, spordi-, käsitöö- jm. seltse ja lugemisringe.

Seltsidel oli enamasti oma otseste ülesannete kõrval muidki harrastusi, neis peeti koosolekuid ja kõnesid, kus püüti laiendada rahva silmaringi ja tutvustada üldiste päevaprobleemidega. Meie haritlaste teadlikum ja aktiivsem osa suutis seltside juhtidena varjatud kujul Eesti vabama tuleviku kasuks paljugi ära teha.

Eesti poliitilised voolud XX s. algul. XIX s. lõpul ja XX s. algul alanud sotsiaalsete olude tervenemisega käsikäes muutus eestlaste silmaring avaramaks. Huvituti jälle enam poliitilisest elust, mis esialgu küll ainult suuremais linnades, Tallin-

nas ja Tartus, intensiivsemaks muutus. Tähtsat osa mitmesuguste poliitiliste vaadete arendamisel ja levitamisel etendasid ajakirjandus ja poliitilised salaorganisatsioonid. Et venestusaegsele survele vaatamata kindlasuunalist rahvuslikku ajalehte ellu kutsuda, omandasid mõned nooremad eesti haritlased K. A. Hermanni lahkumise puhul „Postimehe" toimetaja kohalt nimetatud ajalehe, hakates seda oma vaimus välja andma. „Postimehe" toimetajaks kutsuti XIX s. lõpul (1896) J. Tõnisson, kes hiljem ka lehe ainuomanikuks muutus.

J. Tõnissoniga omandasid laiemad hulgad osava ja energilise juhi nii majanduslikul, kultuurilisel kui ka poliitilisel alal. Oma ülimat sihti nägi ta rahva kasvatamises kõlblale elule, mida ta pidas tähtsamaks kui teisi hüvesid. Peale selle rõhutas ta rahvuslikku iseteadvust, et meie rahvas selle najal end säilitada suudaks, hoolimata kõigist ümberpööramistendentsidest. Et neid kõrgemaid sihte saavutada, selleks pööras „Postimees" rohkesti tähelepanu ka eestlaste majandusliku olukorra kindlustamisele, sest majanduslikult lahedas elus nägi Tõnisson kõikide taotletud sihtide eeltingimust. Esijoones pidi J. Tõnissoni arvates meie rahvas hoolt kandma põllutöö eest.

„Postimehe" ümber koondus rida väljapaistvaid kaastöölisi ja toimetaja sõpru, näit. tuntud tegelased V. Reiman, O. Kallas, H. Koppel jt. Sisult muutus leht peamiselt linna väikekodanliku kihi ja põllumeeste häälekandjaks. Kaubanduse ja tööstuse küsimused ei leidnud tol ajal „Postimehes" kuigi palju käsitlemist. Poliitiliste probleemidega püüdis Tõnissoni „Postimees" algul samuti võimalikult vähe tegelda. See lojaalsus riigivõimu suhtes oli tingitud kartusest, et meie väikerahva olemasolule võiks keskvalitsuse vaenlik suhtumine saatuslikuks saada. Oma rahvuslikkude vaadete kohaselt võitles Tõnisson siiski võimaluse piirides venestamise vastu, näit. pidas sellelt seisukohalt lähtudes ministeeriumikoole ebasoovitavaks. Samuti pidas J. Tõnisson ägedalt poleemilist võitlust ka A. Grenzsteiniga, kes viimaks pidi alla jääma.

Kodumaisi ühiskondlikke suhteid soovis „Postimees" eestlaste õiguste laiendamisega parandada. Et need püüded leplikult teostatavad ei olnud, muutus „Postimees" aina vaenlikumaks sakslaste vastu. Ta nõudis nende iganud eesõiguste kaotamist ja eestlaste samaõiguslikuks saamist.

Puhtpoliitiliste küsimustega hakkas „Postimees" enam tegelema sajandi vahetusel kujunevate radikaalsete ühiskondlikkude voolude tõttu. Viimaste suhtes võttis ta

vaenliku seisukoha. Nii sai „Postimehe“ ringkonnast ka poliitiliselt kokkukuuluv kildkond, mis hiljemini revolutsiooniajal etendas väljapaistvat osa oma mõõduka ideoloogiaga.

XX s. algul tungisid mitmesuguste välismõjude kaudu eesti haritlaskonda Lääne-Euroopas ja Venes levinud materialistlikud ja sotsialistlikud ideed. Neid õhutasid suusõnal siia vabalt asunud või poliitiliselt kahtlastena väljasaadetud muulasist üliõpilased. Lääne poolt saabusid sotsialistlikud mõjutused peamiselt kirjanduse kaudu. Pooldajaid leidsid uued mõtted esijoones Tartus, kus haritlased, eriti üliõpilased, neid populaarteaduslikkude kõnede ja trükisõna kaudu ka laiemaile rahvahulkadele tutvustada püüdsid. Liikumise eesrinnas sammusid maalermeister M. Martna ja esimese sotsialistliku ajalehe „Uudiste“ toimetaja P. Speek.

40. joonis. K. Päts noorena.

Et uute ideede avalikku propageerimist ja selgitamist takistas vali poliitiline surve, siis tekkisid mitmesugused põrandaalused ringid nii vanemale generatsioonile kui ka noortele. Koosolekuid korraldati linnas ja maal, mis valmistasid seltskonda ette 1905. a. revolutsioonile.

Tallinnas hakkasid uue voolu poole kalduma paljud K. Pätsi poolt (1901) väljaantava päevalehe „Teataja“ kaastöölistest, kes olid radikaalsete vaadetega haritlased ja realistliku pilguga maailmale vaatasid ning rõhutasid majanduselu esmajärgulist tähtsust kõlbluse ja rahvustunde ees, sattudes seega vastuollu „Postimehega“. „Teataja“ hoolitsemine vaesemate kihtide olukorra eest ja vene demokraatlikkude jõudude pooldamine süvendas lahkhelisid „Postimehega“ veelgi enam. „Teataja“ ringkond aktiviseeris kogu Tallinna poliitilist elu.

Paar aastat pärast „Teataja“ päevaleheks muutumist (1903. a.) hakkas Tartus ilmuma uus radikaalne ajaleht

„Uudised“ P. Speek'i toimetusel, mis osutus täiesti sotsialistlikuks.

Võitlus omavalitsuste ümber. K. Päts. Kohapealses elus suunasid eestlased oma ärganud poliitilise aktiivsuse võitlusele saksluse vastu. Hoolimata sellest, et selleaegne linnavolikogu valimine toimus väga mittedemokraatlikult, sest jõukamate kihtide hääled kaalusid palju enam kui vaesemate omad, õnnestus eestlastel mõnes linnas omavalitsuse juhtimine endi kätte võtta. Kõigepealt saavutas eestlaste-lätlaste blokk enamuse Valgas (1901. a.). Eriti tähtis oli aga eestlaste võit Tallinna linnavalimistel 1904. a. Selles oli väga suuri teeneid K. Pätsil. Tema juhtimisel käisid eesti tegelased maja-majalt läbi kõik eestlastest majaomanikud ja tegid neile selgeks vajaduse eestlastele hääletada. Pärast valimisvõitu sai K. Päts linnapea abiks. Linnapeaks valiti eestlastele vastuvõetav venelane, sest polnud loota eestlase kinnitamist sellele kohale. K. Pätsi teeneks pole mitte ainult eestlaste võit Tallinna linnavalimistel, vaid ta oli samal ajal ka väljapaistvamaid rahvajuhte Põhja-Eestis, kes, tunnustades küll rahvuslikku iseteadvust, rõhutas oma avalikus tegevuses eriti majanduselu (tööstus-kaubandusliku) arendamise vajadust.

2. 1905. a. revolutsioon.

Rahulolematuse põhjusi. Vene riigikorra suuri puudusi, sotsiaalseid pahesid ning valitsuse küündimatust oleme käsitlenud juba varem. Eesti olud olid mitmes suhtes üsna sarnased Vene siseriigi omadega. Teadlikumad kihid soovisid seepärast siingi rahva osavõttu riigivalitsemisest, inimõiguste laiendamist, haridusolude parandamist, venestamispüüete lõpetamist jne. Nende enamvähem üldiste nõudmiste kõrval esinesid mitmesugustele kihtidele eriomased. Tööliste hulgas igatseti paremaid palgatingimusi, lühemat tööpäeva ja muud seesugust. Peaasjalikult majanduslikel kaalutlusil muutus peale tööliskonna ka talurahvas aktiivseks revolutsiooniliseks jõuks. Eesti- ja Liivimaal oli palju, isegi kuni $^3/_4$ maarahvast tegelikult maata ja hingitses viletsate palgaolude juures mõisatöölistena-moonakatena, taluteenijatena, popsidena, rentnikkudena jne. Raskusi oli küllalt ka peremeestel-taluomanikel, kes peamiselt ägasid suurte taluostuvõlgade ja mõisnike eesõiguste all. Sellest siis säärased maarahva soovid, nagu mõisade jagamine, rendi ja talude ostuhindade kindlaksmääramine jm. Üldiselt leidus Eestis

peaaegu igas kihis rahulolematust, mis nad vastuvõtlikuks muutis Venest tulevale revolutsioonile.

1905. a. revolutsiooni puhkemine ja esimene periood. 1905. a. revolutsioon tungis Eestisse Venemaalt. Vastukajana rahutustele Peterburis algas Tallinna tööliste keskel 25. jaan üldstreik. Streigid levisid Tallinnast samal ja järgmisel kuul ka teistesse suuremaisse Eesti linnadesse. Tööliste poliitilise arenematuse tõttu võttis liikumine esialgu täiesti majandusliku ilme. Alles teadlikumate isikute ja kihutuskirjanduse mõjul muutus revolutsiooni üldsuund poliitilisemaks. Nii korraldati Tallinnas juulikuus poliitiline üldstreik poliitiliste vangide vabastamiseks.

Alguses tegelesid revolutsiooniliste üritustega peamiselt linnad, kuid varsti imbusid uued ideed ka maale, kus samuti leidus küllalt süütematerjali. Maal hakati ohtrasti kasutama luba oma olukorra suhtes nõu pidada ja vastuvõetud otsuseid märgukirjades valitsusele esitada. Eriti silmapaistvalt tegev oli valdade märgukirjade aktsiooni organiseerimisel K. Päts. Märgukirjade nõuded olid enamasti majanduslikku laadi, nõuti maajagamist vaesematele kihtidele riigi ja mõisa maadest, mõisnike eesõiguste kaotamist, õiglasemaid maa- ja rendihindu, lühemat tööpäeva ja suuremat töötasu. Mõnel pool sooviti ka õigust osavõtuks maaomavalitsusest. Üldiselt oli maarahval nimetatud nõuete kõrval palju puhtkohaliku ilmega soove, näit. mõne valla liitmine või lahutamine, kooli teisale paigutamine jne. Poliitilised kaalutlused olid alguses maarahvale veel võõramad kui linnatöölistele. Nendega tutvuti alles pikapeale, ajakirjanduse kaudu ja kihutuskoosolekuil.

Revolutsioonilise liikumise kestel hakkasid ikka selgemini kristalliseeruma erakonnad ja nende kavad. Pahempoolsed sotsiaaldemokraatlikud ringkonnad koondusid P. Speeki toimetusel Tartus ilmuvate „Uudiste" ümber, mis tunnustasid revolutsiooni ainukeseks sobivaks vahendiks isevalitsusliku korra kukutamisel, tehes selle heaks avalikult ja varjatult kihutustööd. Radikaaldemokraatlik „Teataja" ringkond Tallinnas soovis Vene riigikorra demokraatlikumaks muutmist ja kogus sellesuunalisele märgukirjale allkirju, kuid jäi siinses revolutsioonilises liikumises passiivsemaks. Ainult mõned „Teataja" käremeelsemad tegelased püüdsid Tallinna töölisliikumist juhtida.

Parempoolsed ringkonnad koondusid „Postimehe" ümber, mis oli kuni oktoobrimanifestini võrdlemisi apoliitiline. See „Postimehe" seisukoht oli tingitud peamiselt kartusest Vene üle-

võimu ja vallandunud radikaalse voolu ees. Ta hoiatas eestlasi niigi küllalt ohtlikus olukorras mitte enam ärevust tekitada „rahvusliku enesemääramise" nimel. „Postimees" esines küll rahvuslikul alusel mõningate mõõdukate parandusnõuetega, näit. soovis ta eestlastele osavõtu õigust maaomavalitsusest, linnaomavalitsuse valimisõiguse laiendamist, eesti keele laialisemat tarvitusele võtmist jne., kuid üldisemais poliitilisis küsimusis jäi ta võrdlemisi passiivseks. Uute sündmuste mõjul ta küll muutis oma seisukohta, kuid hoiatas siiski eesti rahvast vägivaldse revolutsiooni teele asumast.

Revolutsioonilise liikumise haripunkt. 1905. a. streigiliikumine jõudis haripunktile oktoobrikuus. Streigid olid ülevenemaalised ja kohalikud. Tallinnas alustasid töölised oktoobrikuu keskel üldstreigi, kogusid relvi ja lõhkusid kroonuviinapoode. Tööliste esindajate kogu ja Tallinna linnavolikogu otsuses nõuti asutava kogu kokkukutsumist, üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise kaudu, ja kodanikuõigusi — sõna-, trüki-, koosoleku- jt. vabadusi ja isikupuutumatust.

Valitsus oli sagedaist streikidest hirmunud ja mitte küllalt kindel sõjaväele. See olukord suurendas veelgi mässajate aktiivsust. Eestimaa kuberner Lopuhhin pidas liikumist nii ohtlikuks, et ta mitmeile revolutsionääride nõudeile vastu tuli, vabastades poliitilisi vange ning lubades ära kutsuda linnatänavailt sõjaväe, mis aga ei teostunud.

Vahepeal oli revolutsioon heidutanud ka sakslased ja parempoolsed, „Postimehe" ümber koondunud eesti ringkonnad. Sakslastes tekkis Vene valitsuse järeleandmise tõttu mässajaile hirm oma juhtiva koha kaotamise eest Baltimaa omavalitsuses, mida ähvardati Vene omavalitsuse sarnaseks muuta. Et viimasest hädaohust ette jõuda, hakkasid sakslased nõutlema omavalitsuse reformi suhtes, mis kavatseti teha nii täielik, et keskvalitsusel ei tarvitseks end siinseisse asjusse segada.

Alguses püüdsid sakslased üksinda reformikava põhijooned kindlaks määrata. Viimased esitati ka kohe valitsusele, kuid ei leidnud sealtpoolt heakskiitu. Ka hakkasid eestlased selle vastu protesteerima, et maaomavalitsuse uuendamist ette valmistatakse kitsas suurmaaomanike ringis, ning nõudsid selleks otstarbeks talurahva ja teiste kihtide volinike kokkukutsumist. Seepeale püüdis Eestimaa rüütelkonna pealik Dellingshausen eestlaste juhtivate tegelastega ühendusse astuda, mis õnnestuski. Eestlasist kutsuti ühistele nõupidamistele M. Pung, K. Päts, J. Poska jt., hiljemini ka sotsialistide juht M. Martna.

Enne kui eesti ja saksa tegelaste vahel omavalitsuse reformi asjus oleks kokkuleppele jõutud, lõpetas läbirääkimised järsult

õnnetu 29. oktoober. 29. oktoobril kogunesid Tallinna töölised linna lähedale Lausmanni heinamaale, kus tekkinud olukorra suhtes nõu peeti. Siis siirduti linna tagasi, kus miitingut jätkati Uuel turul, kuhu kogunes ka suur rahvahulk. Kuigi koosolekuks oli kuberneri luba, avas sõjavägi koosolejaile ootamatult tule, surmates mitukümmend inimest ja haavates paljusid. Sündmuse põhjuseks peetakse konflikti kuberneri ja kindral Voronovi vahel. Rahvas ei tundnud sellise teo telgitaguseid ning pidas seda kohalike võimukandjate raskeks kuriteoks, millesse arvas segatud olevat ka mõisnikke. See oletus tõi revolutsioonilisse liikumisse tagajärjerikka pöörde. Surmasaanud seltsimehed maeti määratu rahvahulga saatel suurte austusavaldustega ning Tallinna linnavolikogu protestis energiliselt selle sündmuse puhul, nõudis süüdlaste karistamist ja toetas kannatanute perekondi.

Eestlased muutusid tol ajal nii saksavaenuliseks, et igasugused läbirääkimised ja ühised reformikavad paratamatult kõrvale jäid.

30. oktoobri manifest. Järgmisel päeval peale Tallinna veresauna, 30. okt., kuulutati keisri manifest välja, mis tegi järeleandmisi — lubades kindlustada kodanikuvabadused ning kokku kutsuda rahvaesinduse, kes pidi valvama valitsuse tegevuse järele ja teostama seadusandlust.

Kuigi 30. oktoobri manifest ärritatud laia rahvamassi taltsutada ei suutnud, oli tal sündmuste edaspidisesse arengusse siiski oluline mõju, sest ta lubadused tundusid paljudele nii küllaldased, et kaugemale ulatuvad nõuded oma mõtte kaotasid. Nii pidasid kodanlikud kihid lõppsihi saavutatuks ning jäid revolutsioonist eemale.

Erakonnad. Ülemaaline rahvaasemike-koosolek. Töölised olid kehtiva riigikorra ja seniste majanduselu vormide vastu rahulolematud edasi. Mitmesugused eri rahvakihid koondusid nüüd enam ja enam, kujundades teatavad poliitilised organisatsioonid. Töölised liitusid ametiühinguisse ja sotsialistlikesse organisatsioonesse. Vastukaaluks neile hakkas J. Tõnisson Tartus juhtima „Postimehe" ümber koondunud ringkonda, nimetades selle Eesti Rahvameelseks Eduerakonnaks. „Postimees" rahuldus Nikolai II manifestiga täielikult. 1905. a. revolutsiooni kestel oli ta oma Jannsenilt päritud lipukirja „Keiser, usk ja isamaa" muutnud uueks „Seaduslikkus, kõlblus, rahvus" ning mõistis „seaduslikkuse" all oktoobrikuumanifestist saadik peamiselt konstitutsioonitruudust. Seejuures ei soovitanud ta kaasa minna vene revolutsionääridega.

J. Tõnissoni algatusel kutsuti 27. nov. Tartus kokku rahva vaadete ja edaspidiste sihtide selgitamiseks ülemaaline rahvaasemike-koosolek. Sellest koosolekust võtsid osa valdade, linnade ja seltside saadikud. Osavõtjad jagunesid paremja pahempoolseiks. Parempoolsete juhid olid eksinud, kui nad arvasid, et koosolek kujuneb rahulikuks ja üksmeelseks. Kongressil jäid parempoolsed vähemusse, pahempoolsed valisid juba lahkheliderikkal avamiskoosolekul „Bürgermusses" juhatajaks advokaat J. Teemandi, kes varsti oma pooldajatega üli-kooli aulasse siirdus, kus koosolekut jätkati. Nii sai kavatsetud ühest kongressist tegelikult kaks. Mõlemad koosolekud võtsid vastu rea iseseisvaid resolutsioone, millele vaadati kui valitsusele esitatavaile soovidele.

Parempoolsete kongress, mis J. Tõnissoni juhatusel „Bürgermussesse" jäi, nõudis viibimata oktoobrimanifesti lubaduste teostamist, maaomavalitsuskorra sisseseadmist, Eestist administratiivse terviku loomist, rahvuslikku enesemääramisõigust, maata inimestele maa muretsemist jne. Oma nõuete mittetäitmise puhul soovitas kongress survet avaldada passiivse vastupanuga.

Pahema tiiva otsused olid palju radikaalsemad, siin esinesid ettepanekutega mitmed äärmised revolutsionäärid ja kihutajad ning leidsid kongressi ärevas õhkkonnas heakskiitu. Resolutsioones nõuti valitsusasutiste boikoteerimist, revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmist, rahva relvastamist välise surve ja vägivalla eest hoidumiseks, asutava kogu kokkukutsumist, eesti keele tarvituselevõttu koolides, tasuta maa jagamist rahvale kiriku ja mõisa maadest jm. Vastuvõetud nõuded olid seetõttu nii käremeelsed, et neid ei võetudki täitsa tõsiselt, vaid nad olid rohkem äreva rahvamassi ürgjõuline kaasaminek agitaatoreile.

Revolutsioon muutub vägivaldseks. Rahvaasemike-koosoleku pahema tiiva radikaalsed otsused süvendasid revolutsioonilist meeleolu. Selle tulemuseks oli kohati vallaomavalitsuste ülevõtmine ja näit. kroonuviinapoodide rüüstamine. Revolutsiooni oheldamiseks pandi kindralkuberneri poolt detsembris kehtima sõjaseadus. Viimase alusel keelati ära valdade saadikute kongress Tallinnas, millest osa võttis ka palju maatamehi. Kongressi ärakeelamisele reageerimiseks soovitasid mõned revolutsionäärid tarvitada „läti keelt", s. o. mõisade rüüstamist ja põletamist. Seniste usutavamate andmete järgi rüüstati siis Eestimaa kubermangus üle 100 mõisa, Liivimaal Eesti osas umbes 50, mitu-

kümmend mõisa põletati maha. Läti- ja Kuramaal, kus mõisade rüüstamisega varem alustati, oli see arv kaugelt suurem.

Kabuhirmu aetud balti aadel katsus nüüd keisrile tõendada, nagu teostaks mässuliikumine Baltimail Vene sotsiaaldemokraatia vandenõu, mis kauaaegselt ette valmistatud valitsuse kukutamiseks ning ka Eestist autonoomset riiki püüab luua, nagu seda olid taotlenud Poola vabadusvõitlused.

Mässu lõplik mahasurumine. Peaminister Witte määras Baltimaa kuberneriks oma sõbra — kindralleitnant V. Sollogub'i, kes instruktsioonide kohaselt pidi teotsema väga karmilt. Kohale jõudes leidis kindralkuberner aga sootuks vähem hädaohtliku olukorra, kui seda oli hinnatud. Sõjalisi kokkupõrkeid ei tekkinud mässu vaigistama saadetud vägedel peaaegu kunagi, nende peamiseks tegevuseks kujunes siin kohalike mõisnike poolt süüdistatud isikute karistamine, vangistamise, peksmise, mahalaskmise või poomise teel. Paljudel põletati karistuseks ka maju. Tagaselja mõisteti muuseas surma ka praegune riigipresident K. Päts, kel aga õnnestus põgeneda Šveitsi. Eriti halastamatult juhtis karistussalga tegevust Viljandis K. v. Sievers, kelle korraldusel hukati 50 inimest igasuguse kohtuotsuseta.

41. joonis. Omaaegne karikatuur Vene keskvõimu ja mõisnikkude koostöö kohta rahutuste mahasurumisel.

Lõpuks suleti kõik tähtsamad kindlasuunalised eesti ajalehed kas ajutiselt või lõplikult ning sama saatus tabas ka sotsialistlikke organisatsioone. Endised ideed said edasi elada ainult äärmiselt varjatult. Aegamööda kujunes kord jälle kindlamaks, mis võimaldas 1908. a. sõjaseaduse ning järgmisel aastal Balti kindralkuberneri ameti kaotamise, mis revolutsiooni likvideerimisega oma otstarbe oli täitnud.

3. Eestluse majanduslik ja kultuuriline jõudude koondamise aeg pärast 1905. a. revolutsiooni.

Poliitilisest elust. Lähemail revolutsioonile järgnenud aastail valitses veel kõikjal surve- ja masendusmeeleolu. Ka peale sõjaseaduse kaotamist valvati hoolsasti siinse poliitilise elu järele. Ainsa avaliku eesti poliitilise parteina võis mõnda aastat teotseda ainult Eesti Rahvameelne Eduerakond J. Tõnissoni juhatusel. Teised püüdsid salaja oma ridu koos hoida. Eesti poliitilist elu aktiviseeris peale revolutsiooni ainult rahvaasemike saatmine Vene riigiduumasse. Eestlaste osavõtt riigiduumadest oli piiratud, sest nad pääsesid neisse arvukamalt ainult kahte esimesse, mis valiti võrdlemisi vabameelse valimisseaduse alusel.

Eestlased said kahes esimeses riigiduumas viis kohta. Sellele vaatamata ei suutnud nad seal midagi olulist ära teha, sest nimetatud duumade iga oli väga lühike — ei kestnud kokku kuut kuudki. Et Eesti saadikud oma vähesuse tõttu mingit iseseisvat parteid ei saanud moodustada, siis liitusid nad enamikus vene vabameelsetega — kadettidega, kuna vähemik neist olid sotsiaaldemokraadid.

Poolakate algatusel koondusid Venemaa vähemusrahvuste saadikud duumas autonomistide rühma. Vähemusrahvuste autonoomiapüüded ei meeldinud aga juhtivale kadettide parteile, kelle arvates need olid teisejärgulise tähtsusega asjad Venemaa uuestikorraldamisel. Lõppeks lubasid vene kadetid siiski Poola autonoomiat toetada.

Viimase asjaolu tõttu organiseerusid jällegi eesti autonomistid. Et taheti ära oodata Poola autonoomia seadusi, ei rutatud Eesti autonoomia eelnõu esitamisega duumale, vaid töötati siia semstvo loomise alusel, kelle käsutusse pidi minema maafond. Järgmistes riigiduumades suurenes sakslaste arv Baltimaalt, kuna pärismaalased said sootuks väikese esinduse. Eesti ja Läti saadikud esinesid neis küll rea soovitavate uuenduskavadega, kuid need jäid tagurlikus duumas tagajärgedeta.

Samasugune saatus tabas kohalalgatatud reforme, mida rahvas väga ootas. Revolutsiooni likvideerimisega tundsid sakslased endid niivõrra seisukorra peremeestena, et nad eestlastega võimu jagamisest maaomavalitsuses enam teadagi ei tahtnud.

Kui esimesed surveaastad möödusid, siis avardati jällegi trüki-, sõna- ja koosolekutevabadust. Siitpeale hakkasid poliitilised erakonnad koonduma. Tegevust jätkas endiselt J. Tõnissoni Eduerakond, sellele seltsisid K. Pätsi juhatusel

eesti radikaalsed rahvuslased ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, M. Martnaga eesotsas.

Majanduselu. Majanduselus ei ilmnenud 1905. a. revolutsiooni järel säärast seisakut kui poliitilises elus. Vastuoksa, tõkestatud energia juhiti poliitilisilt üritusilt nüüd sageli just majandusellu. Mitmesuguste uute ürituste finantseerimiseks loodi ühistegelikke krediidiasutisi. Laiemalt levisid muudki ühistegelikud algatused, nende seas näit. karjakontrollühingud ja ühispiimatalitused. Karjakasvatamisele siirduti Eestis peamiselt seetõttu, et põllupind oli halvem kui Venemaal ning meie vili ei suutnud sealse viljaga võistelda, kuna tolle aja kohta üsna eeskujulik piimakarjakasvatus ja selle saaduste ümbertöötamine tegid meie või ja juustu mitmesugustel turgudel otsitud kaubaks. Samasuguseid edukäike tegid mitmed teised majandusharud. Viljandimaale, Kõo mõisa asutati tol ajal esimene Eesti põllutöökool.

Vaimsest elust. Mis puutub Eesti kultuuriellu pärast 1905. a. liikumisi, siis ühelt poolt kehtis siin avalikult teatav surve ja uus venestamistendents. Tegelikult aga õhutas see just aktiivsele rahvuslikule koondumisele ja tegevusele. Vene valitsuse surve meie vaimsele elule ei olnud ühtlasi enam nii range, et lämmatada uusi rahvuslik-kultuurilisi algatusi. Õnneks olid tol ajal siia ametnikeks saadetud venelased enamasti väheteadlikud ja sihikindluseta ning ka Vene keskvalitsus sai aru ajanõudeile järeleandmise vajadusest. Nii anti nüüd eesti keelele rohkem eluõigust ning lubati selle tarvitusele võtmist algkooli kahes esimeses klassis ja eestikeelsete erakoolide asutamist. Viimased pidid töötama ilma riikliku toetuseta; neid pidasid ülal mitmesugused seltskondlikud organisatsioonid, eriti haridusseltsid. Selle loa kohaselt kutsuti Tartus 1906. a. esimese eestikeelse keskkoolina ellu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium, millele järgnesid progümnaasiumid mujal. Mitmesugused seltsid rakendasid suure osa oma jõust eesti omakultuuri edendamise teenistusse. Haridusseltsid asutasid raamatukogusid, korraldasid loenguid ja kursusi. Tekkis tihe võrk uutest seltsidest, mis osalt olid venestamisajal likvideerituile asendajaiks, osalt taotlesid moodsaid, hiljemini esilekerkinud sihte. Karskusliikumise nooremaist tegelastest hakkas 1905. a. ja Maailmasõja vahelisel ajal silma paistma meie praegune peaminister K. Eenpalu (siis Einbund). Eriti tähtis on aga ta tegevus rahvaraamatukogude alal. Edukalt propageeris ta raa-

matukogude asutamist ja kirjutas asjalikke teoseid raamatukogude korraldamise üle.

Meie kirjanduslikku ning kunstiellu tõi palju värskust „Noor-Eesti" nimeline noorte kirjanikkude ja vabameelsete intelligentide rühm, mis hakkas teotsema 1903. a. „Noor-Eesti" rühm (kelle töid avaldas samanimeline kirjastus) püüdis igati tõsta meie kirjanduse kunstilist taset ja juhtida Lääne-Euroopa uuemate vaimsete voolude mõjutusi kultuuriellu. „Noor-Eesti" liikumisega läks kaasa ka rida silmapaistvaid noori kunstnikke, kes illustreerisid senisest moodsamalt ning julgemalt nooreestlaste raamatuid ja esinesid meie esimestel „Noor-Eesti" ringkondade poolt korraldatud kunstinäitustel.

Sel ajal, kui „Noor-Eesti" peamiselt meie esteetilist kultuuri arendada püüdis, asetasid endale mitmekülgsemaid hariduslikke ja kultuurilisi sihte Eestimaa Rahvahariduse Selts ja Eesti Kirjanduse Selts. Tallinnas 1906. a. asutatud Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ülesandeks oli edendada ja juhtida haridustööd Põhja-Eestis. Selts korraldas õhtukursusi, kirjanduslikke ettekandeid, kirjastas õpperaamatuid ja püüdis parandada tolleaegset puudulikku kirjaviisi. Paljude haruseltside kaudu tungis tema äratav mõju mitmele poole maale.

Venestusajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele asutati Tartus 1907. a. Eesti Kirjanduse Selts. Seltsi peaülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine. Üsna edukalt teotses EKS ka rahvaluulekogumise ning kooli- ja noorsookirjanduse soetamise alal. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel on ilmunud hulk raamatuid ja rida aastakäike „Eesti Kirjandust". Esialgu koondusid seltsi ümber peamiselt vanema põlve kirjanikud ja tegelased.

Vabam olukord võimaldas eestlastel avalikult mälestada oma varasemaid kultuuritegelasi. 1907. a. asutati sellise austusavaldusena J. Hurdale Eesti Rahva Muuseum ja aasta hiljem selle juurde kuuluv Arhiivraamatukogu. Neisse koondati eesti rahva aineline ja vaimne vanavara. Aja jooksul on sinna suudetud koguda väärtuslikke materjale paljudelt aladelt, tarbeasju, rõivaid, ehteid, kunstiteoseid jne., mis pärit võimalikult kõigilt aegadelt. Varemasutatud seltsidest hakkasid mitmed eriti edendama lavakunsti. Meie praegused suuremad teatrihooned on käsiteldavast ajast pärit — „Estonia", „Vanemuine", „Endla". Seega pandi alus eesti kutselisele teatrile. Kulukate ettevõtete läbiviimiseks aitasid kaasa meie ühistegelikud ettevõtted, seltskondlikud organisatsioonid ja eesti rahvas tervikuna.

Eesti riikliku iseseisvuse aeg.

I. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Eesti iseseisvuse eellugu.

1917. a. märtsi revolutsioon ja maaomavalitsuse seadus. Venemaa hiigelriigi organism oli juba ammu ebaterve. Temas kehtiv kord oli o m a a j a ü l e e l a n u d. Seisuslik, kitsarinnaline, kihihuviline, tagurlik monarhia ei rahuldanud enam laiemate rahvamasside eluhuvisid. Kõikjalt kostsid tungivad nõuded põhjalike poliitiliste ja sotsiaalsete reformide järele. Kuid Vene valitsus ei tahtnud rahva õigusi laiendada. Isegi 1905. a. raske kriisi ajal antud lubadused jäid enamasti paberile. Seesuguse poliitika tagajärjel tüüris Venemaa paratamatult revolutsiooni poole. Maailmasõjaaegsed rängad lüüasaamised kõigutasid Vene isevalitsusliku korra autoriteedi lõplikult. Kord vallale pääsenud o p o s i t s i o o n i v a i m kasvab seda suuremaks, mida kauem kestab õnnetu sõda, mida rohkem suureneb viletsus. Nähes lähenevat ohtu alustab Vene valitsus salajasi eelläbirääkimisi separaatrahu sõlmimiseks Saksamaaga.

Kuid seekord puhkes r e v o l u t s i o o n kiiremini, kui seda keegi aimata võis. Paari päeva jooksul kukutati 1917. a. märtsis vana režiim kogu Venemaal. Esialgu tervitasid teostunud riigipööret kõik vabameelsed demokraatlikud ringkonnad sise- kui ka välismaal. Temas nähti Vene uuestisünni algust. Rõõmutsesid isegi l i i t l a s e d, kes uskusid, et ebapopulaarse valitsuse kõrvaldamise läbi kasvab venelaste sõdimisind. Üldine rõõm ja vaimustus valitsesid ka Vene rõhutud vähemusrahvuste seas. Nemad lootsid eriti, et nende õigustatud nõudmisi a u t o n o o m i a l e arvestab revolutsiooni läbi võimule pääsenud a j u t i n e v a l i t s u s.

Huvitav on märkida, et e e s t l a s e d olid Vene vähemusrahvustest esimesed, kes oma energilise ja sihikindla väljaastumisega ajutiselt valitsuselt endale hankisid u u e m a a o m a v a l i t s u s e s e a d u s e, mis on tuntud 30. märtsi omavalitsuse-

seaduse nime all. Sellega pandi kindel alus autonoomse Eesti kujunemisele. Esmalt ei tahtnud Vene riigimehed küll midagi teada neile eestlastelt esitatud seaduse eelnõust, seletades, et säärased asjad kuuluvad asutava kogu otsustamisele. Kuid varsti muutsid nad siiski oma arvamust ja kinnitasid seaduseprojekti. Küsimuse otsustamisele mõjus oluliselt kaasa imposantne eesti sõdurite ja Peterburi eestlaste meeleavaldus Tauria palee ees (ajutise valitsuse asukoht).

Uue omavalitsusseaduse põhjal ühendati Liivimaa põhjapoolne osa ühes Saaremaaga Eestimaa kubermangu külge. Niiviisi moodustati uus administratiivne tervik eestlaste omavalitsusega.

Kõrgemaks võimuks koha peal oli Vene valitsuse usaldusmees — komissar ühes kohaliku rahvaesindusega, Maanõukogu ehk Maapäevaga.

Viimase ülesandeks oli kõiki tavalisi maa-alalisi küsimusi otsustada ja vastavaid seadusi välja töötada. Tema liikmed valiti küll üldise valimisõiguse põhjal, kuid kaudse valimisviisi järgi.

Maapäev kutsuti kokku 1917. a. suvel ja kujunes kohe Eesti poliitilise elu tähtsamaks keskuseks. Tema täidesaatvaks organiks oli Maavalitsus, kelle esimeheks valiti K. Päts. Vene valitsus omalt poolt määras J. Poska Eestimaa komissariks, ühes kahe abiga (J. Jaakson ja K. Parts; viimane neist Lõuna-Eesti jaoks).

Rahvuslikkude väeosade loomine. Maaomavalitsuse kõrval oli teiseks tähtsaks rahvuslikuks algatuseks peale märtsirevolutsiooni rahvuslikkude väeosade organiseerimine. Nende loomist kaaluti juba vana korra ajal.

Mõtte teostamisele asuti alles märtsikuus 1917. a., kui Vene sõjajõudude lagunemine ja üldine korralagedus oli täie hooga arenemas. Kaitseta maa vajas ustavaid ja korralikke sõjamehi, kelleks võisid olla vaid eestlased ise. Nii algas Vene valitsuse nõusolekul eesti sõjaväelaste koondumine Eestisse. See toimus kaunis edukalt, nii et aasta lõpuks oli meil formeeritud juba terve diviis, mis koosnes 4 jalaväe- ja ühest ratsapolgust, suurtükibrigaadist ja tagavarapataljonist. Eesti diviisi ülemaks sai kindralstaabi polkovnik J. Laidoner. Kahjuks võtsid pärast võimuletulekut 1917. a. oktoobris enamlased diviisi juhtimise varsti enda kätte, mis avaldas halvavat mõju sõjaväe väljaarendamisele.

Sellegipärast on oma sõdurite õigeaegne kodumaale toomine väga olulise tähtsusega. Nad moodustasid jõu, mida esimesel soodsal võimalusel võidi kasutada isamaa huvides.

Oktoobrirevolutsioon ja enamlik aeg Eestis. Vene ajutise valitsuse tähtsamaid ülesandeid oli sõja jätkamine võiduka lõpuni. Kuid peagi selgus, et laiemad rahvamassid olid sõjast lõplikult tüdinud.

Niisuguse meeleolu juures polnud pahempoolsetel sotsialistidel — enamlastel — raske leida suurt poolehoidu oma kõlavale loosungile: „rahu ja maad". Juba varsti etendavad enam-

42. joonis. Saksa dessantpaadid Tagalahes.

lased mõõduandvat osa kõikjal siginud „sõdurite ja tööliste nõukogudes", milledest on tähtsam Petrogradi oma. Viimasest saab tõsine ajutise valitsuse võistleja, kelle otsused on tihti kaalukamad kui ametliku valitsuse omad. Ka Saksa sõjaväe ülemjuhatus tegi kõik, et venelaste seas levitada „rahumõtet" ja Venet sisemiselt laostada. (Kõige radikaalsemaid sotsialiste lasti šveitsist sõita Saksamaa ja Rootsi kaudu Venemaale.)

Ajutisel valitsusel ja ohvitserkonnal polnud võimu enamliku kihutustöö tagajärjel tekkinud laostumist sõjaväes takistada. Sakslased, nähes venelaste kasvavat nõrkust, alustavad uue rünnaku Baltimaade suunas ja vallutavad kerge vaevaga Riia, Saaremaa ja Hiiumaa (aug., sept.). Esialgu jäävad nad sellele joonele peatuma, sest neil puudub jõud suuremate operatsioonide läbiviimiseks.

Vahepeal aga kestab Vene riigi lagunemise protsess edasi. See andis enamlastele mahti oktoobris 1917. a. A. Kerenski valitsust kukutada ja ennast võimule upitada. Uue valitsuse etteotsa astus käremeelne Vl. Lenin. Enamlased hakkasid kohe peale oma võimu kindlustamist kommunistlikku korda sisse seadma. Selle tulemuseks oli majanduselu täielik desorganiseerumine, mille all laiemad rahvamassid rängalt kannatasid. Senine Eestimaa komissar J. Poska tagandati ametist ja asendati V. Kingissepaga, kes nüüd ühes Tallinna revolutsioonilise komiteega oli kohalikuks kõrgemaks võimuks. Enamlased hakkasid kohe tähtsamaid ametiasutisi üle võtma, kuid leidsid mitmel pool tugevat vastupanu ametnikkude ja sõjaväelaste poolt. Oma võimu suutsid nad ainult terroristlikkude abinõudega hoida. Eesti rahva seas, kes oli venelastest kaugelt tsiviliseeritum, ei leidnud kommunism kuigi soodsat pinda. Seepärast polnud enamlaste võim püsiv ega kindel. Vaatamata enamlaste keelule astus Maapäev 28. nov. erakorraliseks istungiks kokku ja kuulutas enda kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni ainukeseks seaduslikuks võimukandjaks maal. Ühtlasi annab ta erakorralisi volitusi oma juhatusele, Vanematekogule ja Maavalitsusele. Neil kõigil on õigus anda määrusi ja teha korraldusi, mis on sunduslikud kõigile Eesti elanikele. See samm tähistas Eesti lõplikku lahtilöömist Vene riigivõimu alt. Vaatamata sellele, et Maapäev veel samal koosolekul ja Maavalitsus mõni päev hiljem enamlaste poolt vägivallaga laiali aeti, teotsesid Eesti keskasutised põranda all edasi. Nende tähtsamaks tööks oli välisesinduste loomine, kes pidid iseseisvale Eestile välismaalt abi ja tunnustust hankima. Väljavaateid selleks oli, sest teati, et liitlased ja ka teised riigid ei tunnustanud uut Venemaa korda.

Mida kauem enamlased Eestis võimutsesid, seda suuremaks kasvas vastuolu nende ja teiste demokraatlikult mõtlevate kodanikkude vahel. Eriti pinevaks muutus vahekord, kui selgus, et enamlased, hoolimata laiaulatuslikust propagandast ja surveabinõudest, ei saa endile loodetud enamust Eesti Asutava Kogu valimistel (21.—22. jaan. 1918. a.). Nähes endi läbikukkumist katkestasid nad valimised ja panid piiramisseisukorra kehtima. Ühtlasi kuulutati kogu balti aadel lindpriiks ja kästi kõiki tema täisealisi liikmeid vangistada. Oma otsust põhjendati asjaoluga, et rüütelkonna juhatus oli astunud Saksamaaga ühendusse ja palunud saata vägesid maa okupeerimiseks.

Neile otsustele järgnesid massilised vangistused, varanduste konfiskeerimised, karmid revolutsioonilise tribunaali kohtuotsused. Need ei tabanud ainult sakslasi, vaid ka tervet rida silmapaistvaid eesti seltskonna- ja poliitikategelasi. Sakslaste tagakiusamine oli Saksa valitsusele heaks ettekäändeks, et õigustada maa okupeerimist.

Vene poolt polnud neil tookord mingit vastupanu karta, vastuoksa, enamlased pidid kõigi sakslaste nõudmistega leppima, et üldse rahu saada enda võimu kindlustamiseks. Juba kohe võimule tuleku järel alustasid enamlased rahuläbirääkimisi Saksamaaga. Nad püüdsid ka liitlasi kaasa tõmmata, kuid viimased pidasid rahutegemist nimetatud olukorras enneaegseks. Nemad hoiatasid enamlasi separaatrahu tegemise eest ja loobusid uue Vene valitsuse tunnustamisest. Nii jäi Vene keskriikidega üksi. Rahuläbirääkimised peeti Brest-Litovskis ja venisid kaunis pikale. Vahepeal muutus venelaste seisukord ikka halvemaks. Sakslased, okupeerinud Ukraina ja Krimmi, surusid viimati läbi, et Venemaa viiks oma väed Eestist ja Soomest välja ja lubaks sakslastel seal korda jalule seada, väites, et kohalikud elanikud seda soovivad. Enamlased võtsid kõik sakslaste ettekirjutatud tingimused vastu. Lõplik rahu Saksamaaga tehti 3. märtsil 1918. a. Brest-Litovskis. Selleks ajaks olid sakslased Eestimaa juba okupeerinud.

Eesti iseseisvuse väljakuulutamine. Maapäev 28. nov. deklaratsioonis rõhutas küll oma sõltumatust Vene keskvalitsusest, kuid maa lõpliku saatuse pidi siiski Eesti Asutav Kogu otsustama. Teatavasti takistasid enamlased niihästi Vene kui ka Eesti Asutava Kogu kokkuastumist. Et eestlased kaotasid lootuse Vene demokraatliku riigi teostumise võimalusse ning neile enamlaste riigikord täiesti vastuvõtmatu oli, siis võttis iseseisvuse mõte järjest kindlama kuju.

Eesti poliitiliste parteide nõupidamine dets. lõpul Tallinnas leiab tarvilikuks Eesti iseseisvust võimalikult ruttu välja kuulutada, et võtta sakslastelt moraalne alus maa okupeerimiseks. Selle mõttega olid kõik erakonnad päri, ainult mitte kohalikud enamlased. Nende vastuseismisel polnud võimalik iseseisvust õigeaegselt välja kuulutada. Sellegipärast töötas erakondade vaheline büroo vastava iseseisvusdeklaratsiooni teksti välja ja oodati vaid soodsat silmapilku tema avaldamiseks. Selline võimalus avanes alles päev enne sakslaste tulekut Tallinna — 24. veebr. 1918. a. Pärnus õnnestus iseseisvusmanifesti isegi päeva võrra varem avaldada. Manifest kuulutas Eesti iseseisvaks demokraat-

likuks vabariigiks ja andis kõrgema ning korraldava võimu kolmeliikmelise Päästekomitee kätte, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

Päästekomitee avaldas kahe päeva jooksul 5 päevakäsku, milles kõigepealt keelati Eesti kodanikele ja sõjaväelastele osa võtta Vene-Saksa sõjast, siis kästi endised demokraatlikud omavalitsused kokku astuda ja likvideerida enamlaste asutised. Kõik enam-

43. joonis. Päästekomitee konspiratiivkorter 1918. a. veebruaris.

laste tehtud varanduste konfiskeerimise otsused tühistati jne. Lõppeks avaldati esimese Eesti Ajutise Valitsuse koosseis — peaminister K. Pätsiga eesotsas.

Kuid Saksa okupatsioonivägede kohaleilmumine lõpetas Eesti valitsuse avaliku tegevuse. Eesti iseseisvuse mõtte kandjad pidid jälle, nagu enamlaste ajal, põranda all teotsema.

Sel ajal kui okupatsioonivõimud püüdsid täiesti hävitada lootusi iseseisvusele, hankis Eesti välisdelegatsioon Eesti iseseisvuse *de facto* tunnustuse Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsustelt mais 1918. a. Kodumaal aga püüdsid Ajutise Valitsuse tegelased salaja vastu töötada okupatsioonivõimude püüdeile leida eestlaste poolehoidu Balti hertsogiriigi loomiseks.

Saksa okupatsioon. Sakslased Baltimaid okupeerides taotlesid väga kaugele ulatuvaid sihte. Nad tahtsid, Venemaad merest

isoleerides, saada kogu Balti mere isandaiks. Ühtlasi soovisid nad neid maid suurejoonelise koloniseerimise ja ümberrahvustamispoliitikaga jäädavalt Saksamaa külge siduda.

Maa okupeerimine ei tekitanud sakslastele kuigi suuri raskusi, sest väikearvuline ja demoraliseerunud punakaart polnud võimeline vastupanuks. Nemad ja kohalikud enamlaste tegelased põgenesid üle pea-kaela Venemaale. Uus võim seadis kogu maal karmi sõjaseaduse kehtima. Eesti valitsust ja ametiasutisi ta ei tunnustanud; rahvuslikke väeosasid likvideeriti mõne nädala pärast. Kõik ametiasutised, koolid ja Tartu ülikool saksastati. Eesti keelel oli eluõigus vaid alamais algkoolides. Ametnikeks määrati peamiselt kohalikke sakslasi.

Üldse seati kogu eestlaste avalik elu kõige valjema kontrolli alla. Kõik seltsid ja ühingud suleti ja ainult vähestele anti luba edasiteotsemiseks. Igasugused poliitilised koosolekud ja ühingud olid täiesti keelatud. Kõik trükitooted, ajakirjandus ja isegi lihtkirjavahetus tsenseeriti valjult. Enamik ajalehti pandi seisma ja ülejäänuid sunniti teenima Saksa propaganda huvisid. Ka liiklemine oli äärmiselt kitsendatud. Iga pisema reisu puhul juba vajati kohalike võimude eriluba, sama maksis ka telegraafi tarvitamise korral. Telefoni kasutamine polnud eraisikuil üldse võimalik. Kõik kahtlased isikud seisid kõva järelevalve all ja paljusid saadeti ilma pikema jututa kaugeisse vangilaagritesse (meie rahvajuhtidest m. s. K. Päts).

Sõjast ja revolutsioonist raskesti vintsutatud Eesti pumbati nüüd lõplikult tühjaks. Kõik, mis vähegi kõlblik ja mida jaksati ära vedada, saadeti Saksamaale. Eriti peeti jahti toiduainetele. Rekvireeriti loomi, vilja ja muud söödavat.

Balti hertsogiriigi loomise kavatsused. Saksa okupatsioonivõimud ignoreerisid algusest peale Eesti demokraatlikke asutisi ja arvestasid vaid kohalikku rüütelkonda. Viimane astus kohe energilisi samme, et asutada Balti hertsogiriiki, mis taheti personaaluniooni kaudu siduda Saksamaaga. Tihedamat seost Saksamaaga ei soovitud seepärast, et ei tahetud näha Saksa riigipäeva võimu meie kodumaal. Viimane oli aadli meelest liiga demokraatlikult häälestatud asutis. Välispoliitilistel kaalutlustel oli tähtis, et ka enamusrahvad — eestlased ja lätlased — avaldaksid Balti hertsogiriigi loomiseks oma nõusoleku. Sest Bresti rahulepingu sisu põhjal polnud Saksal õigust maad annekteerida, vaid ainult elanikkude kutsel maal „korda luua".

Selleks, et juriidiliselt kõik paistaks õigena, kutsuti kokku nn. maakogud. Nende koosseisu moodustasid suurmaapidajad, tsaariaegsed vallavanemad, luteri usu vaimulikud ja linnade esindajad. Maanõukogude ülesandeks oli otsustada Eesti- ja Liivimaa lahkulöömine Vene riigi alt. Põhja-Eesti maakoguga oli sakslastel õnne, kuid Liivimaa omas leidsid nad eesti vallavanemate poolt ootamata üksmeelset vastupanu. Vallavanemad esitasid vastava (K. Pätsi poolt koostatud) deklaratsiooni, milles seletasid, et neil pole 1866. a. talurahvaseaduse põhjal õigust otsustada poliitilisi küsimusi. See õigus oli Maapäeval, kes tegi otsuse iseseisva Eesti heaks. Säärane otsus ei meeldinud sakslastele. Seepärast sõeluti aprillis 1918. a. Riias kokkukutsutud üldmaanõukogu saadikuid eriti hoolikalt. Selle selektsiooni tulemuseks oli, et maanõukogu (Landesrat) otsustas üksmeelselt kogu Baltimaa elanikkonna nimel paluda Saksa keisrit, et see neid kestvalt oma kaitse alla võtaks. Ühtlasi avaldati soovi, et koha peal loodagu konstitutsiooniline hertsogiriik, mis ühendataks personaaluniooni kaudu Saksamaaga. Kuid sakslaste kavatsusest tõmbas kriipsu läbi keskriikide kokkuvarisemine sõjas. Karmi vaherahulepingu põhjal pidi Saksa oma väed endise Vene riigi territooriumilt evakueerima.

Eestist lahkusid sakslased varsti peale revolutsiooni puhkemist. Saksa surve all olnud Baltimaad vabanesid. Neid kõiki ootasid uued rasked heitlused enamliku Venega. Ka sakslased ei suutnud unustada oma Baltimaal kaotsi läinud positsioone ja püüavad paaril korral uuesti peale suruda. Kõik sellega ühenduses olevad sündmused on seotud Eesti Vabadussõja ajalooga.

Soome iseseisvumine. Kui Venemaal puhkes 1917. a. märtsis revolutsioon, tekkisid peagi lahkhelid Vene Ajutise Valitsuse ja Soome rahvaesinduse (Eduskunna) vahel, sest soomlased asusid seisukohale, et kõrgem võim Soomes peab kuuluma Eduskunnale. Eduskund saadeti laiali. Seejärel algasid soomlased oma sihtide saavutamiseks võitlust revolutsioonilisel teel. Algas sõjaliste jõudude, nimelt kaitseliidu loomine. Soomes, samuti nagu meilgi, püüdsid punased peale enamlaste riigipööret Venemaal võimu enda kätte haarata. Samal ajal aga õnnestus Eduskunnal vana rahvategelase ja vabadusvõitleja Pehr Evind Svinhufvud'i kaasabil kuulutada 6. detsembril 1917. a. Soome iseseisvaks vabariigiks. Nii täitus Soome rahva kauakestnud vabaduse- ja iseseisvuseigatsus.

Siiski oli Soome kommunistidel edu, sest neid toetasid Vene enamlikud väesalgad. A. 1918 moodustati Helsingis rahvakomis-

saride valitsus, kusjuures rahvaesindusena teotses töörahva 35-liikmeline peanõukogu. Kodanliku korra kaitseks ja säilitamiseks organiseeris kindral Carl Gustav Emil Mannerheim sõjaväe, millel oli määrav tähtsus edaspidises Soome kujunemises. Kokkuleppel Saksa riigiga saabus Mannerheimile abiväge (10 000 meest) R. v. der Goltz'i juhatusel. Algasid otsustavad lahingud. Meeleheitlikkude võitluste järel olid kommunistliku korra taotlejad sunnitud alistuma valitsusvägedele. Kodusõja lõppedes valis Eduskund Soome riigihoidjaks P. E. Svinhufvud'i, kuna Eduskund otsustas 1918. a. augustis moodustada Soomest kuningriigi, kutsudes kuningaks Hesseni printsi Friedrich Karli. Liitlaste võidu tõttu Maailmasõjas see ei teostunud ja uueks riigihoidjaks valiti K. G. Mannerheim. A. 1919 juunis võttis Eduskund vastu uue põhiseaduse, millega Soomele kindlustati vabariiklik kord. Esimeseks presidendiks valiti K. J. Ståhlberg. Algas hoogus seadusandlus. 1922. a. teostati praeguse Soome presidendi K. Kallio agaral juhtimisel ka maareform. Soome on oma iseseisvusaja kestel teinud kõigil aladel suuri edusamme. Nii on jõudsasti arenenud tööstus, kaubandus ja põllundus. Väljapaistvaid tagajärgi on vennasrahvas saavutanud ka vaimses elus — kirjanduse, kunsti ja teaduste alal.

2. Vabadussõda.

Eesti Ajutine Valitsus võtab võimu üle. Saksamaal 9. nov. 1918. a. puhkenud revolutsioon kandus varsti ka meie kodumaal asuvaisse okupatsioonivägedesse. Juba 9. novembril tõmbasid madrused Tallinna sadamas ja laevadel punased lipud üles. Järgmisel päeval loodi Tallinnas Saksa sõdurite nõukogud. Okupatsioonivõime haaras täieline peatu olek. Tallinnas olid puhkenud streigid ja toitlusrahutused. Uues olukorras asus Eesti Ajutine Valitsus jälle avalikult teotsema. 11. nov. 1918. a. Tallinnas asuv Saksa kindralkomando tunnustas Eesti valitsust juba järgmisel päeval.

Ajutisel Valitsusel K. Pätsi juhtimisel tuli teotsema hakata väga raskes olukorras. Tal puudusid relvad ja raha, sakslased viivitasid varade ja ametiasutiste üleandmisega ja novembri teisel poolel hakkasid enamlikud väesalgad üle Eesti piiri tungima. Vaherahu põhjal liitlastega ei oleks Saksa väed tohtinud ilma liitlaste loata Vene idapiirilt lahkuda ning oleksid pidanud seega aitama kaitseda meie kodumaa idapiiri. Sellele vaatamata revolutsiooniline Saksa sõjavägi lahkus siiski Eestist.

Vabadussõja algus. Juba 1918. a. augustikuus, kui Vene valitsuse ringkonnis hakati arvestama võimalust, et Maailmasõda võib lõppeda Saksamaa kahjuks, hakati Venemaal tõhusamaid ettevalmistusi tegema Eesti taasvallutamiseks. Kulutati suuremaid rahasummasid kommunistliku eesti küttidediviisi formeerimiseks. Viimane pidi sakslaste lahkumisel kiiresti Eestisse tungima. Kuigi diviisi nimetati „eesti kütidiviisiks", oli sõdurite seas venelasi kaugelt rohkem kui eestlasi. Nii olid enamlased mõnel määral sõjaks ette valmistatud. Kuid meie vägedel ei olnud Vabadussõja alguses relvi ega muud varustust ja rahva meeleolu oli Eesti sõjaväe suhtes üsna skeptiline. Seepärast andis esimene vabatahtlik mobilisatsioon 16. novembril väga väikesi tulemusi ja teist, sunduslikku 27. novembril täideti üsna tõrksalt.

44. joonis. J. Pitka.

Juba enne sunduslikku mobilisatsiooni oli alanud venelaste maaletungimine nii Kirdekui ka Kagu-Eestis. 22. nov. tungis salk enamlasi Jamburist Narva poole, kuid seekord lõi nad veel tagasi saksa piirivalve. Kuid 28. nov. alustasid enamlased suuremate jõududega pealetungi Narvale ning neil õnnestuski vallutada linna. Mõned päevad varem oli juba langenud Pihkva (25. nov.), mille kaitsemiseks Saksa sõjaväe juhid olid formeerinud venelasist Vene Põhja-armee. Pärast Narva vallutamist kuulutati enamlaste poolt Eestimaa sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks Eesti Töörahva Kommuuna nime all.

Peale piirilinnade vallutamist algas kahes suunas Vene punaväe edukas sissetung Eestisse, mis jätkus kogu 1918. aasta ja 1919. a. esimese nädala. Kagurindel langes 8. dets. Võru, 17. dets. Valga, Viru rindel vallutasid enamlased 16. dets. Rakvere. 21. dets. lahkusid Eesti väed Tartust. Peale Rakvere ja Tartu vallutamist hakkasid punaväed mitmes suunas üle Eesti laiali valguma. Järgmise aasta algul oli nende pealetung kõige kaugemale jõudnud. Pealinnast seisid enamlased umbes 30 kilomeetri kaugusel, samuti olid Paide, Viljandi ja Pärnu õige suures langemisohus. Paljud kodanikud lootsid pääsu enamlaste eest ainult Inglise okupatsioonist ning mõned ihkasid isegi Saksa vägesid tagasi.

Eesti vägesid korraldatakse. Eesti vägede taganemine ei viinud siiski paanikasse ei sõjaväge ega valitsust, vaid selle kestel käis kibe töö sõjaväe võitluskõlblikumaks muutmi-

seks. Distsipliin väeosades muutus paremaks, kui väejooksikute kohta maksma pandi karmimad määrused ja 23. detsembril ülemjuhataja-instituut loodi. Võimu koondamine ühe isiku kätte lubas otstarbekat ja kiiret opereerimist vägedega. Ülemjuhatajaks sai kindral J. Laidoner.

Nagu distsipliin, nii paranes ka kiirelt vägede relvastus ja muu varustus. Tuukrid tõid merest välja sakslaste poolt sinna heidetud püsse ja kahurilukke ning need parandati ära. Kapten J. Pitka juhatusel loodi soomusronge, mis muutusid väga tõhusaiks relvadeks maa puhastamisel vaenlastest. Sama kapten Pitka, kes hiljemini aseadmiraliks ülendati, korraldas ka mereväge, mille aluseks sai sakslastelt äravõetud liinilaev „Lembit". Rekvisitsiooni abil varustati väed toiduainete ja rõivastega. Viimaste eest hoolitses ka innukalt „Ühistöö"-nimeline seltskondlik organisatsioon.

Lisaks eestlaste jõupingutustele õnnestus Ajutisel Valitsusel saada välisabi. Ajutise Valitsuse palvel saatis Inglise valitsus oma laevastiku Tallinna alla, et kaitseda meie pealinna pealetungide vastu mere poolt. Kui enamlaste laevad tegid katset Tallinna mere poolt pommitada, siis sõitis Inglise laevastik neile vastu ja võttis enamlastelt (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis kingiti Eesti vabariigile. Samuti saime meie inglastelt suurtükke ja kergeid kuulipildujaid. Viimased osutusid partisanisõja iseloomuga sõjas kaunis tõhusaiks relvadeks. 1918. a. detsembri lõpul, kui olukord oli meie vägedele eriti kriitiline, saatis Maapäev isegi delegatsiooni Inglise admirali Sinclair'i juurde, sooviga, et inglased Eestimaa okupeeriksid. Vastava märgukirja saatis admiral küll oma valitsusele edasi, kuid mingisuguseid tulemusi sel ei olnud, samuti kui Ajutise

45. joonis. Ooberst-ltn. Hans Kalm.

Valitsuse varasematel sellistel palvetel. Sõjast kurnatud Inglismaal olid patsifistlikud voolud liiga tugevad selleks, et valitsus oleks tahtnud üritada uusi sõjalisi ettevõtteid. Kaunis tõhus ja suure moraalse mõjuga meie vägede võitlusinnule oli Soomest tulev abi. Vennasrahvalt saadi abi nii relvades kui ka rahas, aga eriti tähtis oli umbes 2000 vabatahtliku saabumine, keda juhtisid major Ekström ja kolonelleitnant Kalm. Soome vabatahtli-

46. joonis. Inglise admirali vastuvõtt. Peaminister K. Päts ja ülemjuhataja J. Laidoner. Vasemal istub admiral Sinclair.

kud hakkasid meie rindele jõudma 1919. a. algul. Rootsist ja Taanistki saabus meile kummastki üks kompanii vabatahtlikke. Välisabi reaalne tähtsus ja moraalne mõju meie vägede võitlusinnule oli õige suur.

Eesti väed puhastavad kodumaa punaväest (7. jaan. — 16. veebr. 1919. a.). Hinnates vääriliselt oma jõudu alustas Eesti sõjavägi 1919. a. algul julget vastupanu. Esimene tugevam vastuhoop punastele anti 4. jaan. 1919. a. Kehra lahingus, mida juhatas soomusrongil nr. 1 kapten Irv. Üldine vastupealetung enamlastele algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. Narva suunas asusid edasi tungima kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed liikuv jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal meie noor laevastik ja saatis vajaduse korral dessante vaenlase rindetagusesse. Vene-

lased taganesid. 9. jaan. langes Tapa ja 12. jaan. Rakvere meie vägede kätte. Rakverest lahkudes olid enamlased maha lasknud ligi 100 elanikku.

Ühel ajal pealetungiga Viru rindel hakkasid edasi liikuma meie väed ka Lõuna-Eestis, väeosad, mille lähtepunktideks olid Pärnu, Viljandi ja Põltsamaa. 11. jaanuariks olid nende kätte langenud Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva ja Jõgeva. Viimase vallutas Põltsamaa rühm samal päeval, kui Viru rindel soomusrongid vallutasid Tapa. Paar päeva hiljem oli soomusrongide edasitungimise tõttu ühendus laiarööpmelist raudteed pidi Viru rinde ja Lõuna-Eesti vägede vahel juba jalule seatud. Nüüd otsustas ülemjuhataja suuremaid vägesid koondada Lõuna-Eesti rindele Tartu vallutamiseks.

Kuid enne kui viimased said tegevusse astuda, liikusid Viru rindelt soomusrongid Tartu poole, sest nad ei saanud edasi tungida Narva suunas rikutud raudteesildade tõttu. Peale soomusrongide kolonel Partsi juhatusel lähenesid Tartule põhja poolt veel Kuperjanovi partisanid. Kiirustati seks, et ootamatu pealetungiga vaenlasis kabuhirmu tekitada ja seega Tartus ära hoida punaste poolt ähvardavat veresauna. 14. jaanuaril õnnestuski soomusrongidel, nende dessantidel ja Kuperjanovi partisanidel vallutada Tartu.

Viru rindel vallutati Narva 18. jaanuaril. 12 päeva jooksul oli Põhja-Eesti punaväest vabastatud, kuna enamlased sama maaala vallutamiseks olid vajanud 40 päeva.

Kagurindel ei arenenud meie vägede pealetung nii kiirelt. Siin püüdis abivägesid saanud vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Kuid üldiselt see ei õnnestunud. Ka meie koondasime nüüd enam vägesid lõunarindele. Tartu vabatahtlikkude pataljon, mille formeerijaks ning tolleaegseks juhiks oli Kaarel Eenpalu (eestistamata nimega Einbund), vallutas palavas lahingus Rannu mõisa, tungides kiiluna vaenlase rindesse. Kuperjanovi partisanid, soomusrongid ja Tartu vabatahtlikud jätkasid edasitungi lõunasse. Eriti äge lahing tekkis siin seoses Valga vallutamisega Paju mõisa all (31. jaan.), kus surma sai partisanide juht Kuperjanov. Paju mõisa vallutamine õnnestus siiski ning järgmisel päeval langes meie kätte ka Valga.

Samal päeval (1. veebr.) vallutasid meie teised väeosad Võru ja mõni päev hiljem langes Petseri (4. veebr.). Selleks, et toetada rahvuslikku Läti valitsust Ulmanise juhatusel ja aidata teda enamlaste vastu, kes olid vallutanud suurema osa Lätimaast, jätkasid meie väed lõunasse tungimist, püüdes vallutada

Marienburgi ja Volmarit kommunistide käest. Esialgu langes meie kätte ainult Marienburg. Kuid Eesti kogu kagunurga puhastamine vaenlasist õnnestus meie vägedel hästi. 1919. a. veebruari keskel oli kogu kodumaa vaenlase vägedest puhas.

Veebruari keskpaiku tõstsid sõja tagalas Saaremaal kommunistid Viktor Kingissepa juhatusel mässu. Kuid selle vastuhaku likvideeris kiirelt Tallinnast kohale saadetud karistussalk. Kogu kodumaa vaba olemisest võis nüüd ülemjuhataja avalikult kõnelda pidulikul tähtpäeval — meie vabariigi esimesel aastapäeval 24. veebruaril 1919. a.

47. joonis. Alamltn. K. Eenpalu.

Sõja üleviimine Vene territooriumile. Eesti piirest väljalöödud enamlased ei mõtelnudki meie kodumaad eestlastele jätta, vaid hakkasid ette valmistama uut pealetungi. Seda arvesse võttes otsustas meie vägede juhatus sõja Eesti piiridest üle viia, et sõjaraskusi võõrale maa-alale veeretada ja eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd teha. Selleks, et kaasa aidata naaberrahvaste võitlusele enamlastega, moodustati endisest, seni enamvähem tegevuseta seisnud Põhja-armeest Loodekorpus ja ingerlastest vabatahtlik Ingeri pataljon vaenlase ründamiseks ida suunas ning vabatahtlik Läti brigaad võitlemiseks lõunarindel.

Kui Loodekorpus oli korraldatud, algas ta pealetungi Peterburi suunas. Seda edasitungimist toetasid Ingeri pataljon, Eesti väed ja ka Inglise laevastik. Et enamlased Pihkva alt abivägesid Peterburi rinde kaitseks ei saaks üle viia, vallutasid meie väed Pihkva (26. mail) ja andsid varsti pärast seda Loodekorpuse poolt saadetud vägedele üle. Pärast Pihkva vallutamist puhastasid meie sõjaväed Põhja-Lätimaa enamlastest, nn. Marienburg-Jakobstadti operatsioonis, mis teostati õige kiirelt (26. maist kuni 5. juunini).

Vahepeal oli Loodekorpus koos eestlaste ja ingerlastega Peterburi suunas jõudsalt edasi tunginud, vallutades muu seas tähtsa Krasnaja Gorka kindluse.

Loodekorpusega oli Eesti valitsusel sõlmitud leping, mille järgi ta seisis Eesti ülemjuhatuse all, kuid võis iseseisvaks saada, kui ta suudab Venemaale välja tungida ja seal mittekommunistliku territooriumi luua. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud korpuse juhatus varsti enam kindral Laidoneri korraldusi täita. Korpuse juhtide keskel võtsid maad vene šovinistlikud ja monarhistlikud püüded. Seal muututi salavaenlikuks Eesti suhtes ja ei tahetud midagi kuulda ingerlaste kultuurautonoomia andmisest, kuigi ingerlased olid vapralt võidelnud oma kodumaa vabastamiseks. Muu seas oli Krasnaja Gorka vallutamine peamiselt nende teeneks. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end korpuse juhtimisest lahti, jättes selle venelaste Rodzjanko ja Judenitši hooleks.

Sõda Landeswehr'iga (peamiselt juunis 1919. a.). Enne kui meie vägedel õnnestus vabastada Põhja-Latvija enamlastest, oli langenud Läti rahvuslik valitsus. Enamlaste eest oli Ulmanise valitsus pidanud Liibavisse taganema, missuguse linna ümbruses asus veel palju okupatsioonivägede riismeid. Kasutades lätlaste rasket olukorda lõid kohalikud sakslased Balti Landeswehr'i nimelise väeosa ning vabatahtlikest riigisakslasist formeeriti lisaks sellele „Rauddiviis". Nende väeosade juht krahv von der Goltz kukutas Ulmanise valitsuse ja kujundas uue saksasõbraliku Läti valitsuse, pastor Niedraga eesotsas.

Von der Goltzi vägedel õnnestus (22. mail) vallutada enamlaste käest Riia, kuid selle asemel, et Eesti vägedega koordineeritult teotseda ja asuda ida suunas enamlasi taga ajama, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätimaad mööda enam ja enam põhja poole, lähenedes Eesti Vabariigi piiridele. Meie ülemjuhataja nõudis, et Landeswehr tõmbuks tagasi lõuna poole raudteed, mida meie väed vajasid edukaks sõjapidamiseks Jakobstadti all. Landeswehri poolt vastati nõudmisega, et meie väed lahkuksid Põhja-Latvijast. Tekkis üksikuid kokkupõrkeid mõlema võimu vahel. Kui rahuläbirääkimised tulemusi ei andnud, algas hoogsam sõjategevus 19. juunil. Sõja saatuse otsustasid võitlused 20.—23. juunil, kus landeswehrlased püüdsid meie rindest Lemsalu—Võnnu—Rauna joonel läbi murda. Kuulsas Võnnu lahingus näis esmalt edu olevat paremini relvastatud vaenlasel, kuid ometi õnnestus eestlastel kaotatud positsioonid tagasi võita ja 22. juunil asusid Eesti väed vastupealetungile. See arenes üsna hoogsalt, sest meie vägede võitlusind saavutas nüüd Vabadussõja ajal haripunkti. Paljud paranenud sõdurid lahkusid isegi enneaegselt haiglatest, et ajaloolist

vaenlast otsustavalt lüüa. Ajalooliselt tähtsa Võnnu lahingu tähistamiseks (23. juunil) pühitsetaksegi meil igal aastal vabaduspüha. Vaenlane, kes oli meist tunduvalt paremini relvastatud, sunniti taganema ja tõrjuti Riia-eelsete järvede joonele. Juuli algul pommitas meie laevastik Dünamünde kindlust ja meie jalaväed tegid ettevalmistusi linna vallutamiseks. Sakslased olid sunnitud 3. juulil vaherahu tegema ja Riia Läti rahvuslikkudele väeosadele üle andma. Ulmanise valitsus võis nüüd jälle tegevusse astuda.

Loodekorpuse väed purustatakse enamlaste poolt. Samal 1919. a. suvel, mil meie väed sakslaste üle triumfeerisid, käis Loodekorpuse käsi üsna halvasti. Tülid ja korralagedus korpuses endas ja mitteotstarbekad juhtide sammud, näit. ingerlaste rahvusliku väeosa laialisaatmine, murdsid korpuse vastupanujõu ja venelased pidid taganema Jamburgi lähikonda, kus Eesti vägede abiga neil õnnestus enamlaste pealetungi seisma panna. Veel õnnetumalt lõppes Loodekorpuse katse meie vägede toetusel 1919. a. sügisel veel kord edasi tungida Peterburi suunas. Loodekorpuse väed tungisid küll kaunis kaugele, nimelt Tsarskoje Seloni, kuid löödi siis taganema ja purustati täiesti. Väe demoraliseerunud riismed taganesid Eestisse, kus neil relvad käest võeti. Loodearmee jäigi likvideerituks, kuigi liitlasriigid, eriti Prantsusmaa, nõudsid, et Eesti valitsus jätkaks tema toetamist. Meie poolt ei sündinud seda siiski. Oldi selgusele jõutud, et Vene valged sama vähe kui enamlased tahavad garanteerida Eesti iseseisvust. Seepärast polnud meil mõtet Vene valgeid enamlaste asemele võimule aidata. Kuid nüüdki jäid Eesti vägedele rasked ülesanded täita. Nad pidid piiri kaitsema palju suuremate enamlaste vägede vastu.

Eesti välispoliitiline olukord. Rahuläbirääkimiste algus. Kauakestvaist sõdadest, mida enamlased pidid pidama mitmesuguste „valgete" vägedega, keda liitlased toetasid, hakkas Venemaa pikkamööda väsima. Et Eesti sõdis ainult oma iseseisvuse eest ning mitte enamliku naaberriigi vallutamiseks, siis hakkasid mõlemad pooled kaalutlema rahutegemise võimalusi. Rahu korral oleks kergem lõplikult lüüa muid vastaseid, arvasid enamlased. Eestlased aga mõtlesid muu seas, et rahu tehes enamlastega säästetakse jõude võitluseks vene valgetega, kui need peaksid edaspidi Venemaal võimule pääsema ja ähvardama hakkama Eesti iseseisvust.

Samal ajal, kui meie väed relvadega kaitsesid kodumaa tegelikku iseseisvust, püüdis Eesti delegatsioon Pariisi rahu-

konverentsil hankida sellele juriidilist tunnustust. Kuid, välja arvatud Poola ja Soome küsimus, püüdsid liitlased igati venitada teiste Vene piiririikide tunnustamist *de jure*, kuigi nad vaherahu tehes olid proklameerinud rahvaste enesemääramisõigust. Vene valgete tegelasil oli veel suur mõju liitlastele, eriti Prantsuse valitsusele, kes kartuses Saksamaa eest oleks tahtnud üles ehitada võrdlemisi tugevat mittekommunistlikku Venemaad. Inglismaal vaadati küll heatahtlikult piiririikide iseseisvumisele, kuid *de jure* tunnustamisega viivitati siiski.

Liitriikide suhtumine meie soovesse Pariisi rahukonverentsil jäi vahel nii ebamääraseks, et Eesti delegatsiooni esimees J. Poska kord naljatades nimetanud rahukonverentsi diplomaatiat „kõige kõrgemaks" diplomaatiaks, s. o. selliseks, kus ei kõneleja ega kuulaja enam aru saa, millest õieti kõneldakse.

Mida kauem viibis iseseisvuse tunnustamine liitriigelt ja Vene valgeilt, seda kindlamaks kujunes Eesti poliitikategelaste keskel arvamine, et Venemaaga tuleb sobitada rahu. Esialgu kavatseti meie poolt rahu sõlmida Venemaa ja kõigi Balti riikide vahel ühiselt ja selleks kutsuti 1919. a. septembris Tartusse kokku Balti riikide esindajate kongress. Esimestel Eesti-Vene rahuläbirääkimistel Pihkvas septembris 1919 nõudsid Eesti saadikud, Vene tehku rahuettepanekud kõigile Balti riikidele, mis ka toimus. Kuid et liitlased, eriti Prantsusmaa, kõigiti püüdsid mõjutada Balti riike edasi sõdima, siis selgus varsti, et teised Balti riigid ei soovi rutata rahutegemisega. Rahu ega vaherahu sõlmimisest ei saanud seekord asja, ning kui detsembri algul uuesti rahuläbirääkimised Tartus algasid, siis toimusid need ainuüksi Eesti ja Vene delegaatide vahel.

Enamlaste viimsed pealetungid ja Tartu rahu (2. veebruaril 1920). Selleks, et eestlastega soodsail tingimusil rahu teha, püüdsid enamlased uuesti vallutada Narvat. Novembri keskpaiku alustasid nad ägedat pealetungi Narva rindel, mis kestis umbes poolteist kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Vaatamata enamlaste suurele jõulisele ülekaalule (sõja lõpupäevil venelaste 40 000 tääki meie 12 700 vastu!) polnud neil mingit edu. Vaenlane purustas oma väed inimesipillavalt meie seisukohtade vastu, saavutamata mingit edu.

Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukongress, kus Eesti rahusaatkonna juhiks oli Jaan Poska. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivaist piiririigest ja liitriigest rahuläbirääkimisi, ta tegi seda pealegi vastu Maailmasõja võitnud suurriikide tahtmist ning seepärast tunti Tartu rahukongressi vastu ülemaailmset huvi.

Konverents oli rikas sellistest momentidest, kus tundus, et kokkuleppe saavutamine äpardub. Eriti ägedalt põrkasid sageli kokku Vene kindral Kostjajev ja Eesti kindral Soots, kõige rahulikumalt vastuolusid leevendada oskasid meie diplomaat J. Poska ja venelaste poolt juut Joffe.

Algul olid enamlased väga nõudlikud, tahtes Venemaaga liita põlevkivirikast Virumaa idaosa, Petserimaad ja suurt osa Võrumaad. Kuid kui venelaste pealetungid, ka viimne detsembri lõpul ettevõetud pealetung, purunesid Eesti kaitseliini vastu, muutusid enamlased järeleandlikuks ning 1919. a. viimasel päeval võidi sõlmida v a h e r a h u. Lõpliku rahu tegemiseks püsisid aga edasi välispoliitilised takistused. Prantsusmaa ähvardas Eestit liitriikide poolt majandusliku blokaadiga, mis oli kehtima pandud Nõukogude-Venemaa suhtes. Helsingisse 1920. a. jaanuaris kokkukutsutud piiririikide konverentsist oli ainult E e s t i selgel kujul rahu poolt. Soome, Läti ja Poola kaitsesid seisukohta, et ükski piiririik ei tohiks teha Nõukogude-Venega rahu. Kuid eestlased jäid oma rahusoovide juurde kindlaks. Meie seisukorda liitriikide suhtes kergendas asjaolu, et 16. jaanuaril ka liitriikide suhtumises Venesse teatav pööre tekkis, nimelt otsustati kaotada majanduslik blokaad Vene valitsuse suhtes. 2. v e e b r u a r i l 1920. aastal kirjutati alla l õ p l i k r a h u, mille tingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude-Vene tunnustas esimese välisriigina Eesti iseseisvust *de jure*. Samas rahulepingus fikseeriti meie praegune piir Nõukogude-Venemaa suhtes, korraldati Eestist Venemaale viidud varanduste tagasitoomine ning lõpuks andis Venemaa Eestile 15 miljonit kuldrublat. Eesti omalt poolt andis Venemaale enamsoodustusi majandusliku liiklemise alal ja täielise transiidivabaduse. Väga tähtis oli rahu Venemaale ka välis-

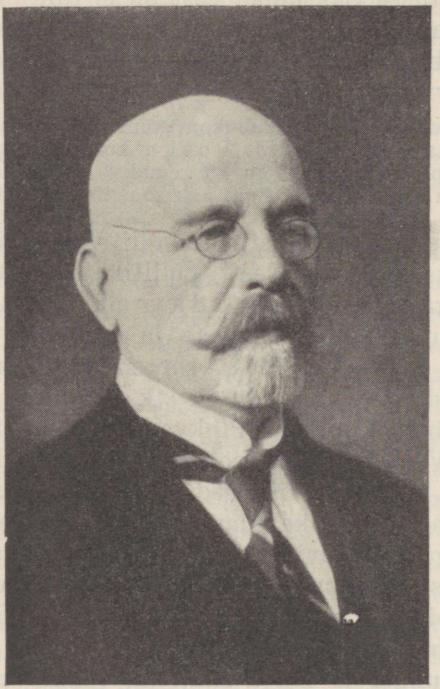

48. joonis. J. Poska.

poliitiliselt. See oli Nõukogude-Vene esimene rahuleping pärast kodusõda, millele järgnesid hiljemini rahulepingud teiste piiririikidega ja sõbralikumate suhete jaluleseadmine Lääne-Euroopaga.

Kuigi Vabadussõja tagajärjel suri langenutena ja haavadesse 2062 meest ning haigustesse 1388, kuigi tema pidamiseks tehti suuremaid välisvõlgu, ometi tõstis ta suuresti eesti rahva enesetunnet ja lõi Tartu rahus soodsad rahvusvahelised eeldused uue iseseisvuse läbi saavutatud majanduslikkude ja kultuuriliste võimaluste viljelemiseks.

II. Uus-Eesti.

1. Poliitilisest elust [1].

Asutava Kogu tööst. Samal ajal kui Vabadussõjas Eestit välisvaenlase vastu kaitsti, astus 1919. a. jüripäeval (23. apr.) kokku Asutav Kogu, Vabariigi aluste kindlaksmääramiseks. Asutav Kogu oli valitud üldise, ühetaolise, otsese ja salajase häältamise teel ning seal olid esindatud meie tolleaegsed tähtsamad poliitilised voolud. Kõige arvukamaks erakonnaks Asutavas Kogus oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, kes omas 41 kohta 120-st. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei. Kolme suurema erakonna (sotsiaaldemokraadid, tööerakond, rahvaerakond) esindajaist moodustati esimene Vabariigi Valitsus tööerakondlase O. Strandmann'iga eesotsas.

Asutaval Kogul lasus suur ja vastutusrikas töö, mis haaras kogu riikliku elu küsimusi, nii poliitikat, majandust, haridusolusid jm. Et mitte noort riiki asjata nõrgestada, otsustas Asutav Kogu amnestiaseadusega paljudele armu anda, kes lootusetusest Eesti tuleviku suhtes ei täitnud oma kodanikukohuseid, ei läinud näit. Vabadussõtta. Välismaailmale deklareeris Asutav Kogu Eesti riikliku iseseisvuse õigustust ja vajadust.

Eriti suurt tähtsust omas Asutava Kogu antud seadusist 1919. a. oktoobris vastuvõetud Maaseadus. Viimane ei loonud ainult alused meie maa majanduslikuks edenemiseks, vaid innustas sõdureid püsivaks ja vapraks võitluseks Vabadussõjas.

[1] Eesti iseseisvusaja poliitilise ja kultuurielu käsitlus pole täielik, sest seda ei luba käesoleva töö ulatus. Teiseks on rida küsimusi, mis veel lahtised ja ootavad lähemat uurimist.

Peale selle võttis Asutav Kogu vastu Avalikkude algkoolide seaduse, mis tegi sunduslikuks 6-aastase ilmliku alghariduse.

1920. a. 15. juun. lõpetas Asutav Kogu oma tähtsama ülesande, võttes kolmandal lugemisel lõplikult vastu Eesti Vabariigi Põhiseaduse. Kodanike üheõigusluse põhimõttel kaotas Asutav Kogu kõik seisused ja seisuslikud privileegid.

Põhiseaduses ettenähtud kiriku lahutamine riigist toimus uue Perekonnaseaduse andmisega 1920. a. 29. juun., mis nägi ette erilised registreerimisasutised perekondlike sündmuste puhuks, nagu abiellu astumine, suremine jne., jättes seega kiriku osa nendes mitteametlikuks.

Lõppeks ratifitseeris Asutav Kogu Eesti-Vene rahulepingu ning lõpetas 5 istungjärgu järel oma tegevuse 1920. a. 20. detsembril.

Põhiseadus. Esimeseks Eesti Põhiseaduseks oli Päästekomitee poolt 1918. a. 24. veebr. antud „Manifest kõigile Eestimaa rahvastele", mis määras meie riigi valitsemiskorra — demokraatliku vabariigi, maa-ala, Ajutise Valitsuse, kodaniku põhiõigused jne.

Põhiseadus, mis vastu võeti Asutava Kogu poolt, jättis Eesti endiselt demokraatlikuks vabariigiks, kus rahvas teostas võimu oma rahvaesinduse, rahvaalgatuse ja rahvahääletuse kaudu.

Täidesaatvat võimu teostas Vabariigi Valitsus, eesotsas riigivanemaga. Valitsused püsisid võimul seni, kuni neil oli Riigikogu usaldus. Kohtuvõim oli seadusandlikust ja täidesaatvast võimust lahutatud ning kõrgema asutisena sel alal teotses Riigikohus. Kuigi käsitletav Põhiseadus kutsus ellu riigivanemaameti, olid viimase võimupiirid nii kitsad, et need ei võimaldanud riiki tarbe korral iseseisvalt juhtida, vaid kõik sõltus Riigikogust, kus alatiselt tülitsesid erakonnad. Kuigi Põhiseaduse puudused ilmnesid varsti ning esineti ka paranduskavadega, jäi mainitud Põhiseadus püsima pikaks ajaks — 1934. aastani.

Erakondade võitlus. Eesti erakonnaelu algas juba ärkamisajal, kuid eriti rohkesti tekkis uusi rühmitisi juurde 1917.— 1920. a. Erakondade arv meie rahvaesinduses oli kaunis suur, ühes Riigikogus ulatudes kuni 14-ni.

Asutavas Kogus ja esimestes Riigikogudes teotsesid paremal tiival sotsiaalrevolutsionäärid ehk iseseisvad sotsialistid ja sotsiaaldemokraadid; mitmesuguste nimede all püüdsid isegi kommunistid korduvalt legaalset esindust saada Riigikogus, mis neil ajutiselt õnnestuski. Keskerakondadest kujunes tähtsamaks tööerakond, mis oli radikaaldemokraatlik, ja mõõdukam rahvaerakond, mille juhiks oli Jaan Tõnisson. Kolmandas ja neljandas Riigikogus muutus aga kaalukamaks keskerakonnaks asunike koondis. Poliitilise erakonnana asus paremal tiival Maaliit, kuhu kuulus K. Päts, millest hiljemini kujunesid välja põllumeestekogud. Salajase, mitteseadusliku

erakonnana hakkasid rahuajal teotsema enamlased, keda juhtis V. Kingissepp. Peale selle võib nimetada veel mitmesuguseid vähem tähtsaid rühmi, nagu kristlik rahvaerakond, rahvusvabameelne erakond jt., mis osalt killunesid varasematest erakondadest programmide muutmise tõttu.

Mitmesuguste Riigikogus esindatud erakondade kõrval püüdis väljaspool Riigikogu Eesti poliitikat mõjutada 1926. a. asutatud Eesti Vabadussõjalaste Liit. Algul oli liidu

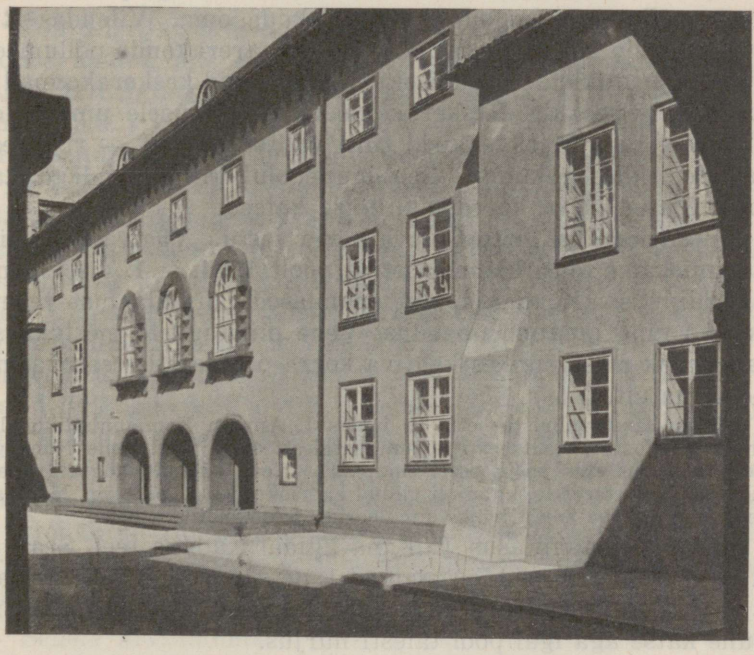

49. joonis. Riigikoguhoone fassaad.

sihiks vabadussõjalaste majandusliku olukorra parandamine ja kindlustamine, kuid hiljemini nende juhid püüdsid liidu liikmete kasvavat rahulolematust kasutada ka poliitiliste reformide, esijoones uue Põhiseaduse, läbiviimiseks. Riigikokku vabadussõjalased siiski esindust ei saatnud.

Maailmavaatelisel alusel erakondadeks koondumisel oli Eesti tulevases poliitikas suur tähtsus. Igal koondisel — poliitilisel erakonnal — olid oma erinõuded ja soovid, mille teostamist nad ootasid valitsuselt. Et Eesti Põhiseaduse järgi, mis püsis hilisajani, oli peaaegu kõik võim koondatud Riigikogu kui rahvaesinduse kätte, ning see koosnes üksikute erakondade esindajatest, olid vastuolud selles vältimatud. Üksikute erakondade programmid

taotlesid ainult oma huve, mistõttu tekkisid teravad lahkhelid, mis Riigikogu enda ja valitsuse tööd väga takistasid. Ka muutus erakondade poliitiline kaal sagedatel Riigikogu valimistel õige tugevasti. Asutavas Kogus enamuse moodustanud sotsialistid ei saanud Riigikogus enam kunagi enamuserakonnaks. Riigikogu kestuse ajal vähenes üsna tunduvalt ka keskerakondlaste — tööerakonna ja rahvaerakonna saadikute arv, kasvas aga paremal tiival asuvate põllumeestekogude ja asunikkude oma. Viiendas Riigikogus ühinesid kaks viimatimainitud agraarerakonda põllumeestekogude ja asunikkude koondiseks. Nõrgenenud keskerakonnad aga liitusid Rahvuslikuks Keskerakonnaks. Valitsusele umbusalduse avaldamise tagajärjel tekkisid tihti valitsuskriisid — riigipea ja ministrid pidid lahkuma. Seesugune olukord tõi endaga kaasa mitmesugused oleva korra muutmise katsed.

Opositsioonilisi üritusi oleva korra vastu. Vägivaldne võimuanastamiskatse tehti kommunistide poolt 1924. a. 1. detsembril Tallinnas. Kogu aja olid enamlased põrandaalust tegevust jätkanud ning pidanud ühendust Vene piiritaguste mõttekaaslastega. Avalik mäss puhkes kehtiva korra pooldajaile teataval määral ootamatult.

Mässukatset valmistas ette ja juhtis J. Anvelt. Kommunistlikud löögirühmad moodustati osalt eesti kommunistidest, osalt toodi neile Nõukogude-Venest lisa, kus elas palju eesti enamlasi. Need rühmad koguti novembri lõpul koonduskortereisse, kuhu oli viidud ka sööke, jooke, pille jm. lõbustamisvahendeid, et tarbe korral võiks simuleerida perekondlikku pidu.

Mässu peastaap asus Tallinna ligidal Kadaka teel. Sealt saadud käsu järgi katsusid löögisalgad 1. dets. varahommikul ootamatult vallutada valitsust, telegraafi, telefoni, raudteid jne., missugune katse aga igal pool täiesti nurjus.

Teine suurem katse olevat korda muuta lähtus vabadussõjalastelt. Osa Vabadussõja tegelasi, kes pooldasid autoritaarset riigikorda, suutis endaga kaasa tõmmata võrdlemisi suuri rahvahulki, mistõttu teostuski 1933. a. Põhiseaduse reform selles suunas.

Autoritaarse korra printsiip ja uus Põhiseadus. Paljud välisriigid on tänapäeval siirdunud autoritaarsele riigikorrale. Sellised riigikorrad on enamasti tekkinud välis- või kodusõja tagajärjel või sellest hoidumiseks, kuid ka seal, kus liigselt demokraatlik kord on osutunud riiklikule arengule ebasoodsaks. Ka meil Eestis aitasid demokraatia äärmused tugevamaks muuta neid voole, mis nõudsid senisest tugevamat riikliku võimu tsentralisatsiooni ja suurema võimuga riigivanema-instituuti. Juba varakult saadi aru meie erakondliku valitsussüsteemi puudusist ning hakati

igatsema kindlat juhtivat kätt. Selleks kavatseti riigivanema võimu suurendada. Rahulolematus kasvas veel enam raske ülemaailmse majanduskriisi tõttu, mis Eestiski aina teravnes kahekümnendate aastate lõpul ja kolmekümnendate algul. Nii näit. hakati 1929. a. üldisemalt palku kärpima, ning 1932. a. talvel hinnati Riigikogus tööta tööliste arvu 60 000—90 000 isikule, mis oli erakordselt suur.

Poliitilisi ja sotsiaalseid raskusi loodeti kõrvaldada uue Põhiseaduse kaudu, mis annaks riigipeale suurema võimu. 1932. a. otsustaski Riigikogu rahvahääletusele panna sellise kava, mis aga samal (1932.) ja järgmisel (1933.) aastal teist korda rahva poolt läbi kukutati. Kolmas paranduskava esitati rahvaalgatuse korras vabadussõjalaste juhtivate tegelaste poolt ja otsustati 1933. a. rahvahääletusel jaatavalt, kuigi see lõi palju suurema võimuga riigipea-ameti kui eelmised rahvale esitatud kavad. Kehtima hakkas uus Põhiseadus 1934. a. Peale tugeva võimuga riigivanema-instituudi loomise vähendas uus seadus Riigikogu liikmete arvu sajalt viiekümnele. Riigivanem valitakse selle Põhiseaduse järgi otseselt rahva poolt 5 aastaks ning ta ei ole vastutav Riigikogu ees. Ta võib viimase isegi oma äranägemise järgi laiali saata, dekreete välja anda ja absoluutset ja suspensiivset vetoõigust kasutada. Ka Vabariigi Valitsuse määrab ametisse ja vabastab riigivanem. Riigikaitse huvides võib riigivanem seaduses ettenähtud korras kodanikuõigusi oluliselt kitsendada. Selline kord teeb riigi saatuse väga suurel määral olenevaks riigivanemast ja ta isiklikest omadusist.

Sellele äratundmisele jõudsid nii riigivanem K. Päts kui ka uue Põhiseaduse järgi moodustatud valitsus, eesotsas peaminister K. Eenpaluga. Otsustati pöörduda rahva poole 1933. a. vastuvõetud Põhiseaduse ümberkorraldamise suhtes. 1936. a. veebruarikuus korraldatud rahvahääletusel otsustas rahvas absoluutse häälteenamusega selle küsimuse jaatavalt. Seega leidis riigivanema ja valitsuse samm täielikku tunnustamist rahva poolt. Rahvahääletuse kordaminekuks aitas väljapaistvalt kaasa Isamaaliit, kelle ülesandeks on arendada Eesti rahvas ühtekuuluvusevaimu, kõikide rahvakihtide kindlat koostööd ja riiklikku mõtlemist. 18. veebr. 1937. a. astus kokku kahekojaline Rahvuskogu, kes välja töötaks uue Põhiseaduse, mis väldiks poliitilised kriisid ja looks Eesti elule igakülgselt soodsad arenemisvõimalused. Rahvuskogu võttis vastu uue Põhiseaduse, milles on ette nähtud riigipeana Vabariigi Pre-

50. joonis. Riigipresident Konstantin Päts.

51. joonis. Sõjavägede Ülemjuhataja J. Laidoner.

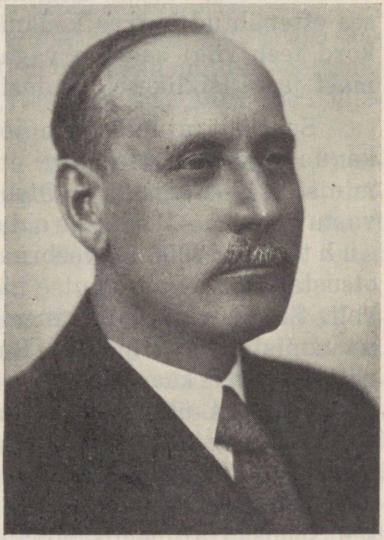

52. joonis. Peaminister K. Eenpalu.

sident. Ta on riigivõimu ühtluse kandja ja riigi esindaja. Presidendil on õigus anda kooskõlas seadustega määrusi. Ta kuulutab välja ka seadused. Ühtlasi on temal õigus jätta v ä l j a k u u l u t a m a t a Riigikogu poolt vastuvõetud seadusi, kui seda nõuavad riiklikud huvid. Valitsemisvõimu teostab Vabariigi Valitsus, eesotsas peaministriga. Seadusandlust teostab kahekojaline rahvaesindus — Riigikogu. Ta koosneb R i i g i v o l i k o g u s t ja R i i g i n õ u k o g u s t. Seejuures on seaduste algatamise õigus Vabariigi Valitsusel Vabariigi Presidendi teadmisel ja vähemalt ühel viiendikul Riigivolikogu seaduslikust koosseisust.

Esimene uue Põhiseaduse alusel valitud Riigikogu astus kokku 1938. a. veebruarikuus ja valis Vabariigi Presidendiks K. P ä t s i, kes tasakaalukalt ning leidlikult oli meie kodumaa välja juhtinud poliitilisest kriisist. Peaministriks jäi edasi tema vana kaastööline K. E e n p a l u, kellel suured teened meie poliitilise ja kultuurielu korraldamisel. Riigipresidendi ja peaministri kõrval etendab väljapaistvat osa meie riigi julgeoleku kindlustajana ja kaitsejana Vabadussõja õnnelikule lõpule viija, Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. L a i d o n e r.

2. Majanduslikust elust.

Põllundus ja karjandus. Kui sakslased XIII s. meie kodumaad vallutama hakkasid, oli siin, võrreldes tolleaegsete oludega mujal, hästiarenenud põlluharimine ja karjakasvatus. Aegade kestel kujunes siin olukord, mille tagajärjel maad ja suur osa töösaadusi läksid isandate-maavallutajate kasutada, vähendades seega talupoegade huvi maaharimise vastu.

Põhjaliku muutuse meie agraaroludesse tõi Eesti iseseisvusaegne maareform.

Üldse läks selle seaduse alusel maid riigile umbes 2 100 000 tiinu. Niihästi maa kui ka muu võõrandatud inventari eest maksti tasu. Maa anti edasi neile, kes seda ise harisid, kusjuures eesõigustati Vabadussõjast osavõtnuid ja nende perekondi. Ainult metsad, maapõuevarad ja vähem osa maid jäeti riigile. Pärisomandiks said ka endised mõisarentnikud oma renditalud. Kokku tuli maareformi läbi enam peremehi juurde, kui seni üldse olnud. Maareformiga tekkinud pööre ei jätnud kasulikku mõju avaldamata meie põllumajandusse, sest andmed on näidanud, et väikepõllupidamine on kõikjal intensiivsem kui suur.

Kui üldjoontes vaadelda meie põllumajanduse arengut, siis selgub, et maaviljakus suureneb pidevalt aastast aastasse, ikka enam ja enam tuleb juurde uut kultuurpinda, mida võidetakse soode kuivendamise, seni kõlbmata maa parandamise ja söötisoleva ülesharimise teel. Kõige enam on põldu juurde haritud Põhja- ja Lääne-Eestis. Kraavitamise ja torutamise kaudu, mis on suurelt osalt teostatud riikliku laenu abil, on põllumaad üldse juurde saadud üle 40 000 ha. Selleks suurejooneliseks põllupinna suurendamiseks on väga palju kaasa aidanud 1929. a. vastu võetud Asundustegevuse määrus ja Asunduskapitali seadus, mille alusel moodustati eriline Asunduskomisjon.

Asunduskomisjon taotleb seni kõlbmata maa kasutamise võimaldamist kahel teel: 1) harib riiklikul kulul vastava maa üles ning müüb selle siis soovijaile edasi või 2) toetab eraisikut kasutusse võetava maa ülesharimise juures. Asunduskomisjoni tegevus võimaldab suurel määral koloniseerimist jätkata seniasustamata aladel, mida meil veel külluses leidub.

Peale uudismaade soetamise on valitsuse poolt palju tähelepanu juhitud juba olemasolevate majapidamiste tasuvuse tõstmisele. Nii näit. on Petseri- ja Narva-tagusel alal, kus enne kehtis enamikus kogukondlik maaomandus ja põlluharimine, mõõdetud hingemaad ja lapitalud tervikuiks, mis võimaldab ratsionaalsemat majapidamist. Lisaks eelmistele soodustustele on meil loodud põllumajanduslik nõuanne. Häid tulemusi on saavutanud ka uudismaa ülesharijate riiklik premeerimiskord, kusjuures preemia suurus moodustab umbes 20—25% ülesharimiskuludest, traktorijaamade loomine, kivide ja kändude kõrvaldamise kursused, selleks lõhkeainete müümine alandatud hinnaga, määrused tootmise, müügi, taluvõlgade korraldamise jne. suhtes, mis tehtud eriti viimasel ajal. Peale riikliku algatuse ja koostöö edendavad meie põllundust ja karjandust mitmesugused kohalikud ühistegelikud ettevõtted ja seltsid, mida on kaunis rohkesti, näit. piimaühingud, kartuliühingud, linakasvatuse edendamiseks 1925. a. ellukutsutud keskühing „Eesti Lina", ühistegelikud laenuasutised jne.

Kõikide mainitud tegurite mõjul on meie põllumajandus sammunud pidevalt tõusuteed, kõrvale kaldudes sealt ainult üksikute ikaldus- ja kriisiaastate tõttu. 1919. a. oli põlluviljade all umbes 675 000 ha, 1935. a. aga juba 873 000 ha. Uuendusena põllupidamises võiks viimasel ajal märkida söödateraviljade ja -taimede kasvatamist suuremal määral, mis sihitud loomasaaduste tõstmiseks, uute kartuliliikide levimist ja linakasvatamise taaselustamist, mida näitab viimase külvipindala suurenemine.

Loomapidamises langeb Eestis pearõhk praegusel ajal veisekasvatamisele, kuid selle kõrval ei puudu ka muude koduloomade pidamine. Koduloomade juurdekasvu üksikute liikide järgi arvatakse 1920. a. kuni käesoleva ajani poolteise- kuni kahekordseks. Kanade arv on kasvanud enam kui kolmekordseks.

Andmed näitavad tõusu just veiste, sigade, sulgloomade ja mesiperede suhtes. Lambakasvatamist on pidurdanud rohke puuvillase ja „linnavillase" riide levimine, mida varemalt just välismaalt sisse veeti. Kodumaise riidetööstuse arenemisega võib siingi uut tõusu oodata. Veisekasvatuses on edendatud tõuaretust ja kontrolltegevust. Piima ümbertöötamiseks on asutatud rohkesti piimatalitusi, mis enamikus teotsevad ühistegelikul alusel. Piimaasjandus on eriti kiiresti arenenud Eesti iseseisvusajal. Läinud sajandi lõpul, 1898. a. oli isegi käsikoorelahutaja Eesti taludes suur haruldus. 1908. a. oli alles ainult üks ühistegelik piimatalitus, 1918. a. juba 97, 1936. a. 293.

Samuti pidevalt on tõusnud võitoodang, mida illustreerib võieksport, mille peamiseks turuks on olnud Inglis- ja Saksamaa. Võieksport tõusis 1921. a. kuni 1935. a. 1801 tünnilt 212 920 tünnile. Meierite ettevalmistus toimub vastavais õppeasutisis, milledest tähtsam on Õisu piimanduskool.

Teistest loomasaadustest on nimetamisväärselt tõusnud peekoni ja sealiha ja munade väljavedu.

Hobusekasvatuses on hakatud suguhobuseid märkima, on sisse seatud riiklikud kasvandused jne. Hobuseid veetakse ka välja, umbes 1000 hobust aastas. Hobusega hakkavad viimasel ajal võistlema mitmesugused mehaanilised liiklemis- ja rakendamisvahendid, nagu autod, traktorid jne.

Põllumajanduses saavutatud edu on tingitud üldise terava kriisiaja möödumisest, õigest riiklikust põllumajanduspoliitikast ning harijate endi püüdeist ja tööst.

Töötasuvus on suurendanud talupoegade ostujõudu, mis omakorda lubab paranduskavu päevakorrale tõsta, näit. elektri rakendamist talumajapidamises.

Tööstus ja kaubandus. Eesti riik ei ole puhtpõllumajanduslik, vaid ka tööstuslik ja kaubanduslik riik. Viimaseid alu soodustavad Eesti geograafiline asend ja peale põllumajandussaaduste veel mitmed teised loodusvarad, näit. fosforiit, kips, marmor, põlevkivi, turvas, tulekindel savi jne. Samuti kui maaharimises ja loomapidamises on mõjuval riiklikul toetusel Eesti

tööstuses ja kaubanduses väljapaistvaid tulemusi saavutatud. Viimasel ajal on riigi majanduspoliitika siingi aina otstarbekamaks muutunud, on toetatud just neid ettevõtteid, mis meie oludes tulusamad on.

Avalikkude andmete järgi on Eestis praegu üle 30 000 tööstusliku ja käsitööettevõtte. Kriisiaastate tõttu pole tööstuse edenemine olnud pidev; näit. oli 1928. a. suurtööstusi 266, 1929. a. 279, 1932. a. 248. Peale selle püsisid küll paljud suurtööstused, kuid piirasid tugevasti oma toodangut. Põhjuseks on olnud välisturgude kaotamine ja kriisiaegne ostujõu vähenemine. Suur- ja kesktööstusist tööpuudusel vallandatud töölised rakendusid iseseisvalt tööle ning suurendasid käsitööliste klassi, kes on loonud meile iseseisvad tööstusharud, milledel on tendents tõusta isegi kesktööstusteni. Välja arvatud üksikud mõõnaperioodid, on Eesti tööstus üldiselt siiski t õ u s n u d. Sama võib üldiselt väita toodangu kohta.

Tähtsamad t ö ö s t u s e t t e v õ t t e d on meil kivide ja muldade ümbertöötamine, metalli-, keemia-, naha-, tekstiil-, puu-, paberi-, polügraafia-, toidu- ja maitseainetetööstus jm. Moodsamaist tööstusist on nimetada elektrijaamade levimist. Kivide ja mulla ümbertöötamiseks on Eestis umbes 25 murdu ja kaevandust, milledes töötab üle 4000 töölise. Põlevkivi mängib Eesti majanduselus suurt osa, selle kasutamiseks on rakendanud oma kapitali Eesti riik, välismaa ja eraisikud. Viimasel ajal on moodsa tööstusharuna levinud ka turbatööstus. Turvast töötatakse ümber kütte-, aluspõhk- ja pakkimisturbaks.

Eesti tööstused on olnud nii elujõulised, et nad on tootnud koguka hulga oma saadusist peale siseturu ka v ä l i s t u r u jaoks; nii näit. on suurtööstuste kogutoodangust välja veetud tsementsaadusi 30%, klaasi 9%, tuletikke 75%, linaketramis- ja kudumissaadusi 90%, lauavabrikute toodangust isegi 100%, kuna endi tarvis jätkub täiel määral kesk- ja väiketööstuste toodangust.

Tööstussaaduste eksport on eriti hoogsalt tõusnud 1933.—1935. a. Tähtsamat osa etendavad siin pabertoorained ja tekstiiltooted. Viimaste väljavedu tõusis vastaval ajal umbes neljakordseks. Pabertoorainete väljaveo väärtus kasvas 1932.—1935. a. 5,5 milj. kroonilt 8,4 miljonile. Tööstusliku kriisi paranemisest annab tõendust tööliste arvu suurenemine ja töötundide hulga kasvamine.

T ö ö p u u d u s e vähenemine ilmneb ka järjekindlas registreeritud töötute arvu kahanemises. 1933. a. oli neid 21 951, 1935. a.

ainult 3180. Tööstuspoliitika õige suuna ja muude olusuhete tõttu võib veelgi suuremale paranemisele loota, eriti töötasu kõrgendamisele.

Kaubanduses on samuti kui muudel aladel palju korraldatud ja juhitud. Esijoones on püütud sisseveo piiramisega oma tööstust elustada ja arendada, tekitades selle toodete järele suurema nõudmise. Viimaste aastate jooksul on väljavedu suudetud ülekaalus hoida, mis on andnud suuri tulusid.

Tähtsamad väljaveoained on metsasaadused, loomad, liha, või, põllumajandussaadused, osa tööstustoodangust mitmesugustel aladel jne. Sisse vedada on olnud tendents eriti igasuguseid valmisprodukte, mille väljatöötamine meil puudulik, näit. riidekaubad, masinad jne., ja sääraseid aineid, mis kodumaal üldse puuduvad. Tähtsamaks välisturuks on meile Inglis- ja Saksamaa. Sisse veetakse kaupu esijoones samadest maadest. Juba Vene ajal olid Inglis- ja Saksamaa meie kodumaa tähtsamaiks väliskaubanduse partneriteks.

Kriisiaastad on kaubandust ajutiselt oluliselt pidurdanud, kuid siingi võib nende möödumist konstateerida. Vaatamata mitmesugustele raskustele on kaubanduslike ettevõtete arv peaaegu järjekindlalt tõusnud. Transpordi alal võib mainida igasuguste mootorsõidukite arvu suurenemist. Selle kõrval on raudteed siiski kasuga töötanud.

Kaubalaevastik ei ole Eesti Vabariigi algaastailt praeguseni arvuliselt kuigi palju kasvanud, küll aga mahult, 1923. a. kuni 1931. a. peaaegu kahekordseks, milleks kaasa aitasid kaubalepingud välisriikidega.

Üldiselt on Eesti majanduselu viimasel ajal mitmel alal tõusnud üle kriisieelse taseme. Hoiusummade hulk pankades on 1934. a. alates hoogsalt tõusnud. Eesti Panga kattevara on 1933.—1935. a. kullas ja välisvaluutas suurenenud isegi poole võrra, mis näitab jõukuse tõusu.

Töökaitse Eestis. Töö ja kapitali suhete lahendamine on alati olnud üks raskemaid ning selle riiklikul juhtimisel teostamine on saanud üldtunnustatud vajaduseks. Eestis tegi esimesed sammud siin juba Asutav Kogu, andes välja rea vastavaid seadusi ja määrusi. Hiljemini jäid töökaitse järelevalvajaiks erilised komissarid, kes töötasid Töö- ja Hoolekandeministeeriumile alluvatena. Mõni aeg tagasi loodi nende asemele tööinspektorite amet. Viimased hakkasid 1927. a. alates trükis avaldama aruandeid, mis võimaldab laiadel hulkadel tutvuda selle küsimusega. Töökaitse alal on meil palju pärandatud endiselt Vene riigilt, kuid

ajanõudeile vastavalt iseseisvalt kaugemale arenetud. Ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon on meie töökaitset tunduvalt edendanud. Selles vastuvõetud 26-st konventsioonist on meil ratifitseeritud 16, mis kõik ka vastavate seadustega täidetud.

Nende korraldustega on loodud meil terve alus töö ja kapitali suhete vastuolude vältimiseks ja majanduselu igakülgseks arenemiseks.

3. Vaimne elu.

Usund. Riigiusku Eestis ei ole. Juba Asutava Kogu seadusandlusega lahutati kirik riigist, ta jäeti eraasutiseks. Siiski toetab riik ev. luteri usu kõrgemat juhtivat instantsi — Konsistooriumi ning kirikule jäeti osa maid, mis maaseadus võõrandatavaks tunnistas. Hiljemini isegi suurendati neid maid veel teataval määral. Seega omab kirik meil siiski üldisemat tunnustust, kuid kodanikud ei kanna ses suhtes mingisugust sundusliikku kohustust. Vabariigi algaastail jäeti ka usuõpetus kõigist koolidest välja, aga 1923. a. rahvahääletusega otsustati usuõpetus uuesti rahvakooli õppekavasse võtta, kuid õpilaste osavõtt sellest jäi vanemate, hooldajate, või kui nad täiskasvanud olid, nende endi otsustada.

Usuvastased voolud ei ole Eestis kuigi palju kujuneda ega koonduda suutnud, kuigi suur hulk rahvast on kiriku vastu indiferentne. Kodanikest, kes mingisugust usku tunnistavad, on enamik koondunud ev. luteri usu kiriku ümber. Selles on meie iseseisvuseajal teatud elevust tekitanud uuendusmeelne — protestantlik vool, mis ei taha enam leppida mitmete ebamõistusepäraste tõekspidamistega luteri usus. Seni on aga juhtival kohal püsinud ortodoksne suund, mis radikaalseid reforme kiriku õpetuses lubatuks ei pea.

Luteri usu kiriku algühikud on kogudused, mis maa-alade järgi praostkondadeks koonduvad. Kõik praostkonnad kokku moodustavad piiskopkonna, mida esindab piiskop. Tema kõrval teotseb juhtiva organina iga aasta kokkukutsutav kirikupäev, millest peale vaimulike osa võtavad ka koguduste saadikud. Kirikupäeva kompetentsi kuulub muu seas piiskopi valimine. 1919. a. kuni oma surmani oli sellel kohal J. Kukk, siis H. B. Rahamägi. Ev. luteri usulistel on ka oma ametlik häälekandja „Eesti Kirik".

Peale luteriusuliste leidub meil üsna rohkesti kreeka-õigeusulisi. Eesti vabariigis muutus apostliku õigeusu kirik täiesti iseseisvaks, lahkudes Venemaast. Teda juhivad ülempiiskop-metropoliit ja piiskopest koosnev Püha Sinod.

Teisi usundeid esineb meil vähe; neist võib mainida roomakatoliku, baptisti, metodisti, adventisti ja vanausku jt.

Rahvuslikud teadused. Iseseisvana ja vabana püsib ainult see rahvas, kes majanduslikult ja vaimselt loob uusi väärtusi. Uusi väärtusi luues püsib rahvas sõltumatuna välisriikidest ning rahvuslik iseteadvus ei nõrgene, vaid kasvab. Eriti aitavad meie rahvuslikku omapära selgitada ja rahvuslikku iseteadvust süvendada nn. r a h v u s l i k u d t e a d u s e d, mis uurivad eesti rahva vaimseid eluavaldusi olevikus ja minevikus. Võõra valitsuse ajal puudusid meie rahvuslikel teadusil vajalikud edenemisvõimalused. Veneaegses Tartu ülikoolis ei võimaldatud nende uurimist, neid peeti Vene riikluse seisukohalt hädaohtlikuks. Kardeti, et nad süvendavad eestlaste rahvustunnet ja võõrutavad neid seega „suurest isamaast". Alles Eesti omariikluse päevil on alanud rahvuslikkude teaduste alal hoogus töö.

E e s t i a j a l o o põllul on iseseisvusaegsed uurimised toonud palju ümberhinnanguid ja uusi seisukohti. Meie teame nüüd, et pole õige kõnelda 700-a. orjapõlvest, nagu seda viimase ajani tehti. Meie näeme oma esivanemate elu mitmeti teises valguses, teame näit. mõndagi muistsete eestlaste viikingiajast, oma esivanemate kangelasajast. Terve rida hoolsaid ja leidlikke uurijaid on tegelnud meie kodumaa minevikuga. Nendest olgu kõigepealt nimetatud H. Kruus'i ja J. Vasar'at. J. Vasar on süvenenud Rootsi aega (eriti mõisade tagastamise küsimusse), uurinud Tartu ülikooli ajalugu, Eesti XVIII ja XIX s. majandusajalugu jm. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olukordi 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. H. Sepp käsitleb oma uurimustes eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajaloo ja maakondade ajaloo alal. P. Johansen'il on suuri teeneid XIII s. Eesti ajaloo uurimisel. Peaks veel nimetama paljusid teisi, kes on püüdnud süveneda meie kodumaa ajalukku, nagu P. Tarvel, E. Tender, E. Blumenfeldt, R. Kenkmaa jt.

E e s t i m u i n a s t e a d u s e ala on alles meie iseseisvuseajal leidnud tõsiselt-teaduslikku ja süstemaatilist käsitlust. Uurimuste põhjal arheoloogias on mõndagi uut selgunud, näit. et meie esivanemad ei omanud ainult külluses kallismetallist ehteid, vaid ka küllalt omapära ja leidlikkust nende valmistamisel ja ilustamisel. Väljapaistvaks teerajajaks ja uurimistöö organiseerijaks oli arheoloogias soome arheoloog A. M. Tallgren. Tema õpilastest H. Moora on uurinud eriti Eesti ja Läti rauaaega ja avaldanud huvitavid kokkuvõtteid eestlaste muistse iseseisvuse aegsest kul-

tuurist. E. Laid on uurinud muinaslinnu ja muistseid peljupaiku. Teistest uurijaist võiks nimetada R. Indreko't ja M. Schmiedehelm'i.

Rahvateaduses ehk etnograafias väärib uurimistöö organiseerijana nimetamist soome õpetlane I. Manninen, kes eeskujulikult korraldas etnograafilise osakonna E. R. Muuseumis. F. Linnus on uurinud eestlaste mesindust, puulukke, liivlaste kalastust jm. Tema sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur". Väljapaistvaid tulemusi eesti rahvateaduse alal on andnud G. Ränga uurimused. Lähemalt käsitleb ta vanade eestlaste rahvakultuuri oma töös „Vana Eesti rahvakultuur". Autor on lähemalt uurinud kalastusviise, eesti adratüüpe, vanu eesti ehitisi ja eestlaste kultuuriloolist arengut seoses välismõjudega.

Eesti rahvaluule uurijaist mainitagu kõigepealt M. J. Eisen'it kui suuremat vanavarakogujat J. Hurda kõrval. O. Looritsa uurimused paistavad silma autori vaadete uudsuse poolest. Ta on palju teinud meie esivanemate ja vanade liivlaste usuliste kommete ja meelsuse selgitamiseks. Loorits on leidlik uute teede rajaja meie folkloristide peres. Rahvaluulega on tegelnud mitmed teisedki nimekad uurijad, nagu W. Anderson, kes on põhjalik asjatundja mardi- ja kadripäevakommete suhtes, ja H. Tampere, kes on uurinud rahvaviise, jmt.

Silmapaistvad on meie teadlaste saavutised ka eesti keele ja soome-ugri keelte uurimises. Sugukeelte teeneka uurijana mainitagu siin J. Mark'i, kes seoses keeleteadusega on huvitunud ka etnograafilistest küsimustest, nagu eestlaste viljakoristamine ja viljapeks või soome-ugrilaste kaubandus. A. Saareste on tuntud kui eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurija. J. Mägiste on uurinud ingeri ja setu murdeid ja eesti-soome keelelisi laenuvahekordi. Laensõnu ja teistest keeltest eesti keelde saabunud mõjutusi on uurinud mõned teisedki teadlased (nagu P. Ariste ja M. Toomse). Väga suuri teeneid meie õigekeelsuse normeerimisel ja eesti keele sõnavara rikastamisel uute sõnade ja oskussõnadega on J. Aavikul ja J. V. Veskil.

Eesti kirjandust on viljakalt uurinud G. Suits oma õpilastega. Erilist tähelepanu on pühendatud vanemale eesti kirjandusloole ja ärkamisaegsetele autoritele (nagu Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.). A. Annist on süvenenud „Kalevipojaga" seotud probleemidesse ja kirjutanud nendest suurema teose. Ei puudu iseseisvusaegsete teoste seas ka uurimused uuemate kir-

janikkude üle. Nii on Fr. Tuglas avaldanud põhjaliku töö J. Liivist, D. Palgi on uurinud E. Vilde stiili jm.

Eesti geograafia alal on silma paistnud eriti E. Kant, kes oma uurimismeetodite uudsusega üldist tunnustamist leidnud ka välismail. Et tema uurimustes ka geopoliitiline moment vajalikku valgustamist leiab, siis aitavad Kant'i teosed kaasa isegi kodumaa ajaloo sügavamaks mõistmiseks.

E. Teaduste Akadeemia. Selleks, et otstarbekalt koordineerida ja juhtida teaduslikku tööd rahvuslikkude ja teistegi teaduste alal, loodi 1938. a. Eesti Teaduste Akadeemia.

Loodusteadused. Rahvuslikkude teaduste kõrval on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eestis paljud teised teadused. Peatume neist ainult loodus- ja arstiteadusel.

Loodusteaduse alal on üldist tunnustust leidnud P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi ja põlevkivi ümbertöötamise alal. Ta on avaldanud rea töid nii eesti kui ka võõrkeeltes ning nendega kaasa aidanud põlevkivitööstuse arenguks mitte ainult Eestis, vaid ka välismail. A. Parts on tegelnud peamiselt teoreetiliste küsimuste lahendamisega, nimelt keemilise reaktsiooni kiiruse alal ja gaaside erisoojuse alal. Ta on avaldanud rea tunnustatud töid välismaa ajakirjades. L. Tiganik on töötanud peamiselt küsimuse alal, mil määral on keemilised molekulid elektriliselt asümmeetrilised. Ta seisukohad on leidnud tunnustust teiste eriteadlaste poolt. A. Paris on uurinud tärpentiniõli. Ta uurimustel on praktiline tähtsus, eriti kamprivalmistamise alal. R. Viilip on oma eluaja tegelnud maavärinat kindlaks määravate aparaatide (seismograafide) konstrueerimise alal. Ta töö tulemused on leidnud tunnustust kõigis kultuurmaades (ka Jaapanis ja Hiinas). Eestis valmistatakse mainitud aparaate välisriikide jaoks.

T. Lippmaa on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eesti taimkonna uurimisel ja ühtlasi põhjendanud omapärase taimesotsioloogia koolkonna oma töödega Eestis, Lapimaal, Alpides ja Saharas. Ta on avaldanud palju töid võõrkeeltes ja ta seisukohad on leidnud tunnustust kõikjal.

A. Öpik on uurinud kogu meie maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja suurt tunnustust leidnud nii Eestis kui ka välismail. Isegi mõne kivimi eestikeelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, s. t. välismail nimetatakse sama kivimit eesti nimega.

Arstiteadus. Arstiteaduses on rahvusvahelise kuulsuse omandanud L. Puusepp ja A. Paldrok. Esimene neist on julge uute

teede rajaja närvihaiguste kirurgilisel ravimisel (peaajukasvajad, halvatused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (näit. pidalitõve) ravimise alal. Üldtuntud on E. Teaduste Akadeemia presidendi K. Schlossmann'i uurimused arstiteaduse alal.

Eesti entsüklopeedia. Mitmesugustel erialadel ilmunud teadusliku väärtkirjanduse kõrval on meil iseseisvuseaastail ilmunud kaheksaköiteline universaalne teatmeteos — „Eesti entsüklopeedia".

Kirjandus. Eesti riigi loomisega muutus eesti keel riigikeeleks, mis oli suureks soodustuseks meie kirjanduse levimisele. Veel enam on aga kirjanduselu edendanud r i i k l i k t o e t u s autoreile ja raamatukogudele ning suurejooneline raamatupropaganda. Kõige selle tõttu arenes meie noor iseseisvusaegne kirjandus jõudsasti, mida näitab tagasivaade raamatute arvulisele suurenemisele. Eesti riigi algusest kuni 1935. a. on ilmunud rohkem eestikeelseid teoseid kui 383 aasta jooksul enne iseseisvust. Suur protsent neist raamatuist on ilukirjanduslikud teosed. 1918.— 1935. a. ilmus sel alal umbes 1500 algupärast teost, mis on üsna hinnatav hulk.

Teatav elevus ilukirjanduslikus loomingus algas juba 1917. a., revolutsiooniaastal. Maailmasõja alguses soikunud kirjanduslik elu hakkas nüüd jälle hoogsamalt edenema. Osa nooremaid kirjanikke koondus „Siuru" rühma, mis üldiselt jätkas loomist „Noor-Eesti" laadis, millele siiski lisandus teataval määral futuristlikke ja ekspressionistlikke sugemeid. „Siuru" rühma koondusid paljud meie lüürikud, kes ka hiljemini on andekalt teotsenud kirjanduspõllul, näit. Marie Under, H. Visnapuu, J. Semper, J. Kärner jt.

Peale endise „Siuru" ümber koondunud luuletajate on meil iseseisvusajal viljakalt töötanud teisedki — G. Suits, V. Adams, J. Sütiste jt. Üldiselt on Eesti iseseisvusajal luule liikunud tõusuteed, vormilise täiuslikkuse ja sisulise mitmekülgsuse suunas.

Seevastu polnud iseseisvusaja algul proosakirjandus nii hästi edenenud kui luule. Silmapaistvam proosaautor siin oli A. Gailit, kelle järjekindlam tegevus algaski alles 1917. a. Tema teoseis leidub palju fantastilist ja naturalistlikku. Gailiti seniseist teoseist on tuntuim ja hinnatuim „Toomas Nipernaadi", mis on tõlgitud mitmesse euroopa keelde. Iseseisvuse algaastail kirjutas uusromantiliselt veel R. Roht.

1920. a. ümber muutus kirjanduse üldsuund kainemaks, taltsamaks. Hakati kujutama reaalset, elulähedast, mille väljendusvahendiks sai romaan. Realistliku romaani teerajajana peaks

mainima A. Kivikat, selle tõelisiks võiduleaitajaiks on paar vanema põlve kirjanikku — A. H. Tammsaare ja M. Metsanurk. Esimese sulest ilmus iseseisvusaegne suurim ilukirjanduslik teos „Tõde ja õigus". Teine suurem romanist on M. Metsanurk; tema on iseseisvusajal kirjutanud rea tähelepandavaid töid, nagu „Taavet Soovere elu ja surm", „Jäljetu haud", „Punane tuul" jt. Erakordse menu saavutas agulielu kirjeldajana realist A. Jakobson oma teosega „Vaestepatuste alev", mis 1927. a. „Looduse" romaanivõistlusel sai esimese auhinna. Peente ja rahulikkude hingeelu eritlejatena peaks mainima J. Semperit ja K. A. Hindreyd. Nooremaist autoreist on viimastel aastatel üsna menukaks muutunud realismi ja romantismi piirimail liikuv A. Mälk.

53. joonis. K. Mägi: Aiavaade.

Peale nimetatute on iseseisvusajal teotsenud veel rida teisi vanemaid ja nooremaid proosakirjanikke.

Üldiselt on eesti kirjandus oma lühikese ea kestel, eriti iseseisvusajal, tõusnud samale tasemele kui kirjandus teistes kultuurmaades. Rida meie autorite teoseid on tõlgitud ka võõrkeeltesse ja mõned neist (eeskätt Tammsaare „Tõde ja õigus") leidnud välismail suurt menu. Viimasel ajal on eesti kapitaliga loomisel kirjastusasutised eesti kirjanduse tõlkimiseks ning levitamiseks välismail.

Kujutav kunst. Kujutav kunstki on iseseisvusajal riiklikul ja seltskondlikul toetusel jõudsasti edenema hakanud. Paljud varemtuntud kunstnikud jätkasid meie uues riigis oma loomingut ning neile seltsis hulk noori jõude. Vanema põlve kunstnikest on meil maali alal tuntumad A. Laikmaa, K. Mägi, N. Triik, A. Jansen, P. Aren jt.

Samuti kui eesti kirjanduses katsetati ka kujutavas kunstis mõningate moodsate vooludega, näit. futurismiga ja kubismiga.

Moodsas eesti kunstis on domineerivad aga uusrealism ja impressionism. Kavakindlama toetuse osaliseks on saanud just meie kunstnike noorem põlv, kes seetõttu juba arvuliselt on tugevasti suurenenud. Kunstnikud on koondunud mitmesuguseisse kunstiühinguisse, neil oli oma häälekandja — kunstiajakiri „Taie". Kunsti tutvustamiseks ja ergutamiseks on korraldatud rida kunstinäitusi ning selleks otstarbeks on ehitatud moodne Kunstihoone Tallinnas.

Nooremaist iseseisvusajal silmapaistnud kunstnikest võiks nimetada A. Vabbet, kes on uusi teid otsinud nii maalijana kui ka

54. joonis. A. Vabbe illustratsioon G. Suitsu teosele „Lapse sünd".

55. joonis. J. Koort: Palvetaja.

graafikuna; puhtgraafikuna on eriti tunnustatud E. Viiralt. Peale nende esineb praegusil kunstinäitusil veel hulk andekaid mitmesugustesse vooludesse kalduvaid kunstnikke.

Skulptuuri alal on Eesti iseseisvusajal teotsenud paljud kunstnikud. Tähtsamad neist on akadeemik A. Adamson, J. Koort, V. Mellik, F. Sannamees, A. Starkopf-Rea jt.

Teater on päev-päevalt kujunenud ikka suuremate hulkade huviobjektiks, mida Eesti iseseisvusaegne teater kõigiti on väärinud. Senised suured kutseteatrid „Estonia", „Vanemuine", „Endla" jt. on end püüdnud muuta ajanõudeile vastavaks, ning neile on seltsinud veel teisigi, mis tekkinud alles iseseisvusajal. Esmalt peaks siin nimetama „Draamateatrit" ja „Töölisteatrit"

Tallinnas. Esimene asut. 1920. a., teine 1926. a. „Draamateater" puhtiseseisvusaegse lavakunsti üritusena on ka kõige enam pakkunud meie algupärast loomingut. Rändteatrina võimaldab ta maal osa saada kõrgeväärtuslikust lavakunstist. „Töölisteatri" siht on luua realistlikku rahvateatrit.

Meie teatreis töötab hulk kodu- ja välismaal tunnustatud jõude, ning teatrite kui tervikute külalisetendused võõrsil on saanud suure menu osaliseks. Suuremad teatrid annavad meil aastas sadasid etendusi, mis valitud kodu- ja välismaa paremast lavaloomingust ning osalt kõrge kunstilise väärtusega. Kodumaistest näitekirjanikest on eelistatumad E. Vilde, A. Kitzberg, H. Raudsepp, A. Mälk jt.

Teatritegelaste kutseühinguna on asutatud Näitlejate Liit ning viimasel ajal (1934) hakatud välja andma oma ajakirja „Teater". Tegevussihtide ja töökavade selgitamiseks peetakse üleriiklikke teatripäevi.

Peale mainitud suuremate lavade on meil veel terve rida vähemaid kutseteatreid ja asjaarmastajate koondisi.

Muusika praeguse seisukoha suhtes tuleb rõhutada selle kiiret arenemist niihästi loova kui ka väljendava ala suhtes. Eesti komponistide kaudu esindatakse praegu juba enamvähem kõik muusikavormid ja sisult on nende teosed tunnustatud tasemel. Meie muusikalises loomingus, mis XIX s. oli tugevasti saksa mõju all, leiab nüüd teed rahvuslikum ja omapärasem vaim. Vanemast helikunstnike põlvest on seda ala viljelnud mitmed tüsedad jõud — A. Läte, R. Tobias, A. Kapp, M. Lüdig, M. Härma jt.

Noorem helikunstnike põlv on osa saanud Eesti Kultuurkapitalist, mille juurde loodi Helikunsti Sihtkapital. Kunstnike haridusalal töötavad Tallinna Konservatoorium, Tartu Kõrgem Muusikakool ja mitmed erakoolid.

Praegu teotsev helikunstnikkude pere on väga arvurikas ning koondunud mitmesuguseisse kunstiühinguisse, mis võimaldab igaühel oma võimeid vastaval alal rakendada. Tuntumaist nimedest olgu siin loendatud ainult mõned muusikalise loomingu alal teotsejad, nagu H. Eller, J. Aavik, M. Saar, A. Lemba, A. Vedro, E. Tubin, E. Oja. Järjest tuleb juurde veel uusi üksikjõude ja organisatsioone, kes kõik muusika taset tõstavad. Seni on korraldatud hulk kontserte, laulupidusid, muusikaõhtuid jm. üritusi, kus on heade tulemustega ette kantud peale oma kunstnike tööde ka palju surematute kuulsuste helitöid, näit. Beethoven'i, Schubert'i jt. omi.

Ajakirjandus. Seninähtamatu ulatuse võttis iseseisvusajal ka eesti ajakirjade ja ajalehtede arv ning tiraaž. Peale suurte päevalehtede arutavad meie päevapoliitika olulisi küsimusi ajakirjad, nagu „ERK" ja „Akadeemia". Kirjanduslikest ajakirjust paistsid iseseisvuse algul silma „Odamees", „Ilo" ja „Murrang", hiljem astusid tunduvalt suurematena nende asemele „Looming" ja „Varamu". Ajakirjade hulka suurendavad veel mitmesugused laste-, noorsoo-, ajaviite- ja eriküsimustele pühendatud ajakirjad.

Koolireform ühenduses hariduspoliitikaga. Asutava Kogu poolt vastuvõetud Avalikkude algkoolide seadusega pandi kindel alus me rahvaharidusele. Seejuures rajati koolikorraldus ühtluskooli põhimõttele. Lõpetanud 6-klassilise algkooli, võis igaüks, kui ruumi oli, astuda keskkooli resp. gümnaasiumi ja selle lõpetamise järel ülikooli.

Peagi hakati ülikooli- ja gümnaasiumiringkonnist tähelepanu juhtima me ühtluskooli struktuuri puudusile, s. t. keskastme koolide puudumisele.

1934. a. teostatud koolireform lõi keskastme koolid — progümnaasiumid ja reaalkoolid. Esimesse siirduvad algkoolide õpilased 4 klassi lõpetamise järel, teise aga algkooli lõpetanud. Koolireform rajati 5-klassilisele progümnaasiumile seepärast, et õpilasis algab 11—12-aastaselt psüühiline murrang, mis nõuab algava diferentsitud töö jaoks uut koolitüüpi ja õpetajaid-eriteadlasi. Progümnaasiumi ja reaalkooli lõpetajad pääsevad gümnaasiumi, kui nad sooritavad tarvilikud eksamid. Gümnaasium moodustab seega ühtluskooli kolmanda astme, kus õppeaeg kestab 3 aastat. Samal ajal loodi kutsekoolide võrk (esimese ja teise astme kutsekoolid), et nii alg- kui ka reaalkooli ja progümnaasiumi lõpetajaile luua võimalus ette valmistuda teataval eri- ja kutsealal. Nii on me hariduspoliitika sihiks luua keskastme koolid, mis annavad korraliku üldhariduse ja võimaldavad seega leida teenistust kõigil elualadel; teiseks, asutada tarvilik arv esimese ja teise astme kutsekoole. Kutsekoolide võrgu arendamisega tahetakse noori ettevalmistatult juhtida tegelikku ellu, et nad saaksid varakult hakata uusi väärtusi looma ja seega oma ülesandeid täitma Eesti rahva ja riigi huvides.

Seltsielu. Mitmesugust laadi seltsid, mis tuntud juba enne iseseisvusaega, on oma tegevust samadel alustel jätkanud ja täiendanud. Kuid seoses meie iseseisvumisega on tekkinud ka mitmeid uusi organisatsioone, nagu kodukaitse teenistusse rakendatud Kaitseliit ja Naiskodukaitse ning palju koolinoorsoo-organisatsioone. Viimaseid ei sallinud veneaegne kool ja seal võisid nad

teotseda ainult põranda all. Juba Vene ajal tuntud seltsidest on eriti rohkesti levinud spordiseltsid. Ülikooli juures teotsevad intensiivselt veel mitmed akadeemilised seltsid, nagu ajaloo, emakeele, loodusteaduse, ühistegevuse jt. aladel. Viimaste osatähtsus me vaimse kultuuri arendamisel on võrdlemisi suur.

4. Rahvusliku tunde süvendamisest.

Nimede-eestistamise võimalus loodi juba varsti meie vabariigi tekkimise järel, kuid erilised juhtivad asutised kutsuti seltskondlikul ja riiklikul koostööl ellu alles viimastel aastatel. Nimede-eestistamine on tehtud tasutuks ning selle siht lähtub põhimõttest — kõrvaldada Eesti elust kõik võõra võimu halvad mälestused, mis rohkesti on sadestunud just meie perekonnanimedesse. Üle poole eestlaste perekonnanimedest olid vabariigi algul võõrapärased, eriti saksa päritoluga. Kui siia juurde arvata veel suur protsent inetuid ja halvamaigulisi nimesid, mis mõisnikud talurahva mõnitamiseks andnud, on kõlbmatute perekonnanimede hulk veelgi suurem.

Kodukaunistamine on teine viimasel ajal hoogsaks muutunud ettevõte. Selleks on loodud oma juhtivad organid, mille õhutusel püütakse levitada rahva seas arusaamist, et eesti kodustki tulevad kõrvaldada pimedad ja mustad orjapõlve jäänused, luua uus kodu, mis on kõigiti vaba rahva vääriline. Kodukaunistamise liikumise mõjul on hakatud suurejoonelisemalt elamuid parandama, iluaedu tegema, puiesteid istutama jne. Seetõttu võib lähemas tulevikus loota meie elamute üldilme tunduvat muutumist. Lisaks kaunile kodule püütakse levitada pidulike sündmuste puhul Eesti riigilipu tarvituselevõttu ka maal, mis seni on andnud häid tulemusi. Kodukaunistamise ja riigilipu levitamise hoogtöö patrooniks on president K. Päts.

Hõimuliikumine on kolmas tähtsam moodne algatus. Ajalugu on tõendanud, et rahvad, kes moodustavad kindla terviku, püsivad paremini võitluses olemasolu eest. Soome-ugri rahvaste saatus pole ses suhtes õnnelik olnud, siin on saatuslikel silmapilkudel olnud ülekaalus erihuvid, mis soodustanud paljude hõimude hävimist ja ümberrahvustumist. Peale üksikute kildude on sellest perest järele jäänud kolm suuremat ühikut — Eesti, Soome, Ungari. Nende rahvuste lähenemine on arusaadav, sest nad on paljude nähtamatute sidemetega ja huvidega seotud, mis vajavad ainult elustamist ja süvendamist. Hõimuliikumise kõrguspunk-

tiks on kujunenud Soome-Ugri kultuurkongressid, mida senini on peetud viis. Kongressid oma üldettekannetega ja rohkete harrastusringidega pakuvad hea võimaluse isikliku ja erialalise kontakti loomiseks, mille kaudu pakutakse vastastikku palju väärtuslikku ja huvitavat.

Kuigi maailma ajaloo areng pärast Maailmasõda on olnud rikas poliitilistest, majanduslikest ning ühiskondlikest kriisidest ja rahvusvahelistest konfliktidest, on Eestil õnnestunud neutraliteedipoliitikat ajades elada rahus ja teha ülesehitavat tööd. Eesti iseseisvuse kestel on sirgunud meie keskelt nimekaid mehi ja naisi, kelle saavutised teaduse, kirjanduse ja kunsti alal on täit tunnustust leidnud välismaadeski. Samuti majanduselus ja rahvahulkade organiseerimises kultuuriliseks loovaks tööks on meie areng olnud kiire ning tulemusrikas. Eesti rahva elustandard ja üldine hüvang on kindlalt tõusnud, tänu meie rahva tööinnule ja riigimeeste juhtimisoskusele. Nii uusi väärtusi luues oleme õigustanud oma iseseisvust ja seisame samaväärsetena teiste kultuurrahvaste peres.

JÄRELSÕNA.

„Ajalugu gümnaasiumile“ III on lõpposa autori gümnaasiumi-õpperaamatute seeriast. Selles käsitletakse üld- ja kodumaa ajalugu XIX s. algusest kuni käesoleva ajani (1939). Õpperaamatu koostamisel on käidud samade põhimõtete järgi, mis väljendust leidnud gümnaasiumi I klassi õpperaamatu eessõnas. Siin ei saa aga märkimata jätta, et üldajaloo käsitluses olen materjali grupeerinud osalt teiste põhimõtete alusel, et rõhutada ajastutele eriti iseloomulikumaid jooni. Nii on käsitletud lähemalt üldeuroopalist reaktsiooni, peatudes algul rahvusvahelisel poliitikal ja Euroopa riikide sisepoliitikal reaktsiooni ajal, mille järel käsitlen kultuurireaktsiooni. Aega 1830.—48. a. vaatlen liberalismi tõusuajana, peatudes ühtlasi rahvuslikkudel vooludel. Liberalism areneb ja juurdub hiljemgi, kuid satub ohtlikku kriisi XX s. kolmekümnendatel aastatel, millal leiab laialdast poolehoidu autoritaarne riigikord, kas suuremal või vähemal määral. Järgnevat aega, (1848—1871) käsitlen natsionalismi tõusuajana. Rahvuslik liikumine, mis neil aastail näitab tugevat tõusu, viib Itaalia ja Saksamaa riiklikule ühinemisele. Õeldu ei jäta mõju avaldamata ka teistesse Euroopa maadesse, kus rahvuslikud liikumised muutusid tugevamaks. Imperialismiaega jälgides peatun nii poliitilistel ja sotsiaal-majanduslikel probleemidel kui ka rahvusküsimusel. Rahvuslikus liikumises näeme uut tõusu XX s. kolmekümnendatel, aastatel, ja mitte ainult autoritaarseis, vaid samuti demokraatlikes riiges. Uus-Euroopa ja Uus-Eesti ajast annan ülevaate, mis ei pretendeeri täiuslikkusele, sest aeg Versailles' rahust kuni tänapäevani (1939) pole tarvilisel määral uuritud ja sisaldab rea lahtisi probleeme ja küsimusi. Autor on arvamusel, et antu siiski viib noori oleviku ja lähema mineviku mõistmisele. Seejuures on autor hoidunud raskepärasusest aine käsitluses, mis takistab õppekava kohaselt pakutava materjali omandamist ja paralüüsib huvi tekkimist käsiteldavate probleemide vastu. Õpperaamat tohiks olla ka materjali hulgalt õpilastele jõukohane, sest osa sellest on neile tuttav progümnaasiumi ja reaalkooli kursusest.

Palun lugupeetud õpetajaid minule lahkesti teatada oma soovidest materjali valiku ja õpperaamatu dispositsiooni suhtes aadressil: Tartu, Riia tänav 30.

J. Adamson.

SISUKORD.

Üldajalugu.

		Lk.
I.	Üldeuroopaline reaktsioon	3—22
	1. Prantsuse revolutsiooni mõju XIX sajandi ajalukku ja viimase iseloomujooni	3— 4
	2. Rahvusvahelisest poliitikast reaktsiooni ajal. Selle reaktsioonilised ja liberaalsed tendentsid	4— 9
	3. Euroopa riikide sisepoliitikast reaktsiooni ajal	9—16
	4. Vaimuelu ja selle reaktsioonilised ja liberaalsed tendentsid	16—22
II.	Liberalismi tõusuaeg (juulimonarhia-aastad)	23—42
	1. Kodanluse võidud, eriti Lääne-Euroopas	23—35
	2. Demokraatlikud, rahvuslikud ja sotsialistlikud voolud tugevnevad	35—42
III.	Natsionalismi tõusuaeg	42—72
	1. Iseloomustavaid jooni	42
	2. 1848. a. liikumised	42—52
	3. 50-ndate aastate reaktsioon. Majanduslik areng XIX s. teisel poolel. Positivism	52—55
	4. Teine keisririik Prantsusmaal (1852—70). Prantsusmaa rahvusvahelise mõju kasvamine ja langus	55—60
	5. Itaalia ühinemine (1859—70)	60—63
	6. Saksamaa ühendamine	63—71
	7. Rahvusluse edu Austrias ja Balkani poolsaarel	71—72
IV.	Imperialismiaeg	72—151
	A. Saksamaa ühendamisest umbes XX sajandini	72—119
	1. Rahvusvahelised liidud	72— 77
	2. Bismarcki aeg Saksamaal	77— 85
	3. Võitlus Prantsusmaal riigikorra pärast (1870—79). Oportunistide valitsus (1879—99)	85— 90
	4. Aleksander II reformide aeg (1855—81) ja Aleksander III aeg (1881—94) reaktsiooni ning rahu ajana Venemaal	90—100
	5. Vabakaubanduslik Inglismaa 1848—1906	100—112
	6. Ühendatud Itaalia esimesed aastakümned (1879—1900)	112—114
	7. Jooni Ameerika arengust	114—116
	8. Reformide ajastu Jaapanis (XIX s. teine pool)	116—119
	B. Euroopa riigid Maailmasõja eel	119—144
	1. Radikaalide valitsus Prantsusmaal (1899—1914)	119—124
	2. Nikolai II valitsusaeg Venemaal Maailmasõja puhkemiseni	124—130
	3. Itaalia XX s. algusest Maailmasõtta astumiseni (1915)	130—133
	4. Radikaalne Inglismaa (1906—14)	133—137
	5. Imperialistlik Saksamaa 1890—1914	137—141
	6. Austria-Ungari ja Balkani küsimus	141—144
	D. Maailmasõda	144—151
	1. Sõja põhjused, puhkemine ja osavõtjad	144—147
	2. Sõja käik	147—151

Lk.
IV. Uus-Euroopa . . . . . 151—181
A. Rahvusvahelised suhted pärast Maailmasõda . . . . 151—159
1. Lepingud 1919—20 . . . . . 151—153
2. Rahvasteliit . . . . . 154—155
3. Reparatsiooniküsimus. Sõjavõlad . . . . . 156—157
4. Desarmeerimine ja Euroopa julgeolek . . . . . 157—159
B. Maailmamajandus pärast sõda . . . . . 159—161
D. Diktatuur ja demokraatia üksikuis Euroopa riiges . . . 161—181
1. Nõukogude-Venemaa . . . . . 161—166
2. Itaalia . . . . . 166—168
3. Saksamaa . . . . . 168—171
4. Teised Kesk-Euroopa riigid . . . . . 171—174
5. Põhja- ja Ida-Euroopa rahvusriigid . . . . . 174—175
6. Inglismaa . . . . . 176—178
7. Prantsusmaa . . . . . 178—179
8. Oleviku rahvusvahelistest suhetest . . . . . 179—181
V. XIX ja XX sajandi vaimne elu . . . . . 181—195

Eesti ajalugu.

Eestlaste sotsiaalmajanduslik ja vaimne vabanemine XIX s. ja XX s. algul . . . . . 196—268
I. Talurahva vabanemine pärisorjusest . . . . . 196—202
1. Vabastamise põhjused ja käik . . . . . 196—199
2. Vabastamisseaduste sisu ja elluviimine . . . . . 199—202
II. Teoorjusaegne majanduselu . . . . . 202—224
1. Püüd mõisamajandust intensiivsemaks muuta . . . 202—207
2. Teoorjusaegne talumajandus . . . . . 207—210
3. Teoorjuse kriis . . . . . 210—213
4. Uued agraarseadused. Teoorjuse lõpp. . . . . 213—216
5. Linnad . . . . . 217—219
6. Vaimne elu . . . . . 219—224
III. Rahvuslik ärkamisaeg . . . . . 224—248
1. Muutused sotsiaalmajanduslikus elus . . . . . 224—230
2. Eesti rahvuslik ärkamine; selle põhitegurid ja käik 230—247
3. Soome rahvuslik ärkamiseaeg . . . . . 247—248
IV. Venestusaeg . . . . . 248—255
1. Venestusreformid . . . . . 248—252
2. Eesti ühiskond venestusajal . . . . . 252—255
V. Tõusuaeg eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul. . . . 255—268
1. Olukord 1905. a. revolutsioonini . . . . . 255—260
2. 1905. a. revolutsioon . . . . . 260—266
3. Eestluse majanduslik ja kultuuriline jõudude koondamise aeg pärast 1905. a. revolutsiooni . . . . . 266—268
Eesti riikliku iseseisvuse aeg . . . . . 269—308
I. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine . . . . . 269—287
1. Eesti iseseisvuse eellugu . . . . . 269—277
2. Vabadussõda . . . . . 277—287
II. Uus-Eesti . . . . . 287—308
1. Poliitilisest elust . . . . . 287—293
2. Majanduslikust elust . . . . . 293—298
3. Vaimne elu . . . . . 298—308
Järelsõna 309

AUTORI SENIILMUNUD TÖÖD:

Eesti ajalugu algkoolidele.
Jutustusi kodumaa ajaloost. Algkooli IV õppeaasta.
Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Algkooli V õppeaasta.
Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Algk. VI õppeaasta.
Kõige uuem aeg.
Vanaaeg keskkoolidele (end. gümn.).
Keskaeg keskkoolidele.
Uusaeg I
„ II (1700—1848).
„ III (1848—1930).
Eesti ajalugu I (1935. a. väljaanne).
„ „ II (1936. a. väljaanne).
„ „ III (1936. a. väljaanne).
„ „ IV (1937. a. väljaanne).
Vanaaeg. Õpperaamat keskk. I kl. (5. õp.).
Keskaeg. Õpperaamat keskk. II kl. (6. õp.).
Uusaeg I.
Uusaeg II.
Uusim aeg III.
Ajalugu I. Progümn. I kl.
Ajalugu II. Progümn. II kl.
Ajalugu III. Progümn. III ja reaalk. I kl.
Ajalugu IV. Progümn. IV ja reaalk. II kl.
Ajalugu V. Progümn. V ja reaalk. III kl.
Ajalugu gümnaasiumile I.
Ajalugu gümnaasiumile II (I).
Ajalugu gümnaasiumile II (II).
Ajalugu gümnaasiumile III.
Ajaloo atlas: Vanaaeg.
„ „ Keskaeg.
„ „ Uusaeg.
„ „ algkoolidele.
Ajaloo lugemik alg- ja keskkoolidele.
Nr. 1. Egiptuse templeis ja hauakambreis.
Nr. 2. Igapäevsest tööst Vana-Egiptuses.
Nr. 3. Olümpia-pidustused Vana-Kreekas.
Nr. 4. Kreeklaste sangarlik võitlus pärslastega.
Nr. 5. Keskaegne külaelu Lääne-Euroopas.
Nr. 6. Julius Caesar.
Nr. 7. Linnaelu keskajal.
Majandusteadus.
Tartu Reaalgümnaasium 1880—1930.